تاريخ ريگستان

(ڀاڱو پهريون)

رائچند هريجن

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ
١٤٠٩ھ/١٩٨٨ع

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

تاريخ ريگستان

(ٻن ڀاڱن ۾ — ڀاڱو پهريون)

از

رائچند هريجن

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ
١٤٠٩هه/١٩٨٨ع

پهريون ڇاپو	١٩٥٦ع	تعداد ٢٠٠٠
ٻيو ڇاپو	١٩٧٧ع	تعداد ١٠٠٠
ٽيون ڇاپو	١٩٨٨ع	تعداد ٢٠٠٠

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]
پاران ايم ايڇ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

قيمت: پنجيتاليهه رپيا
[Price: Rs.45.00]

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو ڪتاب اسٽال
تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ.

II

TARIKH-E-REGISTAN Part I (History of the Desert area of the province of Sind in Sindhi. Language).
By: RAICHAND HARIJAN.
Published by: Sindhi Adabi Board, Jamshoro, Hyderabad, Sind 1988.

هيءُ ڪتاب مسٽر حبيب الله صديقي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ مسٽر انور احمد ميمڻ پرنٽ منيجر جي نگراني هيٺ سنڌي ادبي بورڊ آفسٽ پريس ڄام شورو سنڌ ۾ ڇپيو.

ناشر طرفان

تاريخ ريگستان (ٿاڳو ٺڪريون) سنڌي ادبي بورڊ ٺڪريون پيرو سنه ١٩٥٦ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان جو ٻيو ڇاپو سنه ١٩٧٧ع ۾ شايع ٿيو ۽ هيءَ ٽيون ايڊيشن هن سال پيش ٿي رهيو آهي، ڪتاب جي مقبوليت جو اهو هڪ ڪليل ثبوت آهي.

هن ڪتاب جي اهميت ٻن خاص ڳالهين سبب اسان جي باقي ٻين شايع ڪيل ڪتابن کان آتم نظر ايندي، هڪ انهيءَ ڪري جو ريگستان جي تاريخ تي سنڌي ٻوليءَ ۾ هي ٺڪريون مفصل ۽ آسان فهم ڪتاب آهي ۽ ٻيو انهيءَ ڪري جو هيءَ هڪ مقامي پرائمري آستاد جي بي سرو سامان ذاتي تحقيق جو بي بها ثمر آهي. علم و ادب ۽ تحقيق جي ميدان ۾ سنڌ جي ٻين پرائمري استادن پڻ پاڻ موکيو آهي، جن ۾ استاد منگهارام اوجها جو "پراڻو پارڪر" جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان سنه ١٩٦٦ع ۾ شايع ڪيو ويو ۽ هن وقت دوباره اشاعت هيٺ آهي، ۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب جيڪي وقت ٻوقت شايع ٿيندا ۽ داد تحسين حاصل ڪندا رهيا آهن. انهن جا مصنف جهڙوڪ مرحوم محمد اسماعيل عرساڻي، الله بچايو يارمحمد سمو، مرحوم محمد سومار بدين وارو، ۽ حال حيات عالمن ۽ آستادن ۾ محترم محمد عمر "معمور" يوسفاڻي، استاد محمد اسماعيل شيخ، استاد محمد حسين ڪاشف ۽ استاد ولي محمد طاهر زادو قابل ذڪر آهن.

ساليهہ سنڌ جو ذڪر اوپر ڪئُنبڙ وارو علائقو ”ٿر“ پنهنجي جاگرافيائي ۽ طبعي حيثيت جي ڪري نہ فقط نرالو آهي پر اتان جي رهواسين جي رهڻي ڪهڻي، کاڌ خوراڪ ۽ اٿڻي ويهڻي جي لحاظ کان بہ يڪتا ۽ يگانو آهي. هن پٽَن جي پونءَ ۾ سنڌي ثقافت جا اڪيچار اهڃاڻ موجود آهن، جيڪي تاريخي لحاظ کان ڪيترن ئي اهم حقيقتن جي جوڻي ڪٿن ٿا. ٿر جي ڏهرن ۾ سفر ڪندي، لطيف سائينءَ اتان جي شاندار ماضيءَ کي پنهنجي لافاني ڪلام ۾ اجهو هيئن بيان ڪيو آهي:

ڪيڏانهن ويا سنگهار، جي هتا هنيين پٽيين،
ڏور تہ ڏوريون يار، پيلي پنهي ڪنڌ ۾ ن.

مارئيءَ جي ملڪ جي سنگهارن جي تاريخ اڃا گمناميءَ جي گوشيءَ ۾ گم آهي. تاريخ ريگستان جي هن پهرئين ڀاڱي ۾ آيل مواد کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جهڙي سنڌ جي ممتاز محقق جي لکيل پيش لفظ ذريعي مختصر ۽ جامع نموني ۾ واضح ڪيو ويو آهي.

اميد تہ انهن رَندن تي سنڌ جا عالم وڌيڪ توجهہ صرف ڪري سرڳواسي استاد رائچند جي هن امر اتهاس کي اڳتي وڌائيندا ۽ پڙهندڙن جي مَنَ ۾ بہ هن ڪتاب جي مطالعي بعد ٿر بابت پنهنجي ڄاڻ کي وسيع ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيندو.

هن ڪتاب جو ٻيو ڀاڱو بہ سُگهو پهر ڇپائي پڙهندڙن کي پيش ڪيو ويندو.

ڄام شورو سنڌ.	حبيب الله صديقي
١٠- سيپٽمبر ١٩٨٨ع	سيڪريٽري
	سنڌي ادبي بورڊ

پيش لفظ

سنڌي ادبي بورڊ جي ٺهراءُ موجب، هيءُ ڪتاب بنده جي حوالي ڪيو ويو، الهيءَ لاءِ تہ شايع ڪرڻ کان اڳ نظرثاني ڪري ان ۾ ضروري درستيون ڪيون وڃن. ابتدائي اسڪول جي هڪ لائق استاد جو هيءُ قلمي ڪشالو قابل قدر سمجهي، باوجود مشغوليءَ جي مون هيءَ خدمت بجا آندي، ۽ سڄي ڪتاب کي پڙهي، ان ۾ ڪي درستيون ڪيم، جن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

جيتري قدر ٿي سگهيو آهي، اوتري قدر ڪتاب جي زبان ۽ اسلوب بيان کي هموار ڪيو ويو آهي. هرهڪ باب هيٺ لنڍن عنوانن جي سٽاءَ کي پڻ سڌاريو ويو آهي. باب پيو ۽ چوٿون راجپوتن سان تعلق رکن ٿا، جن کي جيڪر گڏي پيش ڪجي ها؛ ساڳيءَ طرح باب ٽيون ۽ پنجون سومرن سان تعلق رکن ٿا، جن جي مواد کي جيڪر يڪجاءِ ملائجي ها؛ مگر ائين ڪرڻ سان اهي باب دوباره لکڻا پون ها، انهيءَ ڪري مصنف جي سٽاءَ کي قائم رکيو ويو آهي. هر باب اندر جتي جتي ضرورت محسوس ڪئي وئي، اتي ڪن عنوانن کي اڳتي پوءِ ڪيو ويو آهي، انهيءَ لاءِ تہ مضمون جو سلسلو ملي بيهي؛ خصوصاً، باب ٻارهين کان سترهين تائين، مصنف جي اصلوڪي سٽاءَ کي بدلائي، سڄي مواد کي ائين سر ترتيب ڏيئي رکيو ويو آهي ۽ بابن جا عنوان پڻ نئين سر قائم ڪيا ويا آهن. ياد رهي تہ خود مضمون ۾ ڪابہ ڦيرگهير نہ ڪئي وئي آهي، فقط ترتيب ۾ سڌارو آندو ويو آهي.

تاريخي مواد جي، جيتري قدر ٿي سگهيو آهي، تصحيح ڪئي وئي آهي- البتہ ڪتاب جي ڪن پاڱي جو دارومدار روايتن تي آهي، جي تاريخي مطالعي لاءِ ڪارآمد ٿي سگهن ٿيون، بشرطيڪ انهن کي

تنقيدي نگاه سان ڏٺو ۽ پيٽيو وڃي، الهيءَ ڪري مصنف طرفان نقل ڪيل روايتن ۾ ترميم ڪرڻ مناسب نہ سمجهي، انهن جي صحت جو اندازو هر پڙهندڙ جي پنهنجيءَ راءِ تي ڇڏيو ويو آهي- مثلا صفحي 77 کان 84 تائين "عمرڪوٽ يا امرڪوٽ" واري عنوان هيٺ ڏنل حوالا دلچسپ آهن، مگر سواءِ "ٽاڊ" جي گڏ ڪيل ڏند ڪٿائن ۽ پين راجستاني روايتن جي، يا ڪن پوين تاريخي ڪتابن جي، اسان وٽ ڪنهن بہ آڳاٽي تاريخي ڪتاب يا معاصرانہ ماخذ جي تصديق موجود ڪانهي، جنهن جي بناء تي "عمرڪوٽ" جي بدران "امرڪوٽ" کي صحيح تسليم ڪجي.

حقيقت ۾ هن ڪتاب جو بهترين سرمايو اهوئي سواد آهي، جو لائق مصنف پنهنجي ذاتي تلاش ۽ تجربي جي بناء تي، مڪاني موضوعن بابت ڏنو آهي. ٿر جي مختلف حصن ۽ پاڙن، ڳوٺن ۽ شهرن، ذاتين ۽ پاڙن، تڙن ۽ کهائين، ريتين ۽ رسمن، شادين ۽ غمين، ڪچهرين ۽ ميلن، گيتن ۽ شعرن بابت، مصنف جو ڪجھ لکيو آهي، سو نهايت قيمتي آهي، ڇاڪاڻ تہ اهوئي اهڙو سواد آهي جو سنڌي ادب ۽ تاريخ جي موجوده سرمايي ۾ ناياب آهي. ڪيترو نہ بهتر ٿئي ها، جو لائق مصنف ٿر جي ٻولي ۽ ان جي محاورن، مڪاني گيتن ۽ شعرن تي اڃا بہ تفصيل سان روشني وجهي ها، جنهن لاءِ ڪافي گنجائش موجود هئي. خود مصنف جي چوڻ موجب: "ٿر جي شعر ڪٺو ڪجي تہ جيڪر ڪتاب جڙي پوي." اميد تہ مصنف پنهنجي پياري وطن جي الهيءَ پڪڙيل ذخيري کي گڏ ڪري، اهو نئون ڪتاب جوڙيندو ۽ سنڌي ادب جي سرمايي ۾ هڪ قيمتي اضافو ڪندو.

سنڌ يونيورسٽي	خادم العلم
حيدرآباد سنڌ	نبي بخش
14- جنوري 1956ع	(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)

ديباچو

تاريخ ۽ تمدن جو اڀياس هر هڪ قوم ۽ ملڪ لاءِ ضروري آهي. جنهن قوم کي پنهنجي ملڪ ۽ وڏن جي سُڌ نه آهي، سو ملڪ ۽ سا قوم ڪڏهن به سڌري نٿا سگهن. انگريزيءَ ۾ چوڻي آهي ته "جيڪڏهن ڪنهن قوم کي مرده ڪرڻو هجي، ته ان قوم جو اڳيون اتهاس ناس ڪيو وڃي- ته اها قوم ازخود فنا ٿي ويندي."

البت هاڻي اسان جي وطني ڀائرن ۾ علم ادب لاءِ جذبو جاڳيو آهي ۽ ملڪ جي تاريخ پڙهڻ جو شوق وڌندو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ اڃا تائين سنڌ جي جهوني اتهاس ۽ تمدن لاءِ گهڻو مواد ملي نه سگهيو آهي، تڏهين به ڪي ڪتاب نڪتا آهن، جن مان ٿورو گهڻو سنڌ جي اتهاس جو پتو پوي ٿو؛ پر انهيءَ اتهاس ۾ به "ٿر" واري ڀاڱي کي ڪنهن به ياد ڪونه ڪيو آهي، ۽ ڪنهن به مؤرخ ٿر جي تاريخ بابت باريڪبينيءَ سان کوجنا نه ڪئي آهي.

سنڌ جي جهونن ڪنډرن، جهڙوڪ موهن جو دڙو، جُهڪر جو دڙو، ۽ ٻين ڪيترن تاريخي آستانن بابت آثار قديمه جي کاتي کوجنا ڪئي آهي ۽ ڪتاب به لکيا آهن. ٿر ۾ به جيڪي پراڻا ڪنډر آهن ۽ ڪيتريون ڏندڪٿائون وڏن کان ٻڌڻ ۾ اينديون آهن، پر انهن بابت اڄ تائين ڪنهن به صاحب قلم هٿ ۾ نه کنيو آهي.

ريگستان جي تاريخ بابت ٽڙيل پکڙيل، مي به تمام اوريون حقيقتون، ڪن ڪتابن ۽ رسالن وغيره ۾ ڪن صاحبن ڪوشش ڪري لکيون آهن، پر اهي به ڪي قدر اڻپوريون. تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي لڳائڻ سان ڪيترين جي ته آڌمنڊ جو پتوئي لڳو ڪونه ٿو هوي، ته به انهن صاحبن جي ڪيل ڪوشش ۽ ورتل محنت کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، اهڙا لکندڙ به بلڪل ٿورا آهن.

ٿر جي اتهاس بابت پهرين ڪوجنا ڪئپٽن اسٽنلي نيپئر ريڪس ڪئي. هو صاحب سن 1847ع ۾ڪڇ ڀڄ ۾ اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ٿي آيو. ننگرپارڪر، مٺي ۽ ڏيپلي تعلقن جا پاڳا، جي تازو برٽش سرڪار جي هٿ هيٺ آيا هئا، تن جو انتظام هن جي حوالي ڪيو ويو هو. هن جو هيڊڪوارٽر "ڀڄ" ۾ هو. هن صاحب سرڪاري رڪارڊ ۽ ملڪي روايتن مان ڪوجنا ڪري، ٿر ۽ پارڪر تي انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب* سال 1856ع ۾ لکيو، جو 1859ع ۾ بمبئي سرڪار طرفان شايع ٿيو. اهو پهريون ڪتاب آهي، جو ٿر ۽ پارڪر جي اڳين ۽ هوين حالتن تي ڪجهه روشني وجهي ٿو؛ پر اهو ڪتاب هينئر ناياب آهي.

سن 1924ع ۾ مسٽر پيرومل مهرچند آڏواڻي، ٿر بابت هڪ ننڍو ڪتاب "سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ" لکي ڇپائي پڌرو ڪيو، جو ڪتاب جيتوڻيڪ مختصر آهي ته به ان ۾ حقيقتون دلچسپ آهن. هن صاحب کي ٿر مان خاص دلچسپي هئي، جنهنڪري وقت به وقت اخبارن ۾ ٿر جي تاريخ بابت مضمون لکندو رهندو هو- ڪافي وقت اڳ صاحب موصوف کان خط وسيلي احوال مليو هو ته پاڻ ٿر بابت هڪ ڪتاب "مارئيءَ جو ملڪ" لکي "سنڌي ساهت ادبي صلاحڪار بورڊ" کي ڇپائڻ لاءِ ڏنو آهي؛ مگر اهو ڪتاب اڃ تائين ظاهر ڪونه ٿيو.

سن 1934ع ۾ مسٽر تيج سنگ سولنڪي تپيدار، "امرڪوٽ اتهاس" نالي ڪتاب لکي، ٿر جي حقيقتن تي وڌيڪ روشني وڌي- هن صاحب تاريخي حقيقتن هٿ ڪرڻ لاءِ ڪافي محنت ورتي آهي.

سنڌ جي اهلِ قلم صاحبن مان وري به جناب محمد اسماعيل عرساڻي صاحب ٿر بابت ٻه ڪتاب "بدنصيب ٿري" ۽ "سير ريگستان" لکيا آهن: پهرئين ۾ ٿر جي تهذيب و تمدن، ماڻهن جي اقتصادي، معاشرتي ۽ سماجي حالتن، بيعلمي، جهالت ۽ ابوجهائيءَ بابت روشني

---

*"Memoir on the Thurr and Parkur Districts of Sind" (Selections from the records of the Bomby Government)

وڌل آهي: ٻئي ڪتاب ۾ ڪجهه تاريخي ۽ جغرافيائي حالات، ۽ موجوده ٿر جا حالات درج ٿيل آهن. هن ڪتاب لاءِ صاحب موصوف جيڪا محنت ورتي آهي ۽ حقيقتن کي جنهن باريڪ بينيءَ سان قلمبند ڪيو آهي، سو بلڪل تحسين جي لائق آهي: ڪو ٿري باشندو به ايتري قدر حقيقتن ۾ اولهو ڪونه وجي ها، جيترو هي صاحب ويو آهي- انهيءَ ڪتاب نه رڳو ٿر جي تاريخ ۾ اضافو ڪيو آهي، پر علم-ادب ۾ به.

ڪجهه وقت اڳ مون خيال ڪيو ته ٿر بابت تاريخي حقيقتون هٿ ڪريان، ۽ انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪيم: ٿر جو ساڪن پرائمري ماستر، ٻهراڙين جا اسڪول، اڻ پڙهيلن سان گذر، لئبررين جي سهوليت ته بجاءِ خود پر اخبار جي به سهوليت کان، علم دوست صاحبن جي ملاقات کان محروم، نڪو مددگار ۽ صلاح ڏيڻ وارو- الٽو همٿ ۽ ٺوڪبازي: ڪنهن سان ڪئي ڳالهه ڪر ته چون ته "تنهنجو مغز خراب ٿيو آهي: پيا عالم آهن ٿي ڪونه، جو تون هليو آهين تاريخ لکڻ!" وقتي دل مايوس ٿيو وڃي، پر اندر ۾ جو ڪو ارادو هوم، سو اڳتي وڌائيندو رهيو. ڪوشش ڪري هيڏان هوڏان ڪتاب، اخبارون ۽ رسالا هٿ ڪري مطالع ڪيم، ۽ مليل مواد قلمبند ڪندو ويس: وقتي ڪٿي ڪن سگهڙن ۽ جهور پيرمردن کان به احوال پڇي لکندو ويس. 10-12 سالن جي ڪوشش بعد ڪجهه احوال ڪٺو ڪيم ۽ لکي تيار ڪيم- مگر مايوس ٿي پيس ۽ وڌيڪ لکڻ جو خيال لاهي ڇڏيم.

اپريل 1947ع ۾، جناب عرساڻي صاحب مٺي ۾ آيو. هو صاحب ان وقت اسان جو فرسٽ اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب هو. سانس ڳالهه ڪيم، ۽ ڪجهه ٿورو لکيل مواد ڏيکاريم. صاحب موصوف مواد نظر مان ڪڍي، ڪتاب لکي پوري ڪرڻ لاءِ همٿايو- ۽ پڻ هر مدد ڪرڻ جو انجام ڪيو. انهيءَ همت افزائيءَ تي اڄهائل آرزو وري نئين سر روشن ٿي. خوش قسمتيءَ سان آگسٽ 1947ع ۾ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ ٻئي سال پڙهڻ جو موقعو مليو. خوش ٿيس ته اتي اهل قلم صاحبن سان ملندس ۽ خاص

ڪري ڪاليج جي لئبرريءَ جو فائدو وٺندو هوس: مگر ملڪ جي آزاديءَ ڪري پيدا ٿيل حالتن، سموريون اميدون خاڪ ۾ ملائي ڇڏيون؛ ڪجهه به ڪري نه سگهيس ۽ مٿي 1948ع ۾ ڪاليج مان موٽي آيس. ان وقت به عرساڻي صاحب اسان جي ضلعي جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب هو. هن صاحب وري همٿايو، جنهنڪري ڪتاب لکي پورو ڪيم.

ڊسمبر 1950ع ۾ جناب مير محمد بخش خان صاحب ٽالپر، ساڪن هزهائينس مير شير محمد خان جو ڳوٺ مير پور خاص، سان ملاقات ٿي. لکيل مواد ڏسي پسند ڪيائون؛ ڪي ناياب ڪتاب مطالعي لاءِ ڏنائون، ۽ پڻ همٿايائون؛ جنهنڪري مليل ڪتابن جي مطالعي بعد مسودو نئين سر سڌاريم.

آخر ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان صاحب بلوچ، ڪتاب کي ڪارائتي بنائڻ لاءِ نقشن شامل ڪرڻ جي صلاح ڏني- آءٌ مٿين ٽنهي صاحبن جو شڪرگذار آهيان.

پڙهندڙن کي معلوم ٿيندو ته ناچيز کي ڪيترن ڌار ڌار انگريزي، هندي، گجراتي، اردو ۽ سنڌي ڪتابن مان مدد وٺڻي پئي آهي، جن جا حوالا متن ۾ ڏنل آهن ۽ ڪتاب جي آخر ۾ فهرست ڏني وئي آهي- آءٌ انهن ڪتابن جي مصنفن جو پڻ تهدل شڪرگذار آهيان.

جيتوڻيڪ مون پنهنجي وس آهر ڪوشش ڪئي آهي، پر آهيان پرائمري ماستر، سو به ڊيزرٽ ڊويزن ۾، جتي نه رڳو ڏيکاريل تڪليفون، پر پيون به انيڪ مشڪلاتون آهن، انهيءَ هوندي به جيڪا تڪليف ۽ ڪوشش ورتي اٿم، ان جو اندازو قارئين ڪتاب پڙهڻ سان لڳائي سگهندا.

اها به ٿو چئجي تاريخ جون ڪي حقيقتون هونديون، جي هن ناچيز کي هٿ نه آيون آهن؛ البته جيڪي هٿ آيون آهن، سي آئينده تاريخ نويسن لاءِ بنياد جو ڪم ضرور ڏينديون. جيڪڏهن ڪو صاحب

ڪتاب کي ڪارائتي ڪرڻ لاءِ ڪارگر صلاحون ۽ وڌيڪ احوال موڪليندو ته احسان مند رهندس.

السان عيبن جو گهر آهي: جيڪڏهن ناظرين کي ڪي اوڻايون معلوم ٿين، ته نه رڳو درست ڪرڻ فرمائين، پر هن بندي کي انهن کان آگاهه ڪن، ته ٻئي دفعي درستيون ڪيون وڃن. هن ڪتاب لکڻ جي مراد صرف ٿر جي تاريخي حقيقتن تي روشني وجهڻ آهي- پڙهندڙن جيڪڏهن الهيءَ مان فائدو ورتو ته آءٌ پنهنجي ڪيل ڪوشش سڦائي سمجهندس.

چيلهار، ضلعو ٿرپارڪر سنڌ

تاريخ 1- نومبر 1953ع

- رائچند هريجن

فهرست

باب پهريون	ٿر ۽ پارڪر جو طبعي ڪيفيت ۽ پراچين حالت	١
باب ٻيو	ٿرپارڪر جا راجپوت	٢١
باب ٽيون	ٿر ۾ سومرن جي حڪومت	٤١
باب چوٿون	ٿر ۾ سوڍن ۽ راٺوڙن جي حڪومت	٥٠
باب پنجون	سومرن جي حڪومت جو اوائلي دور	٦٠
باب ڇهون	سومرن جي حڪومت جو پويون دور	٨٥
باب ستون	سوڍن جي حڪومت	١١٦
باب اٺون	پارڪر جي حڪومت	١٤٤
باب نائون	ڪلهوڙن جي حڪومت	١٧١
باب ڏهون	ٽالپرن جي حڪومت	١٩٣
باب يارهون	انگريزن جي حڪومت	٢١١
باب ٻارهون	حڪومت پاڪستان (1947)	٢٤٨
باب تيرهون	ٿرپارڪر جا مکيہ ڳوٺ ۽ آدمشماري	٢٥٥
باب چوڏهون	ٿر ۾ رهندڙ قومون	٢٦٤
باب پندرهون	ٿرپارڪر جي معاشي حالت	٢٨٣
باب سورهون	ٿر جا رواج رسمون	٣١٢
باب سترهون	ٿر جي تهذيب ۽ تمدن	٣٣٧

باب پھريون

ٿر ۽ ٿارڪر جو طبعي ڳهات ۽ ان جي ٿراچين حالت

(الف) طبعي ڳهات

سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي جا طبعي ڀاڱا ٻہ آهن. هڪڙو ڊيٽ يعني واريءَ وارو پٽن وارو ڀاڱو، ۽ ٻيو ڏاڍي (سخت) زمين وارو ڀاڱو، جنهن ۾ نارو ۽ ميرپورخاص وارا ڀاڱا اچي وڃن ٿا. ٿر واري ڀاڱي ۾ بہ ٿر ۽ پارڪر ٻہ جدا قسم جي زمين جا ٽڪرا آهن، جي ٿرپارڪر ضلعي جو هڪ ڀاڱو آهن؛ هاڻوڪي ٿرپارڪر ضلعي کي اهو نالو انهن ٻنهي ٽڪرن تان مليو آهي. انهيءَ ڀاڱي ۾ ٻيا بہ ڇهہ تپا (سواءِ ٿر ڊويزن جي)، جن ۾ ناري ۽ جمڙائو هيٺ آباد ٿيندڙ زمين وارو ٽڪر ٻڌ اچي وڃي ٿو، داخل ٿيل آهن. مگر زمين جي لحاظ سان اهي خاص سنڌ جو ڀاڱو آهن ۽ ان جو ٿر سان ڪو لاڳاپو ڪونهي. باقي ڇهن تعلقن مان ڏيپلو، مٺي ۽ ڇاڇري جا سڄا تعلقا ۽ ننگرپارڪر تعلقي جا ڏهن تپن مان ست تپا اصلي ٿر ملڪ آهي. عمرڪوٽ ۽ کپري تعلقن جون ٽي ڊويزن بہ ٿر جو ڀاڱو آهن. باقي رهيو پارڪر، سو ننگرپارڪر تعلقي جي فقط ٽن تپن مان هيٺ آيل ملڪ جو نالو آهي. انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهبو تہ جنهن ضلعي جو نالو هينئر ٿرپارڪر آهي، تنهن جو ڪيترو حصو ٿر ۽ ڪيترو ٽڪر پارڪر آهي.

١- نالو

ٿر: ''ٿر'' سنسڪرت لفظ ''ستل'' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي پٽل يا ڌ وهندڙ يعني خشڪ ملڪ (جتي درياءَ

ڪولهي). الهيءَ "سٿل" لفظ جو اُچار اول ٿري ٿيو "ٿل" يعني خشڪ زمين (ضد جي معنيٰ ۾ ڄاڻي) ۽ "ٿل" جو اُچار ٿري ٿيو ٿر (١).

ٿر کي ريگستان به چون: ريگ = واري + آستان = جاءِ، يعني واريءَ جي جاءِ. هن ڀاڱي ۾ واريءَ جون ڀٽون گهڻيون آهن. ڀٽ کي ٿر جا ماڻهو "ٽِري" چوندا آهن، تنهنڪري ڀٽن يعني ٽرين واري ڀاڱي کي ٽرين جو ملڪ يا ٽري جو ملڪ به چوندا آهن، جنهن مان ٿر لفظ ٺهيو آهي.

پارڪر: قديم وقت ۾ پارڪر واري ڀاڱي ۽ ڪڇ جي ملڪ جي وچ ۾ بيٺل ڪڇ جي رڻ ۾ پاڻي هوندو هو، جنهن کي "ڪاري" چوندا هئا. ماڻهن کي اچ-وڃ لاءِ اها ڪاري پار ڪرڻي پوندي هئي، جنهنڪري چوندا هئا پار ڪاري يا پار اُڪر، جنهن مان ٿري ٿيو پار ڪار، ۽ پوءِ لاٿو پيو پارڪر يا پارڪر. ٿر ۽ پارڪر وارو ٽڪر، ٿرپارڪر ضلعي ۾ سنڌ جي ڏکڻ-اڀرندي ڪنڊ تي آهي. ڪن بيانن موجب چوڻ ۾ اچي ٿو ته پارڪر لفظ جي معنيٰ آهي پهڻ يا پٿر جو ملڪ. ڇاڪاڻ جو هن ڀاڱي ۾ ڇوڏاري ننڍا ننڍا ٽڪر آهن، باقي وچ ۾ ننگرپارڪر شهر وٽ ڪارونجهر ٽڪري آهي.

٢- پکيڙ

شروعات ۾ ٿرپارڪر ضلعي ۾ فقط ڏيپلو، مٺي ۽ ننگرپارڪر تعلقا داخل هئا. قديم تفصيلن موجب فقط الهيءَ ٽڪر جي ڊيگهه ١٢٠ ميل ۽ ويڪر ٤٠ کان ٥٠ ميل، ۽ سموري ايراضي ٤٥٠٠ چورس ميل هئي. ڇاڇرو تعلقو، جو ان وقت عمرڪوٽ ضلعي ۾ داخل هو، سو جدا آهي. جو خود ايڏو تعلقو آهي جو ٻين ٻن تعلقن جو مٽ ٿيندو. هي تعلقو سڄي سنڌ ۾ ايراضي بنسبت

(١) "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" مسٽر ڀيرومل مهرچند آڏواڻي.

وڏي ۾ وڏو تعلقو آهي. ٿارڪر پاڱي جي ڊيگهه ۳۰ ميل ۽ ويڪر ۲۰ ميل ٿيندي. هي ضلعو ۱۳-۲۴ ۽ ۲۱-۳۶ اتر ويڪرائي ڦاڪ، ۴۰-۶۸ ۽ ۵-۷۱ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ ۾ آهي. سنڌ س ڪل ڪيٽر ۱۳۶۹۰ چورس ميل آهي.

"سنڌ گزيٽيئر" موجب ڪيٽر هيٺئين موجب آهي(۱).

تعلقو مٺي ۱۵۶۲ چورس ميل، تعلقو ڇاڇرو ۲۷۹۶ چورس ميل، تعلقو ڏيپلو ۱۵۰۳ چورس ميل، تعلقو ننگرپارڪر ۱۶۱۷ چورس ميل، تعلقو عمرڪوٽ ۱۴۶۶ چورس ميل، جن مان ۱۰۱۸ چورس ميل ٿر ۽ ۴۴۸ چورس ميل ٻارو يا ڏاڍي زمين. انهيءَ حساب سان جملي ڪيٽر ۸۴۹۶ چورس ميل آهي.

ڪن تفصيلن موجب سڄي ڊيزرٽ جي ڪيٽر ۱۰۵۴۲ چورس ميل آهي، جنهن ۾ ڪيري تعلقي جي پٽن وارو پاڱو به اچي وڃي ٿو.

۳- حدون

هن پاڱي جي اتر ڏي جوڌپور رياست، ٿرپارڪر ضلعي جا ڪپرو، سامارو ۽ حيدرآباد ضلعي جا ٽنڊو باگو تعلقا. اڀرندي ڏي جوڌپور رياست. ڏکڻ ڏي ڪڇ جو رڻ، الهندي ڏي ٿرپارڪر ضلعي جو سامارو تعلقو ۽ حيدرآباد ضلعي جو ٽنڊو باگو تعلقو آهن.

۴- طبعي گهاٽ

سڄو ٿر ٻن پاڱن ۾ ورهايل آهي: ٿر ۽ ٿرپارڪر: ٿر واري پاڱي ۾ واريءَ جون ڀٽون آهن ۽ ملڪ سڄو واريءَ وارو آهي. ڪٿي ڪٿي ميدان به آهن، جن کي ڏهر چوندا آهن. اوڀر پاسي ڀٽون ننڍيون آهن، ڪٿي ڪٿي وڏيون ڀٽون آهن. ڪٿي ٽوريون ته ڪٿي گهٽيون، جي ٻريان ننڍين ٽڪرين وانگر ڀيٽون ڏيکاري

(۱) جي-ڊبليو-سمٿ صاحب جو سنڌ گزيٽيئر، بي واليوم، "ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ" سال ۱۹۱۹ع، صفحو ۳۱.

ڏين. رڳو ڇاڇري تعلقي جي ڳوٺ ڪانڌيا کان عمرڪوٽ تائين ٢٨ ميلن ۾ ١٤٠ ڀٽون آهن. ٿر جي اترئين ڀاڱي ۾ ننڍيون ۽ ڏاکڻي ڀاڱي ۾، خاص ڪري مٺي تعلقي ۾ وڏيون ڀٽون آهن.

سڄ اڀرڻ سان ڀٽ جي جنهن ڀاسي سڄ جو تڙڪو (اُس) لڳي، تنهن کي چون تڙڪول ۽ ٻئي ڀاسي کي گوچار. جتي ٻه ڀٽون اچي گڏجن ته اهڙيءَ هنڌ کي چون ٻُڪڙ، مٿئين ڀاسي کي مٿاري، ۽ ڀٽ جي ٻُڇڙيءَ کي چون ڀوچالاٻو. ڀٽن جي وچ ۾ سنئون سڌو ميدان آهي، تنهن کي چون ڏهر، ننڍي ڀٽ کي چون ڏڙو، ڏڙن جي وچ ۾ زمين ٽڪر جي ڪجهه سخت هوندو آهي ته ان کي چون ٽلي.

ڀٽون سڀئي اتر-اوڀر کان ڏکڻ-اولهه ڏي آهن، جي اولهه ۾ وڏيون آهن. واريءَ جي ڀٽن سبب هن ملڪ ۾ ندي، نئن يا واهه اصل ڪونهي. ماڻهن يا وهٽن لاءِ ڀٽ تي سڌو چڙهڻ مشڪل آهي، تنهنڪري ڪجهه ڀاسيرو وات ٺاهي چڙهندا آهن جنهن کي اٻاج چوندا آهن.

ٻاڙڪر: هي ننگرپارڪر تعلقي جو ڏاکڻو ڀاڱو آهي. ڊيگهه ٣٠ ميل ۽ ويڪر ٢٠ ميل ٿيندي. هتي ڀٽون ڪونه آهن. هتي زمين ڪڪريءَ ۽ پٿر واري آهي. ننگرپارڪر شهر وٽ جبلن جي هڪ قطار ڪُڪڙ جي بيضي وانگر ٿوري اچي ٿي، جن جي وچ ۾ ماٿريون لڪيون پيون آهن. اها قطار ڪارونجهر سڏجي ٿي. اهڙيءَ گول قطار جي ٻاهرين گولائي ٢٠ ميل آهي ۽ وڏي ٽڪريءَ جي چوٽي ملڪ جي هيٺئين زمين کان ١٠٠٠ فوٽ اوچي آهي.

٥- مکيه ڀٽون

ٿر ۾ گهڻيون ئي ڀٽون آهن، جن مان مکيه هي آهن:

ڪالڪر ڀٽ، هيءَ سڄي ٿر ۾ مٿاهين ڀٽ ڏيڍ ميل ڊگهي هيلاريو لنجا ۽ ٻوسرڪي ساٽن جي وچ ۾ آهي. اوڏڪي ڀٽ،

اوچائي ٥٨٨ فوٽ(١) دادئي جي ٽڙ جي اُتر ۾. سالڊور پٽ، اوچائي ٤٠٨ فوٽ. ارلمارو پٽ، اوچائي ٤٨٤ فوٽ. روجهڙو پٽ، اوچائي ٥١٨ فوٽ. ڏاريهنڊڙو پٽ، اوچائي ٥٢٩ فوٽ. عالم سر پٽ، اوچائي ٤٩٢ فوٽ. ڪاري پٽ، ڳوٺ پسارٽيا کان اڍائي ميل پري، اوچائي ٥٩٥ فوٽ. جهولڙ پٽ، جهولڙ ڳوٺ وٽ، اوچائي ٣٧٣ فوٽ. ويراڙو پٽ، اوچائي ٤٥٩ فوٽ. گنگامرو پٽ، اوچائي ٤٢٨ فوٽ. ويسروڙي پٽ، ساهو جي ٽڙ جي اوڀر ۾. ڏلوڙي پٽ، اوچائي ٥١٢ فوٽ ٽڳوسر جي اُتر ۾. ٻوڪاٺي پٽ، چارنور جي اوڀر طرف. جهرڪلي پٽ، جيٺمندي جي ٽڙ جي اوڀر طرف. چانگي جو ٽونڪ چيلهار جي اولهه طرف. ٻانهياري پٽ، ٽڙ حمير وٽ. ڪرڪر پٽ، جيسي جي ٻار جي اُتر طرف. شهمير پٽ، شهمير جي ٽڙ جي اتر طرف. سوليابهه پٽ، جيسي جي ٻار جي اتر طرف. هاڏاري پٽ، ڻاري جي ٽڙ جي ايرندي طرف. ڪسلڪوٽ پٽ، هن ڻالي سان ٻه پٽون آهن: هڪ چارنور جي الهندي طرف ۽ ٻي ڪالنيا وٽ. ميگهي جي ٽڙ جي اولهه واري پٽ، هن تان ٽڙ حمير واري پٽ ٣٦ ميلن تان ڏسجي ٿي. ساهي پٽ، ميگهي جي ٽڙ جي اوڀر طرف. سائيني جي پٽ، چاڇري جي اولهه پاسي. هتان چوهٽڻ جو جبل ٦٠ ميلن تان ڏسجي ٿو. ڪيل پٽ، مٺي جي اتر طرف، جتان ٻوري ڻاري واري هوائي جهازن کي لائيٽ ڏيڻ جي روشنائي ٧٤ ميلن تان ڏسجي ٿي. جهرڪلي پٽ، سال ١٨٥٦ع ۾ ڌرتي ڌڏڻ وقت ٻه اڌ ٿي پيئي هئي. کوهراڙي پٽ، چيلهار جي ڏکڻ طرف، جتان ننگرپارڪر جي ڪارونجهر ٽڪري ٧٢ ميلن تان ڏسجي ٿي. اساپو ٽونڪ، ٻاهو ويري جي ايرندي طرف، جتان چوهٽڻ جو جبل ٦٠ ميلن تان ڏسجي ٿو. مهڪي پٽ، آٽ ٽمپي، ليتاري، گڏهه ٻنو، ڪينرڻ، گوگنيياري، ٽورياري، ٽورو ٽونڪ ۽ ماڻگر پٽ وغيره. انهن سواءِ ٻيون به انيڪ پٽون آهن.

(١) پٽن جي اوچائيءَ لاءِ ڏسو گريٽ ٽريگنا ميٽريڪل سروي آف انڊيا. سال ١٨٦٣ع، صفحه ١٦٣-١٦٦.

٦- مکيم ڍهر

ڪجهه مفاصلي ۾ سنئين سڌي زمين هجي، تنهن کي ڍهر چئجي، جتي آبادي ٿيندي آهي. ٿر ۾ هيٺيان وڏا ڍهر آهن: ١- ڊاڪي ڍهر، هن ٽالي سان ٽي ڍهر آهن: ڀهريون ڪيتار جي ڏکڻ-اولهه ۽ مٺا ٽڙ جي اتر طرف؛ ٻيو سلهه جي اولهه طرف ۽ اڪلي جي اوڀر تائين؛ ٽيون چارنور جي اولهه پاسي. ٢- ڇڇي جو ڍهر، تاجي جي ٽڙ جي الهندي طرف، قابل شاهه جي ايرلدي طرف، ڪرنهور ڍيٽا ۽ سنگراسين جي وچ ۾. ٣- وڇيري جو ڍهر، مصري شاهه جي اولهه طرف، جالب علي شاهه کان ايرلدي ۽ پڳيسل کان ڏکڻ طرف. ٤- هيڪل ڪوري، ڏاريندڙي کان اولهه، ميگهي جي ٽڙ کان اوڀر ۽ رڙلي جي ڏکڻ اوڀر. ٥- ميٺڇو ڍهر، ڏالڌو جي ٽڙ جي اولهه، وڪڙئي جي ڏکڻ ۽ جهرڪلي پٽ کان اوڀر طرف. ٦- ٻوڪاري ڍهر، چارنور جي ڏکڻ ۽ ٻيڙي جي ٽڙ جي اتر طرف. ٧- لاٽي جو ڍهر، چارنور جي اتر اوڀر. ٨- ٻي جو ڍهر، گوراڙي جي اولهه ۽ مصري شاهه جي اتر طرف. ٩- ڏسارڙو ڍهر، رٻاسر جي ڏکڻ ۽ کڏي جي اتر طرف. ١٠- ٻوسرڪي جو ڍهر، ٻوسرڪي ۽ روهيڙي جي وچ ۾. ١١- وي جو ڍهر، ڪالڪهيا جي اولهه، راجوڙي جي اوير ۽ ڪرلهور کان اتر طرف. ١٢- ڀڪوئي جو ڍهر، ڀڪوئي ۽ عالم سر جي وچ ۾. ١٣- ٽالپي جو ڍهر، مٺا ٽڙ جي اولهه ۽ سوڍي جي ٽڙ جي اوڀر طرف. ١٤- ڇهو ڍهر، ڇاڇري جي اوڀر طرف. ٻرلهي جي واري وٽ. ١٥- گهورگهاڙو ڍهر، هريار جي اتر طرف. ٽالسر جو ڍهر، سينهار جو ڍهر، سڄائي جو ڍهر، چوٽهار جو ڍهر ۽ ٻيا گهڻائي ڍهر آهن.

٧- ڪارونجهر ٽڪري

ٿر ۽ پارڪر واري ڀاڱي ۾ ڪوبه وڏو جبل ڪونهي. فقط پارڪر ۾ جوڙاري ننڍيا ننڍيا ٽڪر آهن. وچ ۾ ننگرپارڪر شهر

وٽ جبلن جي هڪ وڏي قطار ڪڪڙ جي ٻيٺي واڪر ڦري اچي ٿي، جن جي وچ ۾ ماتريون لڳيون پيون آهن. اها قطار ڪارونجهر سڏجي ٿي. الهيءَ گول قطار جي ٻاهرين گولائي، ڪي ٣٢ ميل ۽ ڪي ٢٠ ميل ڊگهائين ٿي، پر سنڌ گزيٽيئر ۾ ١٢ ميل ڄاڻايل آهي. وڏي جبل جي چوٽي هيٺئين زمين جي سطح کان هزار فوٽ مٿي آهي (١).

هيءَ ٽڪري ننگرپارڪر شهر جي پرسان ڏکڻ-الهندي طرف ۽ ڪڇ جي رڻ جي اتر-اڀرندي ڪنڌ تي آهي. ٻين جبلن واڪر هن جو پٿر تمام سخت نه آهي، تنهن ڪري عمارت جي ڪم اچڻ جهڙو آهي. هتي ڪي هندن جي تيرٿ جا آستان آهن ۽ ڪيترا قدرتي نظارا ڏسڻ جهڙا آهن.

سارڏرو: ننگرپارڪر شهر کان ڏکڻ-الهندي طرف ٻن ميلن پنڌ تي ٽڪريءَ جي اندر آهي، جو گورڏري لڪ جي منهن وٽ آهي. اتي هڪ مهاديو جو مندر آهي ۽ هڪ پاڻيءَ جو ڪُن آهي جو اونهو آهي ۽ سدائين پاڻيءَ سان ڀريل رهي ٿو. منجهس برسات جو پاڻي اچي ٿو. عام طرح هندن جو چوڻ آهي ته ڪنهن ويد يا شاستر ۾ ڪارونجهر جي الهيءَ ڪُن جو ذڪر آيو آهي ۽ اهو اعتقاد رکيو وڃي ٿو ته جيڪڏهن ڪنهن مُردي جا هڏا هن ڪُن ۾ وڌا ويندا ته گويا اهي گنگا نديءَ ۾ وڌا ويا. ڪُن جي مٿان هڪ ديويءَ جو مندر آهي، جنهن شِوَ جو لنگ به ٺهيل آهي، اتي هندو ماڻهو مئل ماڻهن جي ڪريا ڪرم ڪندا آهن، ۽ انهن جا هڏا (شنڪ) الهيءَ ڪُن ۾ وجهندا آهن. هتي مارچ مهيني ۾ شوراتريءَ جو هر ڪنهن سال ميلو لڳندو آهي، جو هڪ ڏينهن هلندو آهي. سارڏري کان مٿيرو پاراشر جو آستان آهي، جنهن هڪ هنڌ چون ٿا ته پاراشر رشي ڏهه هزار

(١) سنڌ گزيٽيئر، بي واليوم، ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ سال ١٩١٩ع صفحو ٣.

سال پهرين آپشيا ڪئي هئي؛ پر جي هر هڪ آڳر تي هڪ-هڪ هزار سال پيئو هو. اهڙا ڏهه آڱرين جا نشان جبل تي اڄ تائين آهن.

گئومکي: سارڊري کان ڏکڻ طرف ميل ڪن پنڌ پري ٽڪريءَ ۾ آهي. هتي ٻن ٽڪرين جون چوٽيون اچي ملن ٿيون، جتان برسات جو پاڻي آبشار جي صورت ۾ ٽيهارو فوٽ هيٺ ڪري ٿو. جبلن جي چوٽين جي گڏجڻ ڪري قدرتي طرح پٿرن مان ڳئون جي شڪل ٺهي پيئي آهي، جنهن جي ٿڻن مان اهو گڏ ٿيل پاڻي سمي سدائين پيو هيٺ وهي (١). [هن جبل ۾ هڪ هنڌ ڳئون جي ٽن جهڙا ڳوڙها آهن، جتان ڇون ٿا ته اڳي کير وهندو هو ۽ هاڻي پاڻي وهي ٿو (٢)]. اتي ڪو ميلو ڪونه لڳندو آهي، پر هندو ماڻهو هن کي تيرٿ سمجهي زيارت (درشن) لاءِ ايندا آهن، جنهن لاءِ ڪو وقت مقرر ٿيل نه آهي.

پيم ڪُنڊ: گئومکي جي اتر پاسي ٢٥ کن وکن تي پاڻيءَ جو هڪ ڪُنڊ آهي، جنهن جي ويڪر ٢٠ فوٽ ۽ ڊيگهه ٣٠ فوٽ کن آهي، جو سدائين پاڻيءَ سان ڀريو پيو آهي. هن کي پيم گوڏا به چوندا آهن. هي تمام اونهو آهي.

انچلسور: لنگر پارڪر جي اتر-الهندي طرف ٢ ميلن پنڌ تي ٽڪريءَ جي اُتاهين جي اڌ پنڌ تي، وچ ۾ هي آستان آهي. هن کي انچلاس به چوندا آهن، جتي مهاديو جو لنگ ٺهيل آهي. الهيءَ جاءِ تي لاڳيتو پاڻيءَ جا ٽي چشما آهن، جي ڌار ڌار ويجهن

---

(١) گرنار ۾ آبو جي جو ڏهرو آهي، اتان دتاتريه رشي جو آستان هڪ ڪوهه پنڌ تي آهي، جتي هڪ جهرڻو آهي، جنهن جو منهن ڳانءِ جي منهن جهڙو آهي، جتان هميشه پاڻي پيو وهي. هن کي به گئومکي چوندا آهن. ڏسو تاريخ گجرات، گجراتي مگن لال بخت چند سال ١٨٧٠ع، صفحو ٢٧.

(٢) ”قديم سنڌ“ مرزا قليچ بيگ فريدون بيگ صاحب، صفحو ٥١.

ڪن ٽڪرين مان لڪرن ٿا. وڏن ٻڙن جي آڏو اچڻ سبب انهن چشمن جو پاڻي ٻڙن جي هيٺان وهي ٿو ۽ ٻارهن ئي مهينا وهندڙ آهي. انچلاس جي آستان تي ديوان سترامداس عامل رهندڙ حيدرآباد سنڌ جي (ڏ و لنگرپارڪر ۾ سب انسپيڪٽر پوليس هو) هڪ مسافرخانو ٺهرايو آهي، جنهن ۾ سادو ۽ فقير ماڻهو اچي رهندا آهن ۽ پچن-پاءُ ڪندا آهن. هتي ڦگڻ چانڊوڪي ٻارهينءَ جو ميلو به لڳندو آهي، جو هڪ ڏينهن هلندو آهي. هن ٽڪريءَ جي تمام اتاهين چوٽي لنگرپارڪر شهر جي پرسان سڌو ڏکڻ طرف "صاحب چنڪا" ڏالي آهي. متس ٽريگنا ميٽريڪل جي دڙي ٺهيل آهي، جا ٿلهي والڪر ۽ ٻڪي چڱن سان لتل آهي.

جهرڻو: جهولي ڪاسبي ڳوٺ جي پرسان جو ڪاسيرو تلاءُ آهي، ان جي ايرلدي پاسي جبل جي تري ۾ هڪ جهرڻو آهي، جتان ٽڙٽڙ ڪري پاڻي پيو لڪري، جو ڊوٽ ڪن متي ڪڇي هيمڪ ڪري آسپاس ريلا ٿيو وڃي.

ڀائن جو بيسٽو: جهولي ڪاسبي جي پرسان اوپر طرف هڪ ٻڙ آهي، جنهن هيٺان خال آهي ۽ متان چٽيءَ والڪر ڇت اٿس، جنهن هيٺان اٽڪل ويهه ڪن ماڻهو ويهي سگهن، جو ٻن پاسن کان بند ٿيل آهي. چون ٿا ته اڳي جڏهن ملڪ ۾ امن امان ڪونه هو ۽ بي بندوبستي هئي، ان وقت ڌاڙا لڳندا هئا، تڏهن ڌاڙيلن کي ڀريان ايندو ڏسي ڍهل وڄايو ويندو هو، اهو ٻڌي ڳوٺ جون عورتون عصمت بچائڻ لاءِ هن ٻڙ هيٺان وڃي لڪنديون هيون ۽ مرد ماڻهو ڪليل پاسي کان هڪ وڏي ٻڙ جي ڇپ ڏيئي چڙهندا هئا ۽ ڀاڻ بي اوڙا ٿي هٿيار ڪڍي وڃي ڌاڙيلن جو مقابلو ڪندا هئا.

چندڻ گڊ: هي قلعو راڻي چندڻ ڀٽ گوبندراءِ جو ٺهرايل هو جنهن کي چندڻ گڊ چوندا هئا. جڏهن پارڪر جي راڻن

فساد ڪيو، تڏهن مئي ١٨٥٩ع ۾ انگريزي فوج ڪرنل ايونس جي هٿ هيٺ ننگرپارڪر تي چڙهي آئي هئي ۽ اهو قلعو توبن سان اڏائي ڇڏيو (١).

هن ٽڪريءَ جي چوڌاري ننگرپارڪر، پوڌيسر، مولڊرو، مٺو، آڌيگام، ڪارُوڄو، ڪاسٻو ۽ گهرٽياري وغيره ڳوٺ آهن، تن مان ننگرپارڪر جو ڳوٺ سڀني کان وڏو ۽ تعلقي جو هيڊڪوارٽر آهي. انهن ڳوٺن ۾ واپاري ۽ ٻيا ڪاشتڪار ماڻهو رهن ٿا. هن ٽڪريءَ جي پاڙ ۾ ڪيترا ڪولهي ۽ ٻيا، گهر جوڙي رهندا آهن جي اڪثر مزور ماڻهو آهن، مگر ساوڻيءَ ۾ اهي به پوکا جو ڪم ڪندا آهن. اهي ڪارونجهر ٽڪريءَ مان ڪاٺ ۽ ڪاٺيون جون پريون ڪري اچيو مٿين ڳوٺن ۾ وڪڻن. ڪاٺ کان سواءِ ڳگرالي، ڪولپٽ، ٿوهر، سرهه، جار، پير وغيره قسمن جا وڻ به آهن. ڳگرالي مان ڳگر ۽ ڪولپٽ مان ڪؤنر گهڻو پيدا ٿئي ٿو، جو وڪري لاءِ ٻين ملڪن ڏي ويندو آهي. هتي ماکيءَ جون مکيون به گهڻيون ٿينديون آهن، جنهنڪري ماکي جام پيدا ٿئي ٿي؛ اها به ٻين ملڪن ڏانهن واپاري ماڻهو وڪري لاءِ موڪليندا آهن. هن ٽڪريءَ ۾ سوئر، بگهڙ، گدڙ، چراخ (جرڪا) وغيره جهنگلي جانور رهن ٿا ۽ مور پکي به هن ۾ گهڻا آهن.

ڪارونجهر جي ٽڪريءَ مان ندييون يا نئيون اهڙيون ڪونه ٿيون نڪرن، جنهنڪري آباديءَ کي فائدو رسي، مگر برسات پوڻ بعد ڪنهن نئي ۾ ٻه-چار ڏينهن ۽ ڪنهن ۾ هڪ-ٻن مهينن تائين پاڻي وهندو آهي. انهن مان گورڌڙو، ڀٽياڻي، مولڊرو ۽ ساهوسري مکيه نئيون آهن. گورڌرو اپرندي پاسي وهي وڃي ڪڇ جي رڻ ۾ پوي ٿي. ڀٽياڻي اولهه طرف نڪري گورڌڙي سان گڏجي ٿي. مطلب ته سمورين نئين جو پاڻي وهي ڪڇ جي رڻ ۾ پوندو آهي.

---

(١) "سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ" مسٽر پيرومل مهرچند آڏواڻي. سال ١٩٢٤ع صفحو ٤٦.

هن ٺڪريءَ جي چوڌاري وڏا وڏا تلاءُ آهن، جن مان ڪن ۾ ٻارهن مهينا پاڻي رهندو آهي، ڪن ۾ پنج-ڇهه مهينا ۽ ڪن ۾ ٻه-ٽي مهينا پاڻي هوندو آهي. جن تلائن ۾ پاڻي رهندو آهي، تن مان هڪ اوراڻيءَ جو تلاءُ ڳوٺ گهرڻياري جي ويجهو آهي ۽ پوڙيسر جو تلاءُ ڳوٺ پوڙيسر جي ويجهو آهي، جنهن جي سنڌ گزيٽيئر موجب ڊيگهه ٤٠٠ فوٽ ۽ ويڪر ٢٠٠ فوٽ آهي. تنهن کان سواءِ پاٽسر، ٽرياسر ۽ راڻاسر وغيره تلاءُ آهن، جن ۾ ڇهن مهينن کان اٺن مهينن تائين پاڻي رهي سگهي ٿو. اوراڻي جو تلاءُ سال ١٩٠٠ع ۾ برسات جي پاڻيءَ سان پورجي ويو هو، جو سال ١٩١٢ع ۾ برسات گهٽ پوڻ سبب سڪي ويو، ٻارهن سال سالده پاڻيءَ سان پريل رهيو.

ٺڪريءَ جي پاڙ ۾ ڪيترا قتل قديم ڳوٺن جا ڪنڊهر آهن، جي اڳئين زماني جي يادگيري ڏياري رهيا آهن.

٨- تلاءُ

ٿر ۾ واريءَ جي پٽن هيٺ ڪري لڪي، نئي، واهه يا ڍنڍ ڪانهي. ماڻهو پيئڻ لاءِ کوهن جو پاڻي ڪم آڻين. کوهه بلڪل اونها ٿا ٿين، جنهنڪري پاڻيءَ جي سخت تڪليف آهي. ڪٿي ڪٿي ته ڇهن-ستن ميلن تان به ماڻهو پيئڻ جو پاڻي آڻيندا آهن. مئي، جون ۽ جولاءِ ۾ برسات پوڻ وقت تلائن ۾ پاڻي گڏ ٿيندو آهي، پر تلاءُ به بلڪل ٿورا آهن، جن ۾ پاڻي ٿورو وقت رهندو آهي. برسات تي به ڀروسو ڪونهي. ڪٿي ڪٿي ته ننڍا ٽوڀا آهن، جن ۾ پنج-ست ڏينهن مس پاڻي رهندو آهي. مکيه تلاءُ هي آهن:

ڇڇي تلاءُ: قائل شاهه ڳوٺ جي اولهه طرف، ڇڇي جي ڏهر ۾. هن ۾ اٽڪل اڍائي مهينا ڪن برساتي پاڻي رهندو آهي.

اٺند جي ترائي: گڏيڙي کان ٻه ميل ڏکڻ طرف، ننگرپارڪر ڏي ويندڙ رستي تي آهي. هن ترائيءَ ۾ ٽي-چار مهينا پاڻي رهندو آهي.

گڏيڙي جو تلاءُ: گڏيڙي شهر جي ڏکڻ طرف آهي. هن ۾ ڇهه مهينا کن پاڻي رهندو آهي.

راٺاسر تلاءُ: ڇيلهار ڳوٺ جي اتر طرف ڏيڍ ميل ٿڌ تي عمرڪوٽ ڏي ويندڙ رستي تي آهي. هن ۾ پنج-ڇهه مهينا پاڻي رهندو آهي. ڇيلهار ۾ ٻي ٻه ڇيڇي واري ترائيءَ ۾ ٽي-چار مهينا پاڻي رهندو آهي.

ڪاٺو تلاءُ: چارڻور جي اوير طرف ميل ٿڌ تي آهي، ڏوڪاري جي ڏهر ۾. هتي چار مهينا پاڻي رهي ٿو.

کينشسر جو تلاءُ: کينشسر ڳوٺ ۾ اوير طرف آهي. هتي چار مهينا پاڻي رهي ٿو.

منيءَ جو تلاءُ: مٺي شهر جي ڏکڻ طرف، هن ۾ اٽڪل ٽي مهينا پاڻي رهي ٿو.

پوڏيسر جو تلاءُ: پوڏيسر ڳوٺ وٽ. هن ۾ ست-اٺ مهينا بعضي ٻارهن مهينا به پاڻي رهي ٿو.

سالگاهه ۽ لورائي: پارڪر ۾ وڏا تلاءُ آهن، جن جو بيان اڳي ٿي چڪو آهي.

ازانسواءِ ٻيا به ڪيترا ننڍا ننڍا تلاءُ آهن، جن ۾ ٿورو گهڻو پاڻي رهي ٿو.

٩- ٿر جا ڀاڱا

ملڪ جي بيهڪ، طبعي بناوت، زمين جي خاصيت، ڀلائي، ڀلائي ۽ ٻين سببن جي ڪري ٿر جا جدا جدا ڀاڱا آهن، جيئن ته:

١- ڪاڙ: ڇاڇري شهر کان ولي اوڀر طرف ٽورو ۽ اتر طرف گڏڙي تائين، هن ڀاڱي کي ڪاڙ چوندا آهن. هن ڀاڱي ۾ واريءَ جون ڀٽون ننڍيون آهن ۽ ملڪ ۾ وڏا ۽ ڏکيا وڻ گهٽ آهن. هن ۾ ڇاڇري تعلقي جو اتر وارو ڀاڱو اچي وڃي ٿو.

٢- ڪنٺو: هن ۾ ڇاڇري تعلقي جو ڏاکڻو ڀاڱو ۽ ننگرپارڪر تعلقي جو اتر وارو ڀاڱو اچي وڃي ٿو. هتي جي زمين ڀلي ۽ آباديءَ لائق آهي، جنهنڪري ڪيتي سٺي ٿيندي آهي.

٣- پارڪر: هن ۾ ننگرپارڪر تعلقي جو ڏکڻ وارو ڀاڱو اچي وڃي ٿو، زمين سنئين ۽ ڪڪرالي آهي. هتي واريءَ جون ڀٽون ڪون آهن، رائو گهڻو آهي. ڪارونجهر ٽڪري هن ڀاڱي ۾ آهي.

٤- ساموروئي: هن ۾ مٺي تعلقي جو ڏکڻ-اولهه ۽ ڏيپلي تعلقي جو اتر وارو ڀاڱو اچي وڃي ٿو. هتي جي زمين ڀلي آهي، جنهنڪري ڪڻڪ ۽ بصر ٿئي.

٥- ولڪو: هن ۾ ڏيپلي تعلقي جو الهندو ڀاڱو اچي وڃي ٿو.

٦- وٽ: هن ۾ ڏيپلي ۽ مٺي تعلقن جا ڏکڻ وارا ڀاڱا اچن ٿا، هي زمين جو ٽڪرو ڪڇ جي رڻ سان لڳندڙ ۽ ويجهو آهي، جنهنڪري هتي پاڻي تاڪهو آهي.

٧- مهراڻو: اڳوڻيءَ مهراڻ نديءَ جي وهڪري جي پر وارو ڀاڱو آهي، هن ۾ ڇاڇري تعلقي جو اولهه ۽ عمرڪوٽ تعلقي جو ڏکڻ-اوڀر وارو ڀاڱو ڇي وڃن ٿا.

٨- ڍاٽ: هي سڄي ٿر جي وچ وارو ٽڪرو آهي. هن ۾ عمرڪوٽ تعلقي جو ٽورو ٽڪر، ڇاڇري تعلقي جو گهڻو ڀاڱو، ۽ مٺي تعلقي جو ڪجهه اترين ڀاڱو اچي وڃن ٿا. هن جي ڪري سڄي ملڪ کي ڍاٽ به سڏيندا آهن ۽ رهاڪن کي ڍاٽي چيو آهي.

٩- اڇوتر: هن ۾ عمرڪوٽ تعلقي جو اترين ڪنارو، ۽ کپري تعلقي جو اتر-اوڀر وارو ڀاڱو اچي وڃي ٿو ۽ اڳتي خيرپور رياست ۽ جيسلمير تائين ڊگهو اٿس. هن کي ٻولئ ۽ ڏيٿا به چوندا آهن. هتي آبادي گهٽ، ۽ ماڻهن جي بستي ڇڊي آهي.

(ب) ٿر جي پراچين حالت

اهڙن ڪان وٺي ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي ڪيئين تبديليون ٿينديون رهيون آهن. ٿر ۾ واريءَ جون ڀٽون آهن، جن جو مثال ائين سمجهجي جيئن سمنڊ ۾ لهرون ۽ ڇوليون وقت سمنڊ جو مٿاڇرو هميشہ مٿي نظر ايندو آهي. اهي ڀٽون ڪو هوا لڳڻ سان ڪوبہ ٺهي سگهيون هونديون. ڪي چون ٿا تہ اتي اڳي سمنڊ هو(١)، نہ رڳو ايترو ٿر سارو ڪڇ ملڪ بہ سمنڊ جي تري ۾ هو(٢)، رامائڻ واري وقت ۾ راجپوتانا جا ڪي ڀاڱا بہ سمنڊ هيٺ هئا(٣)، ۽ سمنڊ جي ڇولين ڪري قدرتي واريءَ جا ڍڳا اڀي پيا هئا، جي سمنڊ جي سڪي وڃڻ ڪري ظاهر ٿي پيئا آهن. ٿر ۾ اڃا تائين ڪٿي ڪٿي ڀٽين تي شنک، ڪوڏيون، ڪالڪروٽا، راڪو (مڇن جي پور) ۽ ٻيون اهڙيون شيون لڀن ٿيون جي سمنڊ هجڻ جي ثابتي آهن ۽ واريءَ جون ڀٽون جيڪي آهن، سي سڀ اتر-اوڀر کان ڏکڻ-اولهہ ڏي آهن، جي ڇهڪندڙ ۽ صاف واريءَ سان سٿيون پيئون آهن. اهي بلڪل اوچيون آهن ۽ سڀيئي ساڳئي رخ تي آهن، جنهنڪري ٿي چيو وڃي ٿو تہ اهي سمنڊ جي ڇولين جو نتيجو آهن.

ٿر جي واريءَ جو رنگ ڳاڙهو آهي جو ڪراچي ۾ ڪلفٽن وٽ ڪڍ ٿيل واريءَ جهڙو آهي، نہ تہ مٺي درياءَ جي ڇڏڻ ڪري جيڪا واري ڏسجي آهي، اها سفيد هوندي آهي ۽ نہ ڳاڙهي. ٿر ۾ خاص ڪري ڏيپلي تعلقي ۾ لوڻ جا سَرَ آهن، جن مان سارڻ جو سَرَ مشهور آهي. انهن سَرَن جو پاڻي سمنڊ جهڙو کارو آهي جو هيٺان نڪري ٿو. واريءَ ۾ مڇن جي پور يعني راڪو بہ لهرن جي وهڪري ۾ آيل يا ڇولين سبب پهچي ذرا ذرا ٿيل آهي.

---

(١) ”سنڌ گزيٽيئر“ جلد پهريون صفحو ٥. ”وقائع راجستان“ اردو ڀاڱو پهريون صفحو ٨٨ ڇپيل لکنو سال ١٩٥٢ع.

(٢) ”ڪڇ جو اتهاس“ گجراتي ڇپايائي-ني-ڪالندي، انجار صفحو پهريون.

(٣) ”راجپوتانا اتهاس“ هندي ڀاڱو پهريون، جگديش سنگهہ گهلوت صفحو ٦.

ڏرڻ ٿن- جيئن ٻَرڙيون (ٻَرڙ = ٻنهي ڏوت) ڪان هيٺ پٽ آهي جنهن کي روهه چوندا آهن. سمنڊ ۾ به هيٺ پٽ ٿيندا آهن. ٿر جي کوهن ۾ کهٽو کري پاڻي کارو ۽ ٻاڙو آهي، جنهن مان سمجهجي ٿو ته اڳ اتي ضرور سمنڊ هو، نه ته منڍي درياءَ جي ڇڏيل ملڪ جو پاڻي ضرور مٺو ٿيندو آهي.

ڪي چون ٿا قديم زماني ۾ ضرور ڪو سخت زلزلو، مصيبت جي صورت ۾ هن ملڪ تي آيو هوندو، جنهن زمين جي اها حالت پيدا ڪئي. اهڙا زلزلا وقت به وقت ٿين پيا جي زمين جي صورت حال بدلائي ڇڏين ٿا. جيئن ته سنڌ ۾ هڪ زلزلو راجا ڪيمي ڪمار جي وقت ۾ سنڌس ظلمن سبب ٥٣٦ ق-م ۾ ٿيو، جنهن ۾ گاديءَ جو هنڌ ۽ ڪيترا شهر ناس ٿي ويا(١)، سنه ٩٦٢ع جي زلزلي ڪري سنڌو ندي پنهنجو رخ بدلائي ويئي(٢)، الور جو شهر ناس ٿي ويو. برهمڻ آباد جو ناس ٿيڻ به زمين جي زلزلي ڪري ٿيو. ١٨١٩ع ۾ سنڌ اندر اهڙو ته مرتمار زلزلو ٿيو جو سنڌ ۽ ڪڇ جي رڻ جي کهٽي صورت بدلجي ويئي. ويجهڙائي ۾ سنه ١٩٣٤ع ۾ بهار جو زلزلو ٿيو، جنهن بابت پنڊت جواهر لال نهرو لکي ٿو ته "روبرو ڏسڻ سان معلوم ٿيو ته اتي ڪيترن هنڌن وڏا خال ۽ ڦرڪ ٿي پيا هئا، واهن ۽ ڪڙڻ وغيره جون پليون ڏهي پئيون هيون ۽ سڄي اراضي پاڻي جي ڦورن ۽ واريءَ جي ڍڳن وارو پرٽ ٿي پئي هئي، جڻ ته ڪنهن راڪاس ٻهاري ڦرالت ڪي مٽيءَ جو پنوڙو سمجهي هٿن ۾ اٿي وانگر ڳوهي مروٽي سروٽي صورت حال ئي ڦيرائي ڇڏيو هو(٣). مئي ١٩٣٥ع ۾ ڪوئيٽا جي زلزلي ڪري به زمين جي حالت بدلجي ويئي هئي. اهڙيءَ طرح ٿر ۾ به زلزلي ڪري سمنڊ جي پاڻيءَ هٽي وڃڻ ڪري زمين هيٺ مٿي ڏڙا ۽ ڀٽون ٿي پئي آهي.

---

(١) "سنڌ جي هندن جي تاريخ" جلد پهريون، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي صفحو ٣٠.
(٢) "پراچين سنڌو سڀيتا" مهاراج دوارڪا پرساد شرما صفحو ٤٤.
(٣) "جواهر جيوني" سنڌي ترجمو ٻاڪو پيو ليکڪ تيرٿ وسنت صفحو ١٨٢.

ڪپتان اسٽئنلي رئڪس صاحب سال ۱۸۴۷ع ۾ ڪڇ ڀڄ ۾ اسسٽنٽ پولٽيڪل ايجنٽ مقرر ٿيو. مٿي، ڏيپلو ۽ ننگرپارڪر تعلقا جي اُهيءَ سال برٽش سرڪار جي حفاظت هيٺ آيا ان جو انتظام ڪپتان رئڪس صاحب جي حوالي ڪيو ويو، جنهن جو هيڊ ڪوارٽر ڀُڄ هو. هن صاحب سرڪاري رڪارڊ ۽ ملڪي روايتن مان کوجنا ڪري بعد حالات ٿر ۽ پارڪر تي هڪ ڪتاب سال ۱۸۵۶ع ۾ لکيو، جو سال ۱۸۵۹ع ۾ بمبئي سرڪار ڇپائي پڌرو ڪيو. اهو پهريون ڪتاب آهي جو ٿر ۽ پارڪر جي اڳين ۽ پوين حالتن تي ڪجهه روشني وجهي ٿو. ڪپتان رئڪس جي تحقيقات موجب پارڪر ۾ هڪ قديم سلطنت جو پتو لڳي ٿو جنهن جو مکيه شهر پاري نگر هو، جنهن جو بنياد پهرين عيسوي صديءَ ۾ چوڻ ۾ اچي ٿو. ماڻهن جو قديم مذهب جين ڌرم هو. اُهيءَ وقت پاري نگر جي آدمشماري چاليهه هزار هئي ۽ وڏو بندرگاهه هو. جو هاڻي ڪڇ جو رڻ آهي، سو خود عربي سمنڊ جو ڀاڱو هو ۽ جهاز سدا لنگهي پاري نگر جي بندر تائين ايندا هئا، جو هاڻوڪي ننگرپارڪر کان چوڏهن ميل ۽ ويراواهه جي اڀرندي هو. ان وقت سنڌو ندي جي هڪ شاخ اتان وهي ننگرپارڪر وٽ ڇوڙ ڪندي هئي، جا هاڪڙي جي نالي سان سڏبي هئي. نديءَ جو هتان وهڻ ثابت ڪري ٿو ته ٿر ملڪ ان وقت سنئين سڌي زمين واسڪر هو ۽ پوءِ جڏهن زلزلو ٿيو تڏهن ندي وهڪرو ڦيرائي ويئي، شهر غرق ٿي ويو ۽ ڪيترن ميلن ۾ زمين هيٺ مٿي ٿي پئي، جنهنڪري ڀٽون پيدا ٿي پيئون. عربي سمنڊ هتان هٽي سڪي ويو، جنهنڪري هاڻوڪي ڪڇ جو رڻ ظاهر ٿيو. ڪهڙي زماني ۾ اهو زلزلو ٿيو تنهن بابت ڪپتان رئڪس يا ٻئي ڪنهن به تاريخ نويس نه ڄاڻايو آهي.

ڪپتان رئڪس صاحب، جنهن ٿر جي حالتن جو باريڪ مطالعو ڪيو آهي، سو پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته ”ٿر جي زمين جو ڀٽن جي شڪل ۾ ٿي وڃڻ، ڌرتي جي ڪنهن سخت

اٿل پٿل جو نتيجو آهي؛ جيئن قدرتي جي ڏيڻ يا زمين جي اندر واري طاقت جي ڦلڻي ڪري سان ٿئي. هوائن جي لڳڻ سان انهن ڪوڙ ٿيندو، باقي هاٿي هوائون پٽن جي شڪل ۾ ٿوري ڦير گهير ڪن پيئون (١)."

جيڪڏهن واريءَ جون پٽون سمنڊ جي ڇولين ڪري ٺهيون ۽ پوءِ سمنڊ جي سڪي وڃڻ ڪري ظاهر ٿي پيئيون ته پوءِ سنڌو ندي جي شاخ هاڪڙو ندي پٽن هوندي ٿر مان ڪيئن وهي سگهي هوندي، جنهن جي وهڻ بابت ناڻ راجستان ۽ پين ڪيترن تاريخن ۾ ڏابتيون آهن. نديءَ جي وهڪري ڪري اتهاسڪار الهيءَ راهه تي پهتا آهن ته واريءَ جون پٽون سمنڊ جي سُڪي وڃڻ بعد پوءِ ڪنهن زلزلي سبب ٿيون آهن، پر جي زلزلي سبب ٿيون ها ته سيءَ ٿي ساڳي رخ يا ڊول تي اتر-اوڀر ڏان ڏکڻ - اولهه ڪوڙ ٿين ها ضرور آڏيون اڀتيون ٿين ها، تنهنڪري پٽن جي ٺهڻ جو ڪارڻ هڪ سان چئي نٿو سگهجي ۽ اڪو ڪنهن به تاريخدان الهيءَ بابت پنهنجو آخرين رايو ڏنو آهي. ٿر جي پٽن جي بناوت ۾ پيهڪ مان اهو رايو وڌيڪ وزنائتو لڳي ٿو ته اهي سمنڊ جي ڇولين جو نتيجو آهن ۽ نه زلزلي جو ڪارڻ.

ڪيترا ماڻهو ڇوندا آهن ۽ عام طرح ائين سمجهيو آهي ته ٿر هڪ ويران ۽ سڃو ملڪ ٿي رهيو آهي، جنهن کي ڪابه تاريخي حيثيت ڪانهي، مگر ائين نه آهي. ٿر جي تاريخ بابت ڪنهن به صاحب ڪڏهين خير ڪا تڪليف ورتي آهي. ٿر ۾ ڪيترا جهونا ڪنڊهر ۽ کوهه لڌا ويا آهن، جنهن مان سمجهجي ٿو ته اتي اڳي ماڻهن جون بستيون رهنديون هيون، جيتوڻيڪ بلڪل وڏا شهر ڪونه هئا ته به اڄوڪي جهڙو وسندڙ ملڪ هو، بلڪ الهيءَ کان به وڌيڪ آباد هو.

١- ڪڇ جو رڻ

ڪيترن روايتن موجب راجپوتانا، ٿر ۽ ڪڇ جا ملڪ سمنڊ جي ترک ۾ هئا، جتي هيمشر سُڪي آهي الي ڪو وقت اڳي

(١) الوحيد اسپيشل ايڊيشن سنڌ آزاد نمبر جون ١٩٣٦ع صفحو ٧٥.

ٻاڙيءَ جون لهرون نٿي لڳيون. ٻوءِ زلزلي سبب يا ٻي ڪنهن خدائي قدرت سبب زمين مٿي چڙهي آئي، جنهنڪري سمنڊ جو پاڻي هٽي ويو ۽ سڪيءَ جا پاڳا ظاهر ٿي پيا، ۽ ڪڇ جي رڻ واري زمين اوا هيٺ هٿي ۽ اهو عربي سمنڊ جو ڀاڱو هو ۽ ان وقت سنڌو نديءَ جي هڪ شاخ هاڪڙو نالي پنجاب مان نڪري امرڪوٽ جي ايراڏي پاسي کان لنگهي لکپت کان وڃي ڪڇ جي رڻ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. مطلب ته ڪنهن وقت ڪڇ جي رڻ ۾ سمنڊ جو ميٺو هو ته ڪنهن وقت مٺي درياءَ جو.

تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو ته عيسوي سن کان سوا ٽي سئو ورهيه اڳي جڏهين سڪندراعظم سنڌ مان ٿي لنگهيو تڏهين به اتي سمنڊ جي پاڻيءَ ڇوليون پئي هنيون(١). ڪي صديون پوءِ به اتي پاڻي هو.

٦٠ عيسوي ۾ يوناني سياح پيري پلس اتان لنگهيو هو جنهن به ڪڇ جي رڻ بابت ذڪر ڪيو آهي ته اتي پاڻي هو. الائنسي ريڪلس چوي ٿو ته ”رڻ ڇولين صدي تائين ڪليل سمنڊ هو، پوءِ ڌرتي جي سخت لوڏن سبب زمين هيٺ مٿي ٿي وئي ۽ رڻ ٺهي پيو ۽ سمنڊ هٽي ويو. لکپت کان جي اتر-اوڀر ڏي، جو ويرانو آهي سو دراصل سامونڊي بندر ۽ واپاري مرڪز هو“ (٢).

سن ١٠٢٤ع ۾ سلطان محمود غزنوي سومناٿ جي مندر تي ڪاهه ڪري بعد ڪڇ جي رڻ مان ٿي موٽيو، ته جنهن تنهن مٿي ٻڏي ڏلس ته هٽي جون لهرون تنهنجو لشڪر لوڙهي ڇڏينديون. شايد سگهو ئي پوءِ پاڻي سڪو آهي جو سن ١٣٦٠ع ۾ سلطان فيروز شاهه جي لشڪر ڪيترائي راتيون رڻ ۾ گهاريون، پر ان وقت هتي جي پاڻيءَ جو ڪوبه ذڪر ڪونهي، فقط ڪن خاص نڪرن ۾ پاڻي هو (٣).

ڪڇ جو رڻ ايراڏي کان الهندي ڏي اسي ڪوهن ۾ ۽ اتر کان ڏکڻ ڏي سٺيهن ڪوهن ۾ سنئين لڳائي بيٺو آهي. ٽاڊ راجستان

---

(١) ”ٽاڊ راجستان“ انگريزي جلد پهريون صفحو ١٣.
(٢) ”دي ارٿ اينڊ اٽس انهابيٽنٽس آر يونيورسل جاگرافي“ جلد پنجون صفحو ١٤٢.
(٣) ”تاريخ فيروزشاهي“ بحوالہ هسٽري آف انڊيا سر ايليٽ صاحب جلد ٽيون.

موجب سنڌس ڊيگهه ١٥٠ ميل ۽ ويڪر پنج ڪان ٻلهياري تائين ٧٠ ميل آهي(١). سنڌس جملي ٻکيڙ ٧ هزار چورس ميل آهي(٢).

الين سمجهڻ نه گهرجي ته ڪو سنه ١٣٦٢ع ۾ الهيءَ سموري ايراضي ۾ پاڻي ڪوڙ هو. اڄ تائين ڏيپلي تعلقي جي ذڪر طرف ٻوٽ رحمڪي بازار جي ويجهو پراڻ آهي. پراڻ لفظ جي معنيٰ آهي پراڻو درياهه. اڳي سنڌوندي جي شاخ هتان وهندي هئي ته ڪڇ جي رڻ مان ٻيڙيون ۽ جهاز هلندا هئا، جي ڪناري وارن بندرن تي اچي بيهندا هئا. وڳاڳيڙ (وگهه ڪوٽ)، ويڪيڙ (ورڪو)، ٻلهياري، رحمڪي بازار ۽ ويراواهه ساهو لنڊي بندر هئا(٣). ننڍيءَ جو پاڻي گهاري شيخياڻي، تعلقي بدين وارن رڻ مسائي لکپت تائين پهچندو هو(٤).

سنڌ ۽ ڪڇ جو رڻ سمنڊ جي حصي جو پيٽ ٿو معلوم ٿئي ۽ پوءِ ڪنهن طبعي يا قدرتي سبب ڪري مٿي چڙهي آيو آهي. هن ۾ پيو ڪوبه ساهوارو دائمي رهائش نٿو ڪري سگهي، سواءِ جهنگلي گڏهن (گورخرن) جي، جي رڻ جي پيٽن ۾ گاهه جي ٻوڙا لاءِ ڦرندا رهندا آهن. ڪن پيٽن ۾ کارو پاڻي پڻ آهي(٥).

هاڻي رڻ جو گهڻو پاڱو سڪو پيو آهي. ڪٿي ڪٿي رڃ ڏسڻ ۾ ايندي آهي؛ گرمي سبب ڪٿي ڪٿي پاڻو ٿيندو آهي ته پريان پاڻيءَ جي ڏيکاري پيو ڏيندو آهي ۽ وڻچارا هرڻ پاڻيءَ جي آسري تي ڊوڙي ڊوڙي ساهه ڏيندا آهن. واقفڪار کان سواءِ پيو ماڻهو به سچ پچ پاڻي سمجهندو. ننڍيو هتر به پري کان جبل جي ڏيکاري پيو ڏيندو آهي.

(١) "تاڊ راجستان" گجراتي جلد پهريون ڇپيل سستو ساهتيه پستڪاليه احمد آباد سنبت ١٩٨٢.

(٢) "سنڌ جي تاريخ" مرزا قليچ بيگ، سنڌي ايڊيشن سال ١٩٠٣ع.

(٣) "جرنل آف دي سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي" واليوم VIII نمبر ٢ جون ١٩٤٧ع صفحو ٨١.

(٤) "سنڌ گزيٽيئر" صفحو ١٤٨-١٤٩.

(٥) "امپريئل گزيٽيئر" جلد چوٿون صفحو ٥٩.

ٿر ۽ ڪڇ جي آمدرفت اُنن رستن الھيءَ رڻ مان ٿيندي آھي، ڇو برسات پوڻ وقت رڻ ۾ پاڻي بيھندو آھي، جو بعضي ڪن ھنڌن ۴-۵ فوٽ يا وڌيڪ اوڙھو به بيھندو آھي ۽ ڪٿي ڪٿي گرٽيون يعني ڏيٽيون به آھن، جن ۾ جيڪڏھن ڪو ماڻھو يا وھٽ اندڪيو ته نڪرڻ ئي مشڪل. جيئن جيئن نڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندو، تيئن تيئن ويندو وڌيڪ ڦاسندو. تنھنڪري برساتي موسم (چوماسو) ۾ رڻ جي مسافري تڪليف واري آھي. ڪٿي ڪو واريءَ جو دڙو آھي، جتي لڏين پوڻ کان سواءِ ٻيو ڪجھه ڪونه ٿئي. اھڙن ھنڌن تي مسافر ساھي پٽي اُنن کي چارو وغيره ڏيندا آھن.

٢- ھاڪڙو ندي

آرين جي اچڻ کان اڳ ڪڇ جو رڻ ۽ راجپوتانا جو ڪجھه حصو سمنڊ ھيٺ ھئا ۽ ڪڇ جو رڻ ڪنهات جي نار سان ڳنڍيل ھو. مھاڀارت جي زماني بعد عربي سمنڊ گھٽجندو ويو. ان وقت سنڌو نديءَ جي شاخ ھاڪڙو نالي اُتر ۾ پنج ند وٽان نڪري بھاولپور، اُيرادي سنڌ (ٿر) عمرڪوٽ وٽان لنگھي، لنگر پارڪر وٽ ڪڇ جي رڻ ۾ چوڙ ڪندي ھئي. ابوالفضل "آئين اڪبري" ۽ ٽاڊ صاحب "ٽاڊ راجستان" ۾ ھاڪڙي بابت اشارا ڏنا آھن.

رياست بھاولپور، جيسلمير ۽ ٿر ۾ سنڌس ڦٽل نشان بيٺل آھن. ڪپتان ريڪس صاحب به لکي ٿو ته "سنڌو نديءَ جي شاخ ھاڪڙو نالي لنگر پارڪر وٽ چوڙ ڪندي ھئي، جنھن ۾ دنگيون ۽ جھاز ھلندا ھئا ۽ ويرا واھه جي ڀرسان پاري لنگر جو مشھور بندر ھو جتي اچي بيھندا ھئا".

ويرا واھه جي ڀرسان ھڪ ٽڪري آھي جنھن جو نالو ڏوتڙ آھي. ڏو = ٻه، تڙ = درياهه جو ڪنارو جتي جھاز ۽ دنگيون بيھن، چون ٿا ته الھيءَ ٽڪريءَ وٽ اڳي ٻن جھازن جي بيھڻ لاءِ اڏو ھو، تنھنڪري اھو نالو پيس.

درياهه يا ھاڪڙي جي پيٽ کي "سنکھا" سڏين ٿا، ان ۾ پاڻي پوڪ ٿئي ٿي. ان وقت شايد ٿر ۾ پٿون ڪونه ھيون ۽ زمين

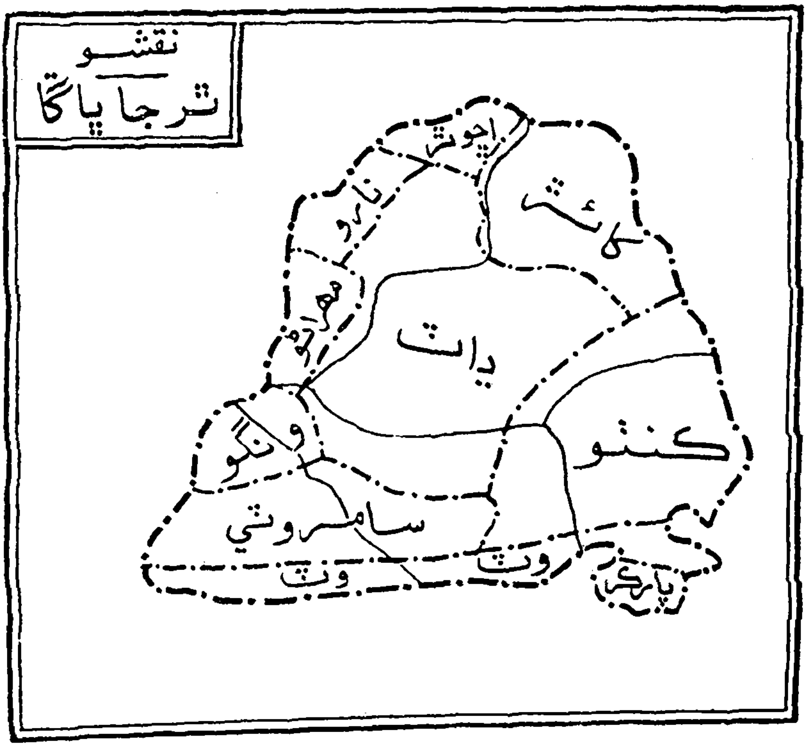

نقشو
ٿر جا پاڳا
نارو
مهراڻو
ڍاٽ
ڪنٺو
ونگو
سامروٽي
وٽ
روٽ
پارڪر

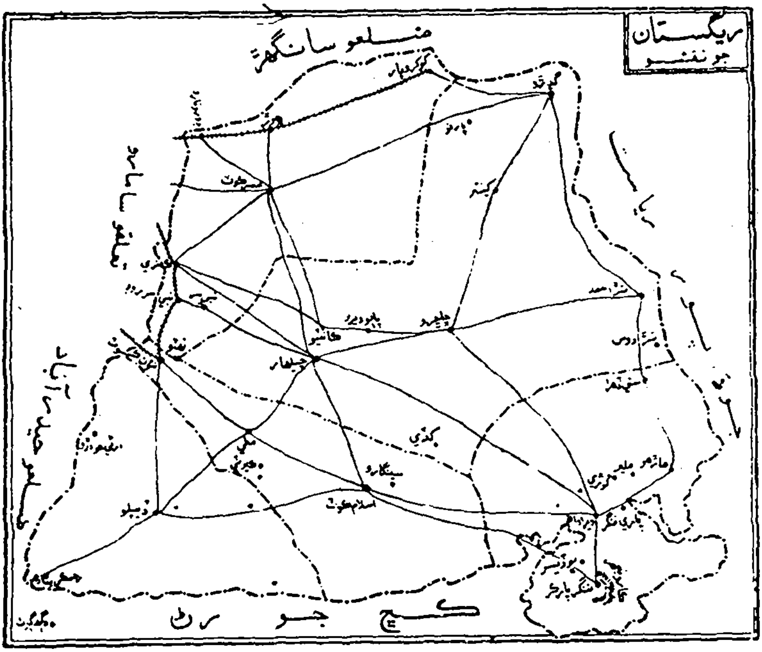
ريگستان
جو نقشو
ضلعو سانگهڙ
ڪڇ جو رڻ

سنڌين هئي، ۽ اهڙيءَ ڌرتيءَ جي زلزلي سبب زمين جي هيٺ مٿي ڦيرڦار ڪري، هاڪڙو ندي بند ٿي ويئي، ڇاڪاڻ جو اڳي سنڌ ۾ خوفناڪ زلزلا ٿيندا هئا.

هاڪڙو ڪڏهين بند ٿيو، ان بابت چٽي طرح چئي نٿو سگهجي؛ پر ڪئپٽن ريڪس صاحب لکي ٿو ته "عيسوي ٻارهين صديءَ ۾ ٻاري لشڪر وڏو بندرگاهه هو." الهيءَ مان انومان ڪري سگهجي ٿو ته هاڪڙو ندي به شايد عيسوي ٻارهين صديءَ کان پوءِ بند ٿي هوندي.

٣- مهراڻ ندي

پراچين وقت کان وٺي سنڌو نديءَ مان ڪيترئي شاخون نڪتيون آهن ۽ بند ٿيون آهن. خود سنڌو ندي به پنهنجي وقت به وقت وهڪرا ڦيرائي. مسٽر آر- جي بئنرجي بهاولپور رياست کان وٺي (جتان هاڪڙو نديءَ جو وهڪرو معلوم ٿئي ٿو) کيرٿر جبلن جي قطار تائين ١٨ جاين تي سنڌو نديءَ جي جهوني وهڪري جا نشان معلوم ڪيا آهن.

اڄ تائين ڏيپلي تعلقي جي ڪوٽ رحمڪي بازار جي ويجهو پُراڻ آهي. پراڻ لفظ جي معنيٰ آهي پراڻو درياءُ. ڪي چون ٿا ته سنڌو نديءَ جي شاخ اڳي اتان وهندي هئي. سنسڪرت ۾ سنڌو معنيٰ سمنڊ يا وڏو درياءُ، ان جو ڌاتو يا بنياد آهي "سيند" معنيٰ وهڻ. جنهن سنڌوءَ جي بنيادي معنيٰ آهي "جا سدائين پئي وهي"، اهو سٿين يا تاتاري ٻالو آهي. سنسڪرت ۾ مَهارڻوَ، مَها = وڏو ۽ آرڻوَ = جل. سمنڊ يا وڏو سمنڊ. سمنڊ جو پاڻي کارو ٿيندو آهي، پر هن نديءَ جو پاڻي مٺو هو، جنهنڪري کيس مٺو مهراڻ ڪري چوندا هئا ۽ ڪڇ جي رڻ مان ٻيڙيون ۽ جهاز هلندا هئا، جي رحمڪي بازار ۽ ٻلهياري تعلقي ڏيپلي وٽ اچي بيهه ٺهندا هئا، جنهنڪري

اهي ٻيدر هئا ۽ ندي جو پاڻي رڻ مان وهي لڪپت تائين پهچندو هو ۽ لڪپت جي سارياءُ ٻوڪ جو مدار ئي انهيءَ پاڻي تي هو.

هن بابت ڪرنل جيمس ٽاڊ صاحب لکي ٿو تہ ”ٻکر کان اتر ۷ ميل پري تي سنڌو نديءَ مان هڪ شاخ نڪري لڪپت جي پرسان سمنڊ ۾ ٻوڙي ٿي. اها سنڌ جي اوڀر پاسي پٽن جي پرسان وهي ٿي. هن کي مٺي ندي يا مٺا مهراڻ چون ٿا“ (١). انهيءَ ڪري اڄ تائين پٽن جي ڏاڍي زمين جي ددگ واري ٽڪر کي مهراڻو چوندا آهن. هيءَ ندي هاڪڙو شاخ ٻند ٿيڻ کان پوءِ وهندي هئي.

مسٽر هينري ڪزنس لکي ٿو تہ ”قديم زماني کان وٺي سنڌ ۾ ٻہ وڏيون نديون وهنديون هيون: هڪڙي هاڪڙو کي سنڌو ندي ۽ ٻي مهراڻ ندي. سنہ ٩٦٢ع ۾ هڪ خوفناڪ زلزلو ٿيو، جنهن سکر ۽ ٻکر وارا ڪر ٽوڙي ڇڏيا. انهيءَ زلزلي سبب الور وٽان مهراڻ رخ ڦيرايو تہ پاڻيءَ جي اڻاٺ سبب شهر ڦٽي ويو“ (٢).

چوڻ ۾ اچي ٿو تہ مهراڻ، وڳهه ڪوٽ جي پرسان وهندي هئي ۽ اڄ تائين وڳهه ڪوٽ جي ويجهو زمين مان پاڻيءَ جون سڙيل ڪاٺيون ۽ پيا اهڙا نشان ملندا آهن، جنهن مان سمجهجي ٿو تہ مهراڻ ندي ضرور اتي اتان ئي وهندي هئي.

---

(١) ”ٽاڊ راجستان“ جلد ٻيون گجراتي صفحو ٧١٧.
(٢) ”انٽيڪئيٽيز آف سنڌ“ هينري ڪزنس.

باب پهريون

ٿرپارڪر جا راجپوت

١- راجپوتن جو اصل نسل

ٿر ۽ پارڪر تي آڳاٽي وقت کان پرمار سوڍا راجپوتن جي سرداري هئي. اهي ڪڏهين سنڌ ۽ ڪڏهين دهليءَ جي بادشاهن جا تابعدار ۽ ڪڏهين خود مختيار ٿي پئي رهيا. هت انهن راجپوتن جو اصل نسل ڄاڻائڻ بلڪل ضروري آهي.

راجپوتن جي جنم جي ڪهاڻي هڪ عجيب آکاڻي آهي: وشنو ڀڳوان جو ڇهون اوتار پرسرام هو، جو رشي جمدگني جو پٽ هو. هڪ دفعي راجا ڪرت ويريه، جمدگني وٽ هڪ ڳانءِ ڏٺي جا ڪامڌين هئي. ڪامڌين معنيٰ اها ڳانءِ جنهن وٽان اميدون پوريون ٿيون، يعني جنهن کان جيڪي گهرجي سو ملي. هيءَ عجيب ڳانءِ تي راجا جي دل ٿي. هن جمدگني کان ڳانءِ گهري پر هن نه ڏنس. تنهن تي راجا اها ڳانءِ زبردستي ڪاهرائي هليو ويو. ان وقت سندس پٽ پرسرام گهر ۾ حاضر ڪونه هو. پر پوءِ جڏهين اچڻ وقت هن ڳالهه جي خبر پيس، تڏهين تپي باهه ٿي ويو ۽ بنا دير جي وڃي راجا کي ماري، ڳانءِ آڻي پنهنجي پيءُ کي ڏنائين. راجا جي پٽن پنهنجي پيءُ جي وير وٺڻ لاءِ جمدگنيءَ جي آشرم تي ڪاهه ڪئي: ان وقت پرسرام ڪيڏانهن ٻاهر ويو هو ۽ جمدگنيءَ گهر ۾ اڪيلو ويٺو هو. راجڪمار هن کي اڪيلو ڏسي ڪيس ماري هليا ويا. پرسرام پوءِ جڏهين پنهنجي آشرم ۾ اچي هيءَ حالت ڏٺي، تڏهين سڄي ڳالهه معلوم ڪري پرڻ ڪيائين ته

اهي راجڪمار ته پورا ڪندس، پر ڪو به ڪتري ٻچو جيئرو نه ڇڏيندس. هي سڀ ڳالهه پراڻن ۾ ذڪر آهي ۽ ائين به چانايل آهي ته پرسرام ايڪيهه دفعا ڪترين جو ڪل ناس ڪيو هو.

اڳاڻن ڪترين جو ڌرم هو برهمڻن ۽ ٻين ذاتين جو بچاءُ ڪرڻ. ڪتري ناس ٿي ويا ته برهمڻ ۽ ٻين جي سنڀال ڪير ڪري. اتي خسود برهمڻ اڇي ڪک ٿيا ۽ چاڪاڻ جو ان وقت هندستان ۾ دئيت، اسسر ۽ دانو گهڻا هئا، جي عالمن جي چوڻ موجب سڀئين لوڪن مان هئا. اهي برهمڻن کي سچيندا ته ڪو نه هئا پر هنن کي پاڻ آزاريندا هئا. ڪتري انهيءَ ڪري برهمڻن جو وڏو بچاءُ هئا، پر هاڻي ته اهڙو ڪو ڪتري ٻچو هوئي ڪونه جو هنن دئيتن جي آزار کان کين بچائي.

انهيءَ وقت ڪيترا رشي ۽ سني ابوپهاڙ تي رهندا هئا. برهمڻن کي تڪليف ۾ ڏسي وسشٽ سني ابوجبل تي رشين ۽ منين سان صلاح ڪئي ته هاڻي برهمڻن جي بچاءُ لاءِ ڇا ڪجي. آخر سڀني پاڻ ۾ صلاح ڪري برهما، وشنو، شو ۽ اندر ديوتا کي وينتي ڪئي ته توهين ڪي ڪتري پيدا ڪريو جي دئيتن کي ناس ڪري برهمڻن جو بچاءُ ڪن. رشين پوءِ ابوپهاڙ جي ڏکڻ الهندي ڪنڊ تي، يگيه جي اگني دکائي، اندر ديوتا کي چيو ته اول اوهين ڪو ڪتري آپايو. رشين جو چوڻ مڃي اندر ديوتا ٻين جو هڪ پتلو ٺاهي، ان تي اسرت ڇڻڪاري پوءِ اهو پتلو اگني ڪنڊ ۾ اڇلايو ۽ پوءِ سنجيوني منتر (جيئارڻ جو منتر) آچاريائين: ته ڏسو ڪرتار جي قدرت جو ازغيبي اگني مان هڪ مرد ٻاهر نڪري آيو، جنهن کي ساڄي هٿ ۾ گدا هئي. هو اگني مان نڪرڻ وقت چوندو آيو ته "مار، مار". انهيءَ سبب هن تي "پرمار" نالو پيو: پرمار لفظ جي معنيٰ آهي پراون يا ڌارين کي مارينڌڙ. ٽاڊ صاحب پرمار

لفظ جي معنيٰ 'ڀوريون ماريندڙ' يا 'ڌڪ هڻندڙ' لکي آهي.

رشين ۽ سنين جي چوڻ تي، ٻوءِ برهما پيو هڪ پتلو ناهي يگيه جي اگني ۾ وجهي، منتر اچاريو ته اگني ڪنڊ مان پيو هڪ جوان پيدا ٿيو، جنهن کي هڪ هٿ ۾ تلوار ۽ ٻئي هٿ ۾ ويد هئا: انهيءَ تي ”چلونڪي“ نالو پيو، چاڪاڻ ته هو برهما جي چلو يعني هٿ جي ترئيءَ مان پيدا ٿيو هو، يعني برهما ڀوريائين جڏهين پنهنجي هٿ جي تري تي پتلو ناهيو تڏهين هي پيدا ٿيو، تنهن ڪري اهو نالو مليس. چاونڪي لفظ جو اچار پوءِ ڦري سلونڪي (سولنڪي) ٿيو آهي.

شو پگوان پوءِ اگني ڪنڊ مان هڪ ڪاري شڪل وارو جوان پيدا ڪيو. انهيءَ جوان کي لڙائيءَ جو گهڻو فن ياد نه هو، مگر پهريداريءَ لاءِ پختو هو، تنهن ڪري هن کي دربان يا پهريدار مقرر ڪيائون ۽ انهيءَ سبب هن تي ”پرٿوي دوار“ نالو پيو. پرٿوي معنيٰ ڌرتي ۽ دوار دروازو. هو گويا پرٿوي جي دروازي جو نگهبان هو، تنهن ڪري اهو نالو مليس. پرٿوي دوار لفظ جو اچار پهريائين ڦري ”پرٿهيار“ ٿيو ۽ هاڻي عام طرح پڙهيار چئبو آهي.

وشنو پگوان اگني ڪنڊ مان پوءِ ٻاڻ جهڙو هڪ چتر ڀج (چئن ٻاهن يا ٻانهن وارو) مهاتيجوسي جوان پيدا ڪيو، جنهن جو رنگ ڪرشن ورن (ڪارو) ۽ تمام بهادر هو. پريل ترڪش ٻڌل هوس ۽ هڪ هٿ ۾ ڌنش (تير ڪمان) ۽ ٻئي ۾ تلوار هئي، ان تي نالو پيو ”چترنگ“. سنسڪرت ۾ چتر معنيٰ چار ۽ انگ معنيٰ بت. چترنگ معنيٰ چئن بتن وارو: حقيقتاً بت چار ڪونه هوس پر بهادر هو. چترنگ لفظ جو اچار پوءِ ڦري چوهاڻ ٿيو. هاڪارو راجا پرٿوي راج چوهاڻ راجپوتن مان هو.

اهڙيءَ طرح راجپوتن جي قوم ديوتائن جي مهربانيءَ

سان پيدا ٿي: ابـوپهاڙ تي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيا، تنهن ڪري انهن کي ”اگني ڪل“ يعني اگني (باهه) جي ڪٽنب وارا به چئبو آهي. اها اگني ڪنڊ، جنهن مان راجپوت پيدا ٿيل چون ۾ اچن ٿا، سا اڄ ڏينهن ابوپهاڙ تي قائم آهي ۽ اها راجپوتن لاءِ وڏو تيرٿ جو آستان آهي.

راجپوتن جي جنم جي ڪهاڻي هڪ ڏند ڪٿا آهي، جا پرانـن ۾ ڏنل آهي ۽ ڪرنل ٽاڊ صاحب بـه اهائي ڏني آهي. جاڪاڻ تـه سڀني هندستان جا راجپوت اها ڳالهه سچي ڪري مڃين ٿا (١). پنهنجي هن حقيقت جي تصديق لاءِ هو ڪيترن شلا ليکن جا حوالا پيش ڪن ٿا. اهڙن انـن شلا ليکن جو احـوال ”ڏاور رياست“ جي اتهاس ۾ آيـل آهي. ابوجبل تي اچليشور مهاديو جي مندر ۾ هڪ ليک لکيل آهي، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي تـه پرمار دونهي مان پيدا ٿيو هو ۽ شترو ماريا هئائين.

راجا مونج کان پوئين شلاليکن ۾ ۽ اتهاسڪ پستڪن ۾ پرمارن جي وڏي جو ابوجبل تي مهرشي وسشٽ جي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيڻ برابر ڏيکاريل آهي، مگر اها ڪلپنا بـه اتهاس جي انڌڪار ۾ پوءِ ڪيل معلوم ٿئي ٿي. پرمارن جي شلاليکن ۾ انهيءَ گهراڻي جي وڏي جو نالو ڌوم راج ڏيکاريل آهي. ڌوم معنيٰ دونهون، جو باهه مان پيدا ٿيندو آهي. شايد انهيءَ تي، پرمارن جي وڏي جو اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيڻ ۽ انهن جو اگني ونسي چوائڻ جي ڏند ڪٿا، پوءِ سـن گهڙت ٿي هجي تـه عجب ڪونهي (٢).

”پرٿوي راج راسا“ ڪتاب موجب چار گهراڻا ابوجبل

---

(١) ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ مسٽر پيرو مل مهرچند آڏواڻي صفح ١-٥.

(٢) ”امرڪوٽ اتهاس“ مسٽر تيج سنگ سولنڪي صفحو ٧٩.

ٿي ڪمل يگيہ مان پيدا ٿيل آهن؛ جنهن بابت ڪن جو رايو آهي تہ پراچين کتري جي پڌ ڌرم ۾ شامل ٿي ويا هئا، تن کي شڌ ڪري آريہ ڌرم ۾ ورتو ويو هوندو، يا اهي چار گهراڻا بہ هُن، شاڪ ۽ ٻين ولنگر ٻاهران آيل هوندا، جن کي برهمڻ شڌ ڪري، پنهنجي ڌرم ۾ ورتو هوندو؛ پر کوجنا ڪندڙ اگني ونس کي سوتنتر ونس نٿا مڃن. اگني ونس ۾ چارئي ڪل مڃيا وڃن ٿا، پرشلا ليکن ۽ پراچين اتهاسڪ گرنٿن ۾ چوهاڻ سورج ونسي (ڏسو ايپگرافيائنڊ ياگو پيو صفحو ۱۱۹). (پرٿوي راج وجيہ ڪاويہ سرگ پهريون) (جرنل آف رايل ايشيانڪ سوسائٽي لنڊن سنہ ۱۹۰۳ع). سولنڪي چندرونسي (ڏسو اوجها سولنڪيون ڪا پراچين اتهاس، ۴ سنبت ۱۹۶۴) پڙهيار سوريہ ونسي (ڏسو رپورٽ آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا سنہ ۱۹۰۳-۴ع صفحو ۲۸۰). پرمار برهم کتري ونسي (ڏسو پنگلا سوتر وزت) مگر مرهٽن جي ونساولي ۾ پرمان کي سوريہ ونسي لکيو اٿن (۱).

ڪي يورپي اتهاس ليکڪ لکن ٿا تہ پرمار، پڙهيار، سولنڪي ۽ چوهاڻ راجپوت گوجرن جو اولاد آهن، جي آرين وانگر وچ ايشيا مان لڏي ڇهين عيسوي صديءَ جي اوائل ڌاري اتر هندستان ۾ آيا هئا (۲).

پرمارن جي مڃتا، تہ هو مهرشي وسشٽ جي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيا آهن؛ سا تاريخ دانن، ودوانن ۽ عالمن کي قبول ڪونہ آهي؛ هو ان کي من گهڙت سمجهن ٿا. چاڪاڻ تہ مالوا جي پرمار راجا سونج (سنبت ۱۰۲۸-۱۰۵۴ = عيسوي سنہ ۹۷۱-۹۹۷ع) کي، راجا پنڊت هلايڌ "پنگل سوترورتي"

(۱) "راجپوتانا اتهاس" هندي ڀاڱو پهريون سال ۱۹۳۷ع صفحو ۰۱.
(۲) "رايل ايشيانڪ سوسائٽي جرنل" ۱۹۰۵ع، ڊاڪٽر ردولف هورنلي صفحو ۱-۴.

پستڪ ۾ برهم کتر گهراڻي جو چيو آهي. انهيءَ شبد (لفظ) جي وياکيا ڪندي، اتهاس ويتائن (تاريخدانن) ۾ مت ڀيد آهي. ڪي چون ٿا ته برهمڻ وسشٽ جي يگيه جي وکيا ڪرڻ واري ۽ واڪشسن جي حملي کي ٽارڻ واري ڪي راجپوت چيو ويو آهي. پيو هيءُ به رايو آهي ته هي ماڻهو برهمڻ ۽ کتري ٻنهي ذاتين جي گڏيل سنتان آهن، جو اهڙين شادين جو رواج اڳي هندن ۾ عام هو. يا اهي وڌوسي هئا ۽ برهمڻ جي متڪار سان شڌ ٿي انهن کي ڇتري ڪيو ويو، انهيءَ ڪري انهي لاءِ ”برهم کترڪلين“ لفظ لاڳو ڪيو ويو (١). هڪ اها به معنيٰ ڪڍي وڃي ٿي ته جن جا وڏا برهمڻ مان کتري ٿيا هجن، انهن کي ”برهم کتر“ چوندا آهن يا انهن ماڻهن کي، جن ۾ برهمڻ ۽ کتري ٻنهي جا گڻ موجود هجن (٢).

مسٽر پيروهل لکي ٿو ته ”پنجين صدي جي پڇاڙي کان ستين صدي جي شروعات تائين سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جا راجائون هئا، اهي اول شودر هئا پوءِ برهمڻي ڌرم کي مڃڻ لڳا ته برهمڻن سندن شڌي ڪري کتري بنايو. اهي اگني ڪل مان پيدا ٿيا، جنهن ڪري اگني ڪل مان پيدا ٿيل کتري راجپوت سڏجڻ ۾ آيا. ان کان ٿورو ورهيه اڳ چيني مسافر هوان شيانگ ٦٤٠ع ۾ هندستان ۾ اچڻ وقت، راءِ سهاسي ٻئي جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو هو. هن پنهنجي سفرنامي ۾ ڄاڻايو آهي ته سنڌ جو راجا شودر هو (٣)“.

سولنڪي، پاڻ کي اگني ونسي چوائين ٿا ۽ پنهنجو سول پرش چولڪيه سمجهن ٿا، پراڻين شلا ليکن، ٽامي پترن،

---

(١) ”وقائع راجستان“ اردو ڀاڱو ٻهريون مولوي حڪيم نجم الغني لکنو سال ١٩٢٥ع صفحو ١٥٩.

(٢) ”امرڪوٽ اتهاس“ صفحو ٧٩.

(٣) ”سنڌ جي هندن جي تاريخ، ڀاڱون ٻهريون، صفحو ٣٦.

۽ اتهاسن ۾ اگني ونسي چاڻايل ڪونہ آهن (۱)۔ چوهاڻ بہ اگني ونسي چوائين ٿا، پر سورهين صديءَ جي مليل شلا ليکن ۾ ڪٿي بہ ائين چاڻايل ڪونهي۔

۲- راجپوتن جا ۳٦ ونس

اگني ڪل مان پيدا ٿيل راجپوتن جون چار ذاتيون: پرمار، پڙهيار، سولنڪي ۽ چوهاڻ، پوءِ ڇهہ ٿيون، مگر هاڻي وڌي ڇٽيهہ ٿيون آهن:

۱- اکيہ واڪ يا سوريہ۔ ۲- اندوشوم يا چند رونس۔ ۳- گهلوت ۲۴ ساکون۔ ۴- يدو ۴ ساکون ۵- تنور ۱۷ ساکون۔ ٦- راٺوڙ ۱۳ ساکون ۷- ڪشواها يا ڪڇواها۔ ۸- پرمار ۳۵ ساکون۔ ۹- چوهاڻ ۲٦ ساکون۔ ۱۰ سولنڪي يا چالوڪ ۱٦ ساکون۔ ۱۱- پڙهيار ۱۲ ساکون۔ ۱۲- چاوڙا هڪ ساک۔ ۱۳- ٽانڪ يا تکيڪ۔ ۱۴- جوٽ، جيٽي، جاٽ۔ ۱۵- هڻ يا هڻ۔ ۱٦- ڪاٺي. ۱۷- بلا۔ ۱۸-جهالا ۲ ساکون ۱۹- جيٺوا يا ڪامري۔ ۲۰- گوهل. ۲۱- سرويا. ۲۲- سلار۔ ۲۳- ڏابي۔ ۲۴- گوڙ ۵ ساکون۔ ۲۵- ڏوڏا۔ ۲٦- گوهر وال. ۲۷- پڙگوجر ۳ ساکون۔ ۲۸- سينگر هڪ ساک۔ ۲۹- سيڪروال هڪ ساک. ۳۰- ويس هڪ ساک۔ ۳۱- ڏاهيا۔ ۳۲- جوهيا۔ ۳۳- موهل۔ ۳۴- نکومپ. ۳۵- راجپالي ۳٦- ڏاهيا، جا ساک هينئر گم ٿي ويئي آهي۔ انهن کان سواءِ هول ۽ ڏاهريا بيا بہ ڪل آهن۔

ڪيترن راجپوت ڪُلن جون ساکون ڪونہ آهن، انهن کي 'اکا' چوندا آهن، جي سڄي قوم جو ٿيون حصو آهن۔

---

(۱) "اتهاسڪ گرنٿ مالا پستڪ" ٻهريون صفحو ۲۱۲۔

۳- پرمارن جون ۳۵ ساکون

پرمارن جون ۳۵ ساکون آهن: ۱- سوڍا (هن مان چندرگپت ٿيو هو). ۲- سوڍا (ڏات يعني ٿر جا راجا) ۳- سانکلا (۱) پونگل جا جاگيردار ۽ پيا ڪيترا مارواڙ ۾ رهن ٿا. ۴- کير، انهن جي راڄڌاني کيرارو هئي. ۵- آمرا يا سومرا، هاڻي مسلمان آهن. ۶- وهل، چندراورتي جو راجا. ۷- ميپاوت، ميواڙ ۾ بيجولي جا جاگيردار. ۸- بلهر، اتر هندستان ۾ آهن. ۹- ڪابا، اڳي سوراشٽر ۾ هئا ۽ ٿورا هاڻي سروهي ۾ آهن. ۱۰- آمٽ، مالوا ۾ آمٽ واڙا جو راجا. ۱۱- ريهور. ۱۲- ڊونڊيا. ۱۳- سورٽيا. ۱۴- هرين، مالوا ۾ نندڊا نندڊا جاگيردار آهن. ۱۵- چونرا. ۱۶- کيچڙ. ۱۷- سوکڙا. ۱۸- پرڪوٽا. ۱۹- پسوجا. ۲۰- سپل ۲۱- پيپها. ۲۲- ڪالپسر. ۲۳- ڪالموهر. ۲۴- ڪوهلا. ۲۵- پوبيا. ۲۶- ڏونڊ. ۲۷- کهوريا. ۲۸- ڏيوا. ۲۹- برهر. ۳۰- جيپرا. ۳۱- پوسرا. ۳۲- ڌوتا. ۳۳- رکوموا. ۳۴- ٽيڪا. ۳۵- اِها ساک هاڻي ڪونه آهي.

۴- راجپوت لفظ جو بنياد

راماڻن ۽ مهاڀارت جي وقت کان وٺي، چيني ياتري هوئن نشانگ (۶۲۹-۶۴۵ع) جي هندستان ۾ اچڻ تائين، راجپوت اکر ڪم نه ايندو هو (۲). پراڻن ۽ ٻين اتهاسن ۾ راجپوت بدران کتري لفظ ڪم ايندو هو. ويد ۽ اپنشد ۾ راجينه لفظ

(۱) "امرڪوٽ اتهاس" صفحو ۱۱ ۾ سوڍو (سوڍا) سانکلور (سانکلا) ۽ باگهه (واگهيلا) راجا باهڙ جا پٽ ڄاڻايل آهن، پر "ٽاڊ راجستان" گجراتي ٻاڳو پهريون صفحو ۶۸۰ ۾ واگهيلن کي سولنکي ونس جي هڪ ساک ڄاڻايو ويو آهي.

(۲) "بڌست رڪارڊس آف دي ويسٽرن انڊيا" ٻاڳو ٻيو صفحو ۲۵۶

ڪم ايندو هو. سوتر ڪال ۾ ڪٿي ڪٿي ”آگر“ اکر ڪم آندل آهي. جين گرنٿن ۾ به ٦٠٠ع کان ١٢٠٠ع تائين راجپوت لفظ ڪم آندل نه آهي. ”پرٿوي راج راسا“ ڪتاب (جو چاند بردائي چارڻ لکيو آهي) ۾ به راجپوت لفظ ڪم آندل ڪونهي. مسلمانن جي اچڻ تائين راجائون پاڻ کي کتري چوائيندا هئا ۽ پوءِ راجپوت اکر ڪم اچڻ لڳو (١). راجپوت لفظ جي معنيٰ آهي ”راجه پتر“ يعني راجا جو پٽ.

٥- ’سنگهه‘ لفظ جو بنياد

کتري پنهنجي نالي جي پٺيان سنگ، سنگهه لفظ گڏيندا آهن: سنگهه لفظ جي معنيٰ آهي شينهن يعني بهادر. هن لفظ جو بنياد ٽين وڪرمي صدي کان ملي ٿو، جڏهن ايران جي راجا هندو سپيتا کي پنهنجو ڪري پنهنجي نالي سان گڏ سنگهه لفظ ويرتا جي ڪري لڳايو. پهريائين گجرات، راجپوتانا، مالوا، ڪاٺياواڙ ۽ دکن تي راج ڪرڻ واري شاڪ جاتي ايراني کترب ونسي بهادر راجا ودر داما جي پٽ، مها پرتابي راجا ردسنگهه جي وقت (شاڪ سنبت ١٠٣ - ١١٨ = وڪرمي سنبت ٢٣٨ - = عيسوي سنه ١٨١ - ١٩٦) جي مليل شلا ليکن ۽ سکن ۽ شاڪ سنبت ١٠٣ وڪرمي ٢٣٨ ويساک سنڌي پنجم ۽ عيسوي ١٨١ جي مليل شلا ليک ۾ ان جي نالي سان گڏ سنگهه اکر لکيل ملي ٿو (ڏسو پائونگر انسڪرپشنس صفحو ٢٢). مالوا جي پرمار راجائن جي نالي جي پڇاڙيءَ ۾ سنگ لفظ لڳائڻ جو رواج، وڪرمي ١٠ صدي ۾، ميواڙ جي گهلوتن ۾ ١٢ صدي ۾، ڪڇواهن ۾ ١٢ صدي جي پڇاڙي ۾، چوهاڻن ۾ تيرهين صديءَ ۾، ۽ ماورواڙ جي راٺوڙن ۾ ١٤ صدي ۾ جاري ٿيل سمجهجي ٿو. راجپوتن جي ڪري سکن جي ڏهين گرو

(١) ”راجپوتانا اتهاس“، هندي، پاڳو پهربون، صفحو ٨.

گوبند سنگهہ (سنبت ١٢٢٢-١٢٢٥) اورڙهين صديءَ ۾، مکن ۾ سنگهہ لفظ ڪم آندو. ڪهڙي بہ ڌرم جو ماڻهو سک پنٿ ۾ آيو تہ ان جي نالي جي پڇاڙيءَ سنگهہ لفظ ضرور لڳائيندا آهن (١).

٦- پرمارن جي حڪومت

پرمار راجپوت، جو اندر ديوتا جي ڪرپا سان اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيو، تنهن دانو ۽ اسرن (سڙين) لوڪن کي ماري، برهمڻن جو بچاءُ ڪيو ۽ هن پوءِ نہ وڃو ابو پهاڙ ۽ ان جي آس پاس وارن ملڪن تي حڪومت ڪئي، پر هو ساري اتر هندستان جو راجا ٿيو. "پرٿوي پرمارن جي آهي" اها مشهور ڪهاوت آهي. انهن جو وڏو راڄ هو، تنهن ڪري هنن جا پويان، راجپوت يعني راجا جا پٽ سڏجڻ لڳا.

عالمن جو خيال آهي تہ شايد پرمار پهريائين اتر ۾ هجن ۽ اتان ڏارين جي ڪاهن ڪري ستين صدي ڌاري راجپوتانا ۾ آيا هجن. آبو ۽ ان جي چوگرد سروهي، پالنپور، مارواڙ ۽ دانتا رياستن جي ڪيترن ڀاڱن تي انهن جي حڪومت هئي. انهن جي راڄڌاني چندراوتي هئي، جا آبو روڊ ريلوي اسٽيشن کان ٤ ميل ڏکڻ ۾ آهي. ٽاڊ راجستان ۾ لکيل آهي تہ "پرمارن جي وهل ساک جو راجا اتي راڄ ڪندو هو". ڪي يورپين ليکڪ چون ٿا تہ ستين صديءَ ۾ پرمارن اتر کان هڪالجي آبو وٽ پيلن کي پڇاڙي چندراوتي جو راڄ ڦاهيو يا هٿ ڪيو ۽ هڪ شاخ مالوا ۾ بہ پنهنجو اڌڪار ڄمايو" (٢).

پرمار کان سواءِ ٻيا جوان، جي اگني ڪنڊ مان پيدا

---

(١) "راجپوتانا اتهاس" هندي پاڱو پهريون فوٽ نوٽ صفحہ ١٠٧.
(٢) "راجپوتانا اتهاس" هندي پاڱو پهريون صفحہ ١١.

ٿيا تن به راڄ ڪيو: جيئن ته پڙهيار راجپوتن مارواڙ ۾ پنهنجو راڄ برپا ڪيو. اهڙيءَ طرح اگني ڪنڊ مان جيڪي بهادر پيدا ٿيا تن سيني راڄ ڪيو، تنهن ڪري سيني جي اولاد تي راجپوت نالو پيو ۽ پوءِ هر ڪو پنهنجي وڏي ڏاڏي جي پٺيان پرمار راجپوت، چوهاڻ راجپوت وغيره سڏائڻ لڳو.

پرمار ۽ هن کان پوءِ جيڪي ست پيڙهيون ٿيون، تن ابوپهاڙ ڏي راڄ ڪيو، مگر پوءِ سندن ائين پيڙهي راجا چندرسين پيدا ٿيو، جنهن پنهنجو گاديءَ جو هنڌ ابوپهاڙ مان ڦيرائي مالوا طرف "ڌارانگر" ۾ ڪيو، جنهن بابت چيل آهي ته:

"جهان پرمار تهان ڌار اور ڌار تهان پرمار

ڌار بنا پرمار نهين اور نهين پرمار بنا ڌار".

راجا چندرسين کان پوءِ چوٿين پيڙهي راجا ڀيمڪ ٿيو، جنهن جي نياڻي رڪمڻي جو وهانءُ سري ڪرشن سان ٿيو هو، جنهن کي اٽڪل پنج هزار ورهيه ٿيندا. ان وقت سنڌ جو راجا جئدرت هو، جو پڻ ڪتري هو ۽ دهليءَ جي راجا ڌرت راشٽر جي ڌيءَ سان پرڻيو هو ۽ مهاڀارت جي لڙائيءَ ۾ ارجن جي هٿان مئو هو.

راجا ڀيمڪ کان پوءِ ائين پيڙهي جيڪو راجا ٿيو تنهن پنهنجي گادي جو هنڌ ڌارانگر مان ڦيرائي آجين ۾ ڪيو. جيئن ته چوڻي آهي ته:-

"پرٿوي پنوارتڻي اني پرٿوي تڻي پنوار،

ايڪا آبوگڍ بيسڻو دوجي اجيڻي ڌار".

هن کان پوءِ ڏهين پيڙهي راجا پرتري ۽ راجا وڪرماجيت پيدا ٿيا. راجا وڪرماجيت ۽ سندس پوٽين، سورهن پيڙهيون آجين ۾ راڄ ڪيو، مگر پوءِ راڄڌاني ڦيرائي، ٻاڙمير جي نزديڪ "جهوني گڙ" ۾ ڪيائون، جو هاڻي ڊٺو پيو آهي. ٿورن سالن بعد هنن جهوني گڙ کان ٧-٨ ميل پري "ڪيرارو"

نالي شهر پنهنجو تخت گاهه ڪيو. اهي راجپوت اڳي جڏهن آجين ۾ هئا، تڏهين مهاراجا ۽ راجا سڏبا هئا، مگر ڪيرارو ۾ اچڻ کان پوءِ هو "راءِ" سڏجڻ لڳا ۽ سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ "راڻا" سڏجڻ لڳا.

جوڌپور رياست ۾ شيو ۽ ڪونڙو به شهر هڪ ٻئي سان لاڳيتو آهن، تنهنڪري ٻنهي کي گڏي "شوڪونڙو" چوندا آهن. پرمارن پنهنجي گادي ڪيرارو مان ڦيرائي شوڪونڙي ۾ ڪئي. اتي تنهن وقت چار راءِ نالي راجا هو جنهن کي به پٽ ۽ ڌين نياڻي هئي: ڪن جي چوڻ موجب وڏي جو نالو سوڍو، جنهن جو اولاد "سوڍا"، ۽ ننڍي جو نالو سانکلو هو، جنهن جو اولاد "سانکلا" سڏجن ٿا، جي جوڌپور ۽ بيڪانير پاسي گهڻا آهن. ٿرپارڪر ضلعي ۾ سوڍا راجپوت گهڻا آهن، ۽ اهي پنهنجي وڏي ڏاڏي پرمار جو نالو گڏي پاڻ کي پرمار سوڍا راجپوت سڏائيندا آهن.

ڪن اتهاسن ۾ لکيل آهي ته دوم راجا جي ونس مان، آبوءَ جو ڀهريون راجا سڌو راج ڏهين صديءَ جي پڇاڙي ۾ ٿيو. سڌو راجا کان پوءِ راجا ڌرڻي براهه ٿيو، جنهن جي نالي راجپوتانا ۾ ائين مشهور آهي ته هن کي نَوَ ڀاءُ هئا، جن کي هن پنهنجو راج ورهائي ڏنو ۽ انهن نون راڄڌانين جي ڪري نَوَ ڪوٽي (نون ڪوٽن واري مارواڙ) مشهور ٿي. انهيءَ بابت هڪ چند به آهي:

"منڌوور سانوت هئو اجمير سڌو سو،
گڍ پونگل گجمال هئو لودروي پانيو.
آل پال اربد پوجراج جالندر،
جوگراج ڌر ڊاٽ هوئا هانسو پارڪر،
نوڪوٽ ڦراڙو سنجو گتا ٿر پنوار تا پيا،
ڌرٽي براهه ڏريائيان ڪوٽ بانٽ جوُجوُ ڪيا."

ٿر جي سوڍن وٽ جي دستخط احوال آهن، تن مان معلوم ٿئي ٿو تہ وڪرمي سنبت ۱۰۵۴ = ۹۹۶ عيسوي ڌاري، الور، امرڪوٽ، ننگرپارڪر، ماوواڙ جي راجا ڌرنٽي براهہ جي هٿ ۾ هئا ۽ پنس جوگراج امرڪوٽ تي راڄ ڪندو هو (۱).

۹۷۴ عيسوي ڌاري آبو جي پرمار راجا ڌرنٽي براهہ جو وڏو پٽ مهيپال عرف ديو راڄ آبو جو راجا ٿيو. ڌرنٽي برهہ جي ٻئي پٽ باهڙ (هن کي ڇهڙواڙ، ڇاڙواڙ يا ڇارواڙ بہ چوندا هئا) کي ٻہ پٽ هئا: سوڍو، سانکلو ۽ باگهہ. سوڍي جو اولاد سوڍا، سانکلي جو اولاد سانکلا مشهور ٿيا (راجپوتن جون ساکون اهڙي طرح وڏن جي نالن تي ۽ ڪن حالتن ۾ ڳوٺن جي نالن تي مشهور آهن ۽ سڏجن ٿيون) جيئن تہ ڌرنٽي براهہ جو وڏو پٽ مهپال آبو جو راجا ٿيو ۽ ٻئي پٽ باهڙ کي ڪجهہ بہ ڪونہ مليو، تنهن ڪري هو وڃي راڌنپور ۾ رهيو، جتان سندس وڏو پٽ نالي سوڍو سنڌ ڏي آيو (۲).

۷- امرڪوٽ تي پرمارن جي حڪومت

امرڪوٽ جي پراچين اتهاس جي پوري خبر ڪانهي، پر ڪن اتهاسن ۾ ٿورو احوال آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي تہ ڇهين صدي عيسوي ڌاري، اتي پرمارن جي حڪومت هئي. لدروي ۽ پونگل جي يدو ونسي راجا منڌم راءِ امرڪوٽ جي پرمار راجا مسوڍ جي ڪنيا سان وهانءُ ڪيو (۳). منڌم راءِ کي انهي رائيءَ مان ٻہ پٽ ڪيهر، مولراج ۽ گوگلي نالي

(۱) ”سنڌي ٻولي جي تاريخ“ مسٽر ڀيرومل مهرچند آڏواڻي صفحو ۲۲۵.
(۲) ”امرڪوٽ اتهاس“ صفحو ۱۱.
(۳) ”ناد راجستان“ هندي ڀاڱو ٻيو صفحو ۱۱۸۶-۱۱۸۷ بحوالہ امرڪوٽ اتهاس.

ٿيا (۱).

سنه ۹۹۷ع = ۱۰۵۴ سنبت ۾ مارواڙ جي راجا ڌوڻي براهه، پرمار مارواڙ جي نون قلعن جي ورهاست پنهنجن نون پائرن ۾ ڪئي. ان وقت امرڪوٽ جوگراج پرمار کي حصي ۾ مليو.

جيسلمير جي اتهاس ۾ آيل حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو ته يارهين صديءَ جي شروعات ۾ به امرڪوٽ تي پرمارن جي حڪومت هئي. ان وقت ڏکڻ ڏر، يعني هاٿوڪي مٺي ۽ ڏيپلو ۽ ڇاڇري شهر کان اولهه سڄي ملڪ تي سومرن جو راج هو، جنهن کي ”ديرڪ“ پرگڻو چوندا هئا، جن پوءِ پرمارن کان امرڪوٽ به هٿ ڪيو. ڇاڇري کان اوپر ڪاڙ تي واٽوڙن جو راج هو ۽ پارڪر تي پرماون جو قبضو هو.

سومرن، امرڪوٽ وٺي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو ته آهستي آهستي ڏکڻ ٿر ۾ سندن زور گهٽجي ويو، ۽ اتي ڪجهه وقت بعد سڪواڻا راجپوتن زور ورتو، ۽ ملڪ تي قبضو ڪري ڪمرني (۲) ۾ گاديءَ جو هنڌ ڪري ويٺا. جن مان ڪيسر سڪواڻو مشهور راجا ٿيو آهي.

۸- ٿر جو آباد ٿيڻ

ٿر بابت جيتري قدر تاريخي حقيقتون ملي سگهن ٿيون، ان مان پتو پوي ٿو ته امرڪوٽ ۽ پارڪر تمام جهونا وسايل پاڳا آهن. پارڪر واري پاڳي ۾ جيڪي هندن جا تيرٿ آستان آهن، تن جو ذڪر هندو ڌرمي ڪتابن (پراڻن) ۾ به آهي. اهي آستان جينين جا ٺهرايل آهن. پاري ننگر جو اتهاس تمام جهونو آهي ۽ امرڪوٽ بابت به ڪيترن اتهاسن

(۱) ”تاڊ راجستان“ گجراتي ڀاڱو ٻيو صفحو ۳۱۷-

(۲) مٺي تعلقي ۾ مٺي شهر کان ۱۶ ميل ڏکڻ طرف ننڍو ڳوٺ آهي.

۾ آڳاٽو احوال ملي ٿو. باقي ٿر جي وچ وارو ذڪر به پراڻن کنڊهرن، کوهن ۽ ٻين نشانن مان سمجهجي ٿو ته وسندڙ ۽ آباد هو.

ٿر ۾ ڀهريائين پرماو راجپوتن جي حڪومت هئي، ان بعد سومرا راجپوت قابض هئا. ١١٢٥ع ۾ سوڍا راجپوت ٿر ۾ آيا، جن اول امرڪوٽ هٿ ڪيو ۽ پوءِ ان جو آس پاس وارو ملڪ هٿ ڪري پارڪر ڏي وياه ان کان اڳ، وچيون ٿر ڪڏهين آباد ته ڪڏهين ويران پئي رهيو ۽ منجهس ٿورو ۽ چوور اچي پناهه وٺندا هئا. راجپوتن جي اچڻ بعد ڀيل به آيا، جي انهن جي ملٽري يا جنگي سپاهي هئا، جن هتي اچي ٻنيون ڪيون ۽ پنهنجا ترڙ يعني کوهه کوٽي ڳوٺ ٻڌي ويٺا ۽ پوءِ ڪوسا به اچي رهياه هندن مان راجپوت، ڀيل، ڪولهي، مينگهوار، برهمڻ، ڪراڙ (مهيشوري)، سونارا، نائي، چارڻ، سونهڙ، جاٽ، مالهي، ۽ ٻجير سڀ مارواڙ کان آيل آهن. لهانا ۽ سارسوت برهمڻ، ميرن جي ڏينهن ۾ سنڌ کان ملازمت ۽ واپار جي سانگي اچي رهياه

مسلمان قومون، کوسن کان سواءِ گهڻو ڪري ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومت يا ڪجهه وقت اڳ آيل آهن. ۽ ڪي ذاتيون تازو هندن مان مسلمان ٿيل آهن، جهڙوڪ: سنگراسي، ڏوهٽ، پٽي، ڪيلهڻ، چوهاڻ، نبا، نرا، ٻجير وغيره جي راجپوت هئا، انهن ذاتين تي اڃا اهو هندڪو نالو رکيل آهي.

جيڪي ماڻهو ايندا ويا، تن مان گهڻا مارواڙ کان آيل آهن، جو اتي سخت ڏڪار پوندا هئا، جنهن ڪري گذران جي ارادي سان به آيا ۽ ڪي ٻين سببن جي ڪري به آيا هوندا.

جيڪي آيا سي سڪيا ٿيڻ ڪري پنهنجا ڳوٺ ٻڌي رهاڪو ٿيندا وياه ٿر جي موجوده شهرن، جهڙوڪ: مٺي،

ڏيپلو، ڇاڇرو، ڇيلهار، اسلام ڪوٽ، ڪانئيو، ۽ ڱيڙو وغيره تازا وسايل آهن، جن جو بنياد ٽن چئن سون سالن جي اندر آهي.

امرڪوٽ، ٻاوي ننگر، ننگرپارڪر، پوڏيسر، ويرا واهہ، ڪيرٽي ۽ هنجتل وغيره (۽ پيا ڪي شهر هوندا جن جو اتهاس نٿو ملي) جهونا وسايل آهن.

باب ٽيون

ٻيو سومرن جي حڪومت

١- امرڪوٽ تي سومرن جي حڪومت

يارهين صديءَ جي وچ ڌاري يا ان کان ٿورو اڳ، امرڪوٽ تي پرمارن کان سوسرا راجپوتن حڪومت هٿ ڪئي. ان بابت سربستو احوال اتهاسن مان نٿو ملي، پر "نادرِ راجستان" موجب انهن ۾ هاڪارو راجا هميرسنگ سومرو ٿيو آهي (١)، جنهن پنهنجي فوج سميت پونگل جي پدوونسي راجا دوساجي (جو سنبت ١١٠٠ ۾ گاديءَ تي ويٺو) جي ملڪ تي، ١٠٤٣ع ۾ ڪاهي ڦرمار ڪئي. دوساجي کي جڏهين اها خبر پيئي تڏهين هميرسنگ کي قاصد رستي چوائي موڪليائين، ته پنهنجي ڪيتري وقت کان دوستي آهي ۽ وري تو هان منهنجي راج ۾ ڦرمار ڪريو، اهو چڱو نه آهي. پر هميرسنگ هن جي ڳالهه نه مڃي، تڏهين دوساجي ڪاوڙجي راڄڌاني ڀات (امرڪوٽ) تي ڪاهي ويو ۽ هميرسنگ کي شڪست ڏنائين ۽ ڦرمار ڪري موٽي ويو (٢).

ڪڇ جي ڪيرني گڍ (٣) جو راجا وير ويهياس مڪواڻو

---

(١) "امرڪوٽ اتهاس" صفحي ٢ ۾ نالو سميرسنگ آهي، شايد پروف جي غلطي هجي

(٢) "وقائع راجستان" اردو ٻاڳو پيو، صفحو ٩٠.

(٣) ٿر جي بزرگن کان روبرو پڇائن ڪرڻ بعد معلوم ٿيو آهي ته ڪيرني گڍ ڪڇ ۾ ڪونه آهي، پر ٿر ڏوويزن ۾ مٺي تعلقي ۾ مٺي (بقايا صفحو ١٤٢)

سخت بيمار ٿيو ۽ ڪيترو وقت سڪرات ۾ رهيو، پر سندس ساهه نڪتوئي نٿي، تنهن تي سندس پٽ ڪيسر چيو ته "پتاجي شانت ٿيو، توهان جي دل ۾ جيڪا به ڀچاڙيءَ جي تمنا هجي سا ٻڌايو، اُميد ته پوري ڪني ويندي". اهو ٻڌي ڀچاڙي دم ڪڍندڙ راجا چوڻ لڳو ته "همير سومري سان لڙي ڪيس جيتڻ جي اڇا هئم، ڇاڪاڻ جو هڪ دفعي همير منهنجي برخلاف راجا پونئري کي مدد ڪئي هئي؛ پر اوچتي موت اچڻ ڪري اها مُدَ پوري نه ٿي. هاڻي هن جا گهوڙا آئي منهنجي ڀرئين تيرهئي تي، پانن ۽ چارٽن کي دان ڪرڻ جو وچن ڏين ته منهنجو جيءُ گتي ٿئي". ڪيسر اهڙو وچن ڏنو ته سورويِر سردار مرگ پڌاريو.

ڪيسر پنهنجي ڏينهن پنهنجن ماڻهن سان روانو ٿيو ۽ همير جا گهوڙا ڪاهي آئي تيرهئي جي ڏينهن ڪيرٽي گڏ جي پانن ۽ چارٽن کي دان ۾ ڏناءِ. ڪيسر وري ٻيو دفعو به ڪاهي ويو ۽ ڪيتريون ڏاچيون ڪاهي آيو. وري ٽئين دفعي امرڪوٽ تي ڪاهي ويو ۽ همير سومري جي گهراڻي جون سومريون عورتون، جي دسهڙي جي پوڄا ڪري رهيون هيون، تن کي زوري ڪئي آيو. انهن زالن کي موٽائڻ لاءِ

(آئندي صفحه ۴۱)

شهر کان ۸ ڪوهه ڏکڻ ڏي آهي، جنهن کي هن وقت "ڪيرٽي" سڏين ٿا، جتي ڪيسر مڪواڻي جي ڪوٽ جا نشان اڄ به ڏسجن ٿا. هتي ڪيترا ڪٽي رهندا هئا جي ڪپڙن تونڻ لاءِ جنهن تلاءَ جو پاڻي ڪم آڻيندا هئا، ان کي اڄ تائين "ڪٽين جو تلاءُ" چون ٿا. هتي پٿرن جو قلعو هو جو ڊهي ويو آهي؛ پٿين جا نشان ظاهر آهن. گجراتي اتهاس ۾ هن جو نالو "ڪنرنتي گڏ" ۽ "ڪڙلي نگر" لکيل آهي. هن نگر جو گهڻو ڪڇ سان حڪومتي لاڳاپو رهيو آهي جنهن ڪري ڪڇ جو راڄ لکيو ويو آهي، يا شايد اهو نگر گهڻو وقت ڪڇ راڄ جي زيرنظر رهڻ ڪري ائين لکيو ويو آهي. ڏکڻ ٿر تي گهڻو وقت حڪومت جو اثر ڪڇ جو پئي رهيو آهي.

همير سومرو وڏي لشڪر سان چڙهائي ڪري ويو. ڪيسر بهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويو ۽ همير کي فتحيابي ملي. ڪيسر جو پٽ هرپال، پنهنجن ٽورن ماڻهن سان پنهنجي ماسات گجرات جي راجا، ڪرڻ سولنڪيءَ وٽ، ۱۰۵۵ع (۱) ۾ پهچي ويو ۽ راجپوت زالن جوهر ڪيو، جن سان گڏ سومريون به ستيون ٿيون ۽ همير سومرو خالي واپس موٽيو (۲).

همير سومري جامل نالي هڪ چوڪريءَ کي زوري ڪئي پاڻ وٽ قابو ڪيو، جنهن کي ڇڏائڻ لاءِ ڪاٺياواڙ جي راجا راءِ نوگهڻ ۱۰۲۰ع ۾ امرڪوٽ تي ڪاهه ڪئي جا حقيقت هن موجب آهي.

۲- راءِ نوگهڻ جي امرڪوٽ تي ڪاهه.

راءِ ڪنوات جو پٽ راءِ ڏياس (راءِ ڏياچ) سن ۱۰۰۳ع ۾ گرنار ڪوٽ (جهوناڳڙهه کان ۳ ڪوه اوير طرف) ۾ ڪاٺياواڙ جي گاديءَ تي ويٺو. هي ذات جو سمو هو. انهن کي سنڌ وڏي ڏاڏي چوڙا جي پٺيان "چوڙا سما راجپوت" سڏيندا هئا. اهي اصل سنڌ جا هئا. راءِ گهراڻي جي راج کان پوءِ ڪي سما ڪاٺياواڙ ڏي ويا ۽ اتي پنهنجو راڄ قائم ڪيائون. راءِ ڏياچ ست سال بادشاهي ڪرڻ بعد سنه ۱۰۱۰ع ۾ پنهنجو سر ويدي بيجل کي ڏنو. هن جي مرڻ کان پوءِ گجرات جي حاڪم، جهوناڳڙهه جي حڪومت پنهنجي هٿ ڪري، ويرل سنگ نالي هڪ صوبو مقرر ڪري پاڻ،

(۱) "تاريخ ڪاٺياواڙ" ڪئپٽن وليم ولبر فورس بيل صفحو ۶۶.
(۲) گجراتي ڪتاب "ويرني واتو" ياگو پڙيون صفحو ۱۸، سال ۱۹۲۸ع، "سنڌ جي اتهاسڪ آکاڻين جو گجراتي ڪتاب" سال ۱۹۳۲ع، صفحو ۲۲ بحواله "امرڪوٽ اتهاس" صفحو ۱۵ ۽ "ڪڇ جو اتهاس" گجراتي، صفحو ۶۲.

انهلواڙ ڏي موني ويو. دشمن جي ڪاهہ وقت راءِ ڏياچ جي هڪ راڻي پنهنجي ننڍي پٽ "نوگهن" سوڌي هڪ اهير جي گهر ۾ وڃي پناهہ ورتي. اهير معنيٰ گهوار، پر هي اهير جنهنجو نالو "ديوايت" هو، سو هڪ جنگي جوان هو. سندس گهڻا ذات وارا، راجا راءِ ڏياچ جي جنگي ڪاٽي ۾ عملدار هئا، جن، راءِ نوگهن کي گاديءَ تي وهارڻ جو موقعو پئي گهريو. هن وفادار اهير، راڻي ۽ راجڪمار جي تمام چڱيءَ طرح سنڀال ڪئي.

گجرات جي حاڪم جي پاران جهوناگڙهہ ۾ جيڪو صوبو هو، تنهن کي ڪنان خبر ملي تہ ڪمار نوگهن ماءُ سميت ديوايت اهير وٽ لڪل آهي. هن کي ڏپ لڳو تہ متان ڪنهن وٽ هن جا همدرد سندس طرف وٺي ڪو دنگو فساد ڪن، تنهن ڪري ديوايت کي گهرائي هن کي حڪم ڏنائين، تہ اهو راجڪمار هڪدم اسان جي حوالي ڪر، نہ تہ هن وقت لشڪر موڪلي تنهنجو سڄو گهر ناس ٿو ڪرايان. ٻي ڪا واهہ نہ ڏسي، راجڪمار ڏيڻ قبول ڪيائين، پر اوڏي مهل هڪ پروسي واري ماڻهو کي سمجهائي پنهنجي گهر موڪليائين، تہ راجڪمار جي پوشاڪ منهنجي پٽ 'وسڻ' کي پهرائي کيس وٺي اچ. وسڻ شاهاڻو ويس پهري اچي حاضر ٿيو. صوبي سمجهيو تہ اهوئي راجڪمار آهي، سو ديوايت کي حڪم ڏنائين تہ هن کي منهنجي روبرو اٿي تلوار سان قتل ڪر. هينئر ديوايت ۽ وسڻ لاءِ آزمائش جو وقت هو: ڪير جيڪر پٽي جي لاءِ پنهنجو سر ڏئي ۽ ڪير جيڪر پنهنجو سڪيلڌو پٽ پنهنجي هٿن سان ڪهي! لاچار صوبي جي حڪم تي، راجڪمار جي بچاءَ لاءِ، ديوايت پنهنجي دل تي پٿر رکي پنهنجو پيارو پٽ هٿن سان ڪهي قربان ڪيو. وسڻ جي ماءُ ممتا ۾ پنهنجو ڪنڌ ڪلهن کان ڪورائي، پنهنجي رت سان

ڪاٺياواڙ جي تاريخ جا ورق وڳي ويو.

ديوايت پنهنجو پٽ هنئين صدقي جي پکري ڪري چڙهيو، پر اوڏي مهل ٿي پنهنجي دل ۾ هي پڪي ڪيائين ته جيئن پنهنجو ٻچڙو ڪنو ائم، تيئن جڏهين هن صوبي ويرل سنگ کي کهي ڪيس دوزخ جا در ڏيکاريندس، تڏهين منهنجو نپ ٺرندو. ڏهه ورهيه هن ڳالهه کي ٿي ويا، پر هن کي پنهنجي قول پوري ڪرڻ جو وجهه نه مليو. اهي ڏهه ٿي ورهيه نوڳهن هن وٽ لڪل رهيو، هاڻي هو به اڇي ڪجهه وڏو ٿيو.

ديوايت کي جاسل نالي هڪ نياڻي هئي، جا نوڳهن جي پناهه وٺڻ وقت ننڍي هئي، سا هاڻي وڏي ٿي، ته سندس پيءُ کيس سنڌ ۾ مڱايو. سگهوئي پوءِ وهانءَ جا سانباها ٿيا. انهيءَ موقعي تي ڪٺان ڪٺان جا اهيز اچي گڏ ٿيا. ديوايت ڏٺو ته هاڻي وجهه آهي، تنهن پنهنجن يارن کي گوشي ۾ چيو ته منهنجي نياڻيءَ جي وهانءَ کان اڳ، مون کي هتي جي صوبي ويرل‌سنگ جو وهانءَ ملڪ‌الموت سان ڪرڻو آهي، انهيءَ ڪم ۾ مون کي مدد ڪريو. هي سڀ نالي ڪري اهير هئا، پر گهڻو ڪري سيپني جنگي ڪاٺي جا ماڻهو هئا. منجهانئن ڪن کي ”راوت“ يعني جنگي جوان جو لقب مليل هو، ۽ کين پنهنجي واجڪمار لاءِ عزت هئي.

ديوايت جي چوڻ تي هي راوت ۽ ڪوپا هٿيار ڪني اوچتو وڃي ويرل سنگ تي پيا ۽ هن کي سندس سموري فوج سوڌو چٽ ڪري، راءِ ڏياچ جي پٽ نوڳهن کي جهونا ڳڙهه جي ڳاديءَ تي وهاريائون. راءِ نوڳهن ڳاديءَ تي وهڻ سان جاسل کي پنهنجي ڀيڻ سمجهي، هن جو وهانءَ شاهاڻي نموني ڪيو. وهانءَ کان سگهوئي پوءِ هو پنهنجي گهوٽ سان گڏجي سنڌ ۾ (امرڪوٽ) ساهري ويئي. ان وقت اتي جو حاڪم

همير سومرو هو. جاسل جي سونهن جي هاڪ ٻڌي، همير زبردستيءَ ڪيس پنهنجي محلات ۾ ڪٺائي ويو.

جاسل ڏاڍي سليڇڻي، عقل واري ۽ برجستي هئي، تنهن همير کي چيو ته ”هيئنر جي آءٌ ڪيترو به ونڊيس وڙنديس ته به ورندو ڪجهه ڪونه، سون کي ضرور اوهان سان شادي ڪرڻي پوندي. پر هڪ مڙس جي جيئري، ٻيو مڙس ڪرڻ روا نه آهي، تنهن ڪري ڀلائي ڪري ڇهه مهنا مهلت ڏيو، پوءِ آءٌ اوهان جي آهيان“. همير هن جي ڳالهه قبول ڪئي. جاسل کي اميد هئي ته انهيءَ وقت اندر راءِ نوگهن ضرور منهنجو تدارڪ ڪندو. ”ڪرنل بيل“ واري ”تاريخ ڪاٺياواڙ“ موجب جاسل پوءِ پنهنجا قاصد راءِ نوگهن ڏي موڪليا. گجراتيءَ ۾ لکيل آهي موجب، قاصد کو نه ٻوڙايائين، پر خود جاسل جو مڙس ’ڏيپو‘ هو، سو منهن مٿو ٻڌيندو جهونا ڳڙهه ڏي ويو ۽ راءِ نوگهن سان سچي حقيقت ڪيائين. کيس هڪ دستخط به ڏيکاريائين جو هن نيڙي هرندي جاسل کي لکي ڏنو هو، جڏهين پاڻ سندس گهر ۾ رهندو هو. انهيءَ ۾ لکيل هو، ته آءٌ جي ڪنهن به وقت ڳاديءَ تي ويٺس ۽ تون مون تي ڪو ڪم وڪنديءَ ته پيون ڳالهيون ڇڏي اول تنهنجو ڪم ڪندس“.

جاسل پنهنجي شاديءَ کان پوءِ اهو دستخط پنهنجي مڙس کي ڏيئي ڇڏيو هو. راءِ نوگهن کي اهو ڪاغذ مليو ته هن پنهنجا اکر سڃاتا ۽ ڳالهه ٻڌڻ شرط ٽپي ٻاهه تي ويو. يڪدم وڏو ڪٽڪ وٺي پنهنجي سر سنه ١٠٢٠ع ۾ امرڪوٽ تي ڪاهي آيو ۽ همير کي شڪست ڏيئي، جاسل جا بند خلاص ڪيائين (١).

---

(١) ”جوهر نثر“ مسٽر پيرومل مهرچند آڏواڻي.

۳- ٿر ۾ سومرن جي حڪومت

سومرن جي اچڻ کان اڳ، پارڪر ۽ چاچري جي اتر واري ڀاڱي کائڻ کانسواءِ سڄي ٿر تي، امرڪوٽ سميت ۽ بدين تعلقي تي، سومرا راجپوتن جي حڪومت هئي، جتي هو ڪيتري وقت کان وٺي حڪومت ڪندا پئي آيا.

ميجر جنرل هيگ، پنهنجي جوڙيل ڪتاب ”انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ جي صفحي ۷۳ تي لکي ٿو ته ”سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي ۾ پراڻ طرف جيڪي هندو حاڪم هئا (۱)، سي جيتوڻيڪ خليفن جي پاران مقرر ٿيل هئا، ته به خودمختيار ٿي پئي گذاريائون“. مطلب ته سنه ۱۱۷ع کان وٺي ٿر ۾ سومرا راجپوتن جي بادشاهي هئي.

آخر سومرن جي سردار ابن سوماو کي، غزنوي گهراڻي جي پوئين حاڪمن ملتان جو نواب مقرر ڪيو. جڏهين غزنوي گهراڻي جو پويون بادشاهه سلطان عبدالرشيد ڪمزور ثابت ٿيو ۽ حڪومت ڪسجي ويئي، تڏهين ابن سوماو ساري سنڌ جو (سنه ۱۰۵۱ع) خودمختيار حاڪم ٿيو.

حقيقت ڪري سومرن جي قوم، ٻه سو سال اڳ سنڌ جي ڪن ٽڪرن تي قابض هئي، پر هو سنڌ جي حاڪمن جي تابعداري ڪندا ٿي آيا، جنهنڪري تاريخن ۾ جدا بيان نه ڪيو ويو آهي.

تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو ته سومرن جي وڏي آبادي، اوڀر سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي ۾ ”ٿري“ شهر ۾ هئي. ۽ انهن جي پهرئين گادي ٿري شهر هو، پوءِ امرڪوٽ به ڪيتري وقت گاديءَ جو هنڌ رهيو. سلطان محمود غزنويءَ جي وقت ۾ انهن جو تخت گاهه منصوره هو، جنهن کي ابوالفضل

---

(۱) شايد اهي سومرا راجپوت هئا

"بکر" لکي ٿيو. سلطان شهاب‌الدين غوري جي ڏينهن ۾ اُچ
"ڳادي جو هنڌ هو. سنه ۵۲۰ هجري کان ٿورو اڳ ڌاري
ٿٽو پڻ سندن حکومت هيٺ هو. انهن جي بادشاهي ملتان
کان وٺي ڪڇ جي رڻ تائين هئي. انهن ٿري، امرڪوٽ ۽
ٻين جاين تي قلعا به ٺهرايا، مگر وقت به وقت مغلن ۽ ٻين
جنين ڪاهن ڪري اهي قلعا ويران ۽ نابود ٿي ويا (۱).

۴- وڱهه ڪوٽ

سومرن کي جڏهين سوڍن سنه ۱۲۲۶ع ۾ امرڪوٽ
مان هڪالي ڪڍيو، تڏهين هو ٻن حصن ۾ تقسيم ٿي ويا.
هڪڙا اتر طرف ملتان ۽ انهيءَ پاسي ويا ۽ ٻيا ڏکڻ تر ۽
لاڙ ڏي ويا، جتي انهن جي اڳ به حکومت هئي. پر آهستي
آهستي سوڍن اهو پاسو به هٿ ڪيو ۽ سومرن کي ڪڇ جي
رڻ ڏانهن لوڏي ڇڏيائون، تڏهين انهن پنهنجو نئون راڄ ٺاهيو.
سومرو ۽ ويگهو ٻه ڀائر هئا، جي ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ڏي
پراڻ طرف رهندا هئا، جن ابي سندن بادشاهي جو بنياد وڌو.
ان وقت ڪڇ جي راجا جو جوڙايل ڪوٽ، وڃڪي بازار
جي ٻڙيان ڪڇ جي رڻ ۾ هوندو هو، سو ويگهي هٿ ڪيو ۽
اهو سندس نالي پٺيان وڱهه ڪوٽ سڏجڻ ۾ آيو، جو پوري
پراڻ کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي هوندو هو. سومرن جو
ٽيرهون حاڪم چنيسر هو، جنهن سنه ۱۲۸۲ع کان ۱۳۰۰ع
تائين ۱۸ ورهيه اتي حکومت ڪئي. سندس ڏينهن ۾ "ليلان"
جو مشهور واقعو ٿيو. اهو ڪڇ جي رڻ جو پاسو آهي ۽
چنيسر جي ڪوٽ جو ويرانو اڄ تائين اتي بيٺو آهي، جتان
بعضي بعضي آڳاٽي سمي جا سڪا لڀندا آهن. هي شهر ۱۸۰۹ع ۾

(۱) "تاريخ وسياسيات" جلد اول، اپريل ۱۹۵۱ع، صفحو ۲۲-۲۳ (اردو)

ڏرٽيءَ جي سخت زلزلي سبب نابود ٿي ويو.

جڏهين رڻ سمنڊ هو، تڏهين هي مکيه سامونڊي بندر هو. هن جي ڀڪين سرن جي جاين جا نشان سال ١٨٣٥ع برنس جي وقت تائين ڏسڻ ۾ پئي آيا. سنه ١٨٤٥ع ۾ هڪ پڳل جهاز جو ڍانچو اتان هٿ ڪيو ويو هو، جو کپ ۾ ١٥ فوٽ هيٺ گتو پيو هو (١).

(١) ”انڊين گزيٽيئر آف سنڌ“ صفحو ١٧٢.

باب چوٿون

سوڍن ۽ رائوڙن جي ٿر ۾ حڪومت

١- سوڍن جو سنڌ ۾ اچڻ

سنه ٩٧٤ع ۾، سنڌ ۾ ڍرٽي براهم جو وڏو پٽ مهيپال عرف ديوراج آيو جو راجا ٿيو. ٻئي پٽ باهڙ ڪي ڪڇ ڪونه مليو، تنهن ڪري هو وڃي راڌنپور ۾ رهيو. هن کي ٽي پٽ سوڍو، سانڪلو ۽ باگهه هئا (١).

سوڍو، سنه ١١٢٥ع برابر ١١٨١ سنبت ۾، سنڌ جي سومري حاڪم وٽ لنگهي آيو (همير سنگ کان پوءِ سومرن جا ڪيترا ئي ڪهڙا حاڪم ٿيا سو ڪنهن به اتهاس ۾ ڄاڻايل ڪونه آهي)، جنهن مهرباني طور کيس رتو ڪوٽ ڏنو. رتو ڪوٽ ڪپري تعلقي ۾، کپري شهر کان ٦ ڪوهه ڪن پري واقع آهي. اهو ڪوٽ هاڻي ڊٺو پيو آهي، مگر اُن جا ڪنڊر اڃا تائين ڍوري ناري جي ڪپ تي ڏسڻ ۾ پيا اچن ۽ مگر رتوڪوٽ نالو اڃا قائم آهي (٢). ڪي چون ٿا ته سوڍو پاڻ سان راجپوتن جو وڏو ڪٽڪ وٺي آيو هو ۽ رتوڪوٽ سومري حاڪم کان پنهنجي طاقت جي زور سان ورتائين.

(١) ”سوڍن جي صاحبي“ صفحي ٧ ۾ لکيل آهي ته سوڍو ۽ سانڪلو شو ڪوٽڙي جي راجا چار راءِ جا پٽ هئا.

(٢) عام روايت موجب اهو ڪوٽ ”رتي“ نالي مغل ٻڌايو هو؛ مغل گهڻو پوءِ سنڌ ۾ آيا، انهيءَ ڪري اهو ڪوٽ به پوءِ جو آهي، مگر هن دند ڪٿا موجب انهن ڄاڻايل آهي.

سوڍي جو پٽ 'چاچڪ ديو' ۽ پوٽو 'راج ديو' هتي رهيا ۽ هتي اچڻ کان پوءِ هو راڻا سڏجڻ لڳا، ڪپري تعلقي ۾ اڄ تائين ڳوٺ 'راڻاهو' آهي، جتي ڪيترا راڻا گهر ڪري وڃي ويٺا، جنهن ڪري ڳوٺ تي اهو نالو پيو. ڪپري تعلقي ۾ ۽ ڀٽوري طرف ڪي ڀَٽ آهن، جن کي اڄ تائين "راڻن جا پٽ" ڪري سڏيندا آهن، چاڪاڻ جو ڪن آڳاٽن راڻن اهي پٽ وسايا هئا ۽ اها سموري حد رتي ڪوٽ وارن راڻن جي هئي، جي اڄ تائين پنهنجي وڏي ڏاڏي پرمار جي پٽيان پاڻ کي "پرمار سوڍا راجپوت" سڏائيندا آهن.

٢- سوڍا راڻن جو شجرو

باهڙ جي پٽ سوڍي ١١٢٥ع ۾ رتو ڪوٽ هٿ ڪيو. سوڍي کان پوءِ سندس پٽ چاچڪ ديو ۽ هن جو پٽ راجديو اتي رهيا. راجديو ١٢٢٦ع ۾ امرڪوٽ هٿ ڪيو، پوءِ جنم پرم جنم برهم، جسهڙ (جسڏڙ يا جيسڙ)، سوميشور، ڌارا برش ۽ دوجنشال ٿيا. ڌارا برش جا ٻه پٽ هئا، وڏو درجنشال، جنهن جو اولاد امرڪوٽ وارا راڻا آهن ۽ ننڍو آسراءِ لڏي پارڪر ڏي ويو، جنهن جو اولاد پارڪر وارا راڻا آهن.

درجنشال کان پوءِ راڻو ڪيهرو، راڻو اوتاردي، راڻو ٿرو، راڻو همير، راڻو ڏوڏو، راڻو وسيو (ويرسين)، راڻو تيجسي، راڻو چانپو، راڻو گانگو، راڻو پتو عرف پرشاد، راڻو چندوسين، راڻو پوچراج، راڻو ايسرداس (هن کي جيسلمير جي راجا راول سبل سنگ سنبت ١٧١٠ ۾ گاديءَ تان لاهي، راڻي گانگي جي پوٽي جنم سنگ عرف جگ سنگ کي امرڪوٽ جي گادي تي وهاريو)، راڻو سرتان سنگ، راڻو آسڪرڻ، راڻو سنگرام سنگ، راڻو سهراج، راڻو ڪيسر سنگ، راڻو ڪيمون، راڻو سنگرام سنگ ٻيو، راڻو شوراج سنگ، راڻو سبڙ سنگ، راڻو مهراج ٻيو، راڻو

پيوت سنگ، راڻو سرت سنگ، راڻو پير ڏان سنگ، راڻو جسونت سنگ ۽ راڻو ارجڻ سنگ ٿيا. ارجڻ سنگ نهايت قابل ۽ دانا راڻو هو. هن راڻي ۲۵ جنوري ۱۹۴۷ع تي وفات ڪئي. هن وقت (۱۹۵۳ع) سندس پٽ راڻو چندر سنگ آهي، جو پنهنجي خاندان جو سربراهه آهي.

مٿيون شجرو "امرڪوٽ اتهاس" صفحي ۸۳-۸۴ تان ورتل آهي. هن ۾ ڪن راڻن جو نالو ڪونه آهي، جن جو بين ڪن اتهاسن ۾ احوال آيل آهي. شايد اهو شجرو پورو نه به هجي.

۳- ڪاٺڙ ۾ راڻوڙن جي حڪومت

راڻوڙ پنهنجي پيدائش ڏيوونس مان چاٽائين ٿا. هنن جون ۲۴ ساکون آهن. ٿر ۾ ٿوري انداز ۾ آهن. جڏهن راڻي سوڍي رتو ڪوٽ هٿ ڪيو، تڏهين راڻوڙن کي به دل ۾ آيو ته اسين به ڇو نه سنڌ تي ڪاهه ڪري ڪجهه ڀاڱو هٿ ڪريون. سنڌ ۾ انهيءَ وقت سومرن جي صاحبي هئي. پر هو سوڍن ۽ راجپوتن مان پڇي ڪين ٿي سگهيا. راڻوڙن رتي ڪوٽ وارو پاسو ڇڏي، باقي ڪپري تعلقي جو وهيل ڀاڱو پنهنجي قبضي ڪيو. پوءِ پنهنجي حد وڌائي امرڪوٽ جي اتر طرف چوڙ اسٽيشن جي پرسان ڪيائون. پوءِ اڳيرو وڌي ڪيڙو ۽ ان جي آس پاس وارو ملڪ هٿ ڪري، جوڌپور رياست جي ڪجهه ڀاڱي تائين وڃي پهتا. انهيءَ سوري حد کي اڄ تائين "ڪاٺڙ" سڏيندا آهن. ڪاٺڙ هٿ ڪرڻ ڪري هو "ڪاٺڙيا راڻوڙ" سڏجڻ لڳا. ڪاٺڙ جو نالو شاهه جي رسالي سُر مارئيءَ ۾ ڪيترن هنڌن ڪم آيل آهي. ڪاٺڙ ۾ ڪتا، لويون، ڪمريون اڄ تائين ٺهن ٿيون. شاهه صاحب انهن جي ساراهه ۾ چوي ٿو ته:

ڪانڙ ڪٺيون خاصيون آڇيون آٽ آڃن،
ڪڍيو پڻ ڪهن-ملير گهرجي مارئي.

ڪانڙ ۾ جن ڏانوڙن راڄ ڪيو، تن مان هڪ هاڪارو راجا وڙمل هو، جو جوڌپور جي گاديءَ تي سنبت ۱۴۷۴ برابر ۱۴۱۸ع ۾ ويٺو، جنهن جو نالو شاهه جي رسالي جي سر ڍول مارئيءَ جي هيٺين تڪ ۾ ڄاڻايل آهي:

ڍوليو نرور سٺن واڄا رنمل (وڙمل) رليو.

هي تمام بهادر راجا هو. اڄ تائين ٿر ۾ ڪهاوت آهي:

ڪاڪو جنهنجو ڪونپجي، پائي جنهنجو پاومل،
گهوڙو جنهنجو نـو لکو، اهـو راوت وڙمـل.

هن جي وقت ۾ ڳوٺ ليلمي ۾ سندس آرام گاهه هو جتي ڪڏهين ڪڏهين ٿورو وقت اچي رهندو هو. چون ٿا ته راجا وڙمل روز نئين کوهه جي پاڻيءَ سان ڏندڻ ۽ سنان ڪندو هو. ليلمي ڳوٺ وٽ هڪ ڀٽي آهي، جنهن ۾ ڪيترائي ننڍا کوهه (ويرا) آهن، جي راجا وڙمل کوٽايا هئا.

ڪانڙ ۾ ڏانوڙن ڪيترا سال راڄ ڪيو، سا حقيقت ملي نٿي سگهي، مگر ايترو پتو پوي ٿو ته ڏانوڙن ڪان پوءِ ڪانڙ جو ملڪ راٺـن کسيو. انهيءَ حڪومت جو اثـر اڄ تائين ڪانـڙ ۾ ڏسـڻ ۾ اچي ٿـو. سنڌ توڙي ٿر ۾، هندن ۽ مسلمانن کي پوشاڪ جي ڪري پريان ئي سڃاڻي سگهبو آهي، پر ڪانڙ ۾ انهين پوشاڪ مان سڃاڻڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ جو اُتي مسلمان به هندن جهڙي پوشاڪ ڪن ٿا. مسلمان مرد اڄ تائين انـگرکو (پڻيو) پائيندا آهن. سندن زالـن ۽ ٻارن جي پوشاڪ مارواڙين ۽ ڪڇين جهڙي آهي. سندن نالا به هندڪي نمونـي جا آهن، جن جا مثال مسٽر محمد اسماعيل عرساڻي پنهنجي ڪتاب "سير ريگستان" ۾ ڏنا آهن.

٤- سوڍن جو ٿر ۾ زور وٺڻ

امرڪوٽ هٿ ڪرڻ کان پوءِ سوڍن جي دل وڌي، ۽ هو ٿر جي ٻين ڀاڱن هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا، جنهن ۾ هو سوڀارا ٿيا. هن وقت جيڪو نارو ڍوريءَ آهي، سو سمورو سوڍن هٿ ڪيو ۽ سومرن کي هڪالي ايترو ته پري ڪيائون، جو رڳو پراڻ جو الهندو پاسو سومرن جي تابع هو. باقي ٻيو سمورو ٿر، پارڪر سميت سوڍا پنهنجي قبضي ڪري ويٺا. مٺي تعلقي جو ٿورو ڀاڱو ۽ ڏيپلي تعلقي جو ڳچ ڀاڱو، جنهن کي اڄ ساهروٽي ٿا چون، سوڍن رڳو اهو پاسو ڇڏيو، جنهن ڪري انهيءَ پاسي سوڍا ٿورا آهن، ۽ ٻيو سمورو ڀاڱو سوڍن هٿ ڪيو، جنهن ڪري اتي سوڍا گهڻا آهن. سومرن کي ڪڇ جي رڻ ڏانهن هڪالي پوءِ ڪاٺڙ جي راٺوڙن کي به هڪالي سڄو ٿر پنهنجي قبضي ڪيائون.

٥- ٿر ۾ سوڍن جي حڪومت ۽ صوبا

سوڍن، امرڪوٽ تي قبضي ڪرڻ بعد پنهنجي حد اڳتي مٺيءَ تائين وڌائي ۽ راٺوڙن کي لوڏي ڪاٺڙ به هٿ ڪيو، ۽ گادي نشين راڻي جي پاران اتي صوبا سوڪليندا هئا. انهيءَ پاسي جيڪي راجپوت صوبا ٿي ويا، تن اتي ڇڇر ۾ هڪ ڳوٺ ٻڌايو، جنهن کي اول ڇڇر پوءِ ڇڇرو چوندا هئا، جو لفظنيت چاڇرو ٿيو: آس پاس جي حد کي ”چاڇراڻي“ چوندا هئا. اڄ تائين به انهيءَ نالي سان ٿري سڏيندا آهن.

چاڇري کان ٢٤ ميل اولهه طرف چيلهار جو ڳوٺ آهي جو چيلي نالي چارڻ (١) اتي اصلي هڪ کوهه لڌو هو، پوءِ

(١) ”سوڍن جي صاحبي“ صفحي ١٥ ۾ چيلو راجپوت لکيل آهي، جو غلط آهي، چيلو چارڻ هو. (ليکڪ)

ماڻهو اچي ويٺا ۽ ڳوٺ تي نالو پيو ڇيلاړ ۽ هاڻي ڇيلهار سڏيندا آهن. اهو ڳوٺ جنهن وقت ٻڌو ويو، تنهن وقت امرڪوٽ ۾ ڪلجي نالو سوڍو مشهور هو، جنهن کي ڪلو سوڍو به چوندا هئا. اهڙيءَ طرح سوڍا راجپوت امرڪوٽ ۽ ٿر وسائي ويٺا، باقي سارو ٿي ۽ رحمڪي بازار ڏي ۽ سومرن جي تخت گاهه، وڳهه ڪوٽ ڏي ڪونه ويا.

مٺي تعلقي جو ڳيچ پاڳو ۽ ننگرپارڪر جو ٿورو پاڳو جو ڪڇ جي رڻ جي ”وٽ“ (ڪناري) سان آهي. ڇپري ۽ عمرڪوٽ تعلقن جو اتر وارو پاڳو، جو گيڏڙي وٽان لنگهي جوڌپور رياست سان گڏجي ٿو، تنهن کي ڪاٺڙ سڏيندا هئا. ٿر جو باقي رهيل پاڳو جو انهن ٻنهي پاڳن جي وچ ۾ آهي، تنهن کي اصل ”ڍٽ“ يا ”ڍاٽ“ سڏيندا هئا. اهو سمورو پاسو عمرڪوٽ جي راڻن جي هٿ ۾ هو ۽ عمرڪوٽ سندن گاديءَ جو هنڌ هو.

٦- راڻن جي حڪومت

امرڪوٽ تي جيڪي گاديءَ نشين راڻا ٿي گذريا آهن، تن مان ڪيترن جو احوال ڪونه ٿو ملي، پر جيڪي مشهور راڻا ٿيا آهن ۽ جن بابت ٿورو گهڻو احوال انهن مان ملي ٿو، سو هيٺ ڏجي ٿو.

راڻو راڄ ديو: سوڍو ۽ سندس پٽ چاچڪ ديو رتي ڪوٽ ۾ رهيا. چاچڪ ديو کان پوءِ سندس پٽ راجديو يا رائديو، رتي ڪوٽ جي گاديءَ تي ويٺو. هي بهادر جوان هو: هن کي دل ۾ خيال آيو ته رتو ڪوٽ ۽ ان جو آس پاس وارو ملڪ وٽي نه وهجي، پر سڄو ٿر ۽ پارڪر پنهنجي قبضي ڪجي. سوڍي کان وٺي هيستائين ستو ورهيه کن

اچي ٿيا هئا، تنهن ڪري ڪافي زور ورتو هئائون. سنڌ جي سومرن جي طاقت هنن کي معلوم هئي، تنهن هوندي به هنن جوڳا بندوبست ڪيا.

اڳين راجائن وٽ شعر جو گهڻو قدر هوندو هو: اڄ به جوڌپور، جيسلمير، بيڪانير ۽ ٻين ڪن ڏيهي رياستن ۾ راجائن جي درٻارين ۾ ڪوي ۽ راڳيندڙ موجود آهن. سوڍن وٽ به ڪي ڪوي ۽ راڳيندڙ هئا.

راڻي رائديو وٽ جنڦ نالي هڪ ڪوي ۽ ٻڌيمان چارڻ هو، جنهن کي ڪي ماڻهو ساڻ ڏنائون، جي ويس بدلائي جاچ ڪري آيا ته ڪهڙي واٽ تان لشڪر وٺي وڃجي ۽ ڪهڙو هنڌ حملي ڪرڻ لاءِ ٺيڪ ٿيندو، ڇاڪاڻ ته انهن کي خبر هئي ته سومرا راجپوتن کي چارڻ جي امرڪوٽ ۾ اچڻ تي ڪوبه شڪ ڪونه پوندو.

جنڦ چارڻ، سواءِ ڪنهن تڪليف جي امرڪوٽ جي سموري حالت کان واقف ٿي موٽي ويو ۽ وڃي رائديو کي سموري حقيقت ڏنائين ۽ پڻ ڪيس امرڪوٽ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ همٿايائين. جڏهين سموريون رٿون ٺاهي راس ڪيائون، تڏهين وڏو ڪٽڪ تيار ڪري نڪتا ۽ امرڪوٽ ۾ اچي سومرن جي سامهون ٿيا. تڏهن سخت مهاڀاري مهنو ويساک سنبت ١٢٨٢ مطابق ١٢٢٦ع جي لڙائي لڳي، جنهن ۾ ١٢٥ کن سومرا مارجي ويا ۽ امرڪوٽ راڻن هٿ ڪيو. سومرا هارائي ڀڄي ويا، جن مان ڪن وڃي ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ ۾ پنهنجو نئون راڄ ٺاهيو.

سوڍن لڙائي کٽڻ کان پوءِ، جنڦ چارڻ جو چڱو قدر ڪيو، جو کيس ڪاروڙي جو ڳوٺ، جو عمرڪوٽ کان ٤ ميل پري ڇوڙ اسٽيشن جي وسندي تي آهي، سو کيس امداد ڪيو،

۾ پڻ ڪيس ڪيتريون ڳالهيون ۽ ميڻهون دان ۾ ڏنائون. اڄ تائين سندس پوين جي زميداري آهي.

اهو ڪاروڙي جو ڳوٺ اڳي تمام وڏو هو ۽ منجهس ججهي آبادي هئي. هن وقت ڪاروڙي ۾ جيڪي ٿورا چارڻ رهن ٿا، سي انهيءَ جنگ چارڻ جو اولاد آهن ۽ راڻن سان اڄ تائين وستو اٿن.

راڻي راڻديو ڪان پوءِ راٺو جنهنبرهم، ججسر، سوميشور ۽ ڏارابرش نمبر وار امرڪوٽ جي گاديءَ تي ويٺا.

راٺو ڏارا برش: مسٽر تيج سنگ سولنڪي پنهنجي ڪتاب "امرڪوٽ جو اتهاس" جي صفحي ١٣-١٤ تي لکي ٿو ته:

"هن راڻي کان امرڪوٽ جي حڪومت سومرن کسي ورتي. دودي ٽئين سومري امرڪوٽ تي سنه ١٣٣٠ع (١) ۾ قبضو ڪيو ۽ سنه ١٣٣٠ع کان ١٤٣٩ع تائين، ١٠٩ سال امرڪوٽ تي سومرن جي حڪومت رهي. سنڌ جي باقي حصي تي ۽ بکر مان سنه ١٣٥١ع ۾، سمن جي حاڪم ڄام انڙ کين پڇاڙي ڪيدي ڇڏيو هو، تنهن ڪري ١٣٥١ع کان پوءِ ١٤٣٩ع تائين جيڪي سومرا حاڪم ٿيا، تن جي گاديءَ جو هنڌ امرڪوٽ هو، جن مان مشهور عمر سومرو پيو ۽ همير سومرو پيو ٿيا. هن وقت سنڌ اندر جيڪي تاريخون پاڙهڻ ۾ اچن ٿيون، تن ۾ لکيل آهي ته سومرن جي آخرين راڄا همير سومري کان، سمن جي ڄام انڙ سنه ١٣٥١ع ۾ سنڌ هٿ ڪئي، سو برابر نه آهيءَ چاڪاڻ ته همير سومرو پيو، سنه ١٤٠٠ع ۾ امرڪوٽ جي گاديءَ تي ويٺو، مگر ڄام انڙ

(١) اڳتي آيل احوال مان پتو پوندو ته سنه ١٣٣٠ع ۾ دودو سومرو هوئي ڪونه. هو اڳ ۾ سنه ١٣١٣ع ۾ علاوالدين جي لشڪر سان لڙائي ڪندي مارجي ويو.

۱۳۵۱ع ۾ سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي هئي، تنهن ڪري سمن لکيل احوال برابر آهن. حڪومت کسجي وڃڻ بعد راڻي ڌارا برش جو وڏو پٽ دوجنشال امرڪوٽ ۾ ٿي رهيو ۽ ننڍو پٽ آسراءِ لڏي پارڪر ويو، جتي اڄ ڏينهن تائين سندس پويان رهن ٿا".

"سوڍن جي صاحبي" صفحي ۱۴ تي مسٽر ڀيرومل مهرچند لکي ٿو ته "راڻي راڻديو جنهن سنه ۱۲۲۶ع ۾ امرڪوٽ ورتو، تنهن جون چار پيڙهيون امرڪوٽ ۾ رهيون؛ پنجين پيڙهي راڻو دوجن سنگ ۽ آسراءِ ٿيا، ٽن پاڳن ورهايا، راڻو درجن سنگ وڏو هو سو امرڪوٽ ۾ رهيو ۽ ننڍو پٽ آسراءِ ننگرپارڪر ڏي ويو. انهيءَ ورهاڱي وقت، سٺي ۽ ڇاڇري وارو ٽڪر به راڻن جي هٿ هيٺ هو، ۽ حڪومت جي انتظام وڪڻ لاءِ هتي هنن پنهنجا صوبا مقرر ڪيا، جي وقت به وقت امرڪوٽ ۾ اچي، گادي نشين راڻي جو سلام ڀريندا هئا ۽ گهرج مهل مدد ڪندا هئا".

سوڍن جي صاحبي يا ٻين اتهاسن مان پتو پوي ٿو، ته دودي ٽئين امرڪوٽ تي سنه ۱۳۳۰ع ۾ (جيئن امرڪوٽ اتهاس ۾ لکيل آهي) قبضو ڪونه ڪيو. پر امرڪوٽ تائين پنهنجي حڪومت جي حد وڌائي. جاڪاڻ ته سلطان علاوالدين جي لشڪر، جڏهين دودي تي ڪاهيو هو، تڏهين امرڪوٽ جي هاسي سوڍي، دودي جي يار، ست ويهون (۱۴۰) سوڍن جو وٺي وڃي دودي جي مدد ڪئي هئي (۱).

ٿر ۾ علاوالدين ۽ دودي جو داستان اڄ تائين ڪڇ، رين ۾ مڱڻهار ۽ ڀيا ڪندا آهن، جنهن ۾ به هاسي سوڍي جي مدد جو ذڪر اچي ٿو.

---

(۱) "سنڌ جي ادبي تاريخ" خان بهادر الحاج محمد صديق ميمڻ صفحو ۳۶.

سومرن کي جڏهين سنه ١٣٥١ع ۾ ڄام انڙ لوڙي ڪڍيو، تڏهين چار سال دربدر ٿيڻ بعد عمر سومري پڻي اچي سنه ١٣٥٥ع ۾ امرڪوٽ تي قبضو ڪيو؛ امرڪوٽ سومرن جي هٿ ۾ ١٣٥٥ع کان ١٤٣٩ع تائين ٨٤ سال رهيو، نه ١٠٩ سال، جيئن "امرڪوٽ اتهاس" ۾ ڄاڻايل آهي.

جيڪڏهين دودو امرڪوٽ هٿ ڪري ها ته سنڌس ڪٽنب ڄام ابڙي سمي وٽ ڪونه موڪلي ها. ڄاڪاڻ ته ابڙي امرڪوٽ جي سوڍن مان شادي ڪئي هئي (١). جنهن ڪري هو سوڍن جي دشمن کي پناهه اصل ڪونه ڏئي ها؛ ڄام ابڙي وٽ سومريون، سوڍن جي صلاح؛ مدد سان موڪليون ويئون، نه ته دودي جو ابڙي سان ڪو لاڳاپو اصل ڪونه هو. واڻي ڏارابرش کان دودي ٽئين نه، پر عمر سومري پنهنجي پوءِ ١٣٥٥ع ۾ امرڪوٽ هٿ ڪيو.

—

(١) مسٽر پوسٽنس جي "ڪڇ" صفحي ٥٢ جو فوٽ نوٽ. بحوالہ ڪڇ نوڪارتڪيہ ڄاڙيجو وير ڪنگوار، گجراتي صفحو ٩.

باب پنجون

سومرن جي حڪومت جو اوائلي دور

١- سومرن جو اصل نسل.

ڪن تاريخن ۾ لکيل آهي تہ سومرا عرب نسل مان آهن ۽ مامون عباسي جي خلافت وقت، بني تميم وارن سان گڏ ٻي هڪڙي عرب قوم 'سامره' مان لڏي سنڌ ۾ آئي هئي، جنهن ڀاڱ ڪي سومرا سڏايو هو: حقيقت ۾ سامره شهر جو بنياد مامون کان پوءِ معتصم عباسي ٨٣٦ع ۾ رکيو هو، جڏهن خليفي سٺ هزار ترڪ لشڪر ۾ ڀرتي ڪيا هئا. سڄيون شهر سرمن رائي جي نالي سان ٨١۴ع تائين عباسين جو تخت گاهہ رهيو (١). علامہ سيد سليمان ندوي صاحب پنهنجي هڪ مضمون، "تاريخ و سياسيات" اردو اپريل ١٩٥١ع جلد ڇهريون صفحي ٢٠ ۾ لکي ٿو تہ "سومرن جي قوم جو تعلق سامره شهر سان لڳائڻ لفظي صنعت گريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ نہ آهي".

ڪي تاريخ نويس سومرن کي يادو راجپوت بلند جي پٽ "ساما" جو اولاد ڀڃي راجپوت مڃين ٿا. ڪيترن ئي ڪتابن ۾ سومرن کي هندو راجپوت لکيو ويو آهي. مثلاً:

١- ٽاڊ پنهنجي ڪتاب "راجستان" ۾ سومرن کي پرمار راجپوت ڪري ڄاڻايو آهي.

٢- "سنڌ گزيٽيئر" صفحي ١٧٩ ۾ لکيل آهي تہ سومرا پرمار راجپوتن مان آهن.

٣- سومرا اصل هندو هئا ۽ سندن ڌرم هندو هو. (انتخاب تاريخ طاهري، صفحو ١۴ ۽ ٢٢، ڏسو "هسٽري آف

(١) "زوال روما" مصنف گبن، لنڊن ١٨٩٠ع، جلد ۴ صفحو ۴٧.

انڊيا"، جلد ١ صفحو ٤٨٤) سر ايلنٽ صاحب.

٤- ميجر جنرل هيگ پنهنجي ڪتاب "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" صفحي ٧٣ تي لکي ٿو ته "سومرا اصل هندو هئا".

٥- سومرا، جن جو سنڌ تي راڄ هو، سي هندو جاتي جا آهن. ("بمبئي پريزيڊنسي گزيٽيئر" جلد ٧، سال ١٨٨٠ع صفحو ٩٩).

٦- سنڌ ۾ سومرا راجپوت پنهنجي بادشاهي برپا ڪئي (ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا، جلد ٣).

٧- مسٽر ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" صفحي ٢٢٧ ۾ لکي ٿو ته "سومرا اصل هندو راجپوت هئا"

٨- شمس العلماءِ خان بهادر مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي ڪتاب "قديم سنڌ" صفحي ٤١ ۾ لکي ٿو ته "سومرا اصل راجپوت هئا، جي پوءِ مسلمان ٿيا".

٩- سنڌ جي آڪائين ۾ لکيل "گجراتي اتهاس" صفحه ٢٤ ۾ دودي جو نالو "ڏوڏو" ۽ چنيسر جو نالو "چنديشور" لکيل آهي.

١٠- مسٽر اميد علي ڪريم بخش هيڊماسٽر عمرڪوٽ پنهنجي ڪتاب "سنڌ جو گجراتي اتهاس" صفحي ١٢ ۾ لکيو آهي ته: "سومرا اصل هندو هئا".

١١- سومرا اصل سنڌ جا سومرا راجپوت ذات مان هئا. (ڪاٺياواڙ سروسنگره، صفحو ١١٦).

١٢- سومرا اصل چندرونسي هئا، جاڪاڻ جو سوم ۽ سوم اهي ٻئي لفظ چندرما جا پرماڻ آهن. ڪيترا سومرا پاڻ کي عرب جاتيءَ جا قريشي سمجهن ٿا، ان جو ڪارڻ هي آهي ته عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد ڪيترا قريشي سنڌ ۾ آيا ۽ سومرن جي مسلمان ٿيڻ بعد انهن جو پاڻ ۾ مڱابنديءَ جو

رواج پيو ۽ پاڻ ۾ ملي ويا، جنهنڪري هو به پاڻ کي عرب خاندان جو ليکڻ لڳا (ڪڇ نوڪيسري دودو اني چنيسر گجراتي، ليک نارائڻ وشنجي، چيپل بمبئي، سال ١٩٢٩ع، صفحہ ١٢ جو فوٽ نوٽ).

١٣- ائبٽ صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌ ۽ ان جا ماڻهو“ جي صفحي ٨٩ جي فوٽ نوٽ ۾ لکي ٿو ته ”ڪو زمانو ڪڇ، گجرات ۽ سورٺ تي جيڪا راجپوت قوم حڪمران هئي، سا سومرا قوم هئي“.

١٤- جوڌپور جي اتهاس ويتا مونشي ديوي پرشاد پنهنجي ڪتاب ”پوون راج ونساولي“ صفحي ٢٣ ۾ سومرن کي هندو راجپوت لکيو آهي.

١٥- گجرات جي مشهور تاريخي ڪتاب ”راس مالا“ ۾ لکيل آهي ته سومرا هندو راجپوت هئا.

١٦- مسٽر عبدالغني عبدالله پنهنجي ڪتاب ”تاريخ سنڌ“ جلد ٻيون صفحو ١٣٣-١٣٤-١٣٥، سال ١٩٣٩ع ۾ لکي ٿو ته ”سومرن جون جيڪي خاص رسمون ۽ ڏال چلگت جون ڳالهيون، تاريخ طاهري ۽ چچ نامي ۾ لکيل آهن، ڏن مان به ثابت ٿئي ٿو ته سومرا عربي نسل مان نه آهن، ڇاڪاڻ جو اهي رسمون ۽ ريتون عربي تهذيب ۽ تمدن جي برخلاف آهن:

انهن تي ويچار ڪرڻ مان سومرن جو راجپوت هئڻ ۽ پوءِ مسلمان ٿيڻ يقيني ڳالهه آهي. هيٺيان دليل انهيءَ سلسلي ۾ وزنائتا آهن:

(الف) جيڪي عربي نسل قومون، عربن جي حڪومت وقت سنڌ ۾ آيون ۽ پوءِ سنڌ ۾ رهجي ويون، ڏن مان ڪابه قوم سنڌ کان ٻاهر ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ڏي ڪو نه وئي، پر سومرن جي قوم قديم وقت ۾ گجرات، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ طرف حڪمران قوم جي حيثيت رکندڙ هئي، جهڙيءَ

طرح ائبت صاحب گجراتي تاريخي ڪتابن مان ثابت ڪري ڏيکاريو آهي. جيئن هن وقت به سنڌ بنسبت وڏيڪ تعداد انهن هندن ۾ آهي.

(ب) سنڌ ۾ حڪمراني ڪندڙ سومرا سردارن جون جيڪي خاص رسمون سيني تاريخن متفق راءِ سان بيان ڪيون آهن، جهڙوڪ: هئن ۽ پيرن جا ننهن ٻاڙون ڪڍائي ڇڏڻ، زال هيڪر ٻار ڄائو ته ان سان وري همبستر ٿيڻ کان نفرت ڪرڻ، هڪ دفعو ڍڪيل ڪپڙو ميرو ٿيو ته وري ڌئاري نه پائڻ، پنهنجن غريب عزيزن ۽ زيردستن جي ڪاهن تي غلاميءَ جي نشانيءَ لاءِ داغ هڻڻ وغيره، اهي رسمون عربي نسل قوم جي تهذيب بلڪ اسلام جي اصول جي بلڪل برخلاف هيون.

١٧- ڍاٽ (اڳوڻو عمرڪوٽ پرڳڻو) ۽ راجپوتانا ۾ جيڪي اڄ ڏينهن تائين گيت ڳايا وڃن ٿا، تن ۾ سومرن کي سوڍن سان گڏ سارهايو ويو آهي. انهن گيتن جا نالا ڦولان، ڪنڪريو ڪوٽ، ۽ آنباآنبلي وغيره آهن. ڦولان گيت، جو سانوڻ مهيني ۾ ڳائڻ ۾ ايندو آهي ۽ جنهن ۾ هڪ وڏور ڪنيا جي ڪنواري رهڻ جو ذڪر آهي، تنهن ۾ اها ڪنواري ڪنيا ڦولان چوي ٿي ته ”مان نه هاڏي راءِ (بوندي رياست جي راجا) سان پرڻبيس، ۽ نه جيسلمير جي ڀاٽي راجا سان پرڻبيس، مگر سنڌ جي سودري سان پرڻبس.“ (امرڪوٽ ڌانڌهاس، مسٽر تيج سنگ سولنڪي صفحو ١٦).

١٨- اڳي راجپوتن ۾ رواج هو ته ڇوڪريءَ کي ڄمڻ شرط ماري ڇڏيندا هئا. سومرن ۾ به اهو رواج مسلمان ٿيڻ بعد به هليو آيو (ڪڇ نوڪيسري دودو ائي ڇنيسر، گجراتي صفحو ١٠).

مگر شام جي اسماعيلي دروزي امام جو هڪ خط، جو

هن ۴۳۲ هجريءَ ۾ سنڌ جي شيخ ابن سومر راءِ ڏانهن لکيو ۽ کيس سنڌ ۽ ملتان ۾ دوباره اسماعيلي حکومت قائم ڪرڻ جي غيرت ڏياري آهي، سو سومرن ۽ عربن جي تعلقات تي هڪ معتبر شاهد آهي. تاريخ معصومي ۾ آهي ته غزنين جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي سومرن پنهنجي سردار سومري کي حڪومت جو والي بڻايو، جنهن ”ساڊ“ نالي هڪ زميندار جي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي (”عرب ۽ هند کي تعلقات“ مصنف علامه سيد سليمان ندوي، ۾ ”سعد“ لکيل آهي). ان مان ثابت ٿو ٿئي ته انهيءَ نومسلم سومري حاڪم، ڪنهن قديم عرب مسلمان خاندان مان شادي ڪئي، جنهن مان اهو گهرائو شروع ٿيو (”تاريخ و سياسيات“ اردو، اپريل ۱۹۵۱ع، جلد پهريون، علامه سيد سليمان ندوي صاحب جو مضمون صفحو ۲۰).

تاريخ فرشتي ۾ لکيل جي سومري حاڪم جو نالو چنيسر لکيل آهي، جو اصل ۾ چنيسر آهي. ”طبقات ناصري“ ۾ ”ملڪ سنان الدين چنيسر والي ديول و سنڌ“ جي نالي ۽ ذڪر سان هن جو نالو لکيل آهي، جنهن سال ۶۲۵ هجريءَ ۾ دهلي جي اطاعت قبول ڪئي (حواشي ”تاريخ معصومي“ ڊاڪٽر عمرالدين دائود پوٽو صاحب). چنيسر جو اصل نالو ’چند ايشور‘ هو جو هندو نسل جو پتو ڏئي ٿو، ۽ ملڪ سنان الدين جو لقب اسلام ۾ اچڻ جي ثابتي آهي (علامه سيد سليمان ندوي صاحب جو مضمون ”تاريخ و سياسيات“ صفحو ۲۱–۲۲).

سومرن کي اصل ’سومراءِ‘ چوندا هئا: سوم جي معنيٰ هندي ۾ چنڊ آهي. اهڙيءَ طرح سنگهار کي ’سنگهراءِ‘ ۽ پونگر کي ’پونگراءِ‘ سمجهڻ گهرجي (تاريخ و سياسيات اردو صفحو ۲۲ علامه سيد سليمان ندوي صاحب).

مٿين تاريخي حوالن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته

سومرا اصل هندو هئا ۽ پوءِ مسلمان ٿيا.

٢- سومرا ڪڏهن مسلمان ٿيا

سومرن جي مسلمان ٿيڻ بابت تاريخ دانن جا ڌار ڌار رايا آهن، جيئن ته:

١- پرسڌ اتهاسڪار راءِ بهادر پنڊت گوري شنڪر هيرا چند اوجها، سپرنٽينڊينٽ راجپوتانا ميوزيم اجمير، پنهنجي ”راجپوتانا اتهاس“ ۾ ١٢ صديءَ جي مليل شلاليکن ۾، سومري راجا جو نالو جسنگهه ڏيکاريو آهي. ان موجب ١١ صديءَ تائين ته اهي هندو هئا.

٢- ”راس مالا“ ۾ لکيل آهي ته علاوالدين جي لشڪر دودي کي شڪست ڏني، ان کان پوءِ سومرا مسلمان ٿيا، چاڪاڻ ته ان وقت، جي سومرا مسلمان هجن ها ته پنهنجو اهل و عيال چام ابڙي جي شرڻ ڪونه موڪلين ها، جو هڪ هندو راجا هو.

٣- گجراتي ڪتاب ”جاڙيجو وير ڪنگهار“ جي صفحي ١١ تي لکيل آهي ته سنڌ جي سومرا ۽ سوڍا راجپوتن کي مسلمان بنائڻ وارو، گجرات جو حاڪم سلطان محمود بيگڙو هو. ”مرات سڪندري“ وارو انهن لکي ٿو ته هن سنڌ تي ٽي ڀيرا ڪاهون ١٤٧١ع، ١٤٧٢ع ۽ ١٥٠٦ع ۾ ڪيون.

٤- سومرا علاوالدين جي ڪاهه بعد ڪڇ ڏانهن ويا. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته اهي پنهنجي مکيءَ سميت لکپت جي اولهه طرف رڻ مان لنگهي رهيا هئا، ته پاڻي کٽي وڃڻ سبب بلڪل وياڪل ٿيا. ان وقت هڪ بهاؤالدين نالي مسلمان اولياءَ پرگهٽ ٿيو ۽ هڪ ٽي ڪونري مان سڀني کي پاڻي پياريو. ان جي اها ڪرامت ڏسي وڙسر (ڪڇ) ۾ اچڻ

بعد انهن جو مکي سچيءَ قوم سميت مسلمان ٿيو (١).

٥- سر ايلئٽ ”هسٽري آف انڊيا“ جلد پهريون صفحي ٢٥٦ ۾ لکي ٿو تہ سومرا شيخ بهاؤالدين ملتاني (٢) جي فيض سان مسلمان ٿيا.

٦- جن سومرن سنڌ تي حڪومت ڪئي، سي هندو هئا. چنيسر سومرو جنهن ”چچ نامي“ جي لکڻ موجب سنہ ١٢٨٢ع کان ١٣٠٠ع تائين ١٨ ورهيہ حڪومت ڪئي، سو هندو ڌرم رکندو هو: چاڪاڻ تہ ان جو لاشو ليلان جي لاش سان گڏ، هندو رسمن موجب ماڻهن چکيا تي ساڙيو ويو (ڏسو تحفةالڪرام، جلد ٣، صفحو ٤٣).

سومرن جي مسلمان ٿيڻ بابت، ڪنهن بہ اتهاس ۾ چٽي خاطري ڪانهي تہ ڪڏهين مسلمان ٿيا، پر اها پڪ آهي تہ هو اصل هندو راجپوت هئا ۽ پوءِ مسلمان ٿيا.

٣- سومرن جي حڪومت جو عرصو

سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت بابت جدا جدا تاريخن نرالا نرالا بيان لکيا آهن: ”تحفةالڪرام“ ۾ سومرن بابت ٻن ٽن آکاڻين کان سواءِ وڌيڪ ٻيو ڪوبہ بيان ڏنل ڪونہ آهي. ”تاريخ معصومي“ ۾ سومرن جي حڪومت بابت ڪجهہ تفصيل ڏنل آهي. ”آئين اڪبري“ ۾ سومرن جي ٣٦ سردارن جا نالا آهن، جن پنج سو ورهيہ سنڌ تي حڪومت ڪئي. ”تاريخ فرشتہ“ لکي ٿو تہ سومرن فقط هڪ سو ورهيہ سنڌ تي حڪومت ڪئي. ”منتخب التواريخ“ ۾ لکيل آهي تہ سومرن جي ١٩ سردارن، سنہ ١٠٥٣ع کان ١٤٠٠ع تائين

(١) ”بمبئي پريزيڊنسي گزيٽيئر“ جلد ٧ ڪڇ، پالنپور ۽ ماهي ڪانٺا صفحو ٩٩-١٠٠.
(٢) شيخ بهاءُالدين ذڪريا ملتاني ٢٧ رمضان المبارڪ ٥٦٦هہ-١١٧٠ع ۾ تولد ٿيا ۽ ١٢٧٠ع ۾ فوت ٿيا.

۳۵۰ ورهيہ حڪومت ڪئي، ته تحفةالڪرام لکي ٿو ته سومرن ۵۰۵ ورهيہ ۱۳۵۱ع تائين حڪومت ڪئي. "تاريخ طاهري" ۾ چيل آهي ته سومرن سنہ ۱۳۰۰ع کان ۱۴۳۰ع تائين حڪومت ڪئي، ته "تاريخ معصومي" ۾ ڄاڻايل آهي ته سومرن جي حڪومت شروع ٿي سنہ ۱۳۲۰ع کان ٿي. "تحفةالڪرام" وارو سومرن کي سنڌ جو خودمختيار حاڪم نٿو ليکي، پر چوي ٿو ته ٻہ سو ورهين تائين سومرا غزنوي ۽ غوري وغيره دهليءَ جي شهنشاهن جي ڏيل ڀرو هئا، ۽ سنہ ۱۳۲۰ع ۾ پنهنجو اڳواڻ مقرر ڪيائون؛ مگر "منتخب التواريخ" جو مصنف چوي ٿو ته سومرن پنهنجو اڳواڻ ۱۰۵۳ع ۾ مقرر ڪيو (۱).

سومرن جي حڪومت جي عرصي بابت ڌار ڌار تاريخن ۾ اختلاف آهن. سومرن جي حڪومت جو ٻهريون دؤر ڏهين عيسوي صديءَ کان شروع ٿئي ٿو. تڏهين انهن جي حڪومت ٿر ۽ ان سان لاڳيتو حصن تي هئي. سوڍن جي اچڻ وقت به اتي سومرن جي حڪومت هئي. پوءِ سوڍن جڏهين سومرن کان ۱۲۲۶ع ۾ عمرڪوٽ ورتو، تڏهين به انهن جي حڪومت کو ختم ڪونہ ٿي ويئي. انهن وري ڏکڻ ۾ وڳهه ڪوٽ ۽ روپاهہ (روپا ماڙي*) ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي ۽ نيٺ نئين تخت گاهه ڪيائون. انهن کي ۱۳۵۱ع ۾ سمن پنهنجي سردار ڄام انڙ جي هٿ هيٺ، ٿني مان لوڙي ڪڍيو. پوءِ

(۱) ائبٽ صاحب جو "سنڌ" صفحي ۸۸ جو فوٽ نوٽ.

*بدين شهر کان ڏکڻ طرف "ڪيڻ" ڳوٺ جي پريان "روپاهہ" جي قلعي شهر جا کنڊهر آهن، جنهن کي "روپا ماڙي" جي نالي سان به سڏيندا آهن. اڳي هي وسندڙ شهر هو. ان وقت ڏکڻ سنڌ تي سومرا حڪومت ڪندا هئا ۽ سندن گاديءَ جو هنڌ "روپاهہ" شهر هو. دودو ۽ چنيسر اتي ڄاوا ۽ نپنا هئا (وڏو قصو دودو ۽ چنيسر حاجي حقير ابن منگڻ صفحو ۶).

ڇهن سالن پڄاڻان بعد عمر سومري وري ١٣٥٥ع ۾ عمرڪوٽ جي حڪومت سوڍن کان هٿ ڪئي، جتي ني سومرا حاڪم ٿيا. پڇاڙيءَ ۾ همير سومري کان وري راڻي همير سوڍي ١٤٣٩ع ۾ عمرڪوٽ هٿ ڪيو ۽ سومرن جي حڪومت صفا ختم ٿي وئي.

"آئين اڪبري" ۾ ٣٦ سومرن حاڪمن جا نالا آهن ۽ حڪومت جو عرصو پنج سؤ سال ڏيکاريل آهي، شايد اڳين ۽ پوئين سيني سومرن جي حڪومت جو عرصو ۽ نالا ڄاڻايل آهن. ڏهين صديءَ کان وٺي پندرهين صديءَ جي اڌ تائين ٥٠٠ کن سال به ٿين ٿا. "تحفةالڪرام" وارو به شايد سيني جو عرصو شمار ڪري ٿو. پويان تاريخ لکندڙ مٿين ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ کان سواءِ، ويا آهن انهن تاريخن جو نقل ڪندا، جنهن ڪري تاريخي حوالن ۾ البت هڪ ٻئي جي برعڪس حقيقتون ٿي پيون آهن.

٤- علاؤالدين جي سنڌ تي ڪاهه.

سومرن جي حاڪم ڀونگر (١٣٠٠ع-١٣١٥ع) * کي ٻه پٽ چنيسر ۽ دودو هئا ۽ ٻاگهي نالي هڪ ڌيءَ هئي. ان وقت گاديءَ جو هنڌ 'روپاهه' هو. جڏهين ڀونگر مري ويو، تڏهين تخت تي چنيسر جو حق هو، ڇاڪاڻ جو هو وڏو هو پر دودو وڌيڪ بهادر هو. سنڌيءَ ۾ اڄ تائين چوڻي آهي ته "تون ڪو دودو آهين". سندس بهادريءَ سببان اميرن دودي کي تخت تي وهاريو. چنيسر کي لڳي ڪاوڙ، سو پيو ڪو وجهه نه ڏسي دهليءَ جي بادشاهه سلطان علاوالدين خلجيءَ

*ڏسو "ڇچ نامو" جلد ٻيو صفحو ٣٦: "ڪڇ نوڪيسري دودواني چنيسر" گجراتي، صفحي ٥ ۾، ڀونگر جي مرڻ جو سال ١٢٩٦ع برابر ڇيٽ سنبت ١٣٥٢ ڏيکاريل آهي.

وٽ دانهن ويو ۽ ڏن کي پنهنجيءَ پيڻ ٻاگهيءَ جي مگ جي لالچ به ڏنائين، جنهن ڪري سلطان کيس پنهنجو لشڪر سالارخان جي اڳوانيءَ هيٺ مدد لاءِ ڏنو (١)، جو چنيسر وٽي سنڌ ۾ آيو. اها خبر جڏهين سومرن کي پيئي تڏهين انهن به پنهنجو لشڪر تيار ڪري، جنگي سردار ساهڙ سلطان (٢) جي هٿ هيٺ روانو ڪيو. ميرپور ماٿيلي وٽ (٣) سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ سومرن جي هار ٿي. علاوالدين جو لشڪر اڳتي ڌوڪيندو پئي ويو. جڏهين اها خبر دودي کي پيئي، تڏهين عمرڪوٽ جي سوڍن ۽ ٻين کي مدد لاءِ چيائين، جن مدد جو دلاسو ڏنو ۽ صلاح ڪري سومرن جو ڪٽنب، ١٤٠ واجائي ڪل جي عورتن سميت، ڪڇ ڏي چام ابڙي وٽ پناهه لاءِ موڪليو ۽ سوڍن کيس پنهنجو لشڪر هاسي سوڍي جي اڳواڻيءَ هيٺ مدد لاءِ ڏنو، جنهن ۾ ١٤٠ سوڍا ۽ ٻيا ٻين قومن جا ماڻهو هئا.

---

(١) عام طرح مشهور آهي ته چنيسر جي فرياد تي سلطان علاوالدين خلجي سنڌ ۾ آيو ۽ هڪ وڏي جنگ لڳي، جنهن ۾ دودو مارجي ويو، پر سلطان به باقي ستن ڄڻن سان بچيو. هي سڀ من گهڙت ڳالهيون آهن. سلطان سنڌ ۾ ڪونه آيو هو (تاريخ هند، علامه ذڪاءُالله، جلد پيو صفحو ١٣٩) سلطان جو لشڪر، جنگي سردار سالار خان جي اڳوانيءَ هيٺ آيو هو.

دهليءَ جي بادشاهه التمش (١٢١٢-١٢٣٦ع) جي ڀاران ناصرالدين قباچا ٦٠٨هه کان ٦٢٢ هجري تائين ملتان ۽ سنڌ جو گورنر هو، ان جي پٽ جو نالو علاوالدين هو، ۽ دودو پيو ان وقت، سومرن جو حاڪم هو. ٦١٤هه ۾ غوري قوم جا ماڻهو سنڌ ۾ ڪاهي آيا هئا: شايد انهن کي هڪالڻ لاءِ ناصرالدين پنهنجي پٽ علاوالدين کي موڪليو هجي ۽ هو آيو هجي. ٿي سگهي ٿو ته ڳالهه پوءِ دودي ٽئين ۽ علاوالدين خلجيءَ جي لڙائيءَ جي مشهور ٿي ويئي هجي.

(٢) ”انتخاب تاريخ طاهري“ صفحو ٣٣ پر ”تحفة الڪرام“ ۾ سپڙ سخي لکيل آهي، بحواله تاريخ سنڌ، جلد ٣ جو فوٽ نوٽ صفحو ١٢٦.

(٣) ”سنڌ جي رنگين تاريخ“ مسٽر ميمڻ، صفحو ٢٦ ۽ ”تاريخ سنڌ“ مسٽر مولچند منگهومل واسواڻي صفحو ٦٠.

ايتري ۾ علاوالدين جو لشڪر "روباهه" تي چڙهي آيو. دودي بهادريءَ سان مقابلو ڪيو. نيٺ دودو، هامو سوڍو ۽ ٻيا بهادر مارجي ويا ۽ سومرن جي هار ٿي. سالارخان خوشيءَ وچان جيئن ڪوٽ ۾ گهڙيو، ته ڇا ڏسي ته اندر سڀ ڀِٽي واڪا ڪري! نيٺ جڏهن خبر پئي ته سومرن پنهنجا ٻار ٻچا ٻاگهيءَ سميت ڪڇ ڏي موڪلي ڇڏيا آهن، تڏهن روباهه کي نابود ڪري سڌو ڪڇ ڏي رخ رکيائين. اهو لشڪر جتي رات رهندو هو، اتي بچاءَ لاءِ پنهنجي چوڌاري ڪاهي ڪوٽيندو هو. اهڙا ڪاهين جا نشان انهن هنڌن تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

ابڙو ڪڇ جي 'وڏسر' پاڳي جو حڪمران هو. ڪڏهين به لڙائيءَ ۾ نه هارائڻ ڪري هن کي "اجيت اڙٻنگ" جو لقب مليل هو. جڏهين علاوالدين جو لشڪر 'وڏسر' تي ڪاهي آيو، تڏهين ٻهريائين ڪيس سومريون حوالي ڪرڻ جو نياپو موڪليائين، پر ابڙي پناهه هيٺ آيلن جي بچاءَ واسطي جان ڏيڻ جي به پڪ ڪري ڇڏي هئي، تنهنڪري هن سومرين کي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ جواب موڪليائين ته "جيستائين منهنجي سر ۾ ساهه آهي، تيستائين سومريون اوهان جي حوالي ڪرڻ ته پري رهيو پر اوهان انهن ڏي اک کڻي به نهاري نٿا سگهو". سالار خان اهو جواب ٻڌي ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ يڪدم پنهنجي لشڪر کي حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پنجن هفتن جي لڙائيءَ کان پوءِ هڪ معمولي رياست جا ڪڇي بهادر ۽ سنڌ جا سومرا، پنهنجي سردار "ابڙي" ۽ سندس پٽ "مٺ" جي هٿ هيٺ وڙهي شهيد ٿيا، ۽ لڙائي ختم ٿي. هاڻي انهن سومرين عورتن جو پيو ڪو وستو ڪونه رهيو، تڏهين انهن واليءَ در وينتي ڪئي ته "اي سپاجها سائين! تون اسان جي لڄ رک". چون ٿا ته قدرت الاهيءَ سان زمين ڦاٽي پئي ۽ وڏا سوراخ ٿي پيا، جن

۾ اهي ستيون گهڙيو يئون ۽ غارن جا منهن بند ٿي ويا (١). اج به اتي ستين جو آستان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جتي ڪي ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن. لشڪر خوش ٿي قلعي ۾ گهڙيو، پر اتي ڪاريءَ وارا ڪک ڏسي بيحد پشيمان ٿيو ۽ نراس ٿي رڻ واري رستي دهليءَ موٽيو.

٥- علاوالدين جي لشڪر ڪڏهين ڪاهيو

سلطاني لشڪر جي ڪاهه ۽ ٻودي ٽنين جي لڙائيءَ بابت ڌار ڌار تاريخي ڪتابن ۾ مختلف احوال آهي. ڪنهن به تاريخ ۾ اهو چٽائيءَ سان ڏيکاريل نه آهي ته سلطاني لشڪر سنڌ تي ڪڏهين ڪاهه ڪئي. موجود تاريخون، جي اسڪولن ۾ پاڙهيون وڃن ٿيون، تن ۾ سومرن جي حڪومت جو عرصو، سنه ١٠٥١ع برابر ٤٤٥ هجريءَ کان، ١٣٥١ع برابر ٧٥٣ هجري تائين ڄاڻايل آهي، يعني ٣٠٢ سال. انهيءَ عرصي ۾ جملي ١٩ حاڪم ڏيکاريل آهن. سومرن جي حڪومت بابت "ائبٽ" صاحب، پنهنجي ڪتاب "تاريخ سنڌ" جي صفحي ٨٨ جي فوٽ نوٽ ۾ ڌار ڌار تاريخن جا حوالا ڏنا آهن، جي امان لکي آيا آهيون. سومرن حاڪمن جي لسٽ به جدا جدا تاريخن ۾، جدا جدا نموني لکيل آهي، پر چچ نامي جلد ٻئي صفحي ٣٦ ۾ سومرن حاڪمن جي لسٽ هيٺين موجب ڏنل آهي:

١.	سومره	٤٤٣هه کان ٤٤٦هه مطابق ١٠٥١ع کان ١٠٥٤ع		
٢.	پونگر پهريون	٤٤٦هه " ٤٦١هه	= ١٠٥٤ع "	١٠٦٨ع
٣.	دودو پهريون	٤٦١هه " ٤٨٥هه	= ١٠٦٨ع "	١٠٩٢ع
٤.	سنگهار	٤٨٥هه " ٥٠٠هه	= ١٠٩٢ع "	١١٠٦ع
٥.	خفيف	٥٠٠هه " ٥٣٦هه	= ١١٠٦ع "	١١٤١ع

---

(١) "امرڪوٽ اتهاس" صفحي ٢٠ ۾ لکيل آهي ته اهي سوسريون، ڪڇي راجپوتڻين سان گڏ باهه ۾ جلي ميون، يعني جوهر ڪيائون.

٦.	عمر پهريون	٥٣٦هه	"	٥٧٦هه	=	١١٤١ع	"	١١٨٠ع
٧.	دودو ٻيو	٥٧٦هه	"	٥٩٠هه	=	١١٨٠ع	"	١١٩٣ع
٨.	پنهون	٥٩٠هه	"	٦٢٣هه	=	١١٩٣ع	"	١٢٢٦ع
٩.	کينهرو پهريون	٦٢٣هه	"	٦٣٩هه	=	١٢٢٦ع	"	١٢٤١ع
١٠.	محمد طور	٦٣٩هه	"	٦٥٤هه	=	١٢٤١ع	"	١٢٥٦ع
١١.	کينهرو ٻيو	٦٥٤هه	"	٦٥٨هه	=	١٢٥٦ع	"	١٢٥٩ع
١٢.	طائي	٦٥٨هه	"	٦٨٢هه	=	١٢٥٩ع	"	١٢٨٣ع
١٣.	چنيسر	٦٨٢هه	"	٧٠٠هه	=	١٢٨٣ع	"	١٣٠٠ع
١٤.	پونگر ٻيو	٧٠٠هه	"	٧١٥هه	=	١٣٠٠ع	"	١٣١٥ع
١٥.	خفيف ٻيو	٧١٥هه	"	٧٣٣هه	=	١٣١٥ع	"	١٣٣٢ع
١٦.	دودو ٽيون	٨٣٣هه	"	٧٥٨هه	=	١٣٣٢ع	"	١٣٥٦ع
١٧.	عمر ٻيو	٧٥٨هه	"	٧٩٣هه	=	١٣٥٦ع	"	١٣٩٠ع
١٨.	پونگر ٽيون	٧٩٣هه	"	٨٠٣هه	=	١٣٩٠ع	"	١٤٠٠ع
١٩.	همير	٨٠٣هه	"	٨٤٤هه	=	١٤٠٠ع	"	١٤٣٩ع

وري "منتخب التواريخ" ۾ ڏنل فهرست، جنهن کان "عجائب الاسفار" واري نقل ڪئي آهي، ان موجب نمبر ٤ سنگهار بدران سنجر، نمبر ٨ پنهون بدران پاهو، نمبر ٩ کينهرو بدران خيرو، نمبر ١٢ طائي بدران دودو ٻيو، نمبر ١٣ چنيسر بدران طائي، ۽ نمبر ١٤ پونگر بدران چنيسر ڏيکاريل آهن، يعني جملي ٢٠ حاڪم ڏيکاريل آهن، ۽ سنن ۾ به تفاوت آهي.

الوحيد اسپيشل ايڊيشن "سنڌ آزاد" نمبر ١٥- جون ١٩٣٦ع ۾، سومرن حاڪمن بابت صفحي ٨٧ تي چاڻائي ٿو ته مٿين فهرستن ڏسندي، جيڪڏهين اعتبار ڪبو ته "منتخب التواريخ" تي ڪبو، ڇو ته "لب تاريخ سنڌ" واري، جيڪا سومرن حاڪمن جي لسٽ ڏني آهي، سا به "منتخب التوايخ" مطابق آهي. انهيءَ تاريخ جي ڪن سنن ۾، نمبر ١١-١٢-١٣ موجود ڪونه آهن. جيڪڏهين انهن نمبرن کي ڪڍيو وڃي

نه ٻوءِ سال ۾ تاريخون درست ٿي وينديون. انهيءَ حساب سان سلطان علاوالدين خلجيءَ ۽ دودي ٿئين جو زمانو هڪ ٿيندو، جيئن ”تاريخ طاهري“ ۽ ”تحفة الڪرام“ ۾ درج آهي.

”ڪڇ نوڪيسري اتسوا دودو انـي چنيسر“ گجراتي ڪتاب (ص ۵) ۾ پونگر جي مرڻ جو سال ١٢٩٦ع برابر چيٽ سنبت ١٣٥٢ ڄاڻايل آهي. ”تاريخ طاهري“ وارو چوي ٿو ته ”علاوالدين ۵١٢٩ع ۾ سنڌ تي ڪاهه ڪئي هئي“ (١).

مرزا قليچ بيگ جي لکيل تاريخ (جلد ٢ ص ٣٦) موجب دودي ٿئين ١٣٣٢ع کان ١٣٥٦ع تائين حڪومت ڪئي. ”امرڪوٽ اتهاس“ (صفحو ١٨)، روح رهاڻ (صفحو ٦٠) وغيره ڪتابن ۾، دودي ۽ علاوالدين جي لڙائيءَ جو سال ١٣٣٣ع لکيل آهي. انهيءَ ڳالهه ۾ سڀيئي تاريخون متفق واءِ آهن ته علاوالدين جي لشڪر سان لڙائي ڪندي دودو مارجي ويو. علاوالدين جي حڪومت جـو عرصو ۵١٢٩ع کان ١٣١۵ع تائين آهي، ته پوءِ سنه ١٣٢٣ع ۾ علاوالدين ڪيئن ڪاهيو؟ پر جي ١٣٣٣ع ۾ لڙائي لڳي تـه ان وقت دودو مارجي ويو، ته پوءِ وري چڇ نامي، تحفة الڪرام، منتخب التواريخ، ۽ ٻين تاريخن جي لکڻ موجب دودي ٿئين جي حڪومت ١٣٥٦ع تائين ڪيئن ٿي سگهي ٿي!

”ڪڇ جي گجراتي اتهاس“ صفحي ٧٢ ۾ دودي ۽ علاوالدين جي لڙائيءَ جو سال سنبت ١٣٧٠ع لکيل آهي، جو برابر سنه ١٣١٣ع آهي. سڀني تاريخن ۾ دودي جي حڪومت جو عرصو ٢٣ سال ڄاڻايل آهي. پونگر جي مرڻ بعد دودو تخت تي ويٺو، جنهن ڪري چنيسر علاوالدين وٽ داد هي ويو ۽ سلطان سنڌ تي لشڪر موڪليو. انهيءَ جي معنيٰ

---

(١) بحواله ”تاريخ هند“، سر ايليٽ، جلد ١، ص ٢٧٢، ۽ جلد ٣، ص ٣٣٧.

تہ پونگر جي مرڻ بعد ۲۴ سالن کان پوءِ علاوالدين سنڌ تي ڪاهيو، ۽ اهي ۲۰ سال چنيسر، علاوالدين وٽ ويٺو هو. حقيقت ڪري ۲۴ سال تہ علاوالدين جي سچي حڪومت جو عرصو بہ ڪونہ هو!

تاريخي حوالن موجب، دودي جي حڪومت فقط سال يا ٻہ هئڻ گهرجي ۽ نہ وڌيڪ، جو تہ اهو عرصو چنيسر جي دهليءَ وڃڻ ۽ سلطان علاوالدين کان مدد طور لشڪر آڻڻ لاءِ ڪافي آهي.

اسڪولي تاريخن موجب، سومرن جي حڪومت جو عرصو ۱۰۵۳ع کان ۱۳۵۱ع تائين آهي، مگر اها ڳالهہ غلط آهي. درحقيقت سنہ ۱۳۵۱ع ۾ سومرن کان سمن ٺٽي جي حڪومت کسي ورتي، تڏهين سومرن جي حاڪم عمر ٻئي ۱۳۵۵ع ۾ عمرڪوٽ تي قبضو ڪري، اتي ۱۳۹۰ع تائين حڪومت ڪئي. ان بعد ۱۳۹۰ع کان ۱۴۰۰ع تائين پونگر نيون، ۽ سنہ ۱۴۰۰ع کان ۱۴۳۹ع تائين همير سومرو حاڪم ٿيا، جن جي گاديءَ جو هنڌ عمرڪوٽ هو. همير سومري کان، راڻي همير سوڍي سنہ ۱۴۳۴ع ۾ عمرڪوٽ هٿ ڪيو، ۽ سومرن جي حڪومت پوري ٿي.

ڪن تاريخن ۾ لکيل آهي تہ دودي ٺٽين عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو. درحقيقت دودي ٺٽين عمرڪوٽ جي راڻن جي حد تائين پنهنجي حڪومت وڌائي، ۽ عمرڪوٽ جي راڻن سان دوستيءَ جو ناتو هوس، جو علاوالدين جي ڪاهہ وقت، عمرڪوٽ مان هاسو سوڍو لشڪر سميت مدد لاءِ ويو هو. جڏهين دودي ڏٺو تہ علاوالدين جي لشڪر سان ٻچڻ محال آهي، تڏهين سوڍن جي صلاح ۽ مدد سان پنهنجو ڪٽنب ڇام ابڙي ڏي موڪليائين، جو ڪڇ جي ابڙاڻي واري ٺڪر جو حاڪم هو. ابڙي، عمرڪوٽ جي سوڍا گهراڻي جي راجڪماري

سناپادیويءَ سان، ٻارهن سالن جي عمر ۾ شادي ڪئي هئي، جنهن جي پيٽان وير "ممت" جو جنم ٿيو (۱). جيڪڏهين دودي، عمر ڪوٽ سوڍن کان اڳي کسيو هجي ها، ته نڪي "هاسو" سوڍو مدد لاءِ وڃي ها، ۽ نڪو سوڍن جو عزيز چام ابڙو، سومرين کي پناهه ڏئي ها.

گجراتي ڪتاب "دودو اني چنيسر" صفحي ۳ ۾ لکيل آهي ته "ابڙو، سنبت ۱۳۳۱ ۾ ڄائو هو، جو برابر سال ۱۲۷۴ع آهي". ڪن ڪتابن ۾ چام ابڙي جي عمر، علاوالدين جي لشڪر سان لڙائي ڪرڻ وقت، ۲۱ سال ڄاڻايل آهي جا ڳالهه غلط آهي. ڇو ته علاوالدين سان لڙائيءَ وقت چام ابڙي ڀريائين پنهنجو پٽ "ممت" موڪليو هو، ان جي مرڻ بعد ابڙو پاڻ ميدان ۾ آيو. سنڌ ۾ پيڻ ۾ مڱڻهارن جي ڏند ڪٿائن، سنڌي قصن، توڙي ڪيترن ڪتابن ۾ ممت جي لڙائيءَ جو احوال آيل آهي، ۽ پيو پٽ به هوس جو ننڍو هو، ان سان سندس گهراڻو اڄ تائين هليو اچي. جيڪڏهين ابڙو پاڻ ۲۱ سالن جو هجي ها، ته سندس پٽ ممت ڪيئن لڙائيءَ جي ميدان تي اچڻ جيڏو هجي ها، اها عمر در حقيقت ممت جي آهي. ابڙي ۱۲ سالن جي عمر ۾، عمرڪوٽ سان شادي ڪئي هئي. جوانيءَ جي وقت ۱۸ يا ۱۹ سالن جي عمر ۾ جيڪڏهين ممت ڄمي ها، ته به ابڙي جي عمر لڙائي وقت انڪل ۳۹ سال ٿئي ٿي، جڏهن ته سندس جنم ۱۲۷۴ع ۾ ٿيو. انهيءَ حساب سان (۱۲۷۴+۳۹) ۱۳۱۳ع لڙائيءَ جو سال نڪري ٿو، جيڪو ڪچ جي اتهاس ۾ ڄاڻايل آهي. ۽ وير ممت جي عمر به ۲۱ سال ٿئي ٿي. اهوئي علاوالدين جي

(۱) "انتخاب تاريخ طاهري" ۾ بادشاهه جو نالو سلطان علاوالدين لکيل آهي، پر عمر سومرو ۱۳۵۵-۱۳۹۰ع تائين هو، ۽ سلطان علاوالدين ۱۲۹۵-۱۳۱۵ع تائين هو. تنهن ڪري اهو ڪو دهليءَ جو ٻيو بادشاهه هوندو.

لشڪر جي ڪاهه ڪرڻ جو سال آهي.

خان بهادر حاجي محمد صديق ميمڻ پنهنجي هڪ مضمون، "تعليم اخبار" جون ١٩٣٧ع ۾، دودي ۽ علاءالدين جي لڙائيءَ جو احوال ڏيندي صفحي ٣ ۾ لکي ٿو ته "١٣١٢ع ۾ سنڌ جو حاڪم پونگر هو، جلدئي ان جي مرڻ بعد گاديءَ تان تڪرار ٿيو". انهيءَ موجب به سال ١٣١٣ع برابر آهي.

"لب تاريخ"، جي ڏنل لسٽ مطابق، الوحيد جي آزاد نمبر جي ليک جو رايو وڌيڪ وزنائتو آهي؛ ڪڇ جي گجراتي اتهاس موجب ڏنل سال ١٣١٣ع اعتبار جوڳو ٿي سگهي ٿو.

مرزا قليچ بيگ جي انگريزي ۾ لکيل تاريخ جلد ٢ موجب، چنيسر جي حڪومت پونگر کان اڳ ڄاڻايل آهي، مگر چنيسر پونگر جو پٽ هو؛ دودي کان پوءِ گاديءَ تي ويٺو هو. مرزا جي تاريخ ۾ ڏنل لسٽ ۾ پونگر کان پوءِ خفيف، دودو، عمر، پونگر ۽ همير حاڪم ڏيکاريل آهن: مگر اها ڳالهه عالم آشڪار آهي ته پونگر کان پوءِ دودو ۽ ان کان پوءِ علاءالدين جي مدد سان چنيسر گاديءَ تي ويٺو. انهيءَ موجب سومرن حاڪمن جي لسٽ پونگر کان پوءِ هيٺين درست ٿيڻ گهرجي:

پونگر پهريون	١٣٠٠ع	کان	١٣١٢ع	تائين
دودو ٻيون	١٣١٢ع	"	١٣١٣ع	"
چنيسر	١٣١٣ع	"	١٣٣٢ع	"
خفيف	١٣٣٢ع	"	١٣٥٥ع	"
عمر پهريون	١٣٥٥ع	"	١٣٩٠ع	"
پونگر ٻيون	١٣٩٠ع	"	١٤٠٠ع	"
همير	١٤٠٠ع	"	١٤٣٩ع	"

مٿين تاريخي احوالن جي ڇنڊ ڇاڻ بعد ثابت ٿئي ٿو ته علاءالدين جي ڪاهه جو سال ١٣١٣ع برابر آهي.

عمرڪوٽ يا امرڪوٽ

هن وقت جيڪي سنڌ جون تاريخون اسڪولن ۾ پاڙهيون وڃن ٿيون، تن ۾ ائين لکيل آهي ته 'امرڪوٽ جو شهر عمر سومري وسائي، ڪوٽ ٺهرائي، ان ۾ مارئيءَ کي ملير مان آڻي وهاريو هو'. انهيءَ ڪري عام طرح سنڌ ۾ عمرڪوٽ ''ع'' سان لکڻ، ۽ عمر سومري جو وسايل وسهڻ جو رواج ٿي ويو آهي، پر ائين ڪونهي. هن ڪتاب ۾ وڌيڪ دليلن سان هن ڳالهه تي روشني وڌي ويندي.

عمر سومرو پيو سومرن جو سترهون حاڪم، ١٣٥٥ع کان ١٣٩٠ع تائين حڪمران هو (جنهن جو ذڪر ٻئي باب ۾ ايندو)؛ مگر عمرڪوٽ جو شهر انهيءَ کان گهڻو آڳاٺو آهي، جيئن ته:

١- لدروي ۾ پونگل جي يدو ونسي راجا منڌم راءِ، امرڪوٽ جي پرمار راجا سبسود جي ڪنيا سان شادي ڪئي هئي (١). اهو منڌم راءِ سنبت ٦١٢ وڪرمي مطابق ٥٥٩ع ۾ گاديءَ تي ويٺو هو (٢).

٢- وڪرمي سنبت ١٠٥٤ = ٩٩٧ عيسوي ۾ مارواڙ جي راجا ڌرٽي براهه، مارواڙ جي نون ڪوٽن جي ورهاست پنهنجي نون پٽن ۾ ڪرڻ وقت، ڏاٽ (امرڪوٽ) سندس پٽ جوگراج کي ڏنو هو.

٣- سنه ١٠٢٠ع ۾ جاسل کي چڙائڻ لاءِ، نوگهن امرڪوٽ تي ڪاهيو هو (٣).

٤- سنبت ١١٠٠ برابر سنه ١٠٤٣ع جي آڪاڙ مهني

---

(١) ''ٽاڊ راجستان'' گجراتي ڀاڱو ٻيو صفحو ١١٨٦-١١٨٧ ۽ ''راجپوتانا اتهاس'' هندي ڀاڱو پهريون، جگديش سنگ گهلوت، صفحو ٦٥٣

(٢) ''وقائع راجستان'' اردو ڀاڱو ٻيو صفحو ٩٣، مصنف حڪيم مولوي نجم الغني صاحب.

(٣) ''تاريخ ڪاٺياواڙ'' وليم ولبرفورس بيل صاحب.

۾ امرڪوٽ جي راجا همير سنگ، پونگل جي يدو ونسي راجا دوساجي جي ملڪ تي ڪاهيو هو، ۽ ڪيسر مڪواڻي ٻــ همير سنگ تي ٻي دفعا ڪاهيو هو، ۽ هڪ دفعي ١٢٥ سومرين کئي ويو هو (١).

۵- سنه ١٢١٩ع ۾ جيسلمير جي راجا چاچڪ ديـو ڀٽين، راڻا روپسنگ تي ڪاهيو هو. ان وقت راڻا روپسنگ پنهنجي راڄڌاني ڇڏي امرڪوٽ ۾ اچي اجهو ورتو هو (وقائع راجستان اردو ڀاڱو پهريون صفحو ٩٣، مصنف حڪيم مولوي نجم الغني، ڇپيل همدرد پريس لکنو)، ۽ روپسيءَ پنهنجي ڪنيا جو وهانءُ هن سان ڪيو (”راجپوتانا اتهاس“ هندي، ڀاڱو پهريون، صفحو ٦٦١، جگديش سنگ گهلوت).

٦- سوڍي راجديو سنه ١٢٢٦ع ۾ عمرڪوٽ سومرن کان هٿ ڪيو (”سنڌ گزيٽيئر“ بي واليوم، صفحو ٤٦). ان وقت ممڻ پرمارن جي حڪومت هئي. سومرا، پرمارن جي ٣٥ ساکن مان هڪ ساک آهي، تنهنڪري اهي سومرا پرمار هئا. سوڍن جي سنڌ ۾ اچڻ وقت به انهيءَ ڀاڱي تي سومرن جي حڪومت هئي ۽ اها حڪومت ڪيترين صدين تائين اتي هلندي پئي آئي. انهن پنهنجي حڪومت ۾ ڪيترا شهر ٻڌايا، جن مان امرڪوٽ به هڪ آهي، جو ”اومره“ سومري ٻڌايو. جنهنڪري هن جي نالي پٺيان امرڪوٽ سڏجڻ لڳو.

٧- جيسلمير جو راول لاکڻ سنگ، سنه ١٢٧١ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. هن جو وهانءُ امرڪوٽ جي سوڍا راڻا جي ڌيءَ سان ٿيو هو (”راجپوتانا اتهاس“ هندي، ڀاڱو پهريون، صفحو ٦٦٣).

٨- دودي ٽئين پنهنجو ملڪ امرڪوٽ تائين وڌايو ۽ علاوالدين جي لشڪر جي ڪاهه وقت امرڪوٽ جي سوڍن،

---

(١) ”ڌريرني واڌو“ گجراتي ڀاڱو پهريون. ڇپيل احمد آباد سال ١٩٢٨ع صفحو ١٨.

ھامي سوڍي جي اڳواڻيءَ ھيٺ مددي لشڪر (١٤٠ ماڻھو) موڪليو ھو.

مٿيان واقعا عمر سومري جي حڪومت (١٣٥٥ـ١٣٩٠ع) کان اڳاڻا آھن، جنھن مان سمجھجي ٿو تہ امرڪوٽ جو شھر عمر سومري کان آڳاٽو آھي.

امرڪوٽ جو شھر ڪڏھين آباد ٿيو ۽ ڪنھن آباد ڪيو، ان لاءِ ڌار ڌار رايا آھن. ڪي چون ٿا تہ ھي شھر ٻارھين عيسوي صديءَ کان بہ آڳاٽو آھي. ٽاڊ صاحب جي لکڻ موجب امرسنگ پرمار، ١١ عيسوي صديءَ ۾ ٻڌايو (١)؛ پر اھا ڳالھہ بہ اڻپوري آھي، ڇاڪاڻ تہ مٿين بيان ڪيل تاريخي احوالن مان پتو پوي ٿو تہ امرڪوٽ ١١ صديءَ کان بہ آڳاٽو آھي.

حڪيم مولوي نجم الغني صاحب "وقائع راجستان" اردو ۾ لکي ٿو تہ 'پرمار سومرن جون ٩ حڪومتون ۽ ١٤ تخت گاھ ھئا، جن مان ڪي شھر ھنن تعمير ڪرايا، ۽ امرڪوٽ "اومره" سومري ٻڌايو ھو' (٢). تاريخي لحاظ کان مولوي صاحب جي تحقيقات اعتبار جوڳي آھي.

جھوني ۾ جھونو جيڪو احوال مليو آھي، تنھن مان چئي سگھجي ٿو تہ اھو شھر ٩٥٥ع ۾ بہ وسندڙ ۽ آباد ھو، ۽ اڳيان ليکڪ امرڪوٽ "الف" مان لکندا ھئا، جيئن تہ ھيٺين مسلمان ليکڪن جا حوالا ڏسو:

١ـ "تاريخ فرشتہ" ھڪ معتبر تاريخي ڪتاب آھي، جو سنہ ١٠١٥ھہ (١٦٦٣ سنبت/١٦٠٦ عيسوي) ۾ محمد قاسم فرشتہ نالي ھڪ مسلمان عالم، ڏکڻ بيجاپور جي بادشاھ

---

(١) "ٽاڊ راجستان" گجراتي، ڀاڱو ٻيو، صفحو ٢٢٤.

(٢) "وقائع راجستان" اردو، مولوي حڪيم نجم الغني صاحب، ھمدرد پريس، لکنؤ، ١٩٢٥ع، صفحو ٤٨ـ٥٢.

ابراهيم عادل شاهه جي حڪم سان، گهڻين تاريخن مان احوال گڏ ڪري، تيار ڪيو هو. ان جي اردو ايڊيشن، ياگي ڇپي، ڇپيل نول ڪشور پريس لکنو ۾ صاف "امرڪوٽ" لکيل آهي.

٢- "اڪبر نامه" جلد ٽيون، صفحي ١٤٤-١٤٥ ۾ "امرڪوٽ" لکيل آهي (١).

(٣) "غياث اللغات"، صفحي ٥٠٨ ۾ "امرڪوٽ" الف سان لکيل آهي.

(٤) حڪيم مولوي نجم الغني، پنهنجي تصنيف "وقائع راجستان" صفحي ٤٨ ۽ ٥٢ ۾ "امرڪوٽ" الف سان لکيو آهي.

٥- خان بهادر شمس العلماء مولوي ذڪاءُ الله صاحب، "تاريخ هند" جلد پنجون، صفحو ٤٠ ۽ ٤٥٧، ڇپيل علي گڙهه، سال ١٩١٨ع ۾، "امرڪوٽ" الف سان لکيو آهي.

٦- شمس العلماء محمد حسين آزاد "دربار اڪبري" ذڪر "امرڪوٽ ۽ لاهور" ۾، "امرڪوٽ" الف سان لکيل آهي.

٧- شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي ڪتاب "قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" جي ديباچي جي صفحي ٥ ۾ "آئين اڪبري" تان ڪيل ترجمي ۾ صاف "امرڪوٽ" لکيو آهي. ساڳئي ديباچي جي صفحي ٩، ۽ ڪتاب جي صفحي ١٠٤ ۽ ٣٥٣ ۾ "عمرڪوٽ يا امرڪوٽ" لکيو آهي، ۽ لکي ٿو ته 'سنڌ جي پرائين پارسي تاريخن ۾ به "امرڪوٽ" لکيل آهي'.

٨- حڪيم مولوي فتح محمد سيوهاڻي صاحب پنهنجي ڪتاب "ابوالفضل ۽ فيضي"، سال ١٩٣٢ع، صفحي ١٩ ۾ "امرڪوٽ" الف سان لکيو آهي.

١٠- مسٽر مولائي شيدائي فيلو سنڌ يونيورسٽي، پنهنجي هڪ مضمون، الوحيد اخبار ١١- نومبر ١٩٥٢ع، صفحي ٣،

---

(١) "مارواڙ اتهاس"، صفحي ٥٠٠ جو فوٽ نوٽ.

۾ لکي ٿو تہ 'اڪبر اعظم جي زماني تائين "امرڪوٽ" الف سان سڏبو هو، پوءِ مسلمان مورخن جي خوش فهميءَ ڪري ڦري "عمرڪوٽ" ٿيو'.

انگريز ليکڪن بہ "امرڪوٽ" الف سان لکيو آهي:

١- راجپوتانا جي پولٽيڪل ايجنٽ، ڪرنل جيمس ٽاڊ صاحب، پنهنجي ١٩ صديءَ جي شروعات ۾ لکيل "ٽاڊ راجستان" ۾ هر ڪنهن جاءِ تي، جتي امرڪوٽ جو ذڪر آيو آهي، اتي صاف الف سان "امرڪوٽ" لکيو آهي.

٢- "آئينہ اڪبري" جي انگريزي ترجمي، ليکڪ مسٽر گليڊون، ١٧٨٣ع، ڇپيل بمبئي، جي صفحي ٥١١ ۾ صاف Amar Kot (A/الف سان) لکيل آهي.

٣- "اڪبر نامہ" جي انگريزيءَ ۾ ڪيل ترجمي، ليکڪ مسٽر ايڇ. بورج (I . C . S)، جلد پهريون، صفحو ٥٥، سٽ ٣، ۾ صاف امرڪوٽ "A" سان لکيو آهي.

هندو ليکڪن بہ "امرڪوٽ" الف سان لکيو آهي:

١- بابو بنڪم چندر لاهڙيءَ جي لکيل "اڪبر بادشاهہ جو جيون چرتر" جي گجراتي ترجمي ۾، ليکڪ پيمجي هرجيون، ڇپيل احمدآباد، سال ١٩١٦ع، صفحي ٣٨، ۾ صاف "امرڪوٽ" لکيل آهي.

٢- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، سابق پرنسپال ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ پنهنجي ڪتاب "روح رهاڻ" صفحو ٤٦، سٽ ٥، صفحو ٤٩ سٽ ١١، صفحو ٥٣ سٽ ١٠، ۾ صاف "امرڪوٽ" لکيو آهي، ۽ پڻ صفحي ٤٧ جي فوٽ نوٽ ۾ لکي ٿو تہ اهائي صحيح هجي آهي، ۽ پنهنجي شاهہ جي رسالي ۾ بہ هر هنڌ "امرڪوٽ" الف سان لکيو آئس.

٣- مسٽر پيرومل مهرچند آڏواڻي، سابق ليڪچرار ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچي، پنهنجي ڪتاب، "سوڍن جي صاحبي

عرف راڻن جو راڄ“ ۾ صفحي ١٦، سٽ ١١، ١٤ ۽ ١٦ ۾ صاف ”امرڪوٽ“ الف سان لکيو آهي.

٣- مسٽر تيج سنگ سولنڪي، پنهنجي ڪتاب ”امرڪوٽ اتهاس“ ۾ سيڪنهن هنڌ ”امرڪوٽ“ الف سان لکيو آهي.

ڪيترين اردو تاريخن ۾ به ”امرڪوٽ“ الف سان لکيل آهي.

ٿرپارڪر قلعي جا اصل وهاڪو، راجستاني ۽ مارواڙي، اڄ تائين ”امرڪوٽ“ چوندا آهن. سندن گيتن، ڪوتائن، بيتن ۽ دوهن ۾ به (جي عام آهن، امرڪوٽ، امراڻو، امراپوري وغيره نالا آيا آهن، جيئن ته

امراڻو امراپري ڏرا سرنگي ڍات،
رهي جو سوڍو راجوي پهه پهنوارن پات؛
ڍات سرنگي گوريان راڻو چتر سجان،
بڙ جهڪيا لالبي تما آيو گڍ امراڻ.“

* * *

ڪوٽ ته امرڪوٽ، پيون سڀ ڪوٽڙيون.“

”ڪوٽ“ لفظ بابت جناب مولائي شيدائي صاحب لکيو آهي ته ’اصل نج سنسڪرت لفظ ”ڪوٽاڪا“ آهي، جو اسلامي دور کان اڳاڻو آهي ۽ انهن شهرن لاءِ ڪم آيل آهي، جتي قلعا هئا. اسلام جي دور کان اڳي ڪوٽ لفظ هندن ۾ رائج هو.‘ ان لاءِ ڪيترا حوالا به ڏنا اٿس: جيئن ته سلطان محمود غزنويءَ ١٠٠٨ع ۾ نگرڪوٽ تي ڪاهه ڪئي؛ ستن ڏينهن جي گهيري بعد برهمڻ ڪوٽ جا در پٽيا، جتان سلطان کي ست لک اشرفيون، ست سو من سون ۽ چانديءَ جا برتن ٻه سو من سون، ٻه هزار من چاندي، ۽ ويهه من جواهرات جا هٿ لڳا. سنه ١٠٠٥ع ڌاري سلطان، ڪشمير جي ”لوهه ڪوٽ“ تي ڪاهه ڪئي، پر شڪست کائي موٽيو (ڏسو

پروفيسر محمد حبيب جي تاريخ "سلطان محمود غزنوي"، صفحو ٣٨-٥٠، الهه آباد اڪيڊمي، سال ١٩٤٠ع).

چار سؤ قبل مسيح، سنڌ ۾ ڪلان ڪوٽ ۽ نيرون ڪوٽ هندن جا قلعا هئا. انهن قلعن ڪان سواءِ، راءِ گهراڻي جي راجائن وٽ اَڇ، مائيلو، سيوراءِ مائو، سيوستان، نيرون ڪوٽ، الور، برهمڻ آباد، ۽ ديول مشهور ڪوٽ هئا، جن جي ڪيرائڻ لاءِ عرب فاتحن منجنيقون استعمال ڪيون هيون ("چچ نامو" صفحو ١٥-١١٥، شمس العلماءَ ڊاڪٽر عمر محمد دائود پوٽو، سابق ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن سنڌ، سال ١٩٣٩ع).

ڪاٺياواڙ ۾، راجڪوٽ مسلمانن جي دور ڪان اڳ جو وسايل آهي، ۽ هندن جي راڄڌانيءَ جو هنڌ هو.

اچوڪا ڪي ليکڪ چون ٿا ته "ڪوٽ" لفظ اسلامي ڪلچر جو آهي؛ جيڪڏهين هندن جو وسايل هجي ها ته "ڪوٽ" لفظ نه هجي ها. هندو، ڪوٽ جي بدران "گڙهه" (گڊ) لفظ ڪم آڻيندا آهن، وغيره، مگر مٿين احوالن مان معلوم ٿيندو ته ڪوٽ لفظ جو اسلامي ڪلچر سان لاڳاپو ڪونه آهي، ۽ نڪو هرويرو هندو پنهنجن قلعن کي "گڙهه" ۽ مسلمان "ڪوٽ" سڏيندا هئا.

ميرن جڏهين ٿر جو پاڳو سوڍن ڪان هٿ ڪيو، تڏهن مٺيءَ ۾ ١٧٩٥ع ۾ مير فتح علي خان هڪ قلعو جوڙائي، ان جو نالو "فتح گڙهه" رکيو ۽ نه "فتح ڪوٽ"؛ ان ڪان پوءِ ڇيلهار ۾ قلعو ٺهرائي، ان جو نالو "علي گڙهه" رکيو ۽ نه "علي ڪوٽ".

اهي نالا ڪجهه وقت چالو هئا، پر پوءِ وري اهي ڳوٺ پنهنجن اصلوڪن نالن سان سڏجڻ لڳا، جي اڄ ڏينهن انهن نالن سان سڏجن ٿا.

هندستان ۾ علي گڙهه- جتي مشهور مسلم يونيورسٽي آهي. ڇا، اهو مسلمانن جي آباد ڪيل نہ آهي؟ اهڙا ٻيا بہ ڪيترا مثال آهن، جو مسلمان پنهنجي ٻڌايل شهرن کي "گڙهہ"، جي نالن سان سڏيندا هئا، جيئن تہ سنڌ ۾ "دين گڙهہ" جتي مدد خان جي ڪاهہ وقت مير وڃي گڏ ٿيا هئا.

مٿين حقيقتن مان چٽيءَ طرح ثابت ٿيو تہ امر ڪوٽ نڪي امر سنگ جو ٻڌايل آهي، ۽ نڪي عمر سومري جو ٻڌايل آهي. اهو شهر انهن ٻنهي جي حڪومتن کان آڳاٽو آهي، ۽، جناب مولوي حڪيم نجم الغني صاحب جي تحقيقات موجب، اومره سومري جو ٻڌايل آهي (سومرا ان وقت هندو پرمار راجپوت هئا)، جنهنڪري امرڪوٽ سڏبو هو، ۽ ان کي الف سان لکڻ جو عام رواج هو، جو مولائي شيدائي جي لکڻ موجب اڪبر اعظم جي زماني تائين امرڪوٽ الف سان لکبو هو، پوءِ مسلمان مورخن جي خوش فهميءَ ڪري، ڦري عمرڪوٽ ٿيو: اڄ تائين ڪيترا فاضل ليکڪ امرڪوٽ الف سان لکن ٿا، جوئي صحيح لفظ آهي.

باب ڇهون

سومرن جي حڪومت جو پڇاڙيون دور

عمر سومرو ٻيو

ٽئي مان سومرن جي حڪومت وڃڻ بعد، هن حاڪم سنه ١٣٥٥ع ۾ عمرڪوٽ سوڍن کان هٿ ڪيو، ۽ ١٣٩٠ع تائين حڪومت ڪئي. انهيءَ لڙائي جو ڪو به احوال ملي نٿو سگهي. ان وقت سوڍن جو زور ٽٽل هو، جنهن ڪري عمر سومري هاٿوڪي چاچري، ڇيلهار ۽ ٿرتيءَ تائين ڊات ڀاڳو پنهنجي هٿ ڪيو ۽ ڪجهه وقت ڪانپوءِ، اڳيئي وڏي ڀارڪر وارو ٽڪر به تابع ڪيائين، ۽ اتي پنهنجو صوبو عبدالرزاق مقرر ڪيائين، جو سندس پيٽويو به هو. عمر سومرو ٻيو، "عمر ۽ مارئي" جي داستان سببان مشهور آهي؛ سندس عشق ۽ محبت جو ٻيو به هڪ واقعو بيان ڪيل آهي، جي ٻئي هيٺ ڏجن ٿا.

عمر ۽ مارئيءَ جو قصو سنڌ ۾ عام مشهور آهي. سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ۽ ٻين ڪيترن شاعرن انهيءَ بابت شعر چيا آهن، جي نه رڳو پڙهيل طبقي تائين محدود آهن، پر عام ۾ به مشهور آهن. جهنگ ۾ ڏسبو ته هرڪو مالدار، ڪڙار، ڳنوار ۽ ٻنين ۾ ڪڙمي مارئيءَ جا بيت مٺ سلن پيو ڳائيندو ۽ انهيءَ موج ۾ مست هوندو. ڪيترن ودوانن مارئيءَ جي آکاڻي قلمبند ڪئي آهي، ۽ ڪيترا ڪتاب لکيا ويا آهن. ڪيترن اتهاسن ۾ احوال ملي ٿو، پر ڪٿي به اهو ڇٽائيءَ سان ثابت ٿيل نه آهي ته مارئيءَ

جا مائٽ ڪير هئا، انهيءَ ڏس ۾ ڪنهن به تڪليف وٺي ڪا کوجنا ڪانه ڪئي آهي. سڀني ڪئي سواءِ سوچ ويچار جي ماڳيو رستو ورتو آهي، ۽ ويا آهن هڪ ٻئي جو نقل ڪندا: جيئن ته

١- برٽن صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌ ۽ ان جا ماڻهو“ جي صفحي ١٠٧ ۾ مارئيءَ بابت لکي ٿو ته ”مارئيءَ جي ماءُ ماڏوئي اصل لاکي ڦلاڻيءَ جي گهر ۾ هئي، جتان پالڻو کيس پيجائي، ملير ۾ وٺي آيو هو. ان وقت مارئي اڳيئي پيٽ ۾ هئي. ڪي قصه نويس ’ماڏوئي‘ کي ’مهراڏي‘ به چون ٿا“ (١).

٢- مسٽر روچيرام ٽنگارام سڌاڻي پنهنجي ڪتاب ”عمر مارئي“، ڇاپو پهريون، سال ١٩٣٠ع، جي ديباچي، ۽ صفحي ٢-٥٣، ۾ ٻين هنڌن لکي ٿو ته ”مارئي ڪڇ جي راجا ڄام ڦل جي ڌيءَ هئي، جا پنجين، پوئين ۽ سڀني کان ننڍيءَ راڻيءَ ’ميراڏيءَ‘ مان ڄائي هئي. ميراڏيءَ کي پالڻو رٿ ۾ وٺي آيو هو، ان وقت مارئي گرڀ ۾ هئي، جا پالڻي جي گهر ڄائي“.

٣- ڪڇ جي ”رس ڌار“ گجراتي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته ”مارئي ڪڇ جي راجا ڄام ڦل جي ڌيءَ هئي، جا راجا جي مرڻ بعد پنجين مهني راڻيءَ ’ميران ديويءَ‘ جي پيٽان ڄائي هئي، جنهن جي پالنا سندس ناناڻي ڳوٺ ملير ۾ ٿي“ (٢).

٤- پروفيسر رام پنجواڻي پنهنجي ڪتاب ”پکي ۾ پدمني“ ۾ لکي ٿو ته ”مارئي ڪڇ جي راجا ڦل جي ڌيءَ هئي، جتان پالڻو، سندس ماءُ ’مهراڏي‘ کي رٿ ۾ ڪٺي آيو هو“، وغيره.

٥- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي پنهنجي ڪتاب

---

(١) ”روح رهاڻ“، مصنف ڊاڪٽر گربخشاڻي؛ صفحي ٤٤جو فوٽ نوٽ
(٢) بحواله ”امرڪوٽ اتهاس“؛ صفحي ٢٨ جو فوٽ نوٽ.

”روح رهاڻ“، صفحي ۴۴ ۾ لکي ٿو ته ”ماروئي، پالڻي جي ڌيءَ هئي، ۽ ماءُ جو نالو ’ماڏوئي‘ هئس، جا پالڻي جي زال هئي“. وڌيڪ لکي ٿو ته ”مٿين حقيقت بابت ’تاريخ طاهري‘ يا ’تحفته الڪرام‘ ۾ اهڙو ذڪر ڪونهي، ۽ نڪو شاهه صاحب جي ڏنل احوال سان مٿيون حقيقتون ملن ٿيون. ڪي چون ٿا ته چام ڦل جي ڌيءَ هئي، پر برٽن صاحب چوي ٿو ته لاکي ڦلاڻيءَ جي ڌيءَ هئي؛ ماروئي کي عمر کڻي آيو هو. عمر سومرو عمرڪوٽ جو حاڪم هو، جنهن سنه ١٣۵۵ع کان ١٣٩٠ع تائين ٣۵ ورهيه حڪومت ڪئي. ماروئيءَ جو واقعو به انهيءَ عرصي اندر ٿيو“.

”ڪڇ جو گجراتي اتهاس“ ڇاپو پهريون، سال ١٩٢٦ع، جي صفحي ۵٢ ۾ لکيل آهي ته ”ڪڇ جي راجا چام ڦل کي پنجن رائين مان ڇهه پٽ ٿيا: چام ڏولا راءِ جي ڪنيا مان سانڊ، ڇاوڙي رائيءَ مان سوو، سوڍي رائيءَ مان ڪينهرو، ۽ ڏوڻ واگهيلي رائيءَ مان ڏائو، ۽ سونل رائيءَ مان لاکو.“ صفحي ۵١ ۾ لکيل آهي ته ”سنبت ٩٧٦ (٩١٩ع)، ڪارتڪ سڌ ٻيجه جي ڏينهن، سونل جي پيٽان هڪ پٽ ڄائو، ان جو نالو لاکو رکيو ويو.“ انهيءَ اتهاس صفحي ۵٧ ۾ لکيل آهي ته ”لاکو لڙائيءَ ۾ وڙهندي، سنبت ١٠٣۵ (٩٧٨ع)، ڪارتڪ ٽيج جي ١٢ بجي مارجي ويو“ (١).

هاڻي ويچار جي ڳالهه آهي ته عمر سومرو ١٣۵۵ع کان ١٣٩٠ع تائين حاڪم هو. ماروئيءَ جو واقعو به انهيءَ عرصي ۾ ٿيو. لاکي جو جنم ٩١٩ع ۾ ۽ موت ٩٧٨ع ۾ ٿيو، ۽ چام ڦل ان کان اڳي هو. هن حالت ۾ ماروئي کي چام ڦل يا لاکي ڦلاڻيءَ جي ڌيءَ ٿيڻ خاطريءَ سان چئي

(١) پيو لاکو، پندرهينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾، گجڻ گهرڻي مان ائين راجا هردوڙ جي مرڻ بعد، گاديءَ تي ويٺو. (ڪڇ جو گجراتي اتهاس)

سکهجي ٿو ته اها ڳالهه ڪوڙي آهي، ۽ ڪتاب لکندڙ سواءِ جاچ جوچ جي، ويا آهن هڪ ٻئي جو نقل ڪندا. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي ڪتاب ”روح رهاڻ“ ۾ جيڪي لکيو آهي، سو گهڻيءَ کوجنا بعد لکيو اٿس. شايد اُئين هجي جو مارئي، مارو قوم مان، پالڻي جي ڌيءَ ۽ ميراڻيءَ يا مهراڻيءَ جي پيٽان ڄائي هجي جا پالڻي جي زال هئي.

مارئي هئي سهڻي ۽ سلڇڻي، جنهنڪري ڏند ڪٿائن وارن هرو ڀرو هن جي نسبت، راڄائي گهر سان ڳنڍي ڪٿي ڪچ جي راڄا جي ڌيءَ بڻائي. اُئين ڪونهي ته ڪو غريب گهر ۾ سهڻا ۽ سلڇڻا ٻار ڪونه ٿا ڄمن. تاريخ اهڙا سوين مثال پيش ڪري سگهي ٿي. اها سچي ڪوڙي ڪلپنا ڪچ جي ڏند ڪٿائن تان ٿيل آهي.

مارئي جي جنم بابت ڪئي ڪيترائي اختلاف هجن، پر انهيءَ ڳالهه ۾ سڀيئي اتفاق راءِ آهن ته مارئي جو لاڻ پالڻ ڳوٺ ملير ۾ ٿيو– ”ويندي‌س وطن سامهون، ملير منهنجو ماڳ.“

ملير جو ڳوٺ هاڻي ڪونهي، پر ان جا ڦٽل ڪنڊر اڃا به اڳوڻي وقت جي يادگيري ڏياري رهيا آهن. هي ڳوٺ ننگر پارڪر تعلقي ۾ رڻ جي ڪنس سان هو. هتان ننگر پارڪر ٢٤ ميل پري آهي. ملير جي ڀرسان هاڻي ”ڀالوا“ نالي ڳوٺڙو آهي، جتي ست پٿون هڪ ٻئي سان لاڳيتون آهن. انهن پٽن جي مهڙ ۾ هڪ وڏو ڍهر آهي، جو ديگهه– ويڪر ۾ ايڏو وڏو آهي، جو حيدرآباد جو سڄو شهر منجهس سولائيءَ سان سمائجي وڃي. –”جوءِ ڪشادي جيڏيون، ملير موڪ مهاڙ“.

مارئي جا سائٽ مارو لوڪ هئا، اهي پهنوار (پهون= بکريون) يعني ٻڪرار هئا، مارئي پاڻ به ڇيلڙا چارينديءَ هئي. سندس سائٽ، پنهنجي سال جي چاري سانگي ملير جي ويڙهين يعني گهاٽن ۾ واهين واري هنڌن تي رهندا هئا، جنهنڪري

هو "ويڙهيچا" يعني ويڙهه ۾ رهندڙ ۽ "جهانگيڙا" يعني جهنگ ۾ رهندڙ سڏجن ٿا. ٿر ۾ ٻهريائين جنهن هند برسات ٿيندي آهي، تڏهين ٿر جا مالدار پنهنجو مال اتي وٺي، وڃي چاريندا آهن ۽ اتي سانگ ڪري ويندا آهن، جنهنڪري هو "سانگي" يا "سانگيڙا" سڏجن ٿا. "جهڙ ڦڙ جت ٿئان، اُت اڏيائون ٻکرا!!."

اج ڏائين ڪيترن کي اَن گهڻ جي ٻجت ڪانهي، تنهنڪري ڏُت گهڻو ڪائيندا آهن ۽ انهيءَ ڪري هو ڏوٿي يا "ڏوٿيڙا" سڏجن ٿا. اهي ويچارا پنهنجن ننڍڙن گهيٽن (جن کي مسوُنيا چوندا آهن) ۽ ردن جي اَن مان کٿا ۽ لويون جوڙائي، انهن مان پنهنجو بت ڍڪيندا آهن، تنهنڪري شاعرن کين "لوئرياڙا" يعني لويون ڍڪيندڙ ۽ "کٿيرا" يعني کٿا اوڍيندڙ سڏيو آهي. مٿيءَ جون جايون بہ ڪن ٿورڙن کي نصيب آهن، نہ تہ گهڻا جهنگ مان ڏنگر يعني وڻن جون ٽاريون، آڻي انهن مان وانڍيون يعني ڏنگهرن جون پونگيون جوڙين ٿا، ۽ ڪي ٻين وڻن جي ٽارين مان چونرا يعني گول جهوپڙا ٺاهي، انهن ۾ ٻنا ڪڙن، ڪنڍن ۽ ڪلفن جي رهندا آهن. اهڙن مسڪين مارووئڙن جو اولاد، هيءَ ٿوري قوت ۽ سرپرست واري، هيم ورني، مارئي هئي. مارئي لفظ جي معنيٰ آهي مارو لوڪن يا سانگي ماڻهن جي نياڻي.

مارئي جڏهين جواني کي پهتي، تڏهين سندس حسن جي هاڪ چوڌاري ڦهلجي ويئي.

"ٻکي ۾ پدمڻي ڪر، ڏٺي وراڪا وچ
جهڙي صورت سچ، تهڙي سورت مارئي!"

مارئيءَ جي سچ جهڙي سهڻيءَ صورت تي موهت ٿي، ڦوڳ نالي هڪ ٻڪراو (جو پالڻي وٽ نوڪر هو)، مارئيءَ جو سڱ گهريو. پالڻي هن ناجائز هلت ۽ گستاخيءَ جي ڪري،

ڪاوڙجي ڦوڳ کي پنهنجي ڳوٺ مان لوڏي ڪڍيو، ۽ مارئيءَ جو مڱڻو پنهنجي هڪ نياڻ واري، کيت، مان ڪيائين. ڦوڳ آخر رڙ وٺي تہ ڪو حيلو هلائي، مارئيءَ کي عمر سومري جي قيدي ۾ ڦاسايان. اهو سور دل ۾ سانڍي، عمرڪوٽ ۾ عمر سومري وٽ آيو، ۽ هن اچي چيائين تہ ’ٿر جي ملير ڳوٺ ۾ مارئيءَ نالي هڪ نينگري آهي، جنهن جي سونهن جي برابري توهان جي محلات ۾ تہ ڇا، پر ٻي ٻہ ڪا راڄ وٽ ٿي مشڪلات سان ڪري سگهندي. ”آهي سا ڏنار جي ڌيءَ، پر سچ ٻہ اڳيان سندس سر نمائي ٿوا“ لڳن ٿي ليڙون لٽا اٿس، پر جي لاڪيڻو لباس پهري، تہ هوند پرين کي ٻہ پري ٻيهاري. اهڙي من موهڻي مورت شاهي محلات ۾ ٿي سونهي!‘

اهو احوال ٻڌي، عمر انهيءَ اڻ ڏٺل حور جي حسن جي هاڪ تي اکين ڇڪن ٿي پيو، ۽ دل ۾ پڪو پرڻ ڪيائين تہ ڪنهن بہ حيلي کيس هٿ ڪري، پنهنجي پٽ واڻي بڻائيندس. پوءِ ويس بدلائي، آڪ تي چڙهي، ڦوڳ سان گڏجي روانو ٿيو. عمرڪوٽ کان ملير ۵۰ ڪوهہ پري آهي، تنهنڪري ٻن ٽن منزلن بعد، اچي ملير پهتا.

ٿر جا ڪوهہ اونها آهن، ڪي ڪوهہ ۳۰-۴۰ پرهہ، تہ ڪي ۶۰ پرهہ اونها ٿين. ويچاريون ٿاربلڻيون اڌ رات ڏيٺي اٿن، ۽ اوڏي مهل ٿي، مڙسارن جي مدد سان ۽ وقتي اڪيليون، پاڻي پري پورت ڪيو چڙين. جيڪي ويسليون تي سمهي رهنديون آهن، تن کي صبح جو وارو مشڪل ملندو آهي، جو تہ پوءِ گهر جي ٻئي ورتڻ ۾ رڌل رهنديون آهن. ازان سواءِ ٽڙن تي ابتري پيڙ ٿيندي آهي، جو کين ڪيترو وقت ترسڻو پوندو آهي.

”آڌيءَ آڻن تي، جيلان پاڻي پاتارن ۾،
وارو ويسريڻ ڪي، ڏينهان ڪونہ ڏئي،

مون کميٺيءَ کي، مٺان کوهه کٺي ويا!"

پنهنجي جي مهل هئي، مارئي به راج جي رواج بمانڊر ٻين سهيلين سان گڏ پر واري کوهه تان پاڻي ڀري رهي هئي، ته اوچتو ڏيان پريان آڏامندڙ دز ڏانهن چڪجي ويس. آهستي آهستي، انهيءَ دز مان اوٺي سوار نظر اچڻ لڳا، ترت ويجهو اچي پهتا. ڦوڳ پريان ئي عمر کي مارئي ڏيکاري ڇڏي. هن جهڙي ٻڌي هئي، ويتر انهيءَ کان به سوڀاري ڏٺي، مٿس مفتون ٿي پيو. يڪدم کوهه جي پرسان هڪ وڻ جي ڇانو هيٺ آٺ وهاريائين. ڪي ويچاريون ٿاريلبون هنن اوٺنو ماڻهن کي ڏسي، البت هراس وچان گهڙا ڦٽا ڪري، گهر ٿي سونيون، ته ٻين وري دلداري ڏيئي چيو ته 'ٻچو ڇو ٿيون! ويچارا ڪي وانڍرو اڄ جي ڪري پاڻي پيڻ لاءِ اسان ڏي لڙي آيا هوندا!' عمر يڪدم آٺ تان لهي، وڃي مارئي کي کوهه تان کٺي، آٺ تي وهاري، اک ڇنڀ ۾ واپس عمرڪوٽ ڏي روانو ٿي ويو. ويچاريءَ جو ڪو وس ڪونه هليو. واڪو واڪاڻ ڪري، مدد لاءِ ڪوڪرا ڪيائين، پر مرديون به سڀ پنهنجي سنهن پڇي ويئون ۽ مرد به گهڻا سارا مال سان ڀهري ويا هئا، سو وقتائتي واهر ئي نه سگهيس. ڦوڳ جو تيءِ هانءَ ٺريو، جو مارئيءَ پرڻجڻ کان اڳهيئي، ڪيت کان کسجي ويئي.

جون ته مارئيءَ محلات ۾ رهڻ کان انڪار ڪيو ۽ عمرڪوٽ جي قلعي ۾ چار جي وڻ هيٺ وهندي هئي. عمر سومري مارئيءَ کي لالچائڻ لاءِ هر طرح جا حيلا هلايا. ڪيس محلات جي خلاصي بنگلي ۾ رکي، طرحين طرحين جون لالچون عيش آرام جا بندوبست ڪري ڏنا، ۽ هر ممڪن طرح ڪيس ريجهائڻ ۽ دام ۾ ڦاسائڻ جون تجويزون ڪيون. عمر ڪيس پنهنجي سر آزيون نيزاريون ڪري چيو ته 'روج راڙي سان ڇا

ورندو، ڏڌو کير وري ٿڻن ۾ ڪونه پوندو، هاڻي هتي ٿي رهي، منهنجي پٽ راڻي ٿي وٺ: منهنجيون پيون راڻيون تنهنجيون گوليون ٿي گذاريندون، ۽ آءٌ به ساري عمر تنهنجو ٻانهو ٿي رهندس.‘ ڪيس هرڪائڻ لاءِ هيرن ۽ جواهرن سان جڙيل سونا هار ۽ هر قسم جا زيور، طرح طرح جا طعام، قسمين قسمين ميوا ۽ مٺايون موجود ڪري ڏنائين، مگر مارئي جيئن ويئي پنهنجا پکا ۽ پنهوار ياد ڪندي، تيئن ويتر ويئي هنجون هاريندي. آخر جڏهين عمر گهڻو ستايس، تڏهين جواب ڏنائين ته ’اي عمر، هن ٽريءَ تيل نه لڳندو، آءٌ ته توکي پنهنجو سڳو ڀاءُ ڪري سمجهان ٿي، اسان مارن جو اهو مرڪ نه آهي جو سون تي سيڻ مٽيون. اي عمر مون ڪٿي الهندي کان اڀري، ڀيد جو وڻ ڦل ڦول ڏئي، سمنڊ پنهنجي مريادا ڇڏي ڏئي، هماليه جبل پنهنجي جاءِ تان ٽري وڃي، وانجهڻي (سنڌ) ڪي پٽ چمي، ڌرتي ڏري پوي ۽ آسمان ڦاٽي پوي، ته ٿي سگهي ٿو پر آءٌ پنهنجو وطن ڪين وساريندس.‘

عمر ڀانيو ته جيئن وقت ويندو گذرندو تيئن مارئي ويندي هوڏ تان هيٺ هٽندي، پر سندس اها اميد اجائي هئي. مارئي رات ڏينهن سانگين کي ساري، پيئي جهڄندي ۽ جهرندي هئي، پر انهن سان به ڪو واهرو ڪونه وريو. عمر به سندس پچر نه ڇڏي. روز وڃي نت نيون لالچون ڏيئي، ريجهيندو ۽ ريجهيندو هوس، پر مارئي پکن جي پريت مارين سان مور نه مٽي. مارن لاءِ جا اندر ۾ آڪير هيس، سا هرگز ماٺي نه ٿي. عمر جي پٽ پٽيهرن ۽ بخمل بافتن کي اباڻي لوئي جو سٽ مور نه ڪيائين. هن جي سونن روپن، سٽ رڃن، عطر عنبيرن، پوڙ پلاهن ۽ ميون مٺاين کي تڇ سمان سمجهي، اک کڻي ڪونه نهاريائين.

اٺ لڳي کوهه تان ڪڇي آئي هئي، مٿان اچي واهوندا

وريا. مارن جون منڊ منڊ جون هاجون ياد ڪري هنجون
وهي هارينديون هئي، سندس ورلاپ ٻڌي، وانهڙو به اکين مان
آب پيا هاريندا هئا. هاڻي اچي سيئهن جي موسم ٿي. مارو
مال ڪاهي ڏئين پٽين پکڙجي ويا، هرڪو پنهنجي هاج ڪم ۾
ٿي پورو، پر مارئيءَ جو محلن ۾ هينئون پيو سنجهي. نااميدي
۽ نراسائي وڪوڙي ويئي اٿس، ڪٿي ڪُسي، لوئي ليڙون ليڙ
ٿي ويئي اٿس، چڳن ۾ چيڙهه پئجي ويس، دل ۾ جا درد جي
دونهين پئي دکيس، تنهن هئي سندس حال هيئو ڪري وڌو.
سو عمر کي ٻاڌائي چوڻ لڳي ته "آءٌ جنهن جي منگ آهيان،
اهوئي منهنجو ڀتار آهي، ۽ توکي آءٌ پنهنجو مڱو ڀاءُ ڪري
ٿي سمجهان.—

"ملڪ ماروءَ جي آهيان، زور نه ٿيان جوءِ"!

عمر جڏهين گهڻو ستايس، تڏهين ايترو چيائين ته "ادا،
تنهنجي ليکي ته آءٌ تو وٽ عمرڪوٽ ۾ آهيان، پر منهنجو
من وات ڏينهن ملير ۾ پيو وسي. ڏٺي ڪندو ته آءٌ پنهنجن
مٽن مائٽن سان مڪاميلو ڪري، پوءِ مرنديس؛ پر جي ساٺيهه ۽
سانگين جي سڪ وچان ڪنهن مهل منهنجي سرير مان پساهه
پورا ٿي وڃن، ته پلائي ڪري منهنجو مڙهه به ملير ۾ پهتو
ڪج، ۽ منهنجي دفن ڪفن ويل، چندن ۽ لوبان جي بدران
منهنجي ڏاڏاڻي ڏيهه جي ولين جو واس ڏج!

"ڏڌي سٽي ٿر جي، ولهيءَ وسائجاهه،
پويون ٿئي پساهه، ته به نجا مڙهه مليرڏي"!

هن وينگس جي واتان اهي گفتا ٻڌي، عمر کئي ماٺ
ڪئي. هن سومري حاڪم جيتوڻيڪ برائي چائي زبردستيءَ
آڻي هيئن ڪوٽ اندر قيد ۾ قابو ڪئي هئي، ته به شاباس
اٿس، جو سندس رضامندي کان سواءِ نڪاح نٿي ڪيائين.
ويتر مارئيءَ جو اهڙو ست ۽ سچائي ڏسي عمر جو من پڇي

پيو. ان مهل اها دائي، جنهن عمر سومري کي ننڍي هوندي نپاپو هو، سا هي سڀ وقت پنهنجن مائٽن ۾ هئي؛ انهيءَ جڏهين اچڻ سان هي قصو ٻڌو، تڏهين عمر کي چيائين ته ’ننڍي هوندي تنهنجي پيءُ توکي گشت تي نيو هو، ۽ ملير واريءَ منزل تي تنهنجي ماءُ ٻه، مزي تي هئي، انهيءَ وقت هن ساڳيءَ مارئيءَ جي ماءُ توکي پنهنجي تيج ڏارائي هئي؛ تنهنڪري مارئي تنهنجي تيج شريڪ ڀيڻ آهي، ۽ چڱو ٿيو جو تو هن سان نڪاح نه ڪيو‘ اهو ٻڌي عمر هائي هـن متيءَ کي پنهنجي سڳي ڀيڻ سمجهڻ لڳو، ۽ مارن ڏي نياپو موڪليائين ته ’اچي پنهنجي امانت وٺي وڃو‘ هي سنيهو مٺي ويچارن مارن جي من ۾ نئون ساهه پيو؛ سو هڪ اوٺي سنهرائي روانو ڪيائون ته وڃي سڌ سماءُ لهي اچي. اوٺيءُ عمرڪوٽ ۾ پهچي، مارئيءَ سان ملاقات ڪئي، ۽ دلداري ڏني، ۽ پاڻ وري ملير موٽيو، ۽ مارن کي اچي سارو حال سنايائين. اها خوشخبري ٻڌي ماري ڏيهه ۾ واڌايون وري ويئون. پوءِ ته مارئيءَ جا مائٽ ۽ ڪيت گڏجي عمرڪوٽ آيا. عمر سائن وڏا سهج ڪيا ۽ مارئيءَ کي سوکڙيون پاکڙيون ڏيئي، ڪيس مائٽن جي حوالي ڪيو.

”تاريخ طاهري“ جو مصنف، عمر جي ملير تي ڪاهه جي آکاڻي هن ريت بيان ڪري ٿو:

’ڪيت جي من ۾ مارئي بنسبت بدگمان ويهي ويو، سو ڪانئس گوشو پيو ڪندو هو ۽ اٿندي وهندي وڻ پيو وجهندو هوس. انهيءَ ڳالهه جو عمر کي پتو پئجي ويو ته ڪيئن نه ڪيت، مارئيءَ جي نيت ۾ شڪ آڻي خـود سندس بدنامي ڪري رهيو آهي. ڏاڍي ڪاوڙ لڳيس، سو هڪدم فوج وٺي اچي مارن تي حملو ڪيائين. مارن کي ٻه ڪَرڪ پئجي ويئي، سو اٿي پڳاه هائي ته هيڪاري وڏيڪ چوٻچو ٿيڻ لڳي، تنهن

تي عمر ماڻهن کي جيو ته هن ستيءَ جو ور کيس هرو ڀرو
چو ڏو آزاري. اها کا خبر پوَيس ٿي ته اُئين ڪرڻ مان نه
فقط پنهنجي زال جي، پر منهنجي به بدنامي ٿو ڪري! هيءَ
روئداد ڏسي مارئيءَ کي ڏاڍو ارمان ٿيو. پوءِ هيءَ پتو رتانيات
جي زالن کي تسليا ڏيئي، پنهنجي ست جي زور تي، سڌو
عمر وٽ لنگهي ويئي ۽ وڃي چيائينس ته تون هن ملڪ جو
والي آهين، جي اهڙا ابتا پار نه هلين ها، ته اڄ نه پاڻ کي
ڀنڊائين ها ۽ نه مون کي. پرائيءَ لڄ کي ۱۲ مهنا ڪوٽ ۾
قابو رکي، ناحق هن کي شڪ شبهي جو شڪار بنايءِ. لوڪ
کي مچ ڪوڙ جي ڪهڙي ڪل! جي اسان تي بهتان رکيا اٿون،
ته انهيءَ ۾ ڪهڙو عجب! غيرت وچان جي منهنجو پتار سون
کي هٿي ماري وجهي ته به ڏوهي نه ڄڻبو. تلافي ته ڪانه
ڪيءِ، پر الٽو آيو آهين ڏکويلن کي وڌيڪ ڏکوئڻ. پنهنجا
افعال ساري امين ٿي ڏس ته ڪنهن جو ڏوهه آهي!

عمر کي اها ڳالهه دل سان لڳي آئي ۽ پنهنجي ڪئي
کان پشيمان ٿي، کيت کي سڏائي چيائين ته قسم کڻي ٿو
چوان ته مون کا خيانت ڪانه ڪئي آهي؛ انهيءَ ڳالهه کي
ثابت ڪرڻ لاءِ آءٌ ڪهڙي به آزمائش ڏيڻ لاءِ تيار آهيان:
پر مارئيءَ نه مڃيو؛ چوڻ لڳي ته پريکيا مون کي ٿي جڳائي.
من اُئين پاڻ تان ۽ پنهنجي ڪُر تان اهو ڪوڙو ڪارنهن
جو ڪلنڪ لاهيان! اها رٿ نيٺ قبول ٿي. پوءِ هڪ آڙاهه
(مچ) تيار ڪرايو ويو، ۽ منجهس هڪ لوهه جي شيخ تپڻ
لاءِ وڌي ويئي. جڏهين اها تپي لال ٿي ۽ ڪنوڻ جيان جهلڪا
ڏيڻ لڳي، تڏهين مارئي ان کي هٿن ۾ جهلي بيٺي. خدا جي
قدرت ڏسو، جو لهس به ڪانه آيس! هاڻي سيني کي پڪ
ٿي ته هوءَ تحقيق ستي آهي قدرت جو اهڙو عجب رنگ پسي،
عمر به پنهنجي سچائي ثابت ڪرڻ لاءِ ستي مچ ۾ ڪاهي پيو؛

سنڌس وار بہ ونگو ڪونہ ٿيوا هاڻي ماڻهن جا وات بند ٿي ويا. هن ڪان پوءِ ڪيت ۽ مارئي ٻنهي ۾ محبت ۽ پريت مان رهڻ لڳا، ۽ عمر موٽي پنهنجي ماڳ (عمرڪوٽ) ويو،

عمر جيتوڻيڪ نسورو ظلم ڪيو جو هن نياڻيءَ نينگر کي کوهہ تان کڻي ويو، پر سڀ ڳالهہ ۾ حڪمت آهي. عمر جي اهو ڪم نہ ڪري ها، تہ عام کي ڪيئن سڌ پوي ها اسان جي مسڪين ملڪ جي هڪ ڳجهيءَ ڪنڊ ۾ مارئيءَ جهڙي بي بها لعل لڪل هئي. عمر جڏهين ائين ڪيو، تڏهين تہ جڳ جهان کي مارئيءَ جي مٺيا معلوم ٿيا!

ملير ۾ اڄ تائين هڪ وڏو پٿر جي ڪونڊي رکي آهي، جا ڳوٺ ڀالوا کان ڏيڍ ميل پنڌ تي، ڏکڻ اپرندي طرف هڪ ڏهر ۾ پيل آهي. ڪونڊي، سخت پٿر جو هڪ يڪو ٽڪر معلوم ٿئي ٿي، جنهن جي ويڪر انڪل چار فوٽ، ڊيگهہ انڪل ڇهہ فوٽ، ۽ گهرائي هڪ فوٽ آهي. ٽي پاسا هن وقت تائين قائم اٿس، ۽ هڪ پاسو زماني جي دست برد ۾ ڀڳل آهي. سچو تہ ائين ٿو چوي، تہ مارئي پنهنجن ڇيلڙن کي انهي ڪونڊيءَ ۾ پاڻي پياريندي هئي. اها ڪونڊي ساڳئي انهي کوهہ وٽ رکيل آهي، جنهن کوهہ تان عمر سومرو مارئيءَ کي کڻي ويو هو. اهو کوهہ هاڻي صفا لٽيو ڏٺيو پيو آهي ۽ مٿان ڦوڳ ڦلاريا بيٺا اٿس، انهيءَ هوندي بہ کوهہ جي گولائي ۽ نشان بلڪل چٽو بيٺو آهي. هتان ڇاڇرو ٢٦ ڪوهہ، ۽ اتان عمرڪوٽ ٢٤ ڪوهہ، يعني جملي ملير کان عمرڪوٽ ٥٠ ڪوهہ پري آهي.

ملير هاڻي پڙيانگ پيو آهي، پرسان ٢ ميل پري ڀالوا جو ڳوٺ آهي، جتي خاصخيلي مسلمانن جو راڄ رهي ٿو. ملير جي ڳوٺ جا پراڻا ڪنڊر چڱيءَ طرح ڇڪاسڻ بعد معلوم ٿيندا، ڇو تہ ڀهراڙي جي ڳوٺڙي هڻ ڪري، سنجهس ڪو

جايون پڪيريون ڪونہ هيون، پر ڪچيون هيون، جن جا نشان ڇهن سون سالن بعد اڄ تائين ظاهر بيهڻ مشڪل آهن.

(ب) عمر سومرو ۽ گنگا: تميم قوم جي سندر ڪنيا گنگا نالي هئي، جنهن جو مڱڻو عمر سومري سان ٿيو هو ۽ اڃا ننڍي هئي جنهنڪري جوانيءَ جي لطافت جي مکڙي، نڙي، اڃا ڪامل گل جي درجي کي ڪانہ پهتي هئي. انهيءَ ڪشش جي غير موجودگيءَ ۾ عمر ڪنو ٿي پيو، ۽ شاديءَ جا سانباها رد ڪري، ساهراڻيءَ آکهہ کي اجازت ڏنائين تہ ڀلي ٻئي هنڌ پنهنجي نينگري اٿاري ڇڏين. عمر تميم، جو نينگريءَ جو عزيز هو ۽ عمر سومري جو پڳ مٽ يار هو، نيٺ تنهن سان گنگا جو نڪاح ٿيو.

ڪجهہ وقت بعد هن اڻ نڙيل مکڙيءَ کي بلوغت جي باد صبا مڪمل گلاب جي گل جي صورت ڏني. هڪڙي ڏينهن ڌوٻيءَ گنگا جا ڪپڙا ڌوئي سڪائڻ وڌا هئا، عمر سومرو بہ اتان اچي لانگهائو ٿيو. ڪپڙن مان جا هيڪار نڪتي ٿي، تنهن وانهڙن جي دماغ کي معطر ڪري ٿي ڇڏيو. عمر بہ حيران ٿي بيهي رهيو ۽ ڌوٻيءَ کان پڇڻ لڳو تہ آهي ڪپڙا ڪنهن جا هئا؟ ڌوٻيءَ پهريائين نالي ٻڌائڻ کان انڪار ڪيو، پر عمر جي عاجزيءَ تي هن کي ڪهل آئي ۽ ٻڌايائين تہ 'هي ڪپڙا انهيءَ عورت جا آهن، جا هينئر عمر تميم جي زال آهي، ۽ جنهن کي توهان ڇڏي ڏنو هو.' عشق ۽ اجل جو تير پڇي نٿو اچي، ۽ عمر تي بہ عشق جي تير وار ڪيو؛ محبوب جي ديدار جو شوق سندس اهڙو غالب ٿيو، جو اڳتي چرڻ هن لاءِ محال ٿي پيو. يڪدم پويان پير ڪري، دلبر جي ديري ڏانهن انهيءَ اميد تي رخ ڪيائين تہ جيڪڏهين سندس پتار گهر ۾ نہ هوندو، تہ هيڪر مون کي سندس ديدار فرحت آثار ضرور نصيب ٿيندو. عمر تميم ان مهل گهر

۾ ڪونه هو. عمر سومري اهو بهانو ڪيو ته ’ڪبوتر کي جيڪو تير هنيم سو وڃي انهيءَ گهر ۾ پيو آهي‘، ۽ انهيءَ حيلي گهر ۾ گهڙي ويو. گنگا اهو ڏاڍو مڙس گهر ۾ ڏسي منهن لڪايو، پر عمر جو دلي مطلب پورو ٿيو، ۽ پوءِ گهر مان ٻاهر نڪري آيو؛ پر حسن جي حملي ۾، ابرن جي تيرن عمر جي جگر ۾ جيڪي نيڻهن جا نشان ڪيا، تن جو اثر اهو نڪتو، جو ڪاٺ پيٺ ۽ ننڊ آرام حرام ٿي ويس. محبت جي ٻئي درجي واريءَ منزل (انتظاري ۽ بي قراري) کي وڃي پهتو. نه ڪنهن سان ڳالهائڻ آڇهس ۽ نڪو ڪنهن جو ڳالهاءَ وڻيس!

سنڌس وزيرن ۽ امرن کي انهيءَ تي ڏاڍو عجب لڳو ۽ نيٺ خبر پين ته قصو ڪيئن آهي، سو صلاح ڪري عمر وٽ آيا ۽ چيائون ’جيئندا قبلا، هيءَ ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي؛ اميد نه لاهيو؛ حڪمت هلايون ٿا؛ تحمل ڌاربو، ته سڀ ڪجهه سولي ٿي پوندي‘، انهن وزيرن صلاح ڪئي ته عمر تميم کي پنهنجيءَ زال کان جدا ڪرايون، ۽ پوءِ طلاق ڏنل زال سان عمر سومري جي شادي ڪرايون. اهو پهه پچائي، عمر سومري کي چيائون ته ’گنگا جي مڙس عمر تميم تي اڳوڻي کان وڌيڪ مهر جي نظر ڪئي وڃي، کيس وڏا وڏا انعام ۽ پاڪرون ڏبيون‘ هن ويچاري کي عجب لڳو ته مون تي هيتري مهرباني ۽ نوازش ٿي ٿئي تنهن جو ڪهڙو سبب هوندو! نيٺ پنهنجن گهرن سنگتين کان پڇڻ لڳو ته ’ٻيلي هنن نوازشن جي ڪهڙي مراد ٿا سمجهو؟‘ پر چوندا آهن ته ”چورن جا سنگتي ڳنڍي ڇوڙ“ تيئن سندس دوست، جي وزيرن واري منصوبي ۾ شامل هئا، تن چيس ته ’عمر سومري جي مرضي آهي ته توکي پنهنجي پيڻ جو سڱ ڏيئي، دوستيءَ جو ناتو عزازت جي انگ سان قابو ڪري؛ چاڪاڻ جو جيڪو پروسو

هن جو تو ۾ آهي، سو ٻئي ڪنهن ۾ به نه آهيس“ ويچارو عمر تميم هن جي چالاڪين تي ويساهه ڪري ويو ۽ خوشيءَ وچان ڪپڙن ۾ نه پئي ماپيو.

هڪڙي ڏينهن شاهي مجلس ٿي، جنهن ۾ نشي جي حالت ۾ عمر تميم پنهنجي زال گنگا کي طلاق ڏني، جو پوءِ چيائونس ته ”انهيءَ طلاق ڏنل زال کي عمر سومري جي حوالي ڪرا“ جڏهين ائين به قبول ڪيائين، تڏهين انهن يڪدم گنگا کي ڪٺي عمر جي محلات ۾ موڪليو. جڏهين عمر تميم جا صبح جو نشا لٿا، تڏهين پنهنجي ڪئي تي ڏاڍو پشيمان ٿيو، ۽ سٽي ۾ مٽي وسائيندو، دهليءَ ڏانهن بادشاهه علاوالدين وٽ دانهن ڪٺي ويو. بادشاهه جڏهين اها ڳالهه ٻڌي، تڏهين يڪدم عمر سومري ڏانهن حڪم موڪليائين ته ”تون اسان جي دربار ۾ اچي ثابتي ڏي ته تون بيگناهه آهين، ۽ جيڪڏهين ائين نه ڪندين ته توکي سزا ڏيڻ لاءِ آءٌ پنهنجو زبردست لشڪر چاڙهي، تنهنجو ملڪ تاراج ڪندس ۽ تنهنجا ٻار ٻچا قيد ڪندس!“

پيغام پهچڻ سان عمر دهليءَ روانو ٿيو. اتي پهچي، بادشاهه اڳيان نذرانا پيش ڪيائين. جڏهين فريادي ۽ جوابدار جا اظهار ورتا ويا، تڏهين عمر سومرو ڏوهاري ثابت ٿيو ۽ سلطان کي ايترو ڏمر ٿيو، جو عمر سومري کي جنم ٽيپ جي سزا ڏنائين. عمر ڪيترا ڏينهن قيد ۾ هو، نيٺ ڪن معتبر ماڻهن جي سفارش تي سلطان هن کي انهيءَ شرط تي آزاد ڪيو ته آئيندي سال بسال دهليءَ جي حڪومت کي خراج پهچائيندو رهندو. انهيءَ ڏينهن کان وٺي، سومرا دهليءَ جي بادشاهن جا تابعدار ٿي رهندا آيا، ۽ عمر سوٽي عمرڪوٽ ۾

آيو (١).

٢- پونگر ٽيون

هي به، عمر سومري ٻئي کان پوءِ، سنه ١٣٩٠ع ۾، عمرڪوٽ جي گاديءَ تي ويٺو. هن سنه ١٤٠٠ع تائين، ڏهه ورهيه حڪومت ڪئي. سنڌس حڪومت ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه ٿي. ان بعد ١٤٠٠ع ۾، همير سومرو گاديءَ تي ويٺو.

٣- همير سومرو

هي به سومرن جو پويون حاڪم هو. سنه ١٤٠٠ع کان ١٤٣٩ع تائين ڏات (ٿر) تي حڪومت ڪيائين. سنڌس گاديءَ جو هنڌ عمرڪوٽ هو. ڪيس ٽي وزير هئا: ڏونر ڀٽي، سينهڙو ڏماچاڻي، ۽ راڻو مينڌرو، جو سنڌس سالو به هو. چارئي يار عيش عشرت جا ڪوڏيا هئا. گهڻو وقت، محفلن ۽ مجلسن ۾ گذاريندا هئا ۽ پڻ شڪار جا به شوقين هئا. هن جي ڏينهن ۾ "مومل ۽ مينڌرو" جي مشهور رومانوي داستان جنم ورتو.

مومل ۽ راڻو مينڌرو: عيسوي پندرهين صديءَ جي شروعات ۾، ميرپورماٿيلي ۾ راجا نند راڄ ڪندو هو. هن کي نَوَ نياڻيون هيون، جن مان "مومل" تمام سهڻي هئي، سنڌس ڀيڻ "سومل" وري جادوءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. هڪ ڏينهن، راجا نند سنڌونديءَ جي ڪناري تي شڪار لئي ڪيو، ته اوچتو هڪ سوئر ڏٺائين. راجا ڪيس مارڻ لاءِ پٺيان پيو. سوئر ٻي ڪا واهه نه ڏسي، درياءَ ۾ ڪاهي پيو. قدرت الاهي، جو جيئن سوئر اڳتي وڌندو ويو، تيئن درياءُ سڪندو ويو. راجا به پنهنجو گهوڙو سوئر پٺيان ڪٽي درياءَ

---

(١) "انتخاب تاريخ طاهري" سنڌي؛ خان بهادر الحاج محمد صديق ميمڻ، صفحو ٣٣-٣٩.

۾ چڙهيو، ۽ پٽيءَ وچي ٻرڻين پر ٻهتا، ۽ سٽ ڪري پنهنجي ڏڦي سان سوئر کي مارياٿين. راجا خيال ڪيو ته سوئر جي ڪنهن عضوي ۾ ڪرڻي کو اسرار آهي، جو پاڻي سگهندو تي ويو. تنهنڪري وڃو سوئر جا عضوا ڌار ڪرڻ، ۽ انهن کي پاڻيءَ ۾ وجهي آزمائڻ. آخر جڏهن هڪ ڏند وڌائين، تڏهن سڄو پاڻي سڪي ويو! خوش ٿي، اهو ڏند ساڻ کڻي، انهيءَ وسيلي درياءَ اڪري، موٽي پنهنجي ماڳ پهتو. رفته رفته، انهيءَ ڏند جي وسيلي پنهنجو سمورو خزانو کڻي درياءَ جي پيٽ ۾ لڪائي ڇڏيائين، جنهن جي ڪنهن کي به ڪل ڪانه رهي.

اتفاق سان، هڪ فقير کي جادوءَ جي وسيلي انهيءَ ڏند جي حڪمت جي خبر پئجي ويئي. خيال ٿيس ته ڪيئن به ڪري اهو ڏند هٿ ڪريان؛ سو اچي ساڻيلي ۾ پهتو. مگر راجا جي هوندي اهو ڏند ملڻ مشڪل هوس، سو موقعو پئي جاچيائين. ڪنهن ڏينهن راجا ننڊ ڪم سانگي ٻاهر ويو، ۽ فقير به اهو سونو وجهه سمجهي، اچي محلات جي در تي صدا هنئي: وٺي اهڙيون آهون ڪيائين، جو محلات جي اندر ويٺل مومل جي ڪن تائين وڃي پهتيون. سومل يڪدم محلات جي دريءَ سان منهن ٻاهر ڪڍي، فقير کان پڇيو ته اي درويش! توسان ڪهڙي ويڌن آهي ۽ ڇا کپيئي؟ فقير وراڻيو ته 'آءٌ ڪنهن وڏي مرض ۾ ڦاٿل آهيان؛ گهڻائي علاج ڪيا اٿم، پر ڦڪيون فرق ئي نٿيون ڪن. ڪنهن سناميءَ کان ڏس مليو اٿم، ته جي سوئر جو ڏند ملي وڃي، ۽ ان سان دوا ڏاهي ڪم آڻيندين، ته شفاياب ٿيندين: اوهين اچي ڪاري جا مالڪ آهيو، وڏن گهرن ۾ اهڙيون اڻ لڀ شيون هونديون آهن؛ انهيءَ آس رکي آيو آهيان.' مومل کي هڙي آيو ته بابي وٽ برابر هڪ ڏند آهي؛ سو نڪا ڪيائين هم نڪا ٿم،

يڪدم اٿي ڳولي آٽي فقير کي ڏنائين. فقير به ڪيس دعائون ڪندو رمندو رهيو، ۽ پوءِ انهيءَ ڏند جي وسيلي، راجا نند جو سمورو خزانو، درياءَ مان ڪڍي ڪٺي وجي ڪنهن ڏوراهين ڏيهه ۾ آراسي ٿيو.

راجا نند به جلدئي موٽي آيو، ۽ ڪنهن وقت خزاني ڏسڻ جو خيال ٿيس، سو پيتي کولي ڏند ڪڍڻ لڳو، پر اتي هجي ته لڀيا هيڏي هوڏي ڳوليائين، پر هٿ نه آيس. آخر پڇا ڪرڻ تي ڪنهن ڪيس ٻڌايو، ته اهو ڏند، سومل هڪ فقير کي ڏيئي ڇڏيو. ٻڌڻ شرط ڪاوڙجي سومل کي مارڻ آيو، پر سومل وچ ۾ پئي ڇڏايس، ۽ ڪيس دلاسو ڏيئي چيو، ته اهو خزانو آءٌ اوهان کي آٽي ڏينديس.

سومل جادوءَ ۾ هوشيار هئي، سو پنهنجين پيئرن ۽ ٻانهين کي ساڻ ڪري، ساٿيلو ڇڏي، جيسلمير جي اتر اولهه طرف پنجن ڪوهن جي پنڌ تي، لداٿي جي شهر ۾ وجي ويٺي ـ جو هاڻي ڦٽي ويو آهي، پر اڳي وسندڙ ۽ آباد هو ـ اتان هڪ چشمي مان ڪاڪ نئن نڪري ٿي. ان جي ڪناري تي طلسمي محلات بنايائين: جنهن جي چوڌاري هڪ عمدو باغ رکيائين ـ جنهن ۾ قسمين قسمين گل ٽڙي رهيا هئا ـ ۽ ان جي چوڌاري، وڻراهه مان هڪ اهڙو انگڙ ونگڙ رستو بنايائين جنهن ۾ هڪواري ڪو گهڙي، ته وري موٽڻ ئي مشڪل. محلات جي اڳ ۾ هڪ شيشي جو تلاءُ تيار ڪيائين، جنهن ۾ طلسمي پاڻيءَ پئي چوليون هنيون، جو ڏسندڙ جو ڏيل ئي ڏڪيو وجي. دروازن وٽ، ۽ محلات جي ڪنڊن تي، جادوءَ جا شينهن ناهيائين، جن جي گوڙن، ڌرتيءَ ۽ آسمان کي ئي ڏڪايو. ديوانخاني ۾، هڪ جهڙا ست ڪنولا سينگاري، انهن مٿان عمدا هنڌ وڇائي ڇڏيائين: جن مان ڇهه ڪچي سٽ سان واٽيل هئا، ۽ هرهڪ جي هيٺان هڪ اونهو کوهه کوٽيل هو،

باقي متون ڪنولو سلامتيءَ وارو هو.

جڏهين اهو نڪسات نهي تيار ٿيو، تڏهين شهر ۾ ڍڙهو گهمايائون ته ’جيڪو ماڻهو باغ لنگهي، تلاءُ آڪري، شينهن ڪان بچي، صحيح سلامت ڪنولي تي اچي وهندو، تنهن سان مومل شادي ڪندي.‘ انهيءَ هوڪي هئي وڃي هنڌ ڪيو: چوته لڊاڻي جو شهر هڪ هاڪارو تيرٿ هو، جتي پرانهن ملڪن جا ڪيترا ماڻهو زيارت، واپار ۽ گهمڻ جي شوق سان ايندا هئا. هنن جي معرفت، مومل جي حسن جي هاڪ هر هنڌ پکڙجي ويئي. ڪيترا بادشاهه ۽ سوداگر مال متاع کڻي، مومل کي هٿ ڪرڻ لاءِ لڊاڻي ۾ ايندا هئا.

باغ جي لنگهه وٽ، هڪ وڏي پير رکيل هوندي هئي: جيڪو به مومل سان ملڻ جي خواهش رکي ايندو هو، سو پهريائين اچي پير تي ڏونڪو هڻندو هو، جنهن جي آواز تي، مومل، پنهنجي پاڙهيل ٻانهيءَ ”ناتر“ کي ٻاهر موڪليندي هئي. ناتر اڳ ۾ هلندي هئي ۽ مهمان پٺيان ايندو هو. واٽ تي، ناتر گوهي ڏيئي کسڪي ويندي هئي، ۽ اهڙيءَ طرح مهمان ويچارا انهيءَ پيچدار پيچري ۾ مُنجهي پوندا هئا، ۽ وکيل طلسمي جهنگلي جانورن ۽ نانگن جي پوءِ ۾ ششدر ۽ وائڙا ٿي پوندا هئا، ايتري ۾ مومل جا ماڻهو اچي مٿان پوندا هئا، ۽ کين ڦري فقير ڪري روانو ڪندا هئا. ويچارا لڄ جا ماريا، ڪنهن سان به اهڙيءَ خواريءَ جي خبر نه سليندا هئا. ڪي ته مومل جي محبت ۾ فقير ٿي، موني ماڳ وڃڻ بدران، جهنگ جي خاڪ پيا ڇاڻيندا هئا. اهڙيءَ طرح گهڻن ئي مڙن جا خانا خراب ٿي ويا، ڪي محبت جا ماريل، جيڪڏهين باغ جي مشڪلاتن مان پار پئي، محلات تائين پهچندا هئا، ته وري خوفناڪ ڪنولن تي وهڻ سان کوهه ۾ ڪري مرندا هئا، جنهن ۾ اندران ڌوڌاري تلوارون پڌل هڻڻ ڪري، تري

۽ ٻڌڻ کان اڳيئي ڳترا ڳترا ٿي ويندا هئا!

همير سومرو ۽ پنهنجن ٽنهي وزيرن سان هڪ ڏينهن شڪار تي ويو. هرڻ ڦاڙها ماريندي، مٿان اچي ڏينهن تتو. ويساهڻ لاءِ ويجهي وسنئن ڏي ٿي ويا، ته ڪين وات ۾ هڪ جوڳي گڏيو: سندس بت ڀڀوت سان ڀريل، ڪلهن ۾ سائي شال، ڳچيءَ ۾ سوني مالها، ۽ سٿي تي سگٽ (سُڪٽ) هوس؛ منهن مان جوت پئي چمڪيس ۽ اکين مان الا ٿي نڪتا. هيءَ عجيب انسان ڏسي، چارئي يار حيرت ۾ پئجي بيهي رهيا. آخر راڻي ميندري، نئڙت سان نمسڪار ڪري، ڪانئس پڇيو ته 'مهراج، اوهان سان ته خير آهي، جو وتو ههڙن برن پٽن ۾ ڪشالا ڪيندا!' جوڳيءَ جواب ڏنو ته "راڻا، آءٌ به اوهان وانگر شهزادو هوس: در تي سوين سلامي هوندا هئم: سومل جي سونهن جي هاڪ ٻڌي سوهت ٿي پيس. مال خزانا ساڻ ڪري، کيس ماڻڻ لاءِ ڪاڪ ڏي روانو ٿيس، مگر سندس ڪاسُن اڳيان منهنجي ڪانه هلي. هڪ دفعي، جيئن سومل محلات جي دريءَ مان جهاتي پائي نهاريو، تيئن منهنجي به مٿس نظر پئجي ويئي: بس انهيءَ ديد ديوانو ڪري وڌم. هاڻي جان جيئندس، تان سومل جي وصل لاءِ واجهائيندو رهندس. آخر پنهنجو مال ڦرائي، حال وڃائي، لڏاٽو ڇڏڻو پيم." ائين چئي، ساميءَ سارو قصو ڪري ٻڌايو.

اهو درد جو داستان ٻڌي، چئني ئي يارن پڪو ٻهه ڪيو ته ڪيئن به ڪري انهيءَ حسن جي ديويءَ کي ضرور ڏسبو. پوءِ عمرڪوٽ ڏي موٽڻ بدران، رات اتي ئي رهي پيا. ٻئي ڏينهن، سوير، چارئي يار ڪاڪ ڏي راهي ٿيا. ٽن چئن ڏينهن جي سواريءَ بعد، عمرڪوٽ کان ٥٠ ڪوهه پري جيسلمير رياست جي حد ۾، لڏاڻي شهر جي ڪاڪ نئن تي شام جو پهتا؛ ۽ سومل جي محلات جي ٻاهران ڏيرو ڪيائون.

مومل کي به هنن جي پهچڻ جو پيغام پهتو. صبح جو سوير پنهنجي ٻانهيءَ ناتر کي تيار ڪري، سندن امتحان وٺڻ لاءِ موڪليائين. ناتر ايندي شرط سلام ڪري، هرهڪ جي اڳيان چنن جي ٿالهي ۽ مڃنجهيل سڻ جو ڦورو رکي، ٻري ٻيهي رهي. هي يار به هئا ٻک ۽ پنڌ جا ستايل، سو راڻي کان سواءِ ٻيا سڀيئي چنن کي چنبڙي ويا. ڪائي ڏو ڪري، سڻ سموهڻ لڳا؛ پر سڻ نه سموهي سگهيا. راڻي چا ڪيو، جو چنن جي ٿالهي ڪٺي گهوڙي اڳيان رکي؛ ۽ سڻ کي ڪپ سان وڍي، گهوڙي جو مکيارٽو ڪري، گهوڙي کي ٻڌي ڇڏيائين؛ ۽ فلڪ سان ناتر کي چيائين ته 'وڃي پنهنجي سائڻ کي سمورو سماچار سڻاءِ!'

راڻي جي ڏاهپ ۽ جرات ڏسي، ناتر جا ٽال مول گم ٿي ويا، ۽ پوپان پير ڪري مومل کي وڃي چيائين ته 'چار جوان تنهنجي محبت جا پيامي اچي پهتا آهن: آهن مڙيئي منهن - سوچارا، پر راڻو منجهن وڌي ڪثر آهي.' مومل وري راڻي جي سياڻپ پرکڻ لاءِ، حلوي جو ٿالهه ٻيءَ ناتر هٿان ڏياري موڪليو، جو راڻي پوڻتي موٽائي ڪيو؛ ۽ ناتر کي ڪرڙي اک ڪري چيائين ته 'اهو زنانو کاڌو اسان کي نه گهرجي.' مومل جي دل اڃا به نه رهي؛ سو سوادي طعام تيار ڪرائي، ان ۾ زهر ملائي، ناتر هٿان راڻي ڏي موڪليائين. ناتر، ايندي شرط هرهڪ جي اڳيان ٿالهه رکي، عرض ڪيو ته 'هي سڀ ست - رڇيون، سنهنجيءَ سائڻ، خاص اوهان لاءِ، پنهنجن مبارڪ هٿن سان رڌيون آهن؛ ۽ چيو اٿس ته مهرباني ڪري، هي ڪائي سون ٿي احسان ڪريو.' همير ۽ ٻيا ساٿي ڪائڻ لاءِ سنپريا: گرهه کڻڻ تي هئا، ته راڻي کين روڪيو؛ ڇوته شڪ پيس ته متان منجهس زهر هجي. پوءِ ذرو کٽي ڪتي کي ڏنائين، جو کائڻ شرط ڪوڪاٽ ڪري ڪيري

پيو ۽ ٽٽڪي مري ويو. اهو حال ڏسي، همير سومرو پلؤ ڇنڊي اٿي کڙو ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته 'مونٽي ملڪ هلنداسون. هن ڇوڪريءَ سان پچڻ جي جاءِ نه آهي! هتي وهڻ مان سر کي جوکو آهي.' مگر واڻي ڪيس روڪيو ۽ چيائين ته 'قبلا! ويامن جو ڪم نه آهي پوئتي موٽڻ: اسان کي کپي ته مڙس ٿي ميدان ۾ لهي پئون، ۽ ڏسون اڳتي ڇا ٿو ٿئي!' ناتر سنجو حال وڃي مومل کي ٻڌايو. مومل ٻڌي ڪيو ته اهو جوان ضرور وڃي پنهنجي منزل مقصود تي پهچندو. مگر ٿهون هوندي به دستور موجب سندس سوري آزمائش وٺي هيس، سو ناتر هٿان چوائي موڪليائين ته 'جيڪڏهين اهڙا سياڻا ۽ بهادر آهيو ته اچي قسمت آزمايو!'

ناتر ويچاري حڪم جي ٻانهي، سو يڪدم اچي هنن وٽ حاضر ٿي، ۽ چوڻ لڳي ته 'راجڪماريءَ مومل چيو آهي، ته جي همت ماريو ته هڪ هڪ ٿي اچي منهنجي ملاقات ڪريو.' اها ڳالهه هنن قبول ڪئي؛ ۽ همير سومرو، جو سندن راجا هو، سو سڀني کان اڳي مومل جي ملاقات لاءِ ناتر سان گڏ روانو ٿيو. جڏهين باغ جو در لنگهي، منجهيل پيچري ۾ پير پاتائين، تڏهين پانهي لڪي ويٺي ۽ هي وڃي اوجهڙ ۾ پيو؛ ڪتن جي ڪڙڪن، هڙادو شينهن ۽ ٻين جانورن جي گوڙن، سندس حوصلا ٿي خطا ڪري وڌا- ويچاري جا ساتيرا ڏڪڻ ٿي ويا- نيٺ جيئن تيئن ڪري سرت سنڀالي، پاڻ بچائي اچي سنگتين جو سلامي ٿيو. ۽ پنهنجن ساٿين کي چيائين ته 'يار، مون سان جا ويڌن ٿي آهي، تنهن جي ڳالهه ٿي نه پڇو؛ هتي سر جي سلامتي ڪانهي. مومل جي ملاقات ٿيڻ ناممڪن آهي، تنهنڪري موني گوٺ هلو.' واڻي وراڻي ڏني ته 'اٿين هلي آتي کهڙو منهن ڏيکاريندا سون! بهتر آهي ته اسان مان به هر هڪ کي پنهنجي قسمت آزمائڻ ڏيو.' همير

ڪٺي ماٺ ڪئي. ڏينهن گذريو، رات جو وري ناتر آئي، ۽ چيائين ته 'همير سومرو ته باغ تائين به ڪونه پهتو، واٽ تان ئي موٽي آيو: ائين ته مومل ڪانه ماڻبي! هاڻي آهي ڪو بيو جو هلڻ جي هام هڻي!' اهي اکر ٻڌي، ڏونر ڀٽي، مچون مروڙي ناتر سان گڏ روانو ٿيو. اچا باغ ۾ گهڙيو مس، ته ڪرڳڻ سندس ڪن ئي ڪڍي وڌا، ۽ پيچري ۾ ٻهڻ ٻنان ئي، ڏڪندو ڪنبندو، سر بچائي اچي يارن وٽ سلامت پهتو. ٽين رات، ناتر، لڏندي لمندي ناز نخري سان هنن وٽ پهتي، ۽ ٽنولي ڪري چوڻ لڳي ته 'سائين اوهان جو وزير ته ٻنهي پهلوان تو ڏسجي؛ اوهان ڪان به ليڪو لنگهي ويو: اهڙن سڌڙين کي سُهڻين جي آس وڪڻ ئي نه کپي!' انهيءَ سهڻي، سينهڙي ڌاچاٽيءَ کي جوش ڏياريو، سو ڪمر ڪشي اچانڪ ماري اٿي ڪڙو ٿيو، ۽ ناتر سان گڏ روانو ٿيو. اچا باغ جي ٻاهران ئي هو، ته هيبتناڪ آوازن جو پڙاڏو ڪنن تي پيس. ٻڌنديئي ٿڦڙي وٺي ويس، سو ساجهرئي ڪن لُوساڻي پويان پير ڪري، واپس وريو. يارن جي اهڙي بزدلي ڏسي، راڻي کي جوش اچي ويو، ۽ دل ۾ پڪو پرڻ ڪيائين ته جيسين پنهنجي من جي مراد حاصل نه ڪندس، تيسين پوئتي نه موٽندس!

چوٿين رات ناتر وري اچي نڪتي ۽ نڪ کي موڙو ڏيندي چوڻ لڳي ته 'هاڻي ڪير تو مڙسي ڏيکاري؟ مون کي اوهان جو آزمودو ملي چڪو آهي. اوهان جهڙن سڌڙين به ڪڏهين راجڪماريون ماڻيون! اهي مڙساڻا ڪپڙا لاهي ڪٺي زنانا ڍڪيو.' هي اڏنگا سهم سڻي، راڻي کي نُهن ڪان چوٽيءَ تائين باهه وٺي ويئي. هڪدم سهي سنهري زره ڍڪي، سمنڊ گهوڙي تي سوار ٿي، ناتر کي اڳيان ڪري، مومل جي محلات ڏانهن راهي ٿيو. جيئن ئي دستور موجب ناتر پيچري مان

ڳوهي ڏيئي پڇڻ تي چاهيو، تيئن راڻو هوش سنڀالي گهوڙي
کي اڙي هڻي وچي مٿانس ڪڙڪيو، ۽ ڪيس ڇوٽيءَ کان
جهلي، محلات جو ڳس وٺايائين، جيئن وتندو ئي ويو، ليئن
وچيل طلسمي نڪسانن، ڪلن ۽ جانورن جي ڏمڇر سندس
ڪن ڪاڻي وڌا، پر هن داہر جي دل هرگز نه دهلي، ۽ اڳتي
وتندو رهيو. جڏهين منجهيل پيچرو چڙي ٻاهر نڪتا، تڏهين
ناتر وجهه وٺي ڪٽي گهوڙي کي ٺيلهو ڏنو، جنهن ڪري راڻو
ٻاهرجي ڪري پيو، ۽ پوءِ پاڻ اونداهيءَ ۾ ڪسڪي الوپ
ٿي ويئي. راڻو سنت ئي پاڻ سنڀالي پيرين پر ٿيو، ڏٺي، ته
محلات جي اڳيان هڪ خوفناڪ چشمو پيو ڇوليون ماري.
ڀهريائين ته وسميه ۾ پنجي ويو، پر پوءِ، يڪدم هوش سنڀالي
سمجهيائين ته ٻئي ماري نڪسات وانگر هيءُ چشمو به طلسمي
هوندو. سو ان جي آزمائش لاءِ ڪيسي مان هڪ سوپاري ڪڍي
پاڻيءَ مٿان ڦٽي ڪيائين، جا ٻڏڻ بدران تلاءَ تان ترڪندي
ويئي. انهيءَ خاطري ٿيڻ تي، گهوڙو هڪلي سڌو محلات جي
دروازي تي پهتو. موسل، جنهن ماڙيءَ جي دريءَ کان راڻي
جي سوهيائيءَ جو رنگ ويئي ڏٺو، تنهن هڪدم پنهنجي
خاص ٻانهي، سندس مرحبا لاءِ هيٺ رواني ڪئي، جا راڻي
کي ڪيڪاري، ديوان خاني ۾ وٺي ويئي، ۽ چيائين ته "سائين
اوهين کٽ تي ويهي آرام ڪريو، ته آءٌ وڃي ٿي موسل
کي چاڻ ڪري اچان." راڻو ست کٽون هڪ جهڙيون ڏسي
شڪيو، ۽ خيال ڪيائين ته مڃاڻ هتي به ڪا رمز وڪيل
هجي! سو ڪمان سان هڪڙي کٽولي تي اچا ٿورو زور مس
ڏنائين، ته ان تي وڪيل بسترو ڏو وڃي هيٺئين اونهي کوهه
۾ ڪريو. کوهه ۾ نظر ڪرڻ سان معلوم ٿيس، ته منجهس
نهايت خوفناڪ ۽ تيز هٿيار اهڙيءَ طرح وڪيل هئا، جيئن
ڪرندڙ تري ۾ پهچڻ کان اڳهئي ڳتڙا ڳتڙا ٿي وڃي. پوءِ

تہ ويـو هرهڪ ڪنولي کي آزمائيندو، ٿان جو سالم ڪنولو سچاٽي مٿس چڙهي ويهي رهيو.

هاڻي جڏهين مومل ڏٺو تہ سندس ڪيڏن ۽ ڪيلن مان ڪنوئي ڪين، ۽ ايترين سيني حرفتن مان بہ راڻو نڪري پار پيو، تڏهين پنهنجيءَ ڀانهيءَ هٿان راڻي کي چوائي موڪليائين تہ هاڻي مٿي محلات تي هليا اچو. راڻو بہ سڪ جو سنيهون سڻي وڃي مٿي ماڙيءَ تي پهتو. اتي ڏسي تہ ڪيتريون ئي ڪماريون، هڪ جيڏيون، هڪ ورنيون، هار سينگار ڪري، سندس آجيان لاءِ، قطار ۾ بيٺيون آهن. راڻي کي ڏسي سيني نئيڙي نياز ڪيو. راڻو سندن سونهن ۽ هڪجهڙائي ڏسي حيران ٿي ويو: سڏ ئي نہ پئي پيس تہ منجهائن مومل ڪهڙي آهي. انهيءَ فڪر ۾ غلطان هو، تہ اوچتو هڪ پتوئر، راجڪماري مومل جي وارن جي سرهاڻ تي مست ٿي اچي مٿانئس پرڻ لڳو. راڻي سهي ڪيو تہ مومل اها آهي، سو اڳتي وڌي وڃي کيس هٿ ڏنائين. مومل، جنهن کي راڻي جي سونهن، سياڻپ، ۽ سورهيائي اڳ ۾ ئي موهي وڌو هو، سا هينئر پاڻ جهلي نہ سگهي ۽ حجاب جو پردو لاهي، لاڏ مانو چڏي وڃي راڻي جي گلي لڳي، ۽ سڪ سان چيائين تہ 'توهان بيشڪ ڏاهپ ۽ سورهيائيءَ سان مون کي هٿ ڪيو آهي، تنهنڪري آءٌ پنهنجي ڪيل قول موجب توهان جي آهيان!' بس، پوءِ تہ محلات ۾ شادمانا ٿي ويا ۽ دستوري شاديءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. صبح جو راڻو، مومل کان موڪلائي، پنهنجن يارن کي ملڻ لاءِ سنيريو، پر سومل چڏيس ئي نہ. آخر جڏهين انجام ڏنائين تہ ترت موٽي ايندس، تڏهين مس مس موڪل ڏنائين.

راڻو ترت اچي سنگتين سان مليو ۽ ساٿين کي ساري حقيقت کان واقف ڪيائين، جن کيس واڌايون ڏنيون ۽ خوش ٿيا. ڪل خوشيءَ مان واندي ٿيڻ بعد همير سومري چيو تہ راڻا!

ٿيون ياڳين وارو آهين، جو سومل جهڙي پدمڻي زال ملي اٿيئي. خدا ڪري، شل اوهين خوش ۽ آباد رهو، پر منهنجي هڪ آرزو آهي، جيڪڏهين اعتراض نه هجي ته ٻڌايان.' راڻي ڪيس چيو ته 'حضور، بنا حجاب جي حڪم ڪري سگهو ٿا، بندو حاضر آهي.' همير سومري چيو ته 'منهنجي خواهش آهي ته هڪ واري آءٌ به سومل جو درشن ڪريان!' راڻي چيو 'مون کي ڪو اعتراض ڪونهي، پر سومل ڪڏاهين اها ڳالهه پسند ڪونه ڪندي.' همير سومري چيو ته 'ڪا به تجويز ڪري، مون کي هڪ واري سومل جو ديدار ضرور ڪراءِ.' راڻي ڪيس چيو ته 'اوهين جيڪڏهين هرو ڀرو سومل ڏسڻ چاهيو ٿا، ته ويس بدلائي مون سان منهنجا ماڻهو ٿي هلو.' جيتوڻيڪ همير سومري کي هيءَ ڳالهه ڳري لڳي، ۽ کيس انهيءَ ويس ۾ وڃڻ ۾ بي عزتي هئي، مگر ٻيو ڪو چارو نه ڏسي، ميهارڪو ويس ڪري ساڻس گڏجي ويو.

سومل، جا راڻي لاءِ اڪيون ڀاڻيو ويٺي هئي، سا کيس اڪنڊ ۽ اڪبر سان ملي، ۽ ساڻس ٻيو ماڻهو گڏ ڏسي پڇيائين ته 'هيءَ ڪير آهي؟' راڻي جواب ڏنو ته 'هي منهنجو ماڻهو آهي.' پر همير جي مهانڊي مان ٿي سومل تاڙي ورتو ته قصو ٻيءَ طرح آهي، سو کيس ٿاري لاءِ چيائين ته 'مينهن ته ڏهي وٺ!' همير سومرو سڙي ويو، پر لاچار کيس ڪسجي مسجي چيو مڃڻو پيو، ۽ ٿانءَ کڻي مينهن ڏهڻ ويٺو. هڪ بادشاهي ڀاو، ٻيو وري يا عمر اهڙو ڪم نه ڪيائين، ۽ ٻيو وري مينهن ۾ هئي ڪا ڪاٺ ميڙهي، سو ڇرڪندي هڻي ۾ لقون پنجي ويس. سومل ۽ راڻو ته کيس اتي ئي ڇڏي وڃي محلات ۾ آرامي ٿياه همير ويچارو، محبت جو ماريو، دل جو سوو ساڙي، ڪير جو ٿانءَ نوڪرن کي ڏيئي سوٽي ويو؛ ۽ ساڻس ٿيل جٺ جو عيوضو راڻي کان وٺڻ جون سٽون سٽڻ لڳو.

صبح جو سوير، راڻي کي قاصد هٿان چوائي موڪليائين ته 'اسين موني ماڳ وڃون ٿا، توکي هلڻو هجي ته تيار ٿي اچ؛ جي نه هلين ته جواب جلد ڏي.' راڻي جواب ڏنو ته 'منهنجو ملڪ هاڻي هي آهي. ساٿيهه کي منهنجا سوين سلام ڏجو: مومل جي محبت مون لاءِ بس آهي.' راڻي جو اهڙو رکو جواب، مومل کي نه وڻيو. تنهن کيس چيو ته 'اڻين سنگتين کي وسارڻ نه کپي. سهڻي صلاح هيءَ آهي ته اوڏين روبرو وڃي، کانئن موڪلائي اچو.' مومل جي مت مڃي، راڻو کانئن موڪلائڻ ويو؛ مگر همير سومرو مٽس سڙيو ويٺو هو، تنهن اڳ ۾ ئي بندوبست ڪري ڇڏيو هو. جيئن راڻو وٽن آيو، تيئن سيني گڏجي کيس چوکنبو پلڏي اُٺ تي قابو ڪيو؛ سڌو عمرڪوٽ ڏي راهي ٿياءِ اتي پهچڻ بعد کيس ترم ۾ وڌو ويو. مومل ويچاري، راڻي لاءِ بيقرار هئي ۽ راڻو مومل لاءِ ماندو هو، گهڻو وقت نظربند رهيو ۽ مومل جي وڇوڙي ۾ ڏاڍا ڏکيا ڏينهن گذاريائين. آخر، ڪن ڇڻن ڄڻن جي چوڻ تي همير سڙيو، ۽ راڻي کي بند مان ٻاهر ڪڍيائين؛ پر انجام ورتائين ته وري مومل جو منهن به نه ڏسندين!

راڻو انجام ڏيئي آزاد ته ٿيو، پر محبت جو ماريو، ڪٿي ٿو انجام پاري سگهي؛ عشق جو انڌو آهي، ان جي اڳيان ڪوبه انجام يا اقرار بيهي نٿو سگهي. جيئن مڇي پاڻيءَ کان سواءِ تڙ ڦندي آهي، تيئن راڻي جي دل به محبوب بنا بيقرار هئي. راڻو به وجهه ملڻ تي منهنجي پلي اُٺ تي چڙهي مومل وٽ ويندو هو، ۽ ڏينهن اڀ رهي موٽي ايندو هو. اهڙيءَ طرح، جڏهين جڏهين وجهه ملندو هوس، تڏهين تڏهين وڃي مومل سان رهاڻيون ڪري، موٽي ماڳ تي پيو ايندو هو. اهو سلسلو اهڙو رکيائين جو ڪنهن کي به ڪل ڪانه پئي: مگر چوندا آهن ته "عشق ۽ مشڪ به ڪڏهين ڳجها رهيا آهن؟"

آخر ڳالهه ظاهر ٿي پيئي.

هڪ ڏينهن، پنهرڪي جسو، جيئن راڻو ڪاڪ ڪان موٽي آيو هو، ۽ اُتي جي ڳاڙهي دز لڳن تان ڌوئي پئي لاٿائين، تيئن سندس گهر واريءَ جي نظر ڳاڙهي پاڻيءَ تي وڃي پيئي-جو ڪاڪ جي ڳاڙهي مٽيءَ جي دز سبب ڳاڙهو ٿيو هو-جنهن سَس کي مڏي اهو پاڻي ڏيکاريو، جا ڳاڙهو پاڻي ڏسي ڏجي ويئي، ۽ وڃي همير سومري کي (جو سندس ناٺي ٿيندو هو) ڳالهه ڪيائين. همير سومرو سمجهي ويو ته اهو رنگ ڪاڪ جي مٽيءَ جو آهي؛ ۽ راڻو، وڃڻ نوڙي، مومل وٽ وڃي ٿو. انهيءَ ڪري کيس ڏاڍي ڪاوڙ لڳي، سو راڻي کي وري جيل ۾ وڪيائين، ۽ سندس ڏاچيءَ جي پيرن ۾ ڪلا هڻائي، جڏو ڪري ڇڏيائين. جيل ۾ راڻي سان ڏاڍيون سختيون ڪيائين. اهو حال ڏسي، سندس پيءُ، جا همير جي گهر ۾ هئي، تنهن کي ڏاڍو ڏک ٿيو، ۽ پنهنجي مڙس همير سومري کي منٿ ميڙ ۽ آزيون ڪري، پنهنجي پاڻ راڻي کي آزاد ڪرايائين. هاڻي، راڻي لاءِ مومل ڏي وڃڻ ۾ ڪا رڪاوٽ ڪانه هئي، ۽ ڪليو ڪلايو مومل وٽ وڃي ٿي سگهيو؛ پر پنهنجي ڏاچيءَ کي جڏو ڏسي ڏاڍو اوسان ٿيس. آخر پنهنجي جٽن ڏان معلوم ٿيس ته انهيءَ ڏاچيءَ جو گونرو آهي، جو ڪيترا دفعا ماءُ جي پٺيان اڳي ڪاڪ گهمي آيو آهي. پوءِ ڏاڍيءَ خوشيءَ سان ڪنوات کي جهاڙا ۽ جهوڙا پڌي، ڏاهي سنيرائي، گاشيو ڪري، مٿس سوار ٿي، ڪاڪ ڏي رخ رکيائين؛ ۽ موج سان مَتي کي هونگاريندو، هيءَ لات لنوندو پئي ويو ته

"هل ميان ڪرهل، ته پسان ماڙيون مومل جون؛
تـوکي چنڊن چاريـان طـرح سـوچاري تـرهل؛
اسين ماٽيون مومل، تون نايو ناڪيليون چرين."

راڻي جي وڇوڙي ۾ مومل پريشان هئي. هوءَ، راڻي جو

ونس نہ اچڻ جو ڪارڻ سمجهي نہ سگهي: ويچاريءَ کي کهڙي گهر، تہ ڪو راڻي سان هُتِ هي ويل وهي رهيا آهن، سو رات ڏينهن انتظار ۾ اوسيڙي ۾ رهندي هئي، ۽ رات جو، پنهنجي دل کي آٿت ڏيڻ لاءِ، پنهنجي وڏيءَ ڀيڻ سومل کي، راڻي جو ويس پهرائي پاڻ سان گڏ پلنگ تي سمهاريندي هئي. قضا سان، جنهن رات، راڻو سڪ ۽ سوز مان وري اچي سندس محلات ۾ پهتو، تنهن رات بہ دستور موجب، ٻئي ڀينرون هڪ وڇاڻي گهريءَ ننڊ ۾ ستيون پيون هيون: اهو نظارو اکين اڳيان ڏسي راڻي کي ڏاڍي غيرت آئي! پهريائين تہ پانيائين تہ هڪ ئي ڌڪ سان ٻنهي جا سر قلم ڪري ڇڏيان، پر عورت تي هٿ هلائڻ واجب نہ سمجهي، پنهنجو لڪڻ، سومل جي پيرسان نشانيءَ طور رکي پويان پير ڪري اچي عمرڪوٽ پهتو.

صبح جو جان سومل جاڳي، ڏسي تہ راڻي جو لڪڻ پيرسان رکيل آهي. سمجهي ويئي تہ: راڻو ڪيس رات ٻئي ماڻهوءَ سان سُتل سمجهي، موٽي ويو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ۾ سندس ڏوهہ ڪونہ هو، مگر تنهن هوندي بہ پڇتاءَ ڏيس، ۽ هٿ مهٽڻ لڳي؛ مگر هاڻي ڇا ٿي ڪري سگهي: ڇٽل تير وري موٽي اچڻ جو نہ آهي. سومل پوءِ قاصد پٺيان قاصد موڪلي ڪيس سچيءَ حقيقت کان واقف ڪيو.

ڪام ڪارڻهن جي ڇڏيءَ جا، تنهن مسائي مون سُئو؛
ڪت ڏسي تو ستن ڪنئو، ات الاجي ڇا ڏٺو؛
وير وسهين ڪونہ هو - مون وٽ مٺا ڪو مڙس ٻيو.

ويچاريءَ ڪئين ڪانگ اڏايا، پر هو باز نہ آيو. هن ڪيترا جتن ڪيا، پر سڀ اجايا؛ چڻ پاڻيءَ تي ليڪو. سومل ويچاري ڏاڍي پريشان ٿي: شڪل ڪومائجي ويس، ڪاڏو پيتو زهر ٿي آيس، ۽ رات ڏينهن هنجون هاري رُئندي هئي. ويس

وڳا سڀ وسري ويس. هنڌ ۽ حجرا ڪائڻ پئي آيس، گهڻي ئي مٿا هنيائين پر راڻو نه مونيو. هاڻي، مومل ڪان وتيڪ اوسيڙو سٺو نه ٿيو، ۽ پيو ڪو وسيلو نه ڏسي، وڻجارڪو ويس ڪري، ڪاڪ مان رواني ٿي، ۽ عمرڪوٽ اچي پهتي؛ ۽ عمرڪوٽ جي هاٽوڪي شهر ڪان پوٽا ٻه ميل پري، هڪ دڙي تي ماڙي ٺهرائي رهڻ لڳي - جنهن جا قتل نشان اڃ تائين عمرڪوٽ ڪان نبي سر واري وستي تي، ڏاڙهي پٽ ڪرڙئي جي پرسان آهن: جنهن کي مومل جي ماڙي چوندا آهن - مومل اهڙيءَ چالاڪيءَ سان ويس مٽايو، جو ڪنهن کي به ڪل ڪانه پيئي. ڪجهه عرصي گذرڻ بعد راڻي ميندري سان رستو ٺيس؛ جو وڏي گهاٽي دوستي ٿي؛ ۽ اهڙي پريت ٿي وين، جو گڏ ڪائيندا، پيئندا ۽ چوپڙ وغيره راند ڪندا هئا. هڪ ڏينهن راند ڪندي، مومل جيئن ڍارو اڇليو، تيئن سندس ٻانهن تان ڪپڙو لهي پيو، ۽ راڻي جي نظر وڃي هن جي ٻانهن وارين تروڪڙين تي پيئي؛ جي ڏسي يڪدم سڃاتائين ته مومل آهي! مومل به جڏهين ڏٺو ته هاڻي راز پڌرو ٿي پيو آهي، تڏهين پاڻ کي ظاهر ڪري، پلؤ پائي، راڻي جي پيرن تي ڪري پيئي ۽ نهايت نيزاريءَ سان چوڻ لڳي ته پيارا:

وُس مَ رسڻ گهوريو، چڏ راڻا ريڏائي،
منهنجي ميٽ ميندرا عـاقـل اڳـلائي،
لپينچ 'لطيف' چئي ڪـامـل ڪڇائي،
ڪر معاف مدائي، ته سوڍا سڪياڻي ٿيان.

"آءٌ تنهنجي در جي داسي آهيان، سون کي پاڻ وٽ اجهو ڏي" مگر راڻو پنهنجي هوڏ تان هيٺ نه لٿو، ۽ منهن ۾ گهنڊ پائي چوڻ لڳو ته

"چئي جا هيڪار، ڪيهي جوڙي تيهن ول جي
نه چاڻـان پيهار، ميرو مئي ڪين جيئري."

مومل اهو ڏسي سندس دامن ۾ هٿ وجهي عرض ڪيو ته 'منهنجا پيارا! آءُ آسائتي ٿي آئي آهيان، سو مهرباني ڪري مون کي پناهه جو پاند ڏي.' پر راڻو نه مڙيو. مومل جي دل کي ڏاڍي چوٽ آئي، ۽ جيائين ته هاڻي سنسار ۾ رهڻ اجايو آهي، سو مايوس ٿي موٽي، گهر اچي ڪاٺين جو ڍگ ڪرائي، مٿي ٽيڻ لاءِ ان تي چڙهي ويٺي؛ ۽ پوءِ باهه ڏياريائين. راڻي کي ڪن ۾ اها خبر پهچي ويئي، سو ڊوڙندو آتاهه ڏي آيو ۽ مومل مچ ۾ ڏسي، سندس به دل پرجي آئي: اکين ۾ آب آٽي، مٿان مچ ۾ ٽپو ڏيئي ڪاهي پيو، ۽ پتنگ وانگي مومل مٿان پاڻ صدقو ڪيائين.

(روح رهاڻ تان مدد ورتل)

باب ستون

سوڍن جي حڪومت

سنه ١٤٣٩ع ۾ همير سومري کان، راڻي همير سوڍي عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو. انهيءَ عرصي اندر، يعني ١٣٥٥ع کان (جڏهين عمر سومري عمرڪوٽ هٿ ڪيو)، سنه ١٤٣٩ع تائين (جنهن ۾ راڻي همير عمرڪوٽ تي پنهنجو قبضو ڪيو)، يعني ٨٤ سالن ۾ هيٺئين موجب راڻا ٿيا: ”ڌارابرش“ کان پوءِ ”راڻو دوجنشال“ ٿيو، ان بعد ”راڻو ڪيهرو“، ۽ ”راڻو اوتاردي“ ٿيو. آن وقت جيتوٽيڪ انهن وٽ حڪومت ڪانه هئي ته به قوم پاران کين ”راڻپ“ جو لقب هو، جيئن هن وقت به آهي.

راڻو اوتاردي

هي مشهور ۽ هاڪارو راڻو هو. سندس وهانءُ، مارواڙ جي راجا راءِ چونڊاجي (جنهن جي حڪومت وڪرمي سنبت ١٤٥١ کان ١٤٨٠ تائين مارواڙ تي هئي) جي گهران ٿيو هو. ان وهانءُ جي خوشيءَ ۾ هن راڻي، پانن ۽ چارڻن کي گهڻو دان ڏنو هو، جنهنڪري انهن سندس ساراهه ۾ ڪيترائي چند ۽ ڪوتائون ٺاهيون هيون، جي اڄ به ماڻهو چاهه سان ٻڌائيندا آهن. راڻي اوتاردي کان پوءِ ”راڻو ڏرو“ ۽ ان بعد ”راڻو همير“ گاديءَ تي ويٺو (١).

---

(١) ”آمرڪوٽ اتهاس“، صفحو ٥٠-٥١

راٺو ھمير

ھي مشهور راٺو ٿي گذريو آھي. ھن راڻي، سنه ١٤٣٩ع ۾، ھمير سومري کان، عمرڪوٽ جي حڪومت ھٿ ڪئي. سنه ١٣٥٥ع کان ١٤٣٩ع تائين، عمرڪوٽ تي سومرن جو قبضو رھيو ۽ سوڍن جو زور ٽٽل ھو. سومرن جو پوئيون حاڪم ھمير جيتوڻيڪ عمرڪوٽ جو حاڪم ھو، تہ بہ سندس وزير ميندرو گهٽ نہ ھو؛ ۽ سوڍا بہ ھاڻي زور وٺڻ لڳا ھئا ۽ راٺن جي مجتا بہ اڳئين کان وڌڻ لڳي، تنھنڪري ھمير سومري، پنھنجي حڪومت جي پائي پڪي ڪرڻ لاءِ راڻي ميندري جي ڀيڻ سان شادي ڪئي، ۽ ميندري کي، پنھنجو وزير مقرر ڪيائين. انھيءَ ريت راٺن سان رس رھائي پئي ھليو، مگر پوءِ جڏھين ھمير ۽ ميندري جي پاڻ ۾ اچي لڳي، تڏھين ملڪ ۾ بي بندوبستي ٿي پيئي، سوڍا سخت ناراض ٿيا. وڌيڪ ماڻهو بہ سومرن سان سندن ظلمن ڪري ڪڪ ھئا، ۽ سما بہ سومرن جي برخلاف ھئا. ھمير سوڍو ان وقت ۾ راٺو ھو، جنھن اھو موقعو غنيمت سمجهي، ھمير سومري کان عمرڪوٽ کسي پنھنجي ھٿ ڪيو. سما گهراڻي جي پهرئين حاڪم ڄام انڙ، ٿر جو پاسوئي ڇڏي ڏنو ھو، جنھنڪري ٿر ۾ راٺن جو راڄ ھلندو آيو.

راڻي ھمير جي پير پٿوري تي ڪاھ: پير پٿورو،

ٻرمار سوڍاونس مان، راڻي ھمير جو ڏورانھون سوٽ ھو. ھن جا وڏا ان وقت ھاٽوڪي ماڙيءَ واري ھنڌ (اڪڙي اسٽيشن پرسان) رھندا ھئا. سندس ٻيءَ جو نالو "ساڌڻ" ۽ ڏاڏي جو نالو "پاڻ" ھو. پير صاحب فقير تن ۽ وڏي ڪرامت وارا ھئا، جنھنڪري ڪيترائي ماڻهو اچي سندس چيلا (مريد) ٿيا. ڏينھون ڏينھن مريدن جو تعداد وڌندو ويو، اھو ڏسي، راڻي

همير خيال ڪيو ته متان پڻورو زور وٺي وڃي ۽ ڪنهن ڏينهن مون کان حڪومت کسي وٺي، تنهن ڪري هن جو زور ڪڇيءَ ۾ ئي پچي ڇڏجي، ۽ کيس اسرڻ نه ڏجي. اهو ويچار ڪري، هڪدم پير صاحب ڏي سندس خاص ماڻهوءَ هٿان حڪم ڏياري موڪليائين ته "پيري مريدي بند ڪر." پلا پير صاحب ته وڏي پهچ وارا، لاطمع ۽ درويش تن هئا، جن کي دنيا جي بادشاهيءَ جي ڪا لالچ ڪانه هئي، مي ڪنهن ٿا اهڙا اجايا حڪم مڃين. سو، سندس حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيائون. اهو ٻڌي همير لشڪر وٺي پير صاحب تي ڪاهي ويو. جڏهين ويجهو پهتو، تڏهين پير صاحب جن پنهنجي اوتاري ۾ ڪيترن ماڻهن سان ويٺا هئا. ڪنهن شيوڪ هنن کي پريان ڏسي، پير صاحب کي عرض ڪيو ته 'سائين، راڻو همير ڪاهي اچي ٿو'. پير صاحب جن فرمايو ته 'ابا! جيڪڏهين اهي پنهنجا خير خواهه هوندا ته اچي پهچندا، پر جي مٿن ۾ ڪا مدي هوندن ته هيستائين پهچي به ڪونه سگهندا' پير صاحب جن جو ائين چوڻ، ۽ همير جو پنهنجن سوارن سميت زمين ۾ پيهي وڃڻ؛ فقط سوارن ۽ گهوڙن جا مٿا وچي ٻاهر رهيا.

راڻو همير هيءَ روئداد ڏسي ڏاڍو شرمسار ٿيو، ۽ پڇتاءُ ظاهر ڪيائين، تڏهين مس مس جند آزاد ٿيس. اتان پير صاحب جي پيرن تي ڪري، پنهنجو ڏوهه بخشائڻ لڳو. پير صاحب جن ته دياوان هئا، جن کي ڪنهن سان به وير ڀاءُ رکڻو ڪونه هو، تن کيس معاف ڪيو ۽ عزت سان آمڻ تي وهاريو. هن بعد، راڻو همير به پير صاحب جن جو شيوڪ بڻجي موٽي آيو، ۽ پوءِ هميشه پير صاحب جن کي عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. ۽ پيا به سيئي پير صاحب جن جا مريد ٿيا ۽ پنڌيان مقرر ڪري ڏنائون ته آئيندي هرڪو هاري، ساليانو، ٻنيءَ جي پيدائش مان هڪ ٽويو ان جو، ۽

چوکر يا چوکريءَ جي شاديءَ وقت سوا رپيو پير صاحب کي ڏيندو رهندو، جو اڄا تائين ماڻهو سندن پوين "ڀٽوري پونا پيرن" کي ڏيندا اچن ٿا.

راڻي همير کان پوءِ راڻو ڏوڏو، راڻو وسيو عرف ويرسين، راڻو تيجو عرف تيج سنگ، راڻو چانپو، ۽ راڻو گانگو ٿيا.

راڻو گانگو

هن راڻي جي وقت ۾، جيسلمير جي حاڪم هر راج ڀاٽي (سنبت ۱٦۱۸-۱٦۳۴=۱۵۴۰ع-۱۵۵٦ع) عمرڪوٽ تي ڪاهيو. راڻو بهادريءَ سان وڙهيو، پر شڪست کاڌائين. هر راج کيس گرفتار ڪرائي جيسلمير وٺي ويو ۽ اتي وڪيائين، جتي نيٺ مري ويو (۱). ان بعد راڻو پتو عرف پرشاد گاديءَ تي ويٺو.

راڻو پرشاد

هي مشهور ۽ جرات ڀريو راڻو ٿي گذريو آهي. هن جي ڏينهن ۾ همايون بادشاهه دهلي مان لوڏجي سنڌ ۾ آيو، جنهن کي هن مدد ڏني.

همايون جو عمرڪوٽ ۾ اچڻ: بابر جي وفات کان ۱۰ سال پوءِ، ۱۰ محرم ۹۴۷هه (۲) برابر اپريل ۱۵۴۰ع (۳)، قنوج وٽ شيرشاهه، همايون کي شڪست ڏني. اتان همايون ڀڄيائين آگري ويو، پوءِ لاهور ۾ آيو، جتي هڪ رات کيس گهٽيون ڪائيندي ننڊ اچي ويئي: خواب ۾ هڪ

---

(۱) "راجپوتانا اتهاس"، هندي. "همايون نامه" ۾ لکيل آهي ته "راڻي پرشاد جي پيءُ کي، سنڌ جي حاڪم مرزا شاهه حسن ماريو هو." "انڊين ڊيلٽا ڪنٽري"، صفحي ۹۲ ۾ به ائين لکيل آهي.

(۲) "تاريخ معصومي"، صفحو ۱۶۵.

(۳) "مغلن جي هند ۾ سلطنت". مسٽر شرما، جلد ۱، صفحو ۰۹۳.

بزرگ ڏنائين، جنهن چيس ته 'دلگير نه ٿي، توکي هڪ پٽ پيدا ٿيندو ۽ اهي تڪليفون لهي وينديون. ان ڇوڪر جو نالو 'جلال‌الدين محمد اڪبر' رکج.' همايون ڏاڍو سرهو ٿيو. ان وقت سندس بيگم صاحبه کي حمل هو. همايون کي پڪ هئي ته پٽ ڄمندو، پر ڄائي ڌيءَ (۱). همايون وري مايوس ٿيو، ته ايتري ۾ خبر آيس ته افغان اچي لاهور تائين پهتا آهن، سو تڙتڪڙ ۾ نپڙ بڌي، پهرين رجب ۹۴۷هه جي سنڌ ڏي رخ رکيائين. ۲۸ رمضان ۹۴۷هه، برابر ۲۶ جنوري ۱۵۴۱ع (۲) جي روهڙيءَ ۾ پهتو. ان وقت سنڌ ۾ مرزا شاهه حسن ارغون حاڪم هو، جنهن ظاهري طرح ساڻس ڦٽائڻ جي نه ڪئي، پر اندروني طرح کيس هرڪا تڪليف ڏيئي، لوڌي ڪيڻ جا گهاٽ گهرڻ لڳو. روهڙيءَ ۾ اچڻ وقت، همايون وٽ به لک لشڪر هو، جنهن‌ڪري کاڌي جي سخت تڪليف ٿيس، ۽ رسد حاصل ڪرڻ لاءِ پات ۾ آيو، جتي هڪ عجيب واقعو ٿيو:

سندس ساڻيجيءَ ماءُ دلدار بيگم (هندال جي سڳي ماءُ) هڪ محفل ڪوٺائي. ملاقاتين ۾ هڪ ۱۴ ورهين جي نازنين حميده بانو کي ڏسي، همايون مٿس مفتون ٿي پيو - اها مير بابا دوست المعروف مير علي اڪبر موسوي جاميءَ جي ڌيءَ هئي، جو هندال وٽ وزير هو - حميده کي شاديءَ لاءِ چيائين، پر هن انڪار ڪيو. نيٺ دلدار بيگم جي ڪوشش ۽ سمجهائڻ سان حميده قبول ڪيو، ۽ سيپٽمبر ۱۵۴۱ع سومر ڏينهن (۳) مير ابوالبقا سندس نڪاح جي رسم ادا ڪئي. ٽن ڏينهن بعد موٽي پيرلوءِ ويو، جتان سندس ڀاءُ هندال قنڌار ويو. لشڪر

(۱) "همايون نامو"، انگريزي؛ صفحو ۱۴۶.
(۲) "سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي جرنل"، جلد ۴، پارٽ ۳، صفحو ۳۴.
(۳) "همايون نامو"، انگريزي؛ صفحو ۵۱.

۾ اچي مليريا پيئي، جنهنڪري ڪيترا سپاهي مري ويا (١)۔
اتان ٦ نومبر ١٥٤١ع = ڀهرين جمادي الاول ٩٤٨هه، سيوهڻ
تي ڪاهي ويو۔ پنجن مهنن جي ڪوشش بعد، نااميد ٿي
موٽي ٤ مارچ ١٥٤٢ع جي بکر ۾ آيو (٢)۔ مرزا شاهه حسن
پٺيان ڪاهي آيو، جتان پڻ زميندارن جي مدد سان، چوپايو
مال ڪڍي، ڪلن جي وسيلي، درياهه اڪري هن پر ٿيو (٣)۔
۽ تڪليف بعد اچي روهڙيءَ پهتو، جتي ڪيترا سپاهي ۽ سردار
ڪٽڪ تي ڇڏي ويا: همايون دل لاهي سڪي شريف ڏي وڃڻ
جو ويچار ڪيو۔

اجا انهيءَ خيال ۾ هو، ته جوڌپور جي راجا مالديو جو
قاصد پهتو ته 'جيڪڏهين جوڌپور ايندا ته ويهه هزار راجپوتن
جو لشڪر تيار ڪري ڏيندس'۔ انهيءَ پيغام پهچڻ تي همايون،
٧ مئي ١٥٤٢ع = ٢١ محرم ٩٤٩هه، منزل ڪٽي بکر مان
روانو ٿيو ۽ پڻ مهنن بعد، ٢ ربيع الاول ٩٤٩هه جي بيڪانير
پهتو۔ جتي، بادشاهه ڪن سڄڻن جي صلاح سان، سمندر بيگ
کي راجا مالديو ڏي موڪليو، جو ترت واپس آيو، ۽ بادشاهه
کي چيائين ته 'مون کي هت حضور جن جي حق ۾ وفائي
۽ سچائي نظر ڪانه آئي'۔ بادشاهه جڏهين ڦلودي ڳوٺ ۾
پهتو (جو جوڌپور کان ٣٠ ڪوهه پري هو)، تڏهين وري
خاص جاسوس شمس الدين اتڪ کي راجا مالديو وٽ موڪليائين،
جنهن جلدئي خاطريءَ جهڙي خبر آڻي ڏني ته 'راجا، شير شاهه
سان ملت آهي ۽ اوهان کي ڦاسائڻ لاءِ اهو چار پکيڙيو اٿس'۔
ملا سرخ، جو اڳي همايون وٽ ڪتابچي هو، سو هينئر راجا
مالديو وٽ زبردست هو، تنهن همايون بادشاهه کي اڳواٽ

(١) "هسٽري آف سنڌ"، جلد ٢، مرزا قليچ بيگ
(٢) "سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي جرنل"؛ جلد ٤، پارٽ ٤، صفحو ١٨٣۔
(٣) "تذڪرات الواقعات"، صفحو ٤٨۔

آگاهه ڪيو ته 'مالديو جي سن ۾ سَدي آهي؛ سندس حد اندر پير به نه پائجو."

هاڻي، همايون لاءِ سڀ رستا بند هئا. آخر گهڻ - گهوٽ ڪري، سنڌ ڏي رخ رکيائين. ڦلودي ڪان ساتلمير لنگهي، پهرين جمادي الاول ٩٤٩هه برابر ١٥٤٢ع جي جيسلمير پهتو. ڪيترا ماڻهو بک ۽ اُڃ جي ڪري مري ويا، ۽ ڪيترا پٺ تي رهجي ويا. جي ڪنول ڏنڊ وٽ اچي مليا؛ جتي جيسلمير جي راجا لون ڪرن (سنبت ١٥٨٥-١٦٠٠) جي طرفان، سونڪرن سردار جي هٿ هيٺ، ڏنڊ تي زبردست پهرو بيٺل هو: انهيءَ لاءِ ته همايون کي پاڻي نه ملي. همايون جا ماڻهو، جي اُڃ ۾ آتاهئا، تن پهريدارن کي شڪست ڏيئي، ڏنڊ تي قبضو ڪيو، ۽ پاڻي پي اُڃ لاٿائون. رستي ۾ ڪٿي به کوهه ڪونه هو، چاڪاڻ جو راجا مالديو سڀ کوهه لٽائي ڇڏيا هئا؛ جنهن ڪري، نه رڳو جانور پر ماڻهو به اُڃ وگهي مرڻ لڳا. جانورن جي اهڙي اٿات ٿيي، جو خود همايون جو گهوڙو به رستي ۾ بک ۽ اُڃ جي ڪري سري ويو. بادشاهه هڪ سپاهيءَ تهيربيگ کان گهوڙو گهريو، مگر هن ڪنور دل ڪيس گهوڙي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. پٺيان دشمن به ڳولا ۾ هئا. بيو ڪو چارو نه ڏسي، لاچار، بادشاهه آٺ هٿ ڪري ان تي سوار ٿيو؛ پر پوءِ روشن بيگ نالي هڪ سپاهيءَ پنهنجو گهوڙو ڏنو، جنهن تي راڻي سوار ٿيي، ۽ پاڻ پيادو هليو. سچ ۾ پاڻيءَ جو نالو به ڪونه هو (١)؛ سپاهي ۽ پاڻ اڃي وياڪل ٿيا. قضا سان روشن بيگ وارو گهوڙو به مري ويو: تڏهين خالدبيگ (٢) پنهنجيءَ ماءُ جي سواريءَ جو آٺ تي بندوبست ڪري، پنهنجو گهوڙو شهنشاهه جي خدمت ۾ آڻي بيهاريو، جنهن

(١) "تذڪرات الواقعات"، صفحو ٦٢.
(٢) "تاريخ فرشته"، اردو، صفحي ٢٣٦ ۾ "نديمڪوڪ" نالو لکيل آهي.

ني راڻي سوار ٿي. آڃ ۽ بک جي ڪري، ڪيترا سپاهي بيهوش ٿي مري ويا، ۽ روج راڙو مچي ويو. اتي ڪيس سڌ ملي ته دشمن ويجهو اچي پهتو آهي.

همايون، ڏيرج ڏاري پنهنجن ماڻهن کي مخاطب ٿي چيو ته 'جنهن کي وڃڻ جي مرضي هجي، سي هتي رهن، ۽ ٻيا سامان ۽ عورتون وٺي اڳتي هلن'، پر دشمن اچا پهتو ڪونه هو، تنهن ڪري بادشاه سيني ماڻهن کي وٺي اڳتي وڌيو. اها رات به تمام انڌاري هئي: پويان ماڻهو جيڪي هئا، سي رستو ڀلجي ويا، جن کي پرڀات وقت دشمن اچي گهيرو ڪيو. شيخ علي نالي هڪ بهادر ماڻهو هو، جو ٢٢ ماڻهن سان دشمن کي سامهون ٿيو، ۽ نيٺ هڪ تير هڻي دشمن جي سينا‌پتيءَ کي ماري وڌائين، جنهن ڪري ٻيا ماڻهو پڇي ويا ۽ انهن جو سامان، اٺ ۽ گهوڙا مغلن جي هٿ آيا، جي وٺي همايون جي پٺيان روانا ٿيا. ڪجهه پنڌ ڪرڻ بعد، همايون کي هڪ کوهه وٽ اٽل ڏنائون - جو کوهه ڪيتري گهولا بعد هٿ آيو هو - شيخ علي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ سڄو قصو بادشاه کي ٻڌايائين.

ٻئي ڏينهن، بادشاه سيني ماڻهن سميت عمرڪوٽ ڏي روانو ٿيو، پر واٽ ۾، ٻه ڏينهن پاڻي نه ملڻ ڪري، ڪيس ڏاڍي تڪليف ٿي. ٽئين ڏينهن، هڪ کوهه ڏٺائون (١)، جو تمام اونهو هو، جنهن مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ وقت ٿي لڳو، ۽ ان کان نوڙ (ورت) ڇڪائي پاڻي ڪڍڻ کان سواءِ، ٻيو وسيلو هوئي ڪونه (٢). انهن وٽ، ان وقت، فقط هڪ ڏول هو، تنهنڪري ڍنڍورو ڏيئي، سيني کي ٻڌايو ويو ته هرهڪ کي نمبر وار پاڻي ملندو. پر ماڻهن کي آڃ اهڙو اچي هلاڪ

(١) اهو کوهه، ڳوٺ پارنو تعلقي ڇاڇري جو هو.

(٢) "تاريخ فرشته"، انگريزي؛ جلد ٻيو، صفحو ٩٤.

ڪيو هو، جو سيڪو پاڻي نه ڀريائين مون کي پاڻي ملي. جيئن ڏول ٻاهر نڪتو ته ماڻهو وڃي مٿانس ڪڙڪيا، جنهن ڪري ڏول جي رسي ٽٽي پئي، ڪيترا کوهه ۾ ڪري مري ويا؛ وري روڄ راڙي جي نئين مصيبت شروع ٿي. ڪيترا اڃ جي ڪري اهڙو وياڪل ٿيا، جو آلي ٿي ريتيءَ تي ڪري پيا، ۽ سندن زبان ٻاهر نڪري آئي. ڪيترا ته 'اڃ جي وگهي مرڻ کان، کوهه ۾ ٽپو ڏيئي مرڻ' بهتر سمجهي، کوهه ۾ ٽپي پيا. ٻئي ڏينهن وري هڪ تلاءُ ڏٺائون. ڏينهن هو ڪتل ۽ وهٽ هٿا اڃايل، سو ايترو پاڻي پيتائون جو آفرجي مري ويا (۱). اتان همايون اڳتي وڌيو، ۽ تڪليفون سهندو، نيٺ اچي ۲۳ آگسٽ ۱۵۴۲ع جي عمرڪوٽ پهتو (۲).

جنهن واٽيءَ ڪڏهين ڪٽ ڏٺا ڪين هيٺ پير به نه رکيو هو، سا اڄ جهنگل ۾ پنڌڪي رهي هئي. جنهن وقت، پاڻي گهرڻ تي ڪير ايندو هو ۽ هڪ کي سڏ ڪندي هئي، ته سوين ٻانهيون حاضر ٿينديون هيون، سا اڄ پاڻيءَ ڍڪ لاءِ حيران هئي، ۽ اگهاڙين پيرين پنڌ ڪرڻو ٿي پيس: ڏاڍيءَ جا رنگ نيارا آهن!

همايون انيڪ تڪليفون سهي اچي عمرڪوٽ پهتو. ان وقت عمرڪوٽ جو راڻو پرشاد (۳)، بادشاهه جي اچڻ جو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ ڪوٽ جي ٻاهران اچي مغلن جي آجيان

---

(۱) "طبقات اڪبري"، انگريزي؛ ترجمو، سرايلٽ جي "تاريخ هند"، جلد ۵؛ صفحو ۲۱۳.

(۲) "تاريخ فرشته"، اردو، ڀريون ڀاڱو، صفحو ۳۳۶؛ ۽ "ٽاڊ راجستان"، گجراتي، ڀريون ڀاڱو، صفحي ۲۴، جو فوٽ نوٽ.

(۳) "ٽاڊ راجستان"، انگريزي، جلد ۳، صفحو ۱۲۸۲، واٽسن ڪروڪ؛ ۽ "ٽاڊ راجستان" گجراتي؛ پاڱو ڀريون، صفحو ۱۲۴؛ پر "تاريخ فرشته" اردو، پاڱو ڀريون صفحو ۳۳۶ ۾ "راڻو نام ٻهٽ" لکيل آهي.

ڪيائين، ۽ حرم لاءِ ڪوٽ خالي ڪرائي ڏنائين، ۽ ٻيا ماڻهو ٻاهر رهيا. بادشاهه جي تڪليفن تي همدردي ڪري، کاڌ خوراڪ جو سامان چڱي انداز ۾ ميسر ڪري ڏنائين. همايون پنهنجو عيال قلعي ۾ رهايو. راڻي جو سارو عملو شهنشاهه جي خدمت ۾ حاضر هو. همايون کان سفر جون سختيون وسري ويون، ۽ هو راڻي تي نهايت راضي ٿيو؛ مگر همايون وٽ پنهنجو ڪونه هو، جو راڻي کي ڪا سوغات ڏئي. آخر سڀني اميرن کي گهرائي، شاهه محمد عثمان، سڀني جا جواهر ۽ نقد رقمون گڏ ڪرائي، انهن مان اڌ واپس ڏنائين، باقي اڌ مان لشڪر جو پگهار ۽ راڻي لاءِ سوغات جو پورائو ڪيائين (١). همايون، ٻوٽا ٻه مهينا عمرڪوٽ ۾ رهيو ۽ سنڌ فتح ڪرڻ جا پُور پچائڻ لڳو. راڻي کان مدد گهريائين: راڻي وٽ، پنهنجو ٻه هزار سوڍن جو لشڪر هو، ۽ پنج هزار پنهنجن سوٽن جو لشڪر به گهرائي، همايون کي ٺٽي تي ڪاهڻ لاءِ مدد طور ڏنائين ۽ پهنجي سر ماڻس گڏجي هليو.

[شهنشاهه همايون سخت گرمين ۾، ٽوري اٽالي مان جيسلمير کان ان رڻ مان لنگهندو عمرڪوٽ آيو هو، جو ڪيس ڀڪ هئي ته سندس دشمن سندس پٺ نه وٺندا. روايت آهي ته جڏهن هُن پنهنجو تخت وري ماڻيو، تڏهين هن ”راڪ ڏهر“ وٽ گهڙيل پٿر (Cut Stone) جي ٽانڪي ٺهرائي، جا سندس انهن ڏينهن جو يادگار هئي، جڏهن هو وڏيءَ آئيءَ ۾ هو ۽ اتان جي ماڻهن کيس پاڻي آڻي ڏنو هو. اهو ڏهر هاڻ سنڌ جي حد اندر ٻنهه سرحد وٽ آهي.*]

---

(١) ”همايون نامون“ انگريزي، صفحو ١٥٧-

* ايچ- ٽي- لئمبرڪ جي انگريزي ڪتاب ”سنڌ - آ جنرل انٽروڊڪشن“ جي سنڌي ترجمي (ص ٢٣) مان حوالو- سنڌي ادبي بورڊ.

اڪبر جو جنم

بيگم حميده بانو کي حمل هو، جنهنڪري بادشاه، پنهنجي حرم ۽ سندس ڀاءُ خواجه معظم کي عمرڪوٽ ڇڏي، ١١-آڪٽوبر سنه ١٥٤٢ع جي ڀاڻ روانو ٿيو. مولانا قند، مشهور هيئتدان کي به عمرڪوٽ ۾ ڇڏي ويو، جيئن هو ٻالڪ جي جنم جو پورو وقت وٺي، سندس بخت جو پورو تخمينو لڳائي سگهي (١). همايون کي ٽي ڏينهن مس گذريا، ته تاريخ ١٥-آڪٽوبر ١٥٤٢ع، برابر ڪارتڪ سڌي ڇٺ سنبت ١٥٩٩ع برابر ٥ رجب ٩٤٩ هجري، آچر ڏينهن، هڪ هندو گهر ۾، هندستان جو هاڪارو ۽ نيڪ بخت بادشاه "اڪبر" خوش قسمتي واريءَ جاءِ ۽ قسمت واري قلعي ۾ ڄائو (٢).

همايون، عمرڪوٽ کان ١٢ ڪوه پري هڪ تلاءَ تي منزل انداز هو، ۽ رات جو دير تائين خيال ۾ غلطان ويٺو هو، ته ڇرڪ ڀري اٿيو، ۽ ڏاڍيءَ جا شڪرانا مڃڻ لڳو. اميرن عجب مان پڇيو ته 'جهان پناه ڇا آهي؟' بادشاه فرمايو، 'ڏٺم ته: هڪ چمڪندڙ تارو، افق کان ابري، مٿي اسرڻ لڳو. جيئن چڙهندو ويو، تيئن مقدار ۾ وڌندو ويو، ۽ ويو تجلو ڪندو؛ تان جو زمين جي گهڻي حصي کي گهيرو ڪري، ان کي روشن ڪيائين. اتي هڪ درويش ڏٺم، جنهن کان سوال ڪيم ته "هي ڇا آهي" هن چيو ته "هيءُ تارو تنهنجي

(١) "اڪبر نامو" انگريزي، جلد ٢، صفحو ٣٧٤.

(٢) "اڪبر نامو" جلد ٢، صفحو ٥٦؛ "تاريخ معصومي"، صفحو ٩٧، ۽ "راجپوتانا اتهاس"، هندي، ڀاڱو پهريون، صفحو ٣١: پر "واقعات دارالحڪومت دهلي"، اردو، مصنف بشيرالدين احمد دهلوي، صفحي ٢٥٣ ۾ لکيل آهي ته "اڪبر جي جنم جي تاريخ ١٤ شعبان ٩٤٩هه، خميس جو ڏينهن هو. اصلي تاريخ ان ڪري مخفي رکي ويئي، ته ڪو جادو ٽوڻو نه ڪري؛ يا ڪا ٻي مصلحت هجي."

خاندان کي قائم ڪرڻ واري جيي مجسم روشني آهي؛ ۽ زمين جي جنهن حصي تي هن جي روشني پيئي، سو سندس آڻ مڃيندو ۽ هن جي حڪم هيٺ رهندو“. (١).

ايتري ۾ هڪ قاصد اچي پٽ ڄمڻ جي مبارڪ ڏني. چوڌاري خوشيون ۽ شادمانا ٿي ويا. همايون ڏاڍو خوش ٿيو. هھڙي مبارڪ موقعي تي، مغل محل ۾، جيڪا موج ۽ محفل ٿئي ها، جا ڏسي جيڪر فرشتا به ريسون ڪن؛ پر اُن وقت همايون وٽ ڇا هو؟ هاءِ قسمت! امير مبارڪ ڏيئي رهيا هئا، تڏهين همايون پنهنجي خاص خدمتگار جوهر کان پڇيو ته ’ڪجهه آهي، جنهن سان ڪچهريءَ جو قدر ڪجي؟‘ جوهر ويچاري فقط هڪ ”مُشڪ جو ٽڪر“ رڪابيءَ ۾ وجهي آڻي شهنشاهه جي اڳيان رکيو، جو همايون سيني کي ورهائي ڏنو؛ ۽ فرمايو ته ’منهنجي پٽ جي جنم جي ڏينهن سلهاڻ لاءِ سون وٽ فقط هيءَ خسيس شي آهي: هن جي خوشبوءِ سان، جهڙيءَ طرح هيءَ مجلس ٻهڪي رهي آهي، تهڙيءَ طرح انشاءَ الله منهنجي پٽ جي ناموس سان ساري دنيا ٻهڪندي‘. شهنشاهه جي من جي مراد نيٺ پوري ٿي، ۽ درويش جي پيشنگوئي به ٻن سالن بعد پوري ٿي ۽ ڇوڪر جو نالو ”جلال الدين محمد اڪبر“ رکيو ويو.

همايون پنهنجي منزل اچي ”جـون“ شهر ۾ ڪئي، جو سرسبز هو (اهو شهر قتل حالت ۾ اڄ تائين گوني تعلقي ۾ موجود آهي). همايون اُتي ڪجهه وقت رهيو، ته سندس دل، فرزند جي مبارڪ مکڙي پسڻ تي ٿيي. تنهنڪري، حرم کي آڻڻ لاءِ حڪم ڪيائين. هوڏانهن، حميده بانو به وڏيڪ پنهنجي شوهر کان پري رهڻ پسند نه ڪيو، سا، شاهي حڪم ملڻ شرط، ١٨ نومبر ١٥٤٢ع جي عمرڪوٽ مان رواني ٿي،

(١) ”اڪبر جو جنم“، سنڌي، چيتن ماڙيوالا.

۽ ٢٦ ڊسمبر ١٥٤٢ع جي شهزادي سميت، همايون بادشاهه وٽ وڃي جوڻ پهتي.

ان وقت سنڌ جو حاڪم مرزا شاهه حسن ارغون هو. هن جي مرضي هئي ته ڪنهن نموني راڻي پرشاد (١) کي همايون کان جدا ڪريان، ڇاڪاڻ جو راڻي کان سواءِ ٻيو ڪو مددگار ڪونه هوس. انهيءَ ڪري، هن پنهنجي ايلچيءَ هٿان قيمتي پوشاڪ، تلوار ۽ ٻيون سوکڙيون، راڻي کي موڪليون ۽ چوائي موڪليو ته هو همايون کي ڇڏي، سندس طرفداري ڪري: مگر راجپوت وچن جا اٽل آهن: اهي اهي شيون وڃي همايون اڳيان رکيون، جو راڻي جي دوستيءَ ۽ وفاداريءَ ڪري ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ اها پوشاڪ ڪتي کي پهرائي، مرزا شاهه حسن ڏي واپس موڪليو، جو ڏسي هن کي مِرچون لڳي.

همايون جي اوکيءَ ويل راڻي جيڪا مدد ڪئي، سا اڳي لکي آيا آهيون. اٽلو ڪيس پنهنجو لشڪر به مدد طور ڏنائين – ۽ همايون جي فتح جي گهڻي پڪ هئي – پر انهيءَ وچ ۾ حالتن اوچتو ڦيرو کاڌو جنهنڪري رٿيل رٿون اڌوريون رهجي ويئون. مغل، راجپوتن کي حقارت جي نظر سان ڏسڻ لڳا، ايتري قدر، جو هڪ مغل سردار خواجه غازي، راڻي سان اجوڳ ورتاءُ ڪيو، مگر بادشاهه ان جو ڪو تدارڪ ڪونه ڪيو، تنهنڪري راڻو رنج ٿي پنهنجي لشڪر سميت موٽي آيو، جنهنڪري ٻيا ڪيترا راڻي جا مددگار به بادشاهه کي ڇڏي آيا. بادشاهه وٽ فقط اڳيان ماڻهو بچيا، جي ڏٺي، ٻيو ڪو چارو نه ڏسي، جولاءِ ١٥٤٣ع برابر ٧ ربيع الاخر ٩٥٠ هجريءَ جي، سنڌ جا وڻ ڇڏي، قنڌار جي رستي ايران ڏي ويو.

(١) ”همايون نامي“ ۾، راڻي پرشاد، جو نالو ”پرسو“ لکيل آهي. مرزا قليچ بيگ پنهنجي انگريزي ڪتاب ”تاريخ سنڌ“، جلد ٢، صفحي ٨٦. ۾، ”راڻو ويرسل“ لکيو آهي (جو صحيح نه آهي). ”تاريخ معصومي“، صفحي ٩٧ ۾ ”بيرسل“ لکيل آهي: شايد مرزا صاحب اهو نالو ”تاريخ معصومي“ تان ورتو آهي.

اڪبر جي جنم جو يادگار

عمرڪوٽ جو پراڻو قلعو، جنهن ۾ اڪبر بادشاهه جو جنم ٿيو، سو شهر کان سڌ ڪن پنڌ اتر طرف، 'جوگلائي آستان' ۾ (جتي هاڻي بادشاهه جي جنم جي يادگار ۾ چبوترو ٺهيل آهي) هو. اهو قلعو، ميان نورمحمد ڪلهوڙي ڊهرائي سنه ١٨٤٢ع = ١١٥٩هه=١٨٠٣ سنبت ۾، بيو نئون قلعو (جو هاڻي شهر جي پرمان الهندي طرف موجود آهي) ٺهرايو. اڪبر جي جنم گاهه تي هڪ پٿر لڳل آهي، جنهن تي لکيل آهي ته "هن هنڌ، محمد جلال الدين اڪبر بادشاهه ڄائو، سنه ٩٦٣ هه ۾." اهو ڪتبي وارو پٿر انهيءَ چبوتري تي لڳل آهي. اهو هجري سنه ٩٦٣ برابر سنبت ١٢-١٦١٣ وڪرمي = ٥٦-١٥٥٥ع، اڪبر بادشاهه جي تخت تي وهڻ جو سال آهي ۽ نه جنم جو سال (١).

اڪبر بادشاهه جو جنم، تاريخ ٥ رجب ٩٤٩ هجريءَ جي ٿيو، جو هن پٿر تي لکيل نه آهي. انهيءَ پٿر جي مٿان قبو، سنه ١٨٩٨ع ۾ ڪيجراڙي جي سيد هاشم شاهه ٺهرائي، ان قبي تي پنهنجو نالو، ۽ اڪبر جي جنم جي سال ڏيکارڻ سان پٿر هڻايو (٢).

عمرڪوٽ دهليءَ جي تابع

عمرڪوٽ تي ١٤٣٩ع کان ١٦٠٩ع تائين سوڍن جو قبضو رهيو. راڻي پرشاد تائين سوڍا خود مختيار هئا، پر پوءِ ڪڏهين سنڌ جي بادشاهه ۽ ڪڏهين دهليءَ جي بادشاهه جا،

---

(١) "سنڌ گزيٽيئر"، بي واليوم، صفحي ٤٧' ۾، انهيءَ سلا ليک جو سال ٩٤٣ هجري لکيل آهي، جو غلط آهي: درحقيقت پٿر تي ٩٦٣ هجري لکيل آهي، جو تخت تي وهڻ جو سال آهي.

(٢) "امرڪوٽ اتهاس"، صفحي ٥٨ جو فوٽ نوٽ.

ناليءَ ماتر تابعدار بڻي رهيا، ۽ ڪڏهين انهن جي ڪمزوريءَ جو وجهہ وٺي خود مختيار بہ بڻي رهيا.

سر هينري ايلئٽ صاحب پنهنجي ڪتاب تاريخ هند، صفحي ٢٩٧ تي لکي ٿو تہ 'سنڌ جي بادشاهہ جي طرفان عمرڪوٽ ۾ حاڪم مقرر ٿيندا هئا. جڏهين اڪبر بادشاهہ جو نواب خان خانان سنڌ ۾ آيو، تڏهين عمرڪوٽ جي قلعي جو قلعيدار راڻو مينگهراج هو. خان خانان، راڻي مينگهراج جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري، مگر راڻي مينگهراج کي ڪنيا ڪانہ هئي، سو هن پنهنجي ڀاءُ مانسنگ جي ڪنيا سان سندس شادي ڪرائي. راڻي مينگهراج جي مرڻ کان پوءِ عمرڪوٽ جي گورنري، سندس پٽ ڪشنداس کي، نواب مرزا جاني بيگ ڏني. مانسنگ جي رشتيداري نواب خان خانان سان هئي، سو هن پنهنجي پٽ کي ڏانهس انهيءَ لاءِ موڪليو. انهيءَ وقت، خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ، ٻئي اڪبر بادشاهہ وٽ برهانپور ۾ هئا.

خان زمان جي عمرڪوٽ تي ڪاهہ

عمرڪوٽ جي راڻي رائمل جي ساٿي، نواب مرزا محمد باقي وٽ ٺٽي ۾ دانهن ڪئي ويئي، تہ 'راڻي مينگهراج منهنجي پٽ رائمل کي ماري، ان جي اهل و عيال کي قلعي مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو آهي، تون اسان جو داد ڪر.' مائيءَ نواب تي زور رکيو تہ اسان جي داد لاءِ، خان زمان (اصل نالو شاهہ قاسم) کي موڪل. تنهنڪري نواب، خان زمان کي گهرائي ساڻس سڀ احوال ڪيو ۽ عمرڪوٽ وڃڻ لاءِ حڪم ڏنو ۽ چيائين 'راڻي مينگهراج کي ٻارن ٻچن سوڌو قلعي مان ٻاهر ڪڍي، ٻيو ڪو سوڌو اهڙو مقرر ڪج، جو راڻي رائمل جي ٻارن ٻچن جي سنڀال ڪري.' خان زمان حڪم وٺي، لشڪر

سان، مرزا شاهه رخ بن مرزا محمد باقيءَ کي ساڻ ڪري، عمرڪوٽ ۾ هو. راڻو مينگهراج، اهو سماچار ٻڌي قلعو خالي ڪري ڀڄي ويو. خان زمان، قلعو قبضي ڪري، ٻاڪرويسي سوڍي کي، سنڌس ڀوڻان گهرائي حاڪم مقرر ڪيو (١)، ۽ پاڻ سنڌس پاڻيجيءَ سا شادي ڪري موٽي ٺٽي ۾ آيو.

مرزا قليچ بيگ، پنهنجي ڪتاب ''قديم سنڌ''، صفحي ٣٥٤ ۾ لکي ٿو ته 'مرزا غازي بيگ جي وقت ۾، سنه ١٥٩٩ع ۾ ابوالقاسم سلطان ولد شاهه محمد ارغون، سوڍن سان وڙهي عمرڪوٽ ورتو هو. هو مرزا جاني بيگ جو سالو هو'.

جڏهين مرزا غازي بيگ کي اڪبر بادشاهه ٺٽي جو نواب مقرر ڪيو، تڏهين مرزا ننڍو هو. سنڌس پاءِ سنڀال لاءِ ٻن اميرن، امير خسرو خان چرڪس ۽ خان زمان کي مقرر ڪيو. امير خسرو ٺٽي ۾ نواب وٽ رهيو، ۽ خان زمان ٻاهرئين انتظام لاءِ روانو ٿيو. هن، جهنگلن ۽ ٻيلن ۾ رهندڙ جوڻيجن سان وڙهي، ڪين ٿر ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو، ۽ پاڻ به ٿر جي بور ڳوٺ پرسان 'نهن جي ترڙ' تي ويهتو. تڏهين سنڌس ٻني ڀٽ به سهتن جي سرڪش سردارن چاهيو ۽ ولوءَ کي قتل ڪري اچي پهتا. انهن کي ڇپائين ته آءٌ ٿر جو ڪنارو ڏيئي، ساوڙهه ڳوٺ ۾ منزل هلي ٿو ڪريان، ۽ توهين ٿر ۾ چڪر هڻي، جوڻيجن جي ٻارن ٻچن کي پنهنجي حفاظت ۾ رکو، ۽ سنڌن چوپايو مال هٿ ڪري، ساوڙهه ۾ مون سان اچي ملو. ٻني نوجوان پنهنجي پيءُ جي حڪم موجب ساڌهه هڪ هفتو ٿر ۾ چڪر هڻندا رهيا ۽ جملي ڇهه هزار ڍور (ڍڳيون، مينهون ۽ ريڍون) ڪاهرائي ساوڙهه ۾ پنهنجي پيءُ سان اچي مليا. خان زمان اتان ونگ ۾ رهندڙ سوڍن ۽ نهڙين تي ڪاهي ويو

(١) ''بيگلار نامو''، سنڌي ترجمو، خان بهادر محمد صديق ميمڻ، سال ١٩٤٧ع صفحو ١١٣-١١٤.

جڏهين پراڻ جي ڪناري تي آسري ڳوٺ ۾ پهتو، تڏهين خبر پيس ته سوڍا پارڪر ڏي ڀڄي ويا آهن. تنهنڪري پاڻ سوڍن جي پٺيان ٻٽاره ڳوٺ تائين ويو، جتي سنڌس پٽ مير ابو القاسم سلطان ۽ مير شاهه مقيم سلطان، شڪار ڪرڻ لاءِ ويل هئا، تن کي شڪار ڪندي اڪڙهه جي تڙ تي پٽ جي پٺيان سوڍن جو لشڪر نظر آيو. يڪدم خان زمان کي خبر ڪيائون، جو ڪاهي آيو. سوڍن مقابلو ڪيو، پر نيٺ آڻ مڃيائون. خان زمان اتان ونگ جي نهڙين تي ڪاهي ويو، جن ڪنهن مقابلي کان سواءِ تابعداري مڃي. پوءِ خان زمان نصرپور ۾ اچي رهيو، جتي انڙ قوم جا سڀ سردار اچي سنڌس تابع دار ٿيا (۱).

مير ابوالقاسم سلطان جي عمرڪوٽ تي ڪاهه

جڏهين عمرڪوٽ جي راڻي مينگهراج وفات ڪئي، تڏهين سنڌس پٽ ڪسنداس گاديءَ تي ويٺو. ڪجهه وقت بعد سنڌس چاچي مانڊ گ جو ڪن ڳالهين تان تڪرار ٿيو، جنهنڪري ڪشنداس ان کي قلعي کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو، جنهن پنهنجي پٽ کي نواب خان خانان وٽ موڪليو، جنهن جي سفارش مان اڪبر بادشاهه وٽان راڻي ڪشنداس تي فرمان آيو ته مانسنگ جيئن اڳ قلعي ۾ رهيو تي، تيئن هاڻي به کيس رهڻ ڏي ۽ ان کي ڪابه تڪليف نه ڏي. انهيءَ حڪم جي بجاآوريءَ لاءِ مير ابو القاسم سلطان کي حڪم مليو، جنو عمرڪوٽ ڏي روانو ٿيو. جڏهين ساماره ڳوٺ وٽ پهتو، تڏهين راڻو مانسنگ به اچي کيس مليو ۽ راڻو ڪشنداس به لشڪر وٺي ساماره لڙائيءَ لاءِ پهتو. راڻو

(۱) ”بيگلار نامو“، سنڌي ترجمو، خان بهادر محمد صديق ميمڻ، سال ۱۹۴۷ع صفحو ۱۴۵-۱۴۶.

ڪشنداس، مير ابوالقاسم جو سالو هو، تنهنڪري ڪن چڱن مڙسن کي خيال ٿيو ته لڙائي نه ٿئي ته چڱو؛ تنهنڪري انهن راڻي ۽ مير کي سمجهايو. آخر راڻو ضد تان لٿو ۽ جنگ جون تياريون بند ٿيون؛ ٻنهي پاڻ ۾ محبت ۽ پيار سان مليا ۽ رات اچي ٿي ساماره ڍنڍ جي ڪپ تي رهيا.

ابوالقاسم جي لشڪر ۾ جيڪي سميجا هئا، تن رات جو راڻي جي لاڳاپي وارن سوڍن جون ڀوڪون زيان ڪيون؛ جنهنڪري سوڍن هٿيار ڪڍي سميجن جا وڻ وڍائي ڇڏيا، اها خبر صبح جو مير ابوالقاسم ٻڌي؛ لشڪر وٺي سوڍن تي ڪاهي ويو. راڻو به سوڍن جي بچاءَ لاءِ لشڪر وٺي تيار ٿيو؛ لڙائي لڳي. آخر راڻو هارائي ڪوڏهار ڏي ڀڄي ويو ۽ مير ابوالقاسم عمرڪوٽ آيو، جتان راڻي جو پاڻ ڀڳوانداس پنهنجا ٻار ٻچا وٺي قلعي مان ڀڄي ويو. ۽ راڻي جا ٻار ٻچا ابوالقاسم باعزت پاڻ وٽ نظر بند رکيا، ۽ سامان اسباب وهٽ ۽ ڍور سڀ لٽيا ويا. راڻي کي جڏهين اها خبر پهتي، تڏهين وري سانباها ڪرڻ لڳو ۽ "ڪيري" ڳوٺ ۾ سوڍا گڏ ڪرڻ لڳو (۱).

ڏر ۽ ڍلون معاف: راڻن جي صاحبيءَ ۾ ڏر ۾ اهو رواج هو ته جنهن کي جيتري زمين کپندي هئي، سو اوتري ڀوڪيندو هو؛ ۽ پنهنجي پيدائش مارو، گاديءَنشن راڻي کي، سيڪنهن ڳوٺ جو پٽيل، ڍل گڏ ڪري پهچائيندو هو. راڻا وري تابعداريءَ جي حالت ۾، دهليءَ جي بادشاهه يا سنڌ جي صوبي کي، سال بسال ڏن ڏيندا هئا، ۽ ائين ڪيترا سال ٻئي چرخو هليو. جڏهين اڪبر بادشاهه تخت تي ويٺو، تڏهين سنڌس وقت (۱۵۹۰ع) ۾ مرزا خان خانان، انڙپور وٽ مرزا جاني بيگ کي جيتي سنڌ هٿ ڪئي، ۽ عمرڪوٽ تي به اڪبر

---

(۱) "بيگلارنامو"، سنڌي ترجمو، خان بهادر محمد صديق ميمڻ، سال ۱۹۴۷ع، صفحو ۱۴۸-۱۴۹-۱۵۰.

بادشاهہ جو قبضو ٿيو.

عمرڪوٽ جي راڻي، جيڪي خدمتون سنڌس ٻئي جڻن ڪيون هيون، سي ياد آيس ۽ پنهنجي جنم جي ڳالهہ بہ ياد ڪري، عمرڪوٽ جي راڻي کي لکيائين تہ ”عمرڪوٽ منهنجي جنم جي جاءِ آهي، ۽ اوهان منهنجي والد محترم سان بلڪل وفادار ٿي رهيا هئا، تنهن ڪري اوهان کان ساليانو ڍل وٺڻ آءٌ حرام ٿو سمجهان، اوهان کي سڀ ڍلون معاف آهن“. اڪبر بادشاهہ جي هن حڪم جي پڌرائيءَ ٿي سڄي ٿر ۾ واهہ واهہ ٿي ويئي، ۽ هرڪو ٿري ائين چوڻ لڳو تہ ڀلي اڪبر بادشاهہ عمرڪوٽ ۾ ڄائو، جنهن ٿر مان ”واڻر“ (ڍل) جو رواج بند ڪري ڇڏيو. شاهہ صاحب، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ جڏهين ٿر گهمڻ ويو هو، تڏهين بہ ڍل جو رواج ٿر ۾ ڪونہ هو، اها خبر وسالي ماروئڙيءَ جي هيٺينءَ سٽ مان ملي ٿي:

”تڪا جهل نہ پل، تڪو واڻر ڏيهہ ۾.“

پارڪر پاسي جن راڻن راڄ ڪيو ٿي، تن بہ اهوئي دستور اختيار ڪيو، ۽ سڄي ٿر مان ڍل جو نالوئي نڪري ويو (۱).

اڪبر کان پوءِ سنڌس پوين جي بہ نالي ماتر تابعداري هلندي آئي، تان جو سنہ ۱۷۰۹ع ۾ دهليءَ جي بادشاهہ شاهہ عالم، عمرڪوٽ پرانت، جوڌپور جي راجا اجيت سنگهہ کي عنايت ڪيو هو، مگر پوءِ ترت ئي وري سوڍن عمرڪوٽ تي قبضو ڪري ورتو، جن کان وري ميان نور محمد ڪلهوڙي اهو شهر هٿ ڪيو.

---

(۱) ”سوڍن جي صاحبي“، پيرومل مهرچند؛ صفحو ۲۲.

راٺو ايسرداس

راٺي پرشاد کان پوءِ راٺو چندرسين، راٺو پوچراج، ۽ راٺو ايسرداس ٿياه اسيرداس کي جيسلمير جي راجا راول سبل سنگ وڪرمي سنبت ١٧١٠ ۾ گادي تان لاهي، راٺي گانگي جي پوٽي جنم سنگ عرف جگ سنگ کي، عمرڪوٽ جي گاديءَ تي وهاريو. راٺي جنم سنگ کان پوءِ راٺو سرتان سنگ، راٺو آسڪرڻ، راٺو سنگرام سنگ، راٺو ميهراج ۽ راٺو ڪيسر سنگ گادي نشين ٿيا.

راٺو ڪيسرسنگ

هن راٺي جي ڏينهن ۾، اڪيراج سوڍو، عمرڪوٽ جي الهندي طرف رهندو هو. هن جون پانهيون (بجيرياٽيون)، لانبي تلاءَ تي پاٽي پرڻ وييون. اتي راٺي ڪيسر سنگ جا ماڻهو بيٺل هئا، جي هنن کان زوريءَ پاٽي پرائي راٺي لاءِ وٺي وياه بجيرياٽين موٽي اچي اها ڳالهه اڪيراج سان ڪئي، جو نهايت ڪاوڙيو ۽ سيني ساڏورن (١) کي گڏ ڪري راٺي کي مارڻ جي صلاح ڪيائون. انهيءَ ڪم لاءِ چوهاڻ نالي ساڏور کي چيائون، جنهن قبول ڪيو، پر هن کان اهو ڪم ٿي نه سگهيو ۽ تڏهين پٽي ڪنهن هٿان راٺي جو خون ڪرائي، پاڻ جا وٺي ڳوٺ ڪانڌي جي پرسان هڪ پٽ تي اچي رهيا، جتي پٺيان عمرڪوٽ مان سوڍا ڪاهي آياه آڏڪي جي تڙ وٽ لڙائي لڳي، پر ڪو فيصلو ڪونه ٿيو. سوڍا موٽي ويا، ۽ اڪيراج جي گهر انهيءَ رات پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ڪسل سنگ رکيو ويو. انهيءَ ڪري انهيءَ پٽ کي اڄ تائين ڪسل ڪوٽ، ڪري سڏيندا آهن.

---

(١) ساڏور، سوڍن جي ساک آهي، جنهن کي "ساڏور سوڍا" چوندا آهن.

اتان ساڏور هنجتل جي ڳوٺ ۾ آيا، جو ان وقت وڏو ڳوٺ هو ۽ همت سنگ يوچراج سوڍو اتي رهندو هو، جنهن کين حال وهڻ ڏنو، ۽ ڳجهيءَ طرح عمرڪوٽ جي راڻن سان ساز باز ڪئي، اڪيراج کي مارائڻ جا گهاٽ گهڙڻ لڳو. هڪ چارڻ کي اها خبر پنجي ويئي، جنهن ساڏورن کي اڳواٽ ٻڌايو، جنهنڪري اڪيراج هنجتل کي ڇڏي ويو. آخر برادريءَ جي ٻار ڪري سيئي امرڪوٽ ۾ اچي گڏ ٿيا، ۽ سرچاڻ ڪيائون. ان بعد اڪيراج اچي ڇيلهار جي پرسان رهيو.

راڻي ڪيسر سنگ کان پوءِ راڻو ڪيمو، راڻو سنگرام سنگ پيو، راڻو شوراج، راڻو سبڙ سنگ، راڻو مهراج پيو، راڻو پيوت سنگ، راڻو سرت سنگ، راڻو پير ڏان سنگ، راڻو جسونت سنگ ۽ راڻو ارجن سنگ ٿيا. هن راڻي ۲۵ جنوري ۱۹۴۷ع تي وفات ڪئي. هن وقت (۱۹۵۵ع) سندس وڏو پٽ راڻو چندرسنگهه گاديءَ تي آهي.

سوڍن جي حڪومت جو نمونو

ٿر ۾ ڏاڍي زمين ٿوري آهي، مگر واريءَ سي زمين گهڻي آهي. ٿر ۾ پوک رڳو ڏهرن ۽ ٽلين ۾ ٿئي، انهن مان جنهن کي جيتري زمين ڪپندي هئي، سو اوتري آباد ڪندو هو. پنهنجي پيدائش جي پنجين پتيءَ جيترو ان جو حصو، راڻن کي ڏل ۾ پهچائيندو هو. فصل بيٺي ان جو تخمينو لڳائيو هو (ڪنتو ٻڌبو هو). راڻن کي پنهنجيون جاگيرون به هيون، مگر خاصو مدار انهيءَ پيدائش تي هو.

عمرڪوٽ توڙي ننگرپارڪر جي سوڍن وٽ، ملڪ جي بچاءَ لاءِ پڳهاردار لشڪر ڪونه هو. پاڻ ۾ ٻڌي هئي: تڪليف وقت سيئي راڻي کي ماڻهن جي، ۽ بي هرڪا مدد ڏيندا هئا.

ننگر پارڪر جي راڻن کي ڪولهي ۽ عمرڪوٽ جي راڻن کي پيل وقت سر چڱي مدد ڏيندا هئا، جا بنا لالچ پنهنجو فرض سمجهي ڏيندا هئا.

ٿر ۾ ڪنهن جي ڪا دانهن ڪوڪ هوندي هئي، ته نڪا درخواست ڏيندي هئي، نڪو اسٽامپ لڳندو هو. فريادي مٽو دانهن ڪئي گادي نشين راڻي کي يا هن جي صوبي سان وڃي حال ڪندو هو، ۽ هو انهيءَ دم انهيءَ جو داد ڪندا هئا؛ گهڻا معاملا ته اتيئي ڳوٺ جو چڱو مڙس (پٽيل) نبيري ڇڏيندو هو.

ٿر ۾، هن وقت به ڪڏهين ڪڏهين ڌاڙا لڳن ٿا، مگر اڳي گهڻا لڳندا هئا. ٿر ۾ ڪراڙ (مهيشوري) پئسي وارا آهن ۽ اڳي به هئا، جن کي ڌاڙيلن جو هميشه ڊپ رهندو هو. غريب مالدارن کي به ڊپ رهندو هو، جو بعضي هنن جو مال به ڪاهي ويندا هئا. سوڍن جي صاحبيءَ ۾، ٿر ۾ ڪٿي ڌاڙو لڳندو هو، ته اڪثر گادي نشين راڻو پاڻ، يا سندس صوبو، پاڻ گهوڙي تي چڙهي وڃي واهر ڪندو هو، ۽ سر جو سانگو لاهي ڌاڙيلن کي سامهون ٿيندو هو. اهڙن وقتن تي ڪولهي، پيل ۽ ٻيا ڳوٺاڻا به وس آهر هرڪا مدد ڏيندا هئا، ۽ جيستائين ڌاڙيلن کان سمورو مال موٽائي نه وٺندا هئا، تيستائين واپس نه موٽندا هئا. گهر موٽڻ تي پنهنجي گهران سيني کي ڪارائي پوءِ روانو ڪندا هئا.

اڪبر بادشاهه جي حڪم سان جڏهين ٿر ۾ ڏيلن جو رواج بند ٿيو، تنهن کان پوءِ به راڻن کي چڱي پيدائش ٿيندي هئي. راڻن ۾ ڪو وهانءُ ٿيندو هو ته رعيتي ماڻهو، اٺ گهوڙا، گانيون، سينهون ۽ ڪجهه زيور ۽ روڪڙ پئسا هنن کي نذرانو ڏيندا هئا. رعيت ۾ ڪنهن جو وهانءُ ٿيندو هو، ته گهوٽيتا توڙي ڪنواريتا، ڪا چڱي سوکڙي يا مقرر ڪيل پنڌياڻ راڻن کي

ڏيندا هئا، جيئن ته مهيشورين (ڪراڙن) ۾ ڪا شادي ٿيندي هئي، ته ڪراڙ ساڍا ٢٦ رپيه روڪڙا ساڙهيءَ جا ڏيندا هئا. سوڍا ڪراڙن کي قرض اڳاڙي ڏيندا هئا ته ان جي عيوض سٽو تي هڪ رپيو وٺندا هئا. اهي لوازما ڪراڙن ۽ ٻين، هن ڪري پاڻ تي پڌا، جو سوڍا هنن کي ڌاڙيلن کان بچائيندا هئا. ٻيا غريب لوڪ جي اهڙا ٻنڌياڻ پاڻ تي پڌي نٿي سگهيا، سي به پنهنجي حال سارو ڪجهه ڏيندا هئا، جيئن ته شاديءَ وقت هڪ رپيو (جنهن کي ڪنٽو چوندا آهن، اهو رواج اڄ تائين هليو اچي، ۽ هن وقت به سوڍا پنهنجي اثر هيٺ آيل ڳوٺن جي غريب لوڪن کان وٺندا آهن). ڪو غريب جهنگ ۾ ڪاٺيون ڪرڻ ويندو هو، ته پاڻمرادو هڪ به پريون ڪاٺين جون واٽن جي در تي به اڇلائي ويندو هو. ڏوٿي ماٺهو ڏٽ لاءِ ويندا هئا، ته سگر، پڪا، پيرون، پسي، ڏونرا ۽ ٻير وغيره، واٽن وٽ نذرانو ڪري ڪٺي ويندا هئا. شاهه جي رسالي مان ڏسجي ٿو ته شاهه صاحب کي به انهيءَ ڳالهه جي خبر هئي، تنهن ڪري مارئيءَ جي واتان چوايو اٿس ته:

"پسي ڪاٺي ٻيٽ ۾ ڏونرا ڏن آءٌ ڏيندي."

جهڙيءَ طرح مسلمانن وٽ پيلي ۽ خاصخيلي ٿين ٿا، تهڙيءَ طرح سوڍن وٽ ڀجير هوندا هئا (۽ اڄ به آهن) سندن گهر ۾ ليپو چونڪو، باسڻ ملڻ جو ڪم ۽ ٻيو آئي - ويئي اڄ تائين ڀجير ۽ ڀجيرائيون ڪن. جنگ جهيڙي مهل يا ڌاڙيلن کي سامهون ٿيڻ مهل ڀجيرن کي سوڍا اڪثر ساڻ ڪو نه ڪٺندا هئا، ۽ ڀجير ذات کان ڪنهن به قسم جو نذرانو ڪين وٺندا هئا (١).

سوڍن جي ڏينهن ۾ غريب لوڪن تي ڪي خاص بندشون

(١) "سوڍن جي صاحبي"، صفحو ٢٣-٢٦.

هونديون هيون: جيئن تہ مٽي تي لونگي ٻڌڻ، ريشمي يا آڇي سوني ڪپڙي ڀائڻ جي منع هئي. زالون ڇيٽ جو گهاگهرو پائي نہ سگهنديون هيون، ۽ نڪو گچيءَ ۾ سوني ڌُهري يا پيرن ۾ ڪڙيون ۽ سانيون وغيره پائڻ ڏينديا هئا. شاديءَ وقت، جو مُگٽ (موڙ) ٻڌبو آهي، سو بہ سوديا ڪونہ ٻڌڻ ڏيندا هئا، ۽ نڪو ڌُهل وڄائڻ ڏيندا هئا. مطلب تہ سوڍن جي وقت ۾ غريب لوڪن سان جنسي ظلم هو. انگريزن جي صاحبيءَ کان ٻوءِ اهي بندشون ڪجهہ لٿيون ۽ قاعدو بہ انهن بندشن ۽ آرهہ زوراورين کان بچائي ٿو، تہ بہ اڃا ٿر جي گهڻين ڀهراڙين ۾ جتي سوڍن يا ٻين راڄپوتن جو زور آهي، اتي غريب لوڪن تي بندشون آهن. سيڪو سوڍو پنهنجي حد ۾ غريب لوڪن کان (جي آبادي ڪندا هئا)، هرهڪ ٻنيءَ مان هڪ پري سنگن جي ونندو هو، جنهن کي ”جالنگ“ چوندا هئا. اڃا بہ ڪن هنڌن اهو رواج آهي.

سوڍن جي سچائي: عمرڪوٽ جي واڻن مان هڪ گادي نشين واڻي، ڪنهن ڪراڙ کان هڪ لک رپيہ قرض ڪنيو هو، جو راڻا پنهنجيون نياڻيون راجائن ۾ ڏيندا هئا ۽ نياڻيءَ جي شاديءَ تي بہ ٽي لک خرچ ڪندا هئا. گاديءَ نشين واڻي کي اميد هئي تہ فصل پلو ٿيندو، ۽ ان مان توڙي ٻي آيت مان قرض سولائي سان لهي سگهندو. پر ڏٽيءَ جي قدرت اهڙي تي، جو برسات ٻوري ڪانہ پيئي ۽ فصل بلڪل گهٽ ٿيو. مدي پڄاڻا جڏهين ڪراڙ پنهنجا پئسا اڇي گهريا، تڏهين واڻي سموري حقيقت ٻڌائي چيو تہ حال ڏهہ هزار کن وٺي وڃ، ۽ ٻئي فصل تي باقي پئسا وٺج. ڪراڙ کان وڌيڪ ترسيو نہ ٿيو، تنهن تنگ طلبي ڪئي. تنهن تي واڻي پنهنجي خزانچيءَ کي گهرائي، پنهنجي ٻر ۾ سمجهائي، ٻوءِ هن کي چيائين تہ جنهن صورت ۾ هن ڪراڙ جو اسان ۾ ويساهہ نٿو ڇمي،

تنهن صورت ۾ پنهنجا پراوا پئسا وجهي، هن کي هڪ لک رپيا پورا ڪري ڏي. خزانچي امالڪ ناٿي جون گوتريرن کٽي اچي هن ڪراڙ کي پئسا ڏيڻ لڳو. خزانچي هرهڪ ڍڳي ويهن رپين جي ناهي، جڏهين ست ويهون گڏي رهيو، تڏهين ڪراڙ کي چيائين ته هيءَ وٺ هڪ سؤ. ڪراڙ کي سؤ ۾ ست ويهون مليون، سو دل ۾ خوش ٿيو، پر ظاهر هڪ اکر به ڪين ڪيائين. اهڙيءَ طرح پئسا ملندا ويا، پر هي ائين نه چوي ته مونکي پئسا وڌيڪ ٿا ڏيو. پر پاڻ به چوندو ويو ته برابر پيو سؤ به مليو، ٿيون سؤ به مليو وغيره. اهڙيءَ طرح ڳڻيندي ڳڻيندي جڏهين خزانچي ڏهه هزار پورا ڪيا، تڏهين ڪراڙ کي چيائين ته هاڻي تنهنجا لک رپيه توکي ملي ويا. اِلي ڪراڙ وڙ ڪري راڻي کي چيو ته مائين! مونکي اڃا مليائي ڏهه هزار آهن ته هي خزانچي ٿو چوي ته توکي لک رپيه ملي ويا. راڻي چيس ته بابا! جنهن وقت سؤ ۾ ست ويهون توکي خزانچي ٿي ڏنيون، تنهن مهل جڏهين تو دانهن ڪونه ڪئي، تڏهين هينئر وري ڇا جي ٿو دانهن ڪرين. اسان وٽ حساب هلندو ئي ائين آهي. انهيءَ ڳالهه تان عام پهاڪو آهي ته ”سوڍڪو ستين ويهين سؤ ۽ ڏهين هزارين لک“. راڻي پوءِ ڪراڙ کي چيو ته ٻچا! ايمان نه ڇڏ، تنهنجي رقم ڪانه ويندي، ٻئي فصل تي باقي بچت رقم چڪائي ونج. ڪراڙ پوءِ ٽرميو ۽ ٻئي فصل تي ڪيس سمورا پئسا وياج سميت راڻي پري ڏنا (١).

سوڍن جي مٽي مائٽي: سوڍا پنهنجيون نياڻيون ڪڇ، مارواڙ، جيسلمير وغيره رياستن ۾ پرڻائيندا هئا. گادي نشين راڻا، پنهنجيون نياڻيون ٻين رياستن جي راجائي ڪل ۾

(١) ”سوڍن جي صاحبي“ صفحو ٢٧-٢٨.

ڏيندا هئا، ۽ پيا سوڍا وري پاڻ جهڙي کي، ۽ پاڻ وري انهن شاديون ڪندا هئا، اهڙا ڪئين مثال آهن. اڄ تائين به ڪيترا سوڍا پنهنجون نياڻيون انهن پراڻن ۾ ڏيندا آهن. عمرڪوٽ جي سوڍن جي مٽي مائٽي جيسلمير ۽ جوڌپور طرف آهي، ۽ ڍاٽ ڏر جي سوڍن جي مٽي مائٽي ڪڇ طرف آهي. پارڪر جي سوڍن جي مٽي مائٽي ڪڇ، ٿراد ۽ مارواڙ طرف آهي.

راجپوت سردارن ۽ جاگيردارن جي گهرن ۾ ٽهل چاڪري ۽ گهرو ڪم ڪار ڪرڻ لاءِ، پيڙهي به پيڙهي نوڪر وهن ٿا، جي گهر جو سمورو ڪم ڪار ڪن ٿا، جن کي ٻجير چوندا آهن. انهن جون زالون به اتي گهرو ڪم ڪنديون آهن ۽ سندن پيئون ۽ ڌيون وري جاگيردار پنهنجن ڌين کي پرڻائڻ وقت ڏاج ۾ ڏيندا آهن (١). جن کي گوليون يا ٻانهيون چوندا آهن.

مٽي مائٽي بابت ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

جيسلمير جي راجا چاچڪ ديو ٻهرين سنبت ١٢٧٥= ١١٩٧ع ۾ عمرڪوٽ جي سوڍا روپسي (روپسنگهه) جي ڪنيا سان شادي ڪئي هئي.

مهاراجا لاکڻ سنگ سنبت ١٣٢٧= ١٢٧٠ع ۾ عمرڪوٽ جي سوڍن مان پرڻيو هو.

مهاراجا سر جواهر سنگ سنبت ١٩٤١= ١٨٩٣ع. هن جو وهانءُ عمرڪوٽ جي سوڍا ناهرسنگ امرسنگ جي ڪنيا جڙاءُ ڪنور سان سنبت ١٩٦٣ ويساک سڌ ڏسمر تي عمرڪوٽ ۾ ٿيو.

راجڪمار گرڌرسنگ جو وهانءُ ١٩٢٧ع ۾ عمرڪوٽ جي سوڍا پيرجي جيووراج جي ڌيءَ سان جيسلمير ۾ ٿيو.

---

(١) رپورٽ آدم شماري مارواڙ ١٨٦١ع، جلد ٣، صفحو ٣٥٨ ۽ "راوتا راجپوت درشن"، صفحو ١٠.

اهڙا پيا به ڪئين مثال آهن.

مسلمانن کي سڳ ڏيڻ: سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبيءَ وقت ۾ اڳي ئي پاسي واڻا زور هئا، مگر ڪن مسلمانن قومن به ايتري قدر زور ورتو هو، جو ڪيترن هندن جا سوڊا ۽ واڻا ڪانئن ڊڄڻ لڳا. ڪي ڊپ ڪري ۽ ڪي پئسي جي لالچ تي مسلمانن کي پانهون ڏيڻ لڳا. ڪلهوڙن، ميرن ۽ ڪوسن کي سڳ ڏنائون. اهڙا ڪيترا مثال موجود آهن. مثلاً مير غلام علي خان، مير سهراب خان ۽ ڪوسن جي سردار دادو کي سڳ ڏنائون. ٿرپارڪر ضلعي جي ڏيپلي تعلقي ۾ رحمڪي بازار ڳوٺ آهي. اتي واهڻ مسلمان ارباب رهن ٿا، جي هميشه سوڊيون پرڻبا هئا. ساڳيءَ طرح ڏيپلي تعلقي جي ونگي واري پاڳي ۾ ترائي جو ڳوٺ آهي، جتي نهڙي ارباب رهن ٿا، اهي به سوڊن مان پرڻبا هئا، پر پنهنجون نياڻيون هنن کي ڪونه ڏيندا آهن. سنڌ جي ڪن ميرن، سيدن، ۽ پيرزادن خاندان ٿر جي ٺڪرن مان سڳ ورتا آهن.

راجپوتن ۾ ڪنيا کي مارڻ جو رواج

راجپوتن ۾ گهڻي وقت کان اهو رواج هلندو پئي آيو، جو هو پنهنجي ڪنيا کي ڄمندي ئي ماري ڇڏيندا هئا. هو ڪنيا جو ڄمڻ برو سمجهن ٿا، ڇاڪاڻ جو ڪنيا جي وهانءَ مهل تلڪ ۽ ڏاج وغيره ۾ تمام گهڻو خرچ ڪرڻو پوي ٿو، تنهنڪري پنهنجين ڇوڪرين کي ماري ڇڏيندا هئا. انهن ۾ هڪ ڪهاوت آهي: ”پيڙون پلو نه ڪوس ڪو، پيٽي پلي نه ايڪ، ڏيڻو پلو نه باپ ڪو، صاحب واڪي نيڪ“.

معنيٰ - هڪ ڪوهه به پيادو هلڻ سٺو نه آهي ۽ هڪ ڪنيا جو هئڻ به نيڪ نه آهي، پنهنجي پيءُ جو قرض به

ڇگو نہ آهي، انهن ڳالهين کان پڇڻ گهرجي (١).

ڪڇ ۾ انهيءَ رواج کي روڪڻ لاءِ، ڏيسرجي ٻئي، قاعدو پاس ڪيو تہ اڳتي جيڪڏهين ڪوبہ پنهنجي ڌيءَ کي ماريندو، تہ قاعدي جو ڏوهاري ٿيندو (٢).

انگريزن جي واج ۾ اهو رواج نڪري ويو، جو سرڪار قانونا اهو ڏوهہ ٺهرايو.

---

(١) "راجپوتانا اتهاس" هندي، صفحو ١٠٢.

(٢) "ڪڇ جو اتهاس" گجراتي، صفحو ١٥٣.

باب انون

پارڪر جي حڪومت

١- پاري نگر

”پارڪر“ جو پورو اتهاس ملي نٿو سگهي: ڪئپٽن ريڪس صاحب جي لکڻ موجب، عيسوي ٻارهين صديءَ ۾ ”پاري نگر“ وڏو شهر هو. آن وقت ان جي آبادي چاليهه هزار هئي ۽ وڏو بندرگاهه هو. ڪڇ جو رڻ ان وقت سمنڊ هو، جتان جهاز لنگهي پاري نگر ۾ ”ڏوتڙ“ وٽ بيهندا هئا.

”سڏونت - ساونگا“ جي ڪهاڻي مشهور آهي. ”ساونگا“، پاري نگر جي ويٺل هئي، جنهن ”سڏونت“ کي اچڻ لاءِ پنهنجي گهر جو ڏس هيٺين نموني ڏنو:

”پاري نگر پڌارجو، ڪر جو لنبا ويس:
جس گهرناريل رونکڙا آس گهر ڏيجو آڏيس.“

يعني ’پاري نگر جي شهر ۾، جنهن گهر ۾ ناريل جو وڻ بيٺل ڏسين، اتي اچج‘؛ چاڪاڻ جو اهوئي سندس گهر هو. ناريل جو وڻ اڪثر سمنڊ جي ڪناري تي ٿيندو آهي، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته پاري نگر ان وقت سمنڊ جي ڪناري تي هو.

مشهور ليکڪ اورين لکي ٿو ته ’عيسوي ٻي صديءَ ۾ سنڌو ندي ۽ نربدا نديءَ جي وچئين ڀاڱي ۾ ”پاردو“ جو راڄ هو، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ مين ڳڙهه هو‘ (١). ”پاردو“

---

(١) ”ٽاڊ راجستان“، گجراتي ڀاڱو ٻهريون، صفحو ١٤.

ذات کي ڪرنل ٽاڊ مليڇ جاتي ڄاڻائي ٿو؛ پر سر ايلفنسٽن صاحب سابق گورنر بمبئي انهن کي ”پارسي“ لکي ٿو. يوروپي ليکڪن ”مين گڊ“ بابت ڪافي کوجنا ڪئي آهي. ايلفسٽن لکي ٿو تہ ’ڪرنل ٽاڊ جي لکڻ موجب، پاردن وليي پور جو راج بہ هٿ ڪيو هو‘. پر پاڻ لکي ٿو تہ اهي ’پاردو‘ نہ پر ’پارسي‘ هئا، ۽ انهن ”مين گڊ“ جو نالو ڦيرائي ”پارسي ننگر“ وڪيو، جو پوءِ ”پاري ننگر“ جي نالي سان مشهور ٿيو.

پاري ننگر، هاڻوڪي ننگر پارڪر جي شهر کان ۱۴ ميل، ۽ ويرا واهہ کان اوپر طرف ۲ ميل آهي. ان وقت آتي جين ڌرم وارن جو راج هو. جينن جا ڪيترائي مندر اڄ تائين بہ پارڪر ۾ آهن. ميرپور خاص جي پرسان ڪاهوءَ جي دڙي جي کوٽائيءَ مان بہ جين مندر لڌا ويا آهن، ۽ ڪي جين مندر حيدرآباد ضلعي جي لاڙ واري پاڱي ۾ بہ لڌا ويا آهن. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ نڪر ۾ اڳي جين ڌرم زور هو. پاري ننگر جا پراڻا ڪنڊر، ويرا واهہ جي پرسان، جتي پارڪر ۽ ٿر جي زمين اچي گڏجي ٿي ۽ ٻئي پاسي ڪڇ جو رڻ زمين ۾ اندر گهڙي آيو آهي، اتي ميل کن پري قديم جاين جي پٿرن ۽ سرن جا ڍير ۴ – ۵ ميلن جي ايراضيءَ ۾ نظر اچن ٿا، جي پنهنجي اصلوڪيءَ صورت ۾ کونہ آهن؛ پر جيئن باهہ ۾ سڙيل ڪر ڏسبا آهن تيئن آهن. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن شهر ۾ اڳي لوهہ جا وڏا وڏا ڪي ڪارخانا هئا. سڙيل ۽ ڪاٽيل لوهہ جا ڏڪر سڄي پٽ ۾ پکڙيا پيا آهن. هتي جهاڙ ۽ ٻيڙيون بہ ٺهنديون هيون. هتي پٿر جي بتن ۽ مورتن جا بيشمار مندر هئا، جن مان پنجاهہ کن بُت، پٿر تي تمام سهڻي نموني اڪريل، هن وقت ويرا واهہ جي ڳوٺ ۾ رکيل آهن. جڏهين ويرا واهہ جو ڳوٺ ٻڌو، تڏهين ماڻهن باقي بچيل بت چونڊي آڻي آتي جي مندر ۾ رکيا؛ هڪ ماڻهوءَ جي قد جيڏو

پٽ جو بت، جو مچو ڪارو ٿي ويو آهي، سو اجا تائين پاري ننگر جي ويجهو هڪ ٿُل جاءِ جي ڀاهران ڪتل آهي.

ڪي لکن ٿا ته عيسوي ڇهين صديءَ ڌاري جڏهين سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو راڄ هو، تڏهين ابوپهاڙ ڪان ڪي راجپوت پارڪر ۾ آيا ۽ اتي قبضو ڪري ويٺا (۱). پر ڪئپٽن اسٽئنلي نيپئر ريڪس جي کوجنا موجب اهي عيسوي ڏهين صديءَ ڌاري آيا.

۲- پرمارن جي حڪومت

اٺڪل ڏهين صديءَ جي وچ ڌاري، آجين (مالوا) جي پاسي ڪان پرمار راجپوتن اچي پارڪر تي قبضو ڪيو. ٿر جي سوڍن وٽ جي دستخط احوال آهن، تن مان پتو پوي ٿو ته وڪرمي سنبت ۱۰۵۴ = ۹۹۶ع ڌاري الوو، عمرڪوٽ ۽ پارڪر ماوواڙ جي راٺي ڌوٽي براهم جي هٿ ۾ هئا. نوڪوٽي ماروا ڙ جي ورهاڱي وقت ڇيل دوهن جي هڪ سٽ مان معلوم ٿئي ٿو ته پارڪر تي "هاسو" نالي راجپوت جو راڄ هو ۽ هن جو وڏو پاءُ "پوڏو" هو، جنهن پوڏيسر جو شهر ٻڌايو. هاسي کي اولاد ڪونه هو. سندس مرڻ بعد، سندس پٽ گوبند راءِ گاديءَ تي ويٺو. ان جي مرڻ بعد سندس پٽ چندڻ سنگ گاديءَ تي ويٺو، جنهن ڪارونجهر ٽڪريءَ تي "چندڻ گڊ" اڏايو. جو ۱۸۵۹ع ۾ انگريزن ناس ڪيو.

ڪئپٽن ايس- اين- ريڪس لکي ٿو ته هتي جا حڪمران هاسو ۽ پوڏو هئا، جي آبو ڇڏي هتي آيا. ان وقت پاري ننگر جي آدم شماري ۵۲۰۰ گهر، واڻين جا ۹۰۰

(۱) هيوز صاحب جو "سنڌ گزيٽيئر"، بحواله "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، صفحو ۱۴۱.

گهر لوهارن جا، ٧٠٠ گهر واجپوتن جا، ١٢٠٠ گهر ٻين مختلف هنر وارن جا، ۽ ١٣٠٠ گهر لهاڻن جا هئا. هاسي کي ٻه پٽ گوبند ۽ ڀيم هئا. گوبند، ٻاري ننگر جي تخت تي ويٺو. هن کي چار پٽ چندڻ، ويرسنگ، ويلداس ۽ هڪ ڇوٽون هئا. وڏو پٽ چندڻ تخت تي ويٺو. هن لاءِ چوڻ ۾ اچي ٿو ته سج اڀرڻ کان اڳ اڌ مڻيو ڏن دان ڪندو هو. اهڙيءَ طرح ٢٣ سال هن خيرات ڪئي. هن کي ٻه پٽ سائر ۽ نئير ٿيا، جي ٻئي ڏاڙيل هئا، جنهن ڪري راج ٻئي پٽ ڀيم کي مليو. هن پنهنجي نالي تلاءُ کوٽايو، جنهن جو نالو ڀيپوور رکيائين. انهيءَ تلاءَ ۾ ١٤٠ کوهه کوٽايائين- هن جي مرڻ کان پوءِ هاسي جو نسل ختم ٿيو.

پوڏي پنهنجي نالي تي پوڏيسر جو شهر ٻڌايو ۽ تلاءُ ٺهرايو. جيئن ته تلاءُ ۾ پاڻي ڪونه بيهندو هو، تنهنڪري هن پنهنجو پٽ نارائنداس ماري پل چاڙهيو.

هن کان پوءِ، ڏوڏي براهم جي ٽئين پٽ جي اولاد، مهيپال جي پنجن پٽن: راجسنگ، راجيشوو، منڊلڪ، مالر ۽ رامچند، ٻاري ننگر ۾ راج ڪيو. راجيشوور پنهنجي نالي تي هڪ تلاءُ ڀيپوور جي ڀرسان، ۽ ٻه تلاءُ وڏهلي ڳوٺ جي ڀرسان ٺهرايا. انهن کان پوءِ راجيشوور جو پٽ ڀوڄسنگ تخت تي ويٺو. هن جي مرڻ بعد سندس پاءُ تخت تي ويٺو. ان بعد پرمار مالا جو پٽ اڏيسنگ تخت تي ويٺو. جنهن کان پوءِ سامداس، پوءِ قتل، ۽ گووندراءِ جو ننڍو پٽ ڀيم، پوءِ ڀيم جو پٽ ڪنگهار، پوءِ ڪنگهار جو پاءُ ڏيپو، ان بعد ڪنگهار جو پٽ چوڙو، ۽ پوءِ ڏيپي جو پٽ هريمر گاديءَ تي ويٺا. هن جي وقت ۾، سنه ١٢٢٦ع ۾، دهليءَ جي شهنشاهه طرفان لشڪر آيو، جنهن

پاري ننگر جو شهر ناس ڪيو (١). پارڪر جو واٽو ماروا ڙ ڏي پهچي ويو ۽ ملڪ ۾ بي بندوبستي ٿي پيئي. پوءِ نالي ماتر هيءُ ملڪ جو ڀاڱو، ڪجهه وقت دهليءَ ۽ ڪجهه وقت سنڌ جي حاڪمن کي خراج ڀريندو رهيو. پر وري به ملڪ ۾ زور ساڳيو پرمارن جو رهيو، جن کان جلدئي عمرڪوٽ مان سوڍن اچي ملڪ تي قبضو ڪري ورتو.

پارڪر مان، پرمارن جو هڪ ٽولو ١١٤٩ع ۾ ڪاٺياواڙ طرف ويو، جن اتي نيٺ پنهنجي حڪومت ٺاهي. "مرلي" اسٽيٽ اڃا تائين انهن جي اولاد جي هٿ هيٺ آهي (٢).

٣- سلطان محمود غزنويءَ جو ٿر مان لنگهڻ

سلطان محمود غزنوي، سومنات تي حملي ڪرڻ لاءِ ٢ آڪٽوبر ١٠٢٥ع* = ١١ اسو سنبت ١٠٨٢ = ٤١٦ هجري، اربع ڏينهن، غزنيءَ مان روانو ٿيو. ملتان، اجمير، انهلواڙ ۽ ٻين راجپوت رياستن مان لنگهي، ٦- جنوري ١٠٢٦ع جمعي جي ڏينهن سومنات پهتو. اتان موٽڻ بعد، وري ساڳئي رستي کان وڃڻ مناسب نه ڄاڻي، ٻئي ڪنهن رستي کان ملتان وڃڻ جو ارادو ڪيائين، ڇاڪاڻ جو پاڻ جي اوريان، اجمير جو راجا ويسرديو، ۽ گجرات جي راجا ناگراج جو پٽ ڀيم ديو، پنهنجي لشڪر سان هن جي سامهون ٿيڻ لاءِ تيار بيٺا هئا (٣). اها خبر جڏهين سلطان محمود کي پيئي تڏهين لاچار ٿر

(١) "ميمائر آن دي ٿر اينڊ پارڪر ڊسٽرڪٽس آف سنڌ؛ ايس- اين- ريڪس سال ١٨٥٦ع، صفحو ٨٤-

(٢) "ميمو رينڊم آن انڊين اسٽيٽس"؛ صفحو ٣٤.

* "تاريخ هند"، سر ايلئٽ صاحب؛ ڀاڱو ٻيو، صفحو ٤٦٨، سال ١٨١٩ع- اسڪولن ۾ جيڪي تاريخون پاڙهڻ ۾ اچن ٿيون، انهن ۾ سال ١٠٢٤ع لکيل آهي

(٣) "تاريخ گجرات"، گجراتي؛ مگن لال بخت چند، بمبئي، سال ١٨٩٠ع-

جي وچان اچي لنگهيو؛ ڇاڪاڻ جو اهو رستو ٿوري پنڌ ۾ سلامتيءَ وارو هو.

سلطان، هڪڙو هندو ٻاڻ سان سونهون ڪري ڪنيو هو؛ تنهن ڇاٽي ٻجهي، سلطان ۾ سندس لشڪر کي هلاڪ ڪرڻ جي ارادي سان، اهڙن بيابانن ماڻ رلائي آڻي ٿر جي پٽن ۾ وڌو، جو ساري رستي تي پاڻيءَ جو ڦڙو به ملي نٿي سگهيو. سلطان جي لشڪر ۾ نهايت بي آرامي پيدا ٿيي، ۽ پاڻي نه ملڻ ڪري ڪيترا سپاهي ۽ گهوڙا مري وياه آخر هن هندو سونهي ڪان ٻيا ڳاڇا ٿي، تنهن تي هن چيو ته آءٌ سومناٿ جو پوڄاري آهيان؛ منهنجو ارادو اوهان کي پلائڻ ۾ هلاڪ ڪرڻ ڏاوان پيو ڪونه هو، تنهنڪري اوهان کي هن اوجهڙ ۾ آڻي وڌو اٿم. اها حقيقت ٻڌي، ان سونهي کي اتي ئي قيد ڪيائون. پوءِ سلطان محمود ۽ سندس لشڪر، ڪنهن وڏي تلاءُ تي اچي پهتا ۽ پاڻي پي آڃ لاٿائون؛ ان بعد سلامت وڃي ملتان پهتا (١).

ان سفر ۾ سلطان جي شڪارين هڪ وڏي جسم ارڙ بلا ماري، جنهن جي کل جي ماپ، ڊيگهه ڇهه گز ۽ ويڪر چار گز هئي. سلطان ان جي کل لهرائي، ڪٿائي، وڃي غزنيءَ ۾ ٽنگائي ڇڏي (٢).

ان وقت ٿر ۾ ڪو وڏو شهر ڪونه هو؛ فقط پارڪر ۽ عمرڪوٽ وارا پاڳا وسايل هئا، باقي سڄي ٿر ۾ ننڍا واهڻ هئا، جتي رولو ۽ خانه بدوش قومون رهنديون هيون. سلطان محمود جي لشڪر جا ڪيترا ماڻهو سخت تڪليفن جي ڪري پٽن ۾ مري وياه اڄ به ٿر ۾ جهنگل ۾ پٽن تي ڪٿي ڪٿي ايڪڙ ٻيڪڙ قبرن جا نشان آهن، جن بابت ٿر جا جهونا ماڻهو ڏند

---

(١) "تاريخ فرشته"، اردو؛ ڀڳو پهريون، صفحو ٥٧.

(٢) "مهراڻ اٿنڊ انس ٽربيوٽريز"، ميجر راورٽي، صفحو ٢٦٣.

ڪٺائون ٻڌائين ٿا ته اهي قبرون سلطان محمود جي لشڪري ماڻهن جون آهن.

٤- سوڍن جو پارڪر ۾ اچڻ

واٽي ڏارابرش تائين سوڍن پارڪر سوڍو سچي ٿر تي قبضو ڪري ورتو هو. ڏارابرش جا ٻه پٽ ٿيا، جن حڪومت ورهائي. وڏو پٽ درجنشال عمرڪوٽ ۾ رهيو، ۽ ننڍو پٽ آسراءِ پارڪر ۾ آيو ۽ ننگر پارڪر شهر ۾ هڪ تلاءُ وٽ جايون جوڙائي اچي رهيو، جنهنڪري اهو تلاءُ اڄ تائين راڻن جي نالي پٺيان ”راڻاسر“ سڏجي ٿو. هاڻي سچي ٿر ۽ پارڪر تي سوڍن جو قبضو ٿي ويو هو.

٥- پارڪر جي راڻن جو شجرو

راڻي آسراءِ کان پوءِ هيٺيان راڻا ٿيا: راڻو ڏيوراج، مڙڪ جي، ڪنگهارجي، ارجڻ جي، ڀيمجي، باڪر جي، گانگوجي، اکوجي، ماڻڪ راءِ، ڏيپارڏيو، راسسنگ، وڻويرجي، رائڌڻجي، خانجي، گجسي، راڻو ڪانجي، (ڪرڻ جي)، راڻو رتن جي- جو ڪرڻجي جو گود ورتل هو، هميرجي، رٺيوڙجي، ۽ اڇل سنگ- جو پارڪر جو موجوده راڻو آهي: هن وقت سنڌس ڪا حڪومت ڪانه آهي ته به برادريءَ وارا کيس گاديءَ جو جاءِ نشين هئڻ ڪري ”راڻو“ سڏيندا آهن.

٦- گوڙيءَ جو مندر

اهو مندر، ننگر پارڪر تعلقي ۾ ننگر پارڪر شهر کان ١٤ ڪوهه، ۽ ماروئيءَ جي ماڳ ملير کان ٢ ڪوهه پري آهي. هن کي ”گوڙيءَ جا ڏيهرا“ به چوندا آهن. اتي هڪ جين ڌرم وارن جو عاليشان مندر آهي. ڪئپٽن ايس.اين. ريڪس

ان جو خاڪو ڪتاب ۾ نقشي طور ڏنو آهي. اهو مندر سوڍن جي حڪومت جي اوج واري زماني ۾، سنه ١٣٧٢ع ۾ ٺهيو. جين ڌرم وارا، پارسناٿ (پارشوناٿ) جا پوڄاري آهن، جو گرو گورڪناٿ جو چيلو هو. پارسناٿ کي ’گوڙيچو‘ به چوندا آهن ۽ انهيءَ نالي پٺيان هي مندر سڏجي ٿو.

هيءُ مندر حاطي اندر آهي ۽ اڳيان دالان اٿس. هن جو پٿر جيتوڻيڪ سنگ مرمر ڪونهي، پر سنگ مرمر جهڙو ٿي ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جو جوڌپور کان آندل معلوم ٿئي ٿو. ڇجي ٿر ۾ ههڙو پٿر ملڻ مشڪل آهي، تنهنڪري ضرور ٻاهران آندل هوندو، ۽ قياس ڪري ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته اهڙي هنڌ ٿي، جتي عمارتي سامان ملڻ مشڪل آهي، اهڙي مندر ٺهڻ تي، ڪيتري نه تڪليف ۽ خرچ ٿيو هوندو: جيتوڻيڪ اهلوڪو ڏيک ڪونهي ته به ڪم ۽ محنت جو قياس ڪري سگهجي ٿو. پٿرن جا ٿنڀا ۽ ڪونيون اڃا قائم آهن. عمارت جي ڊيگهه ٩٠ فوٽ ۽ ويڪر ٦٠ فوٽ آهي. دالان ۾ پٿر جا ٿنڀا آهن، ۽ ڇت گولائيءَ تي اٿس. ٻاهران گنبذ جي پرسان گول چبوترو آهي، جنهن ۾ اندرئين پاسي ڇوڪاري عورتن ۽ مردن جا ڪيترا نقش اڪريل آهن. دالان کان پوءِ هڪ وڏو صفحو آهي، جنهن ۾ ٽنهي پاسن کان ڇهه ڇهه يعني جملي ٻارهن ڪوٺيون آهن، جن جون ڇتيون به گنبذدار آهن. هر هڪ ڪوٺيءَ ۾ هڪ ننڍو ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن تي رکيو هڪ جڻو ويهي سگهي. شايد اتي ساڌو ايڪانت ۾ يوگ اڀياس ڪندا هئا. ٻهرئين صفحي کان پوءِ ٻيو صفحو آهي، پر ان جو ٽنهيون پاسو هاڻي ڊهي ويو آهي. مندر جي ٻاهران - پر حاطي اندر - هڪ غفا ٺهيل آهي، جنهن ۾ هيٺ وڃڻ لاءِ ڏاڪا ٺهيل آهن، مگر گهڻي وقت کان سنڀال نه هئڻ ڪري انهيءَ ۾ وڃڻ کان پڙ پيو ٿئي. وقت جي ڪليڪٽر ڊرپارڪر مسٽر ايچ. ميءِ. وانسن انهيءَ کي ڪوٺائڻ جو

خيال ڪيو، ۽ مزور ڪم تي چڙهيائين، پر جون ئا ته تي دفعا ”نه، نه، نه،“ جو غيبي آواز ٿيو، تنهنڪري ڪم بند ڪيو ويو. سگهوئي پوءِ وانسن صاحب وفات ڪئي. ان ڪري ماڻهن جو اهو انومان هيڪاري پڪو ٿي پيو آهي.

انگريز سرڪار جي مرضي ٿي هئي، ته اهو مندر محفوظ ٿيل يادگارن جي ائڪٽ هيٺ آڻجي، پر اوسواڙن انهيءَ تي اعتراض ورتو- پر پوءِ نيٺ سرڪار جي حوالي ڪيائون. هن مندر جوڙائڻ بابت ڪوبه پڪ سان چئي نٿو سگهي ته هي مندر ڪيئن جڙيو. اهي ڳالهيون ڪن ڪتابن ۾ لکيل آهن، ۽ هن پاسي جا ماڻهو به ٻڌائيندا آهن.

هن مندر جي سنه ١٧١٥ع ۾ مرمت ٿي هئي، ان بعد ائين پيو آهي. ليفٽيننٽ ڪرنل ٽروٽ صاحب، ننگر پارڪر جي فساد وقت، هن مندر جي ڪجهه حصي کي بارود سان اڏايو هو، جو شڪ هوس ته هتي سوڍا لکي سازش جون صلاحون ڪن ٿا (١).

٧- پارسنات جو پتلو

پارسنات، جين ڌرم وارن جو وڏو ديوتا آهي، جو مشهور مهاتما گرو گورک نات (جو گرنار ۾ رهندو هو) جو چيلو هو. هن پتلي جي ڪهاڻي به عجيب آهي، جا هيٺ ڏجي ٿي:

”پاري ننگر ۾ منگهو نالي هڪ اوسواڙ واپاري رهندو هو. هڪ دفعي، هو واپار سانگي گجرات جي پٽڻ شهر ۾ ويو. اتي هڪ دفعي سپني ۾ ڪو ديوتا ڏٺائين، جنهن چيس ته 'پارسنات' جو هڪ پتلو فلاڻي چاڪيءَ جي گهر ۾ پوريل آهي، سو ڪيئن به ڪري ڪڍائي وڃي ڪنهن مندر ۾ رک، ته ٺاڪر توتي

(١) ”ائمپيري ڪئيٽيز آف سنڌ“، صفحو ١٧٥.

مهربان ٿيندو‘. صبح ٿيو ته منگهي اوسواڙ سپني واري ڳالهه سچي سمجهي، مليل ڏس جي آڌار تي پڇا ڪري انهيءَ ڇاڪيءَ جو گهر وڃي لڌو: سپني ۾ ديوتا جنهن هنڌ جو ڏس ڏنو هوس، سو کونيائين، ته پتلو برابر نڪتو، جو ڇاڪيءَ کان وٺي پنهنجي قبضي ۾ ڪيائين. ٻي رات ٿي، ته ديوتا وري کيس سپني ۾ چيو ته ’هاڻي اها مورتي ڪڍائي، سڌو پنهنجي وطن ڏي وڃ؛ پر رات تي ڪٿي به پنڌ نه نهارج.‘ صبح جو سڄاڳ ٿيڻ سان هن هڪ بيل گاڏي ڀاڙي ڪئي، جا نم جي ڪاٺيءَ جي ٺهيل هئي. ان ۾ پتلو ڪڍائي واپس وريو. وات تي، هڪ هنڌ نوڪر اچڻ سبب گاڏي پٺي بيٺي. اتي ٿيون پيرو اهو ساڳيو ديوتا سپني ۾ ڏسڻ ۾ آيو، جنهن چيس ته پرسان اتر پاسي هڪ پڳ- واءِ آهي (جنهن ۾ هيٺ پاڻي هجي ۽ ڏاڪن جي وسيلي لهي وڃجي)، ۽ ڏکڻ پاسي ڪجهه خزانو پوريل آهي. صبح جو ٻه رازا تو وٽ ايندا، جن جا هٿ ٺونٺين تائين ڪپيل هوندا. خزانو کڻي، انهن جي مدد سان مندر تيار ڪري، اها مورتي ان ۾ وڪج.‘ صبح ٿيو ته رازا برابر آيا، ۽ هن مليل ڏس موجب خزانو ٻه هٿ ڪيو. پوءِ مزور ڪري جهنگ وڍائي اتي مندر جوڙايائين، جو گوڙيچي پارسنات جي نالي پڌيان هيئنر ’گوڙيءَ جو مندر‘ سڏجي ٿو.“

ڪي پارسي تاريخ نويس چون ٿا ته منگهو اوسواڙ، اهو پارسنات جو پتلو ۵۰۰ رپين ۾ ڪٿان خريد ڪري آيو هو، ۽ سنه ۱۳۷۶ع ۾ اهو مندر جوڙائي ان ۾ آڻي رکيائين. هن جو مطلب هو ته انهيءَ پتلي بابت ماڻهن کي جڏهين ڪا عجيب ڳالهه ٻڌائيندس، تڏهين ان جو چڱو قدر ڪندا؛ تنهنڪري اها مٿين ڳالهه دليان ٺاهي، هنڌين ماڳين هلائي ڇڏيائين.

ڪنپٽن ريڪس پنهنجي ڪتاب ”ٿر جو احوال“ ۾

لکي ٿو تہ اهو پٿلو، اڇي سنگ سرمر جو، ١١ فوٽ ڊگهو، هڪ سؤ وڀين ۾ هڪ مسلمان ترڪ کان خريد ڪيو ويو هو (گهڙايو ويو هو). سووڪيءَ جي نرڙ تي هيري جي ڪڻي لڳل هئي، ۽ ٻنهي ٻُبن تي پڻ هيري جون ڪڻيون لڳل هيون. ڪيترا ورهيہ اهو پٿلو هن مندر ۾ رکيو هو، ۽ ڪيترن ماڻهن ڏنو هو. مقرر ڏينهن تي، اهو پٿلو اندران ڪوٺيءَ مان ڪڍي، ٻاهر هڪ گول چبوتري تي رکيو ويندو هو، ۽ ڪيتري خلقت ديدار لاءِ اچي گڏ ٿيندي هئي، ۽ پيسا رکندي هئي- ان مان گهڻي پيدائش ٿيندي هئي، جنهن جو ڪجهہ حصو پوڄارين کي ملندو هو ۽ باقي راجا کڻندو هو. اها وسم ڪيترا سال هلي. سنہ ١٧١٦ع ۾ سوڊو ستوجي، ويراواهہ جي گاديءَ تي هو. هن جي پائرن، گوڙيڇي جي آمدنيءَ ۾ اکيون وڌيون ۽ آيت جو ڪيترو حصو هضم ڪرڻ لڳا. انهيءَ ڪري ستوجي ڪاوڙجي گوڙيڇي کي ڪٺي ٻاڪاسر (جوڌپور رياست) ڏانهن هليو ويو، ۽ ٻاڪاسر جو قلعو، جو پاڻ جوڙايو هئائين، تنهن ۾ وڃي رکيائين، ۽ اتي اهو پٿلو هڪ نم جي وڻ هيٺان پوري ڇڏيندو هو، ۽ ٻارهين ٻارهين مهني ٻاهر ڪڍي، ميلو لڳائيندو هو، جتي آيل ماڻهن کان چڱي ڏکڻا وٺي، پوءِ انهن کي درشن ڪرائيندو هو. ماڻهن ۾ ديوتا جي ديدار جو ايترو تہ شوق هو، جو هڪ دفعي سورت شهر جي هڪ لکاپتي واڻياڻي جڏهين درشن لاءِ آئي، تڏهين سوڊي ستوجيءَ وڏيءَ رقم جي گهر ڪئي؛ آخر هن ٩ هزار پيسا ڏيئي درشن ڪيو. اهڙيءَ طرح ستوجيءَ ڪيتروئي ڌن ڪمايو. انهيءَ بعد ستوجي اهو پٿلو ٻاڪاسر کان ويراواهہ ۾ آڻي، مضبوط جاءِ ٺهرائي، ان ۾ حفاظت سان آڻي رکيو؛ جتي سال بسال ميلو لڳندو هو، پر ساليانو زيارت بند ڪري ڇڏيائين؛ جڏهين ڪو گهري رقم ڏيندو هوس، تڏهين فقط انهيءَ کي درشن ڪرائيندو هو. آخر،

ڀالن پور جي ڪن شاهوڪار هندن، ڳري رقم باسي گوڙيچي کي اوڏانهن ڪٺايو، سڀني گام ۾ مورواڙا ۾ زيارت ڪندا هئا، ۽ پوءِ واپس ويراواهه آڻيندو هو. آٺن ۽ نين وقت زبردست ڀهرو هوندو هو. سڀني گام ۾ ڀهريون ميلو ١٧٦٦ع ۾ لڳو، ۽ مورواڙا ۾ چار ميلا، ١٧٨٨ع، ١٧٩٦ع، ١٨١٠ع ۽ ١٨٢٢ع ۾ لڳا، وري ١٨٢٤ع ۾ ويراواهه ۾ ميلو لڳو. اهڙيءَ طرح اهو پتلو پشت بپشت سوڍن جي قبضي ۾ رهندو آيو. هرڪو، مترو ڏينهن تي ظاهر ڪري، نه ته پوري يا لڪائي رکندو هو. سنه ١٨٣٢ع ۾ اهو پتلو پونجاجي نالي هڪ سوڍي جي قبضي ۾ هو، جنهن جو سنڌ جي ٽالپرن سان تڪرار ٿيو، آخر جنگ لڳي، جنهن ۾ پونجو سوڍو مارجي ويو، ۽ ڪنهن کي به خبر نه آهي ته هن اهو پتلو ڪٿي پوري رکيو هو. اهڙيءَ طرح اهو پت ٤٥٢ ورهين جي گردش بعد هميشه هميشه لاءِ گم ٿي ويو. جيني، ١٩٤٧ع تائين پري پري کان کهي مندر پيئڻ ايندا هئا، جو هيءَ آستان سندن پوتر تيرٿ جي جاءِ آهي.

٨- پولن آستان

گوڙيءَ جي مندر جي پرسان هڪ پڪ سرو بُرج ٺهيل آهي، جو "پولن آستان" سڏجي ٿو. چون ٿا ته نئيڙ (جوڌپور پرانت جو هڪ پاڳو) جو راجا پولن نالي راٺوڙ نسل مان هو. هڪ دفعي پاڪر جا ڏاڙيل نئيڙ مان چوپايو مال چورائي آيا هئا، ۽ پڻ ڪي ڳوٺ به ڦُري آيا هئا. راجا پولن واهر ڪري ڏاڙيلن جي پٺيان پيو. انهيءَ هنڌ اچي ڏاڙيلن سان دوبدو مقابلو ٿيو. گهڻي رتو ڇاڻ بعد پولن بهادريءَ سان وڙهندي مارجي ويو. انهيءَ جي يادگيريءَ ۾ اهو ڏيهرو (برج يا چبوترو)، سنه ١٧٤٣ع ۾ جڙيو.

٩- ريکوديو جو بت

ويراواهه جي هاٿوکي مندر ۾، جين ڌرم وارن جي مکيه ديوتا ريکوديو جو بت رکيل آهي، جو سنگمرمر مان اڪريل نهايت نفيس پتلو آهي. ڏسڻ سان ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڄڻ ڪو ساڌو، ڀڳوان جي ياد ۾ تپشيا ڪري رهيو آهي. هن جي اکين جي جاءِ تي عجيب چمڪندڙ شيشو وڌل آهي، جو اونده ۾ تجلو ڪري ٿو. اهو به پاري ننگر جي سون بتن مان، جن مان ٿورا بچيا آهن، تن مان هڪ آهي. ان جي چوڌاري ڪيتريون پٿر جون مورتون رکيل آهن.

١٠- ڀوڏيسر

هيءُ شهر ڀوڏي پرمار ٺهرايو، ۽ اتي هڪ تلاءُ کوٽايو. ڪو وقت هن شهر جو ڏاڍو اوج هو. ان وقت واڻين جا ٻه هزار گهر اتي هئا، جي اصل پاري ننگر جي ڦٽڻ بعد لڏي اتي اچي ويٺا هئا. انهن جا مکي، ڪجل شاهه ۽ وجل شاهه هئا. واڻيو ڀوڏيسر ۾ رهندو هو. ڏياريءَ جي ڏينهن دستور موجب واڻي جي سلام تي ويا، جتي هنن کي عزت ڪانه ملي، تنهن ڪري هنن پاڻ ۾ گڏجي صلاح ڪئي، ته ٻيءَ ڏياريءَ کان اڳ ڀوڏيسر ڇڏيندا سون. انهيءَ وچ ۾ ڳجهه ڳوهه ۾ تياريون پئي ڪيائون. نيٺ ٻي ڏياري آئي، ڏيا ٻاريا ويا، ۽ هي واڻيو رات، ڪيل بندوبست موجب، ٻرندڙ ڏيا ڇڏي، سنه ١٣٨٨ع ۾ لڏي ويا. اهي ڌار ڌار ملڪن سنڌ، ڪڇ، هالار ۽ مارواڙ ڏي پکڙجي ويا، سنڌ ۾ آيل وري ڪي ڪڇ ڏي ويا. ان وقت سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت هئي (١).

---

(١) ڪئپٽن ريڪس جو "ميمائرس آن دي ٿرانڊ پارڪر ڊسٽرڪٽس آف سنڌ" صفحو ١٠-١١-١٢، ٨٥-٨٦.

١١- سلطان محمود بيگڙي جي پارڪر تي ڪاهه

سلطان محمود بيگڙو گجرات جو حاڪم هو. هن جي ڪاهه جا، اتهاسن مان هيٺيان سبب معلوم ٿين ٿا: بلوچن جا چار هزار ڪٽنب پارڪر ۾ رهندا هئا، ظاهر نموني اهي مارواڙ ۽ پالن پور جي حدن ۾ اٺن جا ڳلا چاريندا هئا، پر موقعي ملڻ تي گجرات ڏي ويندڙ قافلن کي ڦريندا هئا، ۽ اهو مال اچي ٿر جي پٽن جي ڏوڙن (غارن) ۾ لڪائيندا هئا؛ ۽ پوءِ گجرن، سولنڪين، واگهيلن ۽ ڪڇ جي جاڙيجن کي ڏاڙي جو مال نيڪال ڪندا هئا؛ ۽ وقت جي حاڪمن مان موقعو پائي جنگيون به ڪندا هئا. سندن برخلاف دهليءَ جي تغلق بادشاهن کي دانهون پهتيون هيون، پر انهن کي ايتري فرصت ڪانه هئي جو کين سيکت ڏين.

سلطان محمود بيگڙي جي وقت ۾ اهي بلوچ، سابرمتي ۽ نربدا جي دولتمند شهرن کي لٽڻ لڳا. سلطان جي ڪوتوال جمال الدين کي هنن ڏاڍو تنگ ڪيو؛ جنهن ڪري سلطان پاڻ چڙهائي ڪئي. بلوچ ٢٤ هزار لشڪر سان سامهون ٿيا. جنگ لڳي، جنهن ۾ بلوچن هارايو. سلطان سندن سردارن کي گرفتار ڪري احمدآباد وٺي ويو. سال مس گذريو ته وري قافلا لٽجڻ لڳا؛ جنهن ڪري سلطان ٻيو دفعو سنه ١٥٠٤ع ۾ پارڪر تي ڪاهي آيو، ۽ بلوچن کي ڳولي ڳولي هٿ ڪري گرفتار ڪيائين. هن دفعي غارن مان کيس گهڻو سامان هٿ لڳو، ۽ بلوچن جي سردارن کي جهوناڳڙه وٺي ويو.

١٢- پوڏيسر جي مسجد

سلطان محمود بيگڙي جي ڏينهن ۾، مسلمانن جو هڪ قافلو حج تي روانو ٿيو، جنهن ۾ سلطان جي والده شريف به

هئي. آن وقت پارڪر تي سوڍن جو راڄ هو. اهو قانلو جڏهين پارڪر وچان ٿي لنگهيو، تڏهين پوڏيسر جي راڻي، قافلي کي روڪي ڪجهه رقم وٺي پوءِ موڪل ڏني. بيگم صاحبه، حج تان موٽڻ بعد اها حقيقت پنهنجي پٽ سلطان محمود سان ڪئي؛ جنهنڪري هو ڪاوڙجي لشڪر وٺي ڪاهي آيو ۽ سوڍن کي سيڪت ڏيئي موٽي ويو.

انهيءَ عرصي ۾ اتي هڪ ننڍي مسجد شريف ٺهرايائين، جا سنگمرمر جهڙي پٿر جي ٺهيل آهي: آن مسجد جي ديگهه ۽ ويڪر ٣٠ فوٽ کن آهي. اڌ ۾ ٿنڀن سان اڏاوت آهي ۽ اڌ خالي آهي. مٿي قبو آهي، جنهن جو نمونو اهڙو آهي، جهڙو مغلن جي وچٿين سمي ۾ اڏيل مسجدن جو. محراب وٽ هڪ پٿر لڳل آهي، جنهن تي فارسي اکر لکيل آهن، پر منڀال نه هئڻ سبب ڊهي ويا آهن؛ چٽا پڙهڻ ۾ نٿا اچن. البت، محمود شاهه بن مظفر شاهه جو نالو ۽ سال ١٥٠٥ع، پڙهي سگهجن ٿا. هن مان سمجهجي ٿو ته سلطان جي نين ڪاهه، انهيءَ سال ١٥٠٥ع برابر ٨٨٠ هجري=سنبت١٥٦٢ ۾ ٿي (١). اها مسجد پوڏيسر وٽ آهي، جنهنڪري عام طرح "پوڏيسر جي مسجد" سڏجي ٿي. پرسان مقام آهي؛ جو انهن شهيدن جو آهي، جي سلطان محمود جي لشڪر ۾ هئا، ۽ وڙهندي وڙهندي مارجي ويا. مسجد تي لکيل آهي ته جيڪڏهين مسجد زبون ٿي پيئي، ۽ وقت جو حاڪم ان جي مرمت نه ڪرائيندو، ته اهو خدا جو ڏوهاري ٿيندو (٢).

ٿر ۽ پارڪر ۾، عام طرح، ڪي ماڻهو چوندا آهن ته اها مسجد شريف، سلطان محمود غزنويءَ ٺهرائي هئي؛ پر اها

(١) "تاريخ گجرات"، شيخ غلام محمد، صفحو ٧٧؛ ۽ "ڪڇ جو گجراتي اتهاس"، صفحو ٧٠.

(٢) ڪئپٽن ايس. اين. ريڪس جو "حالات ٿر ۽ پارڪر"، صفحو ١٢.

ڳالهه صحيح نه آهي، ۽ اڳتي اُنهيءَ وچان سلطان 'محمود' جي نالي
ڪري غزنويءَ جو يادگار سمجهن ٿا؛ اها مسجد سلطان محمود
غزنوي نه پر سلطان محمود بيگڙي گجرات جي بادشاهه جو
يادگار آهي.

۱۳- سيدي علي ريس جو پارڪر جو سفر ۱۵۵٦ع

سيدي علي ريس کي، ترڪيءَ جي سلطان، پورچوگيزن
سان وڙهڻ لاءِ موڪليو هو. هن کي عربي سمنڊ ۾ طوفان
اچي وڪوڙيو ۽ سخت نقصان پهتس، فقط ٿورن جهازن سان گجرات
پهتو، جتي جهاز گجرات جي حاڪم جي حوالي ڇڏي، پاڻ
خشڪيءَ جي وسيلي سنڌ، پنجاب، افغانستان، ٽرانس ڪاڪيزيا،
خراسان، آذربائيجان، ايران ۽ بغداد مان ٿيندو، ۱۵۵٦ع ۾،
قسطنطنيه پهتو. هن کي وسيلي ۾ چار سال لڳا. اهو بيان هن
پنهنجي ڪتاب "مرات الممالڪ" ۾ ڪيو آهي. هتي اسان کي فقط
سنڌ، خاص ڪري پارڪر جو ذڪر ڪرڻو آهي، جو هن
پنهنجي ڪتاب جي ستين حصي ۾ هن ريت لکيو آهي. هن
ڪتاب جو انگريزي ترجمو اي. ويمبري صاحب ڪيو آهي.
هو لکي ٿو ته:

"اسان جي پارٽي، ڏهن ڏينهن جي سفر بعد راجپوتن
جي شهر ننگر پارڪر ۾ پهتي، جتي راجپوتن اسان سان وڙهڻ
شروع ڪيو، پر اسان جي حملي سندن هوش ٺڪاڻي آڻي ڇڏيو.
هنن کي، اسان کان ڏوڪڙن ڇڏائڻ جي نيت هئي. عليءَ کين
چيو ته 'اسين واپاري نه آهيون، اسان وٽ ڪجهه به نه آهي،
سواءِ دوائن ۽ Moure جي، جنهن لاءِ اسان اڳيني ڪسٽم ڏنو
آهي' (مورو هڪ علامت وارو پٽڙ آهي، جو نانگ جي سٽي
۾ ٿيندو آهي). نيٺ ٿوري رقم ڏني ويئي ۽ اسان کي اجازت
ملي. ڏهه ڏينهن واريءَ جي پٽن ۾ پنڌڪري بعد سنڌ جي

سرحدي شهر ونگا ۽ پهتاسون، جتان تازا اَٽ پاڙي ڪري پنجن ڏينهن جي سفر بعد جوڻ ۾ فتح باغ ۾ پهتاسون. ان وقت سنڌ ۾ مرزا شاهه حسن ارغون جي حڪومت هئي“. (۱)

۱۴- نڪولاس وٿنگٽن جي پارڪر جي مسافري ۱۶۱۳ع

مسٽر نڪولاس وٿنگٽن لکي ٿو ته ”اسان لاءِ احمدآباد کان ننگر تائين ۳۰۰ ميل مسافري خطرناڪ هئي. اسان کان اڳ، فقط هڪ سياح اسٽارڪي، ۱۶۱۳ع جي شروعات ۾ ننگر پهتو هو“. پاڻ ڪولال- راڌڻ پور جي رستي کان ڪن هندستاني واپارين سان گڏ، رڻ جو ڪنارو ڏيئي سلامتيءَ سان ۲۸ ڊسمبر ۱۶۱۳ع جي ننگر پارڪر پهتو. انهيءَ بابت لکي ٿو ته ”ننگر پارڪر ننڍو شهر آهي، پر مسافرن جي ضرورت واريون سڀ شيون موجود آهن. هتي اسان هڪ ڏينهن ٽڪ پيچرو ۽ تازو ٿيڻ لاءِ ترسياسين، ۽ آٽن جي ترسڻ جو محصول پريوسين. هتان کان ويندي جوڻ تائين، ماڻهو ڪنهن بادشاهه کي ڍل نه ڀريندا آهن، فقط ڦرمار تي گذران ائن. البت جڏهين ڪو برخلاف مغلن جو لشڪر ايندو آهي، تڏهين پنهنجن گهرن کي باهه ڏيو وڃيو ڀڄن ۽ لڪن. سندن گهر ڪکن جا آهن، جي جلد ٺاهي وٺندا آهن. مسافرن کي ڪجهه خرچي ملڻ تي، انهن جي هرطرح جي خاطري ڪندا آهن. ننگرپارڪر کان ۲۴ ڪوهن جي مفاصلي تي، ٽن منزلن بعد، اسين هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ’برائداس‘ ۾ آياسون. هتي اسان کي ڪسٽم پيارٿو پيو، ۽ ڪيترا سائي بيمار ٿي پيا جو هتي جو کارو پاڻي پيتو هئائون. منهنجو به سٺو پاڻي کپي ويو هو ۽ مون به اهو کارو پاڻي پيتو، پر مون ان پاڻيءَ ۾ Butter Milk گڏيو جو اتي

(۱) ”دي جرنل آف دي سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي، مارچ ۱۹۳۷ع، واليوم ٻيو، ڀاڱو چوٿون، صفحو ۹.

جام هو. پوءِ مسافري ڪندي اڳتي وڌياسين، ۽ چئن ڏينهن ۾ ٥٧ ڪوهه پنڌ ڪري منزل تي پهتاسون" (١).

١٥- ڪڇ جو ويراواهه ۾ ڌاڙو

ڪڇ جو راجا ڏيسرجي پهريون، سنبت ١٧٧٥-١٨٠٨=١٧١٨ع-١٧٥١ع تائين هو. هن راجا حڪومت کي مضبوط بنائڻ لاءِ پڇ، موندرا، انجار ۽ وابر ۾ قلعا ٺهرايا. وحمڪي بازار ۽ اوڪا ۾ نئيا گيٽ ٺهرايا- جن کي ڪيپي گيٽ چوندا هئا - ۽ ويراواهه ۾ ڌاڙو وڌو. مهاراجا لکپت جيي، جڏهين ١٧٥٢ع کان ١٧٦١ع تائين ڪڇ جي گاديءَ تي هو، تڏهين يوراج گمار جي وُسجي وچڻ ڪري، ملڪ ۾ افراتفري پيدا ٿي. اهو وجهه وٺي پاوڪر جي سوڍن، ويراواهه وارو ڌاڙو سنبت ١٨١٦=١٧٥٩ع ۾ ڪڍائي ڇڏيو (٢).

١٦- مڪواڻا

ڪي لکن ٿا ته سڪندر اعظم ٣٢٥ ق-م، برسات جي موسم جي پڇاڙيءَ ۾، سنڌ جي فتح ڪيل پاڳن تي پنهنجا ڪي ماڻهو مقرر ڪري، پاڻ واپس روانو ٿيو. هن جي وڃڻ بعد مڪاني ماڻهن، انهن کي لوڏي پنهنجي حڪومت وري هٿ ڪئي (٣).

انهن سڪندر جي فوج جي بچيل سپاهين، ٿر ۾ وڃي پنهنجا ٺاٺا ڪيا، حتي گهڻي وقت گذرڻ بعد مڪواڻن جي

(١) "سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي جرنل"، لکيل بي- ڊي- ميرچندائي، آءِ- سي- ايس؛ ٢٢٢-٢٢٣.

(٢) "انٽريئو آف وزٽ ٽو دي ڪورٽ آف سنڌ، انڊ اي اسڪيچ آف دي هسٽري آف ڪڇ"، از: جيمس برنس، صفحو ١٤٩-١٥٠.

(٣) "شارٽ هسٽري آف دي پراونس آف دي سنڌ"، صفحو ٣.

نالي پنھنجي حڪومت برپا ڪيائون (۱).

عباسي گورنر عمران، سنہ ۸۳٦ع ۾ ڪڇ جي ميدان ڪي چڱي گوشمالي ڪئي. ھن ۲۲٦ ھجري ۾ وفات ڪئي. ھن جي وفات بعد سنڌ ۾ طوائف الملوڪي شروع ٿي ويئي، ۽ عربي خليفن جو ڪوبہ اثر سنڌ ۾ نہ رھيو. جدا جدا ٽڪرن تي ھندو ۽ مسلمان رياستون قائم ٿي ويئون. اھڙيءَ طرح، ٿر ۽ ننگرپارڪر واري حصي ۾ مڪواڻا راجپوتن پنھنجي حڪومت قائم ڪئي.

ٽاڊ صاحب مڪواڻن کي راجپوت جاتيءَ جو نٿو ليکي. ھو لکي ٿو تہ

”ھي قبيلو ھن وقت سوراشٽر پيٽ جو رھاڪو آھي. پاڻ کي راجپوت سڏائين ٿا، ليڪن ھي راجپوت نہ آھن.“ (۲) مٿين احوالن موجب مڪواڻا، جي اڄ پاڻ کي راجپوت سڏائين ٿا، سي دراصل گريڪ نسل مان آھن.

۱۷- ڪيرٽي جي حڪومت

ٿر ڊويزن جي مٺي تعلقي ۾، مٺي شھر کان ۸ ميل ڏکڻ طرف ”ڪيرٽي“ جو ڳوٺ آھي، جنھن ۾ ھن وقت راجپوت ۽ ميگھواڙ رھن ٿا ۽ ننڍڙو ڀھراڙيءَ جو ڳوٺڙو آھي. مگر ڪو وقت اڳ، اھو مشھور شھر ھو ۽ حڪومت جي گاديءَ جو ھنڌ ھو. ھن وقت بہ پراڻا کنڊر ۽ قلعي ڪوٽ جا نشان اڳئين اوج جي ياد تازي ڪري رھيا آھن. ھڪ تلاءُ آھي، جنھن جي پرسان ڪٽين جو شاھي پاڙو ھو. ھن ڪي اڄ ڏائين اتي جا ماڻھو ”ڪٽين جو تلاءُ“ چوندا آھن. گجراتي اتھاس

(۱) ”ھسٽري آف ڪاٺياواڙ“، وليم ولبر فورس بيل؛ صفحو ٦٦.
(۲) ”ٽاڊ راجستان“، انگريزي؛ جلد پھريون، صفحو ۷۸.

۾ هن کي ”کيرنٽي گڊ“ ۽ ڪٿي ڪٿي ”ڪرڙلي ننگر“ لکيو ويو آهي.

هتي اڳي مڪواڻن جي حڪومت هئي، جن مان ڪيسر مڪواڻو مشهور ٿي گذريو آهي، جو عمرڪوٽ مان سومرين ڪٿي آيو، هو جنهن کري همير سومري سان لڙايون ڪرڻيون پيئون، اهو احوال باب چوٿين ۾ ڏنو ويو آهي- سومرن جي هن سان اٽبڻت هلي آئي. همير نيٺ لڙائي ڪري ڪيس ماريو، سندس پٽ هرپال ديو، پنهنجي ماسات گجرات جي راجا ڪرڻ سولنڪي (ڀيم ديو جي پٽ) وٽ وڃي پناهه ورتي، جنهن هن کي جهالاواڙ پرانت انعام ڏنو. سندس اولاد اڄ جهالا راجپوت سڏجي ٿو (۱).

۱۸- راڻڪ ديوي

ٻارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، ڪيرنٽي (۲) ۾ راٺو روڙپارسنگ (۳) حڪومت ڪندو هو، جنهن جي هٽ هيٺ ٿر جو ڏکڻ وارو پاسو هو. سڪي ڪيس هڪ ڇوڪري ڄائي، جا تمام حسين هئي. جوتشين سندس بخت ڏسي ٻڌايو ته ”جنهن گهر ۾ هيءَ رهندي، يا جنهن سان شادي ڪندي، تنهن جو بخت تباهه ٿيندو!“ راڻي اهو ٻڌي سوچ ويچار بعد کيس جهنگ ۾ ڦٽو ڪرايو، جتان هڙونت ڪنڀار ڪٿي وڃي ڪڇ ۾ پنهنجي گهر پالي وڏو ڪيو ۽ ”راڻڪ ديوي“ نالو رکيو. ڇوڪري جڏهين جوڀن اوستا کي

---

(۱) ”ڪڇ جو اتهاس“، گجراتي؛ صفحو ٦۱-٦۲.

(۲) گجراتي ڪتاب ”راڻڪ ديوي انې راءِ کنگهار“ ۾: ’ڪرڙلي‌ننگر‘ لکيل آهي.

(۳) ”روح رهاڻ“، صفحو ۱۱۹، ۽ گجراتي ڪتاب ”راڻڪ ديوي انې راءِ کنگهار“ ڇپيل احمدآباد، صفحي چوٿين ۾، ”پهاڙسنگ“ لکيل آهي.

ٻهتي، تڏهين ڪڇ جو راڄا (١) کيس ڏسي موهت ٿي پيو ۽ مڱ گهريائين. هڙونت کي اها ڳالهه نه وڻي، جنهنڪري راتو رات لکي ڪڇ مان ڀڄي، جهونا ڳڙهه جي ويجهو منجيوڙي نالي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو. ان وقت گجرات جو حاڪم سڌراڄ ڄيسنگه ونراڄ (١٠٩٤-١١٤٣ع) هو. ان جي دربار جا ڪي چارڻ، گهمندي اتفاق سان منجيوڙي ۾ آيا ۽ راڻڪ ديويءَ جي سونهن ڏسي، موٽي ملڪ وڃڻ وقت راڄا کي اها حقيقت ٻڌائي، ۽ چيائون ته اها ڇوڪري اصل ڪنهن راڄائي ڪُل جي آهي؛ ۽ هرکايائون ته ساڻس شادي ڪر. راڄا قبول ڪيو، ۽ ماڻهو موڪلي هڙونت کان مڱ گهريائين، جنهن نيٺ قبول ڪيو.

ان وقت جهوناڳڙهه جو حاڪم راءِ کنگهار ڇوڙا سمو (١٠٩٨-١١٢٥ع) هو (٢). ان جي پيءُ، سڌراڄ جي پيءَ سان پرڻيل هئي، ۽ ان وقت گهرو اٻڻت سبب پنهنجن ٻن پٽن ڏيجل ۽ ويجل سميت، جهوناڳڙهه ۾ مائٽن وٽ رهيل هئي. هڪڙي ڏينهن هي ڇوڪرا گهمندا ڦرندا منجيوڙي آيا، جتي راڻڪ ديويءَ کي سڌراڄ سان پرڻائڻ جو جشن يعني تياري هئي. انهن يڪدم وڃي راءِ کنگهار کي اها حقيقت ٻڌائي، ۽ چيائون ته هڪڙي پدمڻي اسان جي ملڪ مان پيو وٺي وڃي، اهو اسان لاءِ داغ آهي؛ ڇو نه اوهين انهيءَ ڪماريءَ سان شادي

(١) "روح رهاڻ" ۾ لاکو ڦلاڻي لکيل آهي؛ پر اهو واقعو ٻارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۽ ٻارهين صديءَ جي شروعات ۾ ٿيو هو، ۽ "ڪڇ جي گجراتي اتهاس" موجب، لاکو ڦلاڻي سنبت ١٠٣٥-٩٧٨ع ۾ لڙائيءَ ۾ وڙهندي مارجي ويو. شايد ڪو ٻيو راڄا هوندو.

(٢) ولبر فورس ٻيل پنهنجي ڪتاب "تاريخ ڪانياواڙ"، ۾ ڄوي ٿو ته راڻڪ ديويءَ کي راءِ کنگهار جي پيءُ راءِ نوگهڻ زوري ڪٽائي ساڻس شادي ڪئي هئي؛ ۽ نه راءِ کنگهار (ڏسو "روح رهاڻ"، جو فوٽ نوٽ صفحو ١٢١).

ڪريو. راءِ ڪنگهار اها ڳالهه قبول ڪئي، ۽ انهن کي چيائين ته وڃي ڪنوار کان مون لاءِ سڱ گهرو. يڪدم ٻئي ڀائر منجهوڙي ويا ۽ هڙوئنت کان سڱ گهريائون، جنهن انڪار ڪيو. جي اڳيئي سڌراج سان مڱڻو ٿيل آهي ۽ هاڻي ترت شادي ٿيڻ واري آهي. هنن گهڻيئي دم دلاسا ۽ لالچون ڏنيون، مگر وريو ڪجهه ڪونه.

آخر راڻڪ ديويءَ کي زوريءَ کڻائي اچي راءِ ڪنگهار سان شادي ڪرايائون. جڏهين سڌراج کي اها خبر ملي، تڏهين جهوناڳڙهه تي ڪاهي ويو. ١٢ سال اهو گهيرو هليو، پر ڪجهه به ڪري نه سگهيو. انهيءَ وچ ۾ راءِ ڪنگهار کي اچي شڪ پيو، ته سندس ڀاڻيجي ڏيجل جي راڻڪ ديويءَ ۾ بُري نظر آهي. جڏهين ڏيجل کي اها خبر پيئي، تڏهين پنهنجي پاءَ ڀيجل کي ساڻ ڪري نڪري ويو. جڏهين قلعي جي دروازي وٽ پهتا، تڏهين دربانن کي چيائون ته اچ مالوا کان راءِ ڪنگهار جو ساٿ اچڻو آهي، جنهن جي استقبال لاءِ اسان کي روانو ڪيو اٿس، اڄ رات جو ساٿ ايندو، اوهين هوشيار رهجو.

پوءِ سڌو آيا پنهنجي چاچي سڌراج جي ڇانوڻيءَ ۾. هن سان مليا ۽ ڪيس چيائون ته اسان کي هاڻي خبر پيئي آهي ته اوهين اسان جا چاچا آهيو. اها خبر اسان کي اڳ هجي ها، ته راڻڪ ديوي ڪڏهن وڃي ڪنگهار کي ڪونه ڏيون ها. هاڻي اڻلو ڪنگهار اسان تي الزام مڙهي رهيو آهي، ته اسان راڻڪ ديويءَ ۾ ٻيڙي اک رکي آهي. تنهنڪري اسان ڪانئس رسي اچي لاءِ اوهان وٽ آيا آهيون، اسان سان گڏجي هلو ته راءِ ڪنگهار کي پورو ڪري، راڻڪ ديوي اوهان جي هٿن ۾ ڏيون. پوءِ سڌراج سؤ کن چونڊ پهلوان پالڪين ۾ وهاري، ساڻن گڏجي قلعي ڏانهن ويو. دربانن انهن کي ساٿ ڏسي سمجهيو ته مالوا وارو ساٿ آيو آهي، سو قلعي جو دروازو کولي ڇڏيائون.

سڏراج جا پهلوان، دربانن کي ماري شاهي محلات ۾ اوچتو
وڃي واءِ ڪنگهار مٿان ڪڙڪيا. سڏراج تراو سان واءِ ڪنگهار
کي ماري وڌو، ۽ راڻڪ ديويءَ کي ساڻ وٺي سونٽي چانوٽيءَ
۾ آيو. راڻڪ ديويءَ کي گهڻيئي آزيون نيزاريون ڪيائين،
نيٺ دڙڪا داب ڏنائين ته مون سان شادي ڪر- پر هن نه
قبوليو ۽ نيٺ وڃي ڏاگهه چڙهي.

ڏيجل ۽ پيجل، سڏراج کان انجام ورتو هو ته راءِ ڪنگهار
کان پوءِ جهوناڳڙهه جي حڪومت جون واڳون اسان کي
ڏيندين؛ سو انجام ياد ڏياريائون. تڏهين سڏراج چيو ته اوهان
جهڙن نمڪ حرامن تي ڪهڙو ڀروسو: اڄ اوهان پنهنجي مامي
سان دوهه ڪيو، ڪهڙي خبر ته سڀاڻي مون سان ڇا ڪندا؟
انهن چئي تراو سان ٻنهي کي پورو ڪري ڇڏيائين.

١٩- مهراڻو

ٿر جي پٽن ۽ ناري جي سنڌين زمين جي دنگ وٽان،
اڳي مهراڻ ندي وهندي هئي؛ جنهنڪري انهيءَ ٽڪر کي
"مهراڻو" چون ٿا. انهيءَ ڪَس تي ڪيترا پراڻن يادگارن
جا ڪنڊر ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهي گهڻو ڪري ڊوري جي
ڪپ سان لاڳيتو آهن؛ جنهن مان سمجهجي ٿو ته ڪو وقت
اڳ، اهو ڀاڳو آباد ۽ وسندڙ هو. سڪاني ماڻهو چون ٿا ته
عمرڪوٽ کان نئين ڪوٽ تائين، ٿوري ٿوري پنڌ تي، وڏا
شهر هئا؛ جن جا ٿُلهن نشان اڄ به موجود آهن. اهڙا ڪنڊر:
١- ڪيجراڙي، ٢- نبي سر شهر کان ست ميل اتر طرف ميهار
جي پٽ، ٣- ملير جي پٽ، ٤- راجهاري، ٥- نهڻي جو
ڪوٽ (پڙو)، ٦- لالي جو پڙو (هيدي ڳوٺ جي اتر ۾،
پرسان شاهي مقام آهي)، ٧- نئوڪوٽ، ٨- جعفر شاهه جو
مقام، ٩- ڳاڙهيار جو پڙو، ١٠- اوڏي جو دڙو، وغيره اڄ

۾ موجود آهن. ارڙي جي دڙي وٽ اڳي هڪ وڏو ٻڙ جو وڻ هو، ۽ ڊوري تي شاهي پتڻ هو. ارڙي نالي هڪ مهاڻي هئي، جنهن جي نالي اهو دڙو سڏجي ٿو.

ان ڳوٺ جي پرسان، اڳي ساميرو پٽي زوراور زميندار رهندو هو، جنهن هڪ ڏينهن گجني نالي هڪ مهاڻيءَ جو پٽ ماراڻي ڇڏيو، جنهنڪري هوءَ دانهن ڪٽي وقت جي حاڪم وٽ ويئي، جنهن سندس فرياد ٻڌو ۽ پنهنجي لشڪر جو ننڍو دفعو ساميرو پٽيءَ کي سيکت ڏيڻ لاءِ چاڙهي موڪليو. پرسان راجي جي دڙي وٽ هڪ غفا يا غار هئي، جنهن ۾ ساميرو وڃي لڪو. بادشاهه جا ماڻهو ڳوليندا اتي آيا ۽ کيس ماري ڇڏيائون. اهو هنڌ فضل ڀنڀري ريلوي اسٽيشن کان ٢ ميل اولهه طرف آهي.

٢٠- مهر واڙي ۽ راڻو لاکو

مٺي تعلقي ۾، نبي سر کان ٦ ميل ڏکڻ طرف، ڊوري ناري جي ڪابي ڪپ تي نهڻي جو ڳوٺ آهي- جو اڄ به هڪ دڙي تي آهي. هتي لوهاڻا، سينگهواڙ، گرڙا، سيمڻ ۽ خاصخيلي رهندڙ هئا. ٻٽوارے جي اچڻ بعد، سيمڻ لڏي ڊوري جي ساڄي ڪپ تي ويٺا آهن. ١٩٤٧ع کان پوءِ پاڪستان ٺهڻ بعد، لڏ پلاڻ جي اثر ڪري، نهڻي مان لهاڻن جا ڪي ٿورا گهر هندستان ڏي لڏي ويا، ۽ ٻيا لڏي وڃي مٺي شهر ۾ ويٺا، باقي سينگهواڙ، گرڙا ۽ خاصخيلي اڃا اتي رهن ٿا. پرسان ڊورو نارو وهي ٿو. ڳوٺ ڏاڍي ۽ ٿر جي دنگ تي هڪ دڙي تي آهي. ڳوٺ جي الهندي طرف هڪ قتل ڪوٽ جا نشان اڃا تائين ظاهر بيٺا آهن، جنهن کي اڄ ڪلهه اتي جا رهاڪو ”پڙو“ چوندا آهن. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اتي اڳي پکين سرن جو ڪوٽ هو. ان جي اوير پاسي ڪچي مٽيءَ

جي جاين جا نشان آهن. منجهانئن وقت بوقت ڪيترئي شيون، جيئن تہ شيھو، چنسالي ۽ وارن ٽانون جا ٽڪر، ماڻهن جا هڏا، ۽ سڪن جا نمونا وغيره لڌا ويا آهن.

سنہ ۱۹۴۳ع ۾ گهڻي برسات جي ٻوڙ ڪري، ڪوٽ جي اتر واري ۽ پٽ مان هڪ وڏي توب هٿ آئي هئي، جا مون پاڻ ڏٺي هئي. ان جي ڊيگهہ ۹ فوٽ ۴ انچ، سُنهن جو قطر ماڊا ۴ انچ، پٺيون گهيرو ۴ فوٽ ۸ انچ، ۽ سُنهن جو گهيرو ۳ فوٽ هو. اها توب، مسٽر بڊ سابق ڪليڪٽر ٿرپارڪر، ۲٦ ڊسمبر ۱۹۴۳ع جي ميرپورخاص ڏي ڪٽائي ويو، جا اڄ بہ ڊپٽي ڪمشنر هائوس ٿرپارڪر ۾ نصب ٿيل آهي. مسٽر بڊ ڏڙو بہ ڪجهہ وڌيڪ کوٽايو، پر ڪابہ اهڙي پراڻي تهذيب جي شي هٿ ڪانہ لڳي. خبر نہ آهي تہ اها توب ڪهڙي وقت جي آهي، مگر ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ اڳي هتي ڪو وڏو راج هو. چون ٿا تہ نهٽي جو ڀوٽ اڳي تمام وڏو وسندڙ ۽ آباد شهر هو، ۽ جڪرو حاڪم راج ڪندو هو. "نهٽي نو سو هٽ، جڏهين جڪري واري." يعني جڪري جي وقت ۾ نهٽي ۾ ۹۰۰ دڪان هئا. اها چوڻي الاجي ڪيتري قدر سچي آهن- شايد ڪجهہ وڌاءُ هجي، پر ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ وڏو شهر هو- جڪري بابت بہ وڌيڪ ڪا خبر ڪانهي.

ڪي چون ٿا تہ عيسوي ڏهين صديءَ ۾ هتي "مهر" قوم جي راجپوتن جو راج هو: شايد مهراڻي ۾ رهڻ ڪري، انهن راجپوتن کي مهر راجپوت چوندا هئا. ان وقت هتان ندي وهندي هئي، جنهنڪري ملڪ سرسبز ۽ آباد هو.

مهر قوم جي هڪ راجا کي هڪ تمام حسين ڇوڪري هئي، جنهن جي سونهن جي هر هنڌ هاڪ هئي. هن کي "مهر ڪماري" ڪري سڏيندا هئا. ان وقت ڪڇ ۾ راءِ لاکو ڦلاڻي راج ڪندو هو. هڪ دفعي راءِ لاکي جا پاليل رووجهہ،

ولندي ولندي اچي هتي پهتا، ۽ رات جو مهرن جي باغ ۾ پوکن ۾ نقصان ڪيائون. باغ جي پهريدارن ووجهن کي ناهه وڌو ۽ بوڙايو، جنهنڪري ڪي ووجهه مري ويا ۽ باقي موٽي ڪڇ وياه راءِ لاکي کي ووجهن بابت پڇا ڪندي، نيٺ هن حقيقت جو پتو پيو، تڏهين لشڪر وٺي مهرن تي ڪاهي آيو. ڪجهه وقت جي ڇوٽا ڇاڻ بعد مهرن شڪست کاڌي، ۽ راءِ کي مهر ڪماريءَ جو سڱ ڏيڻي ساڻس صلح ڪيو. شاديءَ جو ڏينهن مقرر ڪيو ويو. راءِ موٽي ڪڇ ڏي ويو. اتان ڄڃ وٺي اچي شادي ڪرڻ جو ٺهراءُ ڪيل هو. مقرر ڏينهن تي، راءِ لاکو ڄڃ سان اچي لٿو. نهٽي ڳوٺ جي اوپر طرف ۾ ميل پنڌ تي هڪ وڏو ڏهر آهي، اتي راءِ جي ڪئمپ لڳي. شادي سک سان ٿي گذري.

شادي ٿيڻ کان پوءِ، راءِ لاکي جا مهر قوم جي ڪن دشمنن ڪن پريا ته مهر واڻي ستي نه آهي، وغيره. راءِ کي انهن جي ڳالهين تي يقين اچي ويو، جنهنڪري پهرين ته خيال ڪيائين ته واڻيءَ کي ماري ڇڏيان، پر پوءِ خيال آيس ته استريءَ کي مارڻ راجپوت جو ڌرم نه آهي، تنهنڪري واڻيءَ کي ڏهاڳ ڏيئي، ڇڏي، پاڻ ڪڇ ڏي روانو ٿيو. واڻي حقيقت ڪري ستي هئي: سندس ڪو دوش ڪونه هو، ۽ اها سڀ ڪن دشمنن جي سازش هئي، پر ويچاري ڇا ڪري؟ راءِ جي وڃڻ ۽ ڪيس ڏهاڳ ملڻ ڪري، ڪيس ايترو ڏک ٿيو جو يڪدم انهيءَ هنڌ پراڻ ڏنائين. پرسان دڙي تي ڪيس چکيا تي چاڙهيو ويو. نشان طور اڄ تائين سرن جا ٽڪر پيل آهن، جي مهر واڻيءَ جي يادگيري ڏيارين ٿا. عام ماڻهو مهر واڻيءَ جي 'قبر' چوندا آهي، جا حقيقت ڪري ڏاگهه چڙهڻ واري هنڌ جو نشان آهي. انهيءَ ڏهر کي "مهر جو ڏهر" چوندا هئا، جو لفظ بگڙجي هاڻي "ميهوڻر جو ڏهر" چوڻ ۾ اچي

ٿون ۽ عام مڪاني ماڻهو اڄ ڏانهن انهيءَ نالي سان سڏيندا آهن. انهيءَ ڍِهر ۾ هڪ تلاءُ آهي، جو چون ٿا ته واءُ لاڪي کٽايو هو، جنهن ڪي اڄ "مهر جو تلاءُ" چوندا آهن.

مڪاني ماڻهو، مهر راڻي ۽ واءُ لاڪي جي آڪاڻي آور نموني ۾ ڪندا آهن، جا مون به ٻڌي آهي، مگر اها اهڙي آهي، جنهن تي اعتبار ڪري نٿو سگهجي. جنهنڪري اهڙي ڏند ڪٿا هتي بيان ڪرڻ واجب نه سمجهي وئي آهي.

باب نائون

ڪلهوڙن جي حڪومت

۱- ميان نور محمد ڪلهوڙو (۱۷۳۶-۱۷۵۵ع)

سنڌ ۾ سومرن کان پوءِ سمن، ترخانن، ارغونن ۽ دهليءَ جي نوابن حڪومت ڪئي، ته به ٿر ۾ سوڍا خودمختار حاڪم هئا. جڏهين ڪلهوڙن جي حڪومت ٿي، تڏهين ڀريائين سوڍا خود مختار هئا. نادر شاهه جي ڪاهه کان پوءِ ميان نورمحمد عمرڪوٽ جي سوڍن کي ناليءَ ماتر پنهنجي تابع ڪيو، ۽ اتي سنه ۱۷۴۲ع ۾ قلعو جوڙايو. پر نادر شاهه جي موٽي وڃڻ بعد، سوڍا وري ميان جي تابعداري نه مڃڻ لڳا، جنهنڪري، ميان وري ۱۷۵۰ع ۾ ڪاهه ڪري، عمرڪوٽ جو قلعو ۽ پيو به ڪيترو ٿر جو ڀاڱو پنهنجي قبضي ڪيو.

سوڍن جو ٿر ۾ پکڙجڻ: ميان نورمحمد جي ڪاهه بعد، سوڍن ۾ ڀاڃ پيئي، ۽ هو ٿڙي پکڙي، ٿر جي پٽن ۽ ڏهرن ۾ ڳوٺڙا ٻڌي وڃي رهيا. انهيءَ ڀاڃ کان پوءِ به، ٿري ماڻهو عمرڪوٽ جي راڻي کي پنهنجو حاڪم ڪري ليکيندا هئا. ڪلهوڙن پوءِ ڍلن اڳاڙڻ تي زور وکيو، ۽ ويڙهاوا تائين ويا، پر وريو ڪي ڪين. ملڪ ۾ شانتي آڻي نه سگهيا، تڏهين لاچار ٿي راڻن ني ڪجهه ڍل ٻڌي، ٿر جي حڪومت وري به عمرڪوٽ وارن راڻن جي حوالي ڪيائون. هاڻي ٿر

۽ سوڍا پکڙجي ويا هئا، ڪيترا نوان ڳوٺ ٻڌائون: هاٿوڪن شهرن چيلهاو، مٺي، ڏيپلي، اسلامڪوٽ وغيره جو بنياد انهيءَ وقت کان شروع ٿيو. ان بعد ڪيترين قومن، مارواڙ کان لڏي، اچي ٿر ۾ سوڍن جي اجهي هيٺ رهيون، جن جو اولاد اڄ تائين ٿر ۾ رهي ٿو.

ٿر ۾ سوڍن جون ڪيترين ذاتيون آهن. سوڍا پنهنجيون ذاتيون، پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان چوائيندا آهن- جن مان ڪن جو تفصيل هيٺين موجب آهي:

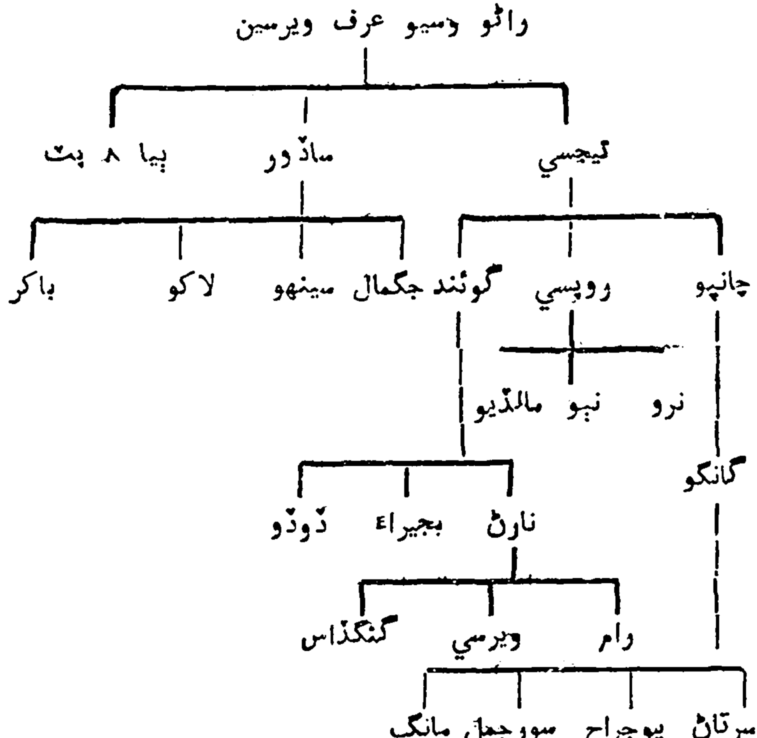

(١) سرتاڻ سوڍا: عمرڪوٽ، ويسوني، پوچراجيوءَ ڪناري، امرهار، ڪاٺي، جاگوڙو، نوهراڙيو، ۽ هين ڪن ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(٢) پوچراج سودا: چاچرو، سوکرو، نئون‌پرو ۽ مالي جو پار، هنجتل، سلهه، جهپيو، علي‌آباد، اڙيلهيار وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(٣) نپا: اسلامڪوٽ، اڪيراج جو تڙ، ساڪريو، ويسار، گوڏيار، کيرني، ونگيلو ۽ کيڪنيو وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(٤) نر: مالٺهوو، پاپوهر، کاريو نرال، جکريو، جوڙوڻو وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(٥) مالڏيو: ويڙهار، آروکي، ويڙهي جهپ، جگاري ۽ لاکوڙي (ڏيپلو تعلقو) ۾ رهن ٿا.

(٦) بجيراءِ: گيڙو، ڏاهلي، پاٽل‌پو، پارنو، جيسيندر، وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(٧) ڏوڏا: ٻچني جي پار ۾ رهن ٿا.

(٨) رام: لکيارو، کرڙو، پوچيندو، سرگيلو، لوڻهار ۽ رامسر وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(٩) ويرمي: واهڙ، وانکڙي ۽ ٻين هنڌن رهن ٿا.

(١٠) گنگڏاس: چوڙ، لپلو، سوندرو، کوهڙي، ٻنڌڙو، واسريو، سلاڙيو وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(١١) جگمال: پاپوويرو، گرڙيو، پاڏاري وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(١٢) سينها: منڙيو، جوڳيڏاس ارنرو، ٽوپاريو، پوريلو، چاڙهيار، سينهار وغيره هنڌن تي رهن ٿا.

(١٣) ساڏور: چيلهار، کوڙبي، ٻمڙال، ٻيپاٽي ۽ کيجراڙو وغيره ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

(١٤) راٺڪ ڏي: کپري تعلقي ۾ رهن ٿا.

(١٥) اکا سودا: ننگرپارڪر تعلقي ۾ رهن ٿا.

اهڙيءَ طرح سڄي ٿر ۾ سودا پکڙجي ويا، ۽ سيڪو پنهنجي جمائي ويهي رهيو. جيئن ته چيلهار ۾ ساڏور سودا اچي

وهيا، ته انهن ڇيلهار جي چوڏاري ١٢ ڳوٺ پنهنجي هٿ هيٺ ڪيا- جنهن کي سڏيائون "ساڏور ڪيڙي". اسلام ڪوٽ پاسي وري نبا سوڍا پڻ وارو ڳوٺ قبضي ڪري ويٺا، جنهن کي سڏيائون "نبڪي". اهڙيءَ طرح پوچراج سوڍا چاچري پاسي، مالڏيو سوڍا ڏيپلي پاسي، ۽ ٻيا پنهنجن حدن ۾ ڇمائي ويٺا. هرڪو، پنهنجي حد ۾ رهندڙ ماڻهن کان ڪي ٻنديون، ڄهڙوڪ: جالنگ، ڪنڍو، وغيره (جن جو ذڪر اڳتي ايندو) وٺڻ لڳا.

سوڍن کي سواءِ ٻيا راجپوت: راٺوڙ چوهاڻ، سولنڪي، ڀاٽي وغيره به ٿر ۾ اچي رهيا آهن، جن جون ڪيتريون ئي ساکون سڄي ٿر ۾ پکڙيل آهن. جيئن ته: ڏوهٽ، ڊانڊل، باهڙميرا، ڪاوڙيا، راٺوڙ، سولنڪي، راڻدو، پڪ مل، مٽا، انڙ، سيهڙ، ميهاجر، راولوت، سونگرا، ناڏوڙا، هڏا ۽ ٻيون به انيڪ ذاتيون رهن ٿيون.

نادر شاهه جو عمرڪوٽ ۾ اچڻ: سنه ١٧٣٩ع

۾، ايران جي بادشاهه نادرشاهه دهليءَ تي ڪاهه ڪري، ان تي قبضو ڪيو: تنهنڪري سنڌ جو صوبو جو دهليءَ جي حڪومت هيٺ هو، سو نادرشاهه جي هٿ آيو؛ مگر ميان نورمحمد اها تابعداري قبول ڪانه ڪئي. انهيءَ ڪري، نادرشاهه دهلي کان قنڌار ويندي سنڌ تي ڪاهيو. ميان نورمحمد ڪلهوڙي ۽ سندس وڏي پٽ محمد مراديا، ڀڄي مان پڇي اچي عمرڪوٽ ۾ پناهه ورتي؛ جنهنڪري نادرشاهه سندس پٺيان عمرڪوٽ ڪاهي آيو. افغانن شهر ۾ ڦرلٽ ڪئي ۽ قلعو پنهنجي هٿ ڪيو. نادرشاهه لانبي تلاءَ جي ڪپ تي، هڪ شاهي بڙ هيٺان لٿو هو، جنهن تي پوءِ "نادرشاهي بڙ" نالو پيو، جو هن وقت ناس ٿي ويو آهي.

ميان آڻ مڃي، هڪ ڪروڙ نقد ۽ ويهه لک ساليانې

ڍل ڏيڻ جو انجام ڪيو. نادرشاهہ ميان جا ٻہ پٽ غلام شاهہ ۽ عطر خان پاڻ سان وٺي موٽي ويو. نادرشاهہ جي موٽڻ بعد، سنہ ١٧٤٨ع ۾، سوڍن وري عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو- ۽ ميان کي وقت بوقت تڪليف ڏيندا رهيا. ميان نبت ١٧٥٠ع ۾ ڪاهہ ڪري عمرڪوٽ هٿ ڪيو، جو وري سوڍن جي هٿ نہ آيو. جيتوڻيڪ اڄ تائين راڻپ جي گادي هلي اچي، مگر آها اقتدار کان محروم آهي. عمرڪوٽ تي ڪلهوڙن جا صوبا مقرر ٿيندا هئا، جي عمرڪوٽ ۽ ٿر جي ڪجهہ حصي تي حڪومت ڪندا هئا، ۽ سوڍن کان ڍل جي وصولي ڪندا هئا.

عمرڪوٽ جو قلعو: هي قلعو ميان نورمحمد ڪلهوڙي سنہ ١٧٤٦ع ۾ ٺهرايو: هرهڪ پاسو ٥٠٠ فوٽ ڊگهو، ۽ ٤٠ فوٽ اوچو، مٽيءَ سان لنبيل آهي. پٽيون ايڏيون ويڪريون آهن، جن تي ساڳئي وقت ٻہ گهوڙي سوار سواري ڪري سگهن. قلعي جي چئني ڪنڊن تي ٻرج ٺهيل آهن: ٻہ ٻرج صدر دروازي تي، جبل جي پٿر سان ٺهيل آهن. انهن جي پرسان پڪين سرن تي ٻہ نشان آهن، جي چون ٿا تہ راڻي وڻن سنگ جي گهوڙيءَ جي پيرن جا آهن- جا گهوڙي، اندر گهڙڻ لاءِ قلعي ٽپڻ جي ڪوشش ڪندي مئي هئي- قلعي جي وچ ۾ هڪ وڏو ٻرج آهي، جنهن تي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻ ٺهيل آهي. ان تي چڙهي نظر ڪرڻ سان، اتر- الهندي طرف باغات، وٽڪاو، ساريال آبادي، ۽ ڪوٽ واهہ جو نظارو، ۽ اوڀر- ڏکڻ نظر ڪرڻ سان، واريءَ جون ڀٽون نظر اينديون- جتي فقط برساتي موسم ۾ ساوڪ ٿيندي آهي.

انهيءَ وڏي ٻرج تي ٧ وڏيون توبون اڄ تائين رکيل آهن، جي انگريزن جي وقت ۾ مهاراڻي وڪٽوريا جي جُبلي، ١٦ فيبروري ١٨٨٧ع، ۾ چوڙيون ويون هيون. انهيءَ ٻرج

جي وچ تي هڪ وڏو ڪاٺ ڪوڙيل آهي، جتي گورنر سنڌ جي اچڻ وقت ۽ اڳي بادشاهه جي جنم وقت، يونين جئڪ جهنڊو چاڙهيو ويندو هو، ۽ هاڻي پاڪستان جي آزاديءَ جي ڏينهن، ١٤ - آگسٽ، هر ڪنهن سال پاڪستاني جهنڊو چاڙهيو ويندو آهي.

قلعي اندر، انهيءَ برج جي پرسان هڪ منؤ ساله پراڻو بنگلو آهي، جو اڳي پوليٽيڪل سپرنٽينڊنٽ جي ريزيڊنسي هو، ۽ هاڻي 'سرڪٽ هائوس' آهي. تعلقي آفيس، جيل، خزانو، سب رجسٽرار جي آفيس، قلعي اندر آهن؛ پوليس ٿاڻو به اڳي هتي هو، جو پوءِ ٻاهر ٺهرايو اٿن. قلعي کي چار وڏا دروازا آهن. اندر هڪ باغ آهي، جتي ساٿهو گهمڻ ۽ هواخوريءَ لاءِ ويندا آهن. ٻاهرئين پاسي، ڏکڻ طرف، براج بنگلو ۽ انجنيري بنگلو آهي.

اڪبر بادشاهه جي ولادت وقت، ١٥٤٢ع ۾، اهو قلعو ڪونه هو، پر پيو قلعو هو، جو ميان نورمحمد ڪلهوڙي ناس ڪرائي، ان جي بجاءِ هاڻوڪو قلعو ٺهرايو. پراڻو قلعو- جتي هاڻي اڪبر بادشاهه جي جنم جو يادگار آهي، اتي هو.

قلعي جي دروازي تي هڪ پٿر لڳل آهي، جنهن تي هندي اکر آهن؛ انهيءَ ڪري ڪن هندو ليکڪن جي خيال موجب، اهو قلعو هندن جو ٺهرايل آهي- پر ائين نه آهي: مسٽر تيج سنگ سولنڪي پنهنجي ڪتاب "امرڪوٽ اتهاس" جي صفحي ٨-٩ ۾ لکي ٿو ته 'قلعي جي دروازي تي لڳل پٿر مان سورج ونسي راجپوتن جو ٺهرايل سمجهڻ، ۽ برج تي اڪريل هندي اکرن مان هندڪو ٺهرايل سمجهڻ، غلط آهي: چاڪاڻ ته امرسنگ پرمار بابت، جنهن جي نالي پيو وڃي ٿو ته هن اهو قلعو ٺهرايو، اهڙو احوال ڀٽي ڪنهن اتهاس ۾ مٿ ۾ ڪونه ٿو اچي نه رڳو ايترو، پر پرمار راجپوت سورج

ونسي نہ آهن، پر اڪن ونسي آهن؛ ۽ نہ اهو پڻ سورج جو پورو چٽر آهي. اهڙيءَ طرح هندي اڪرن جو بہ قلعي سان لاڳاپو ڪونہ آهي. ممڪن آهي تہ اهو پڻ، ڪٿان هٿ آيل، قلعي جي برج ۾ ڪتب آندو ويو آهي؛ چاڪاڻ تہ جيڪڏهين قلعي سان لاڳاپو هجيس ها، تہ ضرور سڀ اکر هڪ جاءِ تي سڌا ۽ ليڪ جي صورت ۾ هجن ها - مگر اهي اکر ابتا ۽ هيٺ مٿي ۽ ڏار ڏار جاين تي لڳل آهن؛ ۽ اکرن جي جاچڻ سان، سنبت ١٥٦٥=١٥٠٨ع سال معلوم ٿو ٿئي.

مٿين احوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو پڻ اسلوڪي قلعي (اڪبر بادشاهہ جي جنم واري هنڌ) جو آهي. ميان نورمحمد، اهو قلعو ڊهرائڻ بعد، انهيءَ قلعي جو سامان پنهنجي نئين قلعي جي اڏاوت ۾ ڪم آندو هوندو، جنهن ڪري اهو پٿر بہ اسلوڪي قلعي جو هن نئين قلعي ۾ هڻيو ويو.

ميان جو موت: نادرشاهہ جي ١٧٤٨ع ۾ قتل ٿيڻ بعد، ميان جا پٽ موٽي آيا؛ جنهن ڪري هن ساليانی ڍل ڏيڻ کان نٽايو، ۽ پئسا ڪونہ موڪليائين. ان ڪري، احمد شاهہ ابدالي سنہ ١٧٥٥ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيو؛ ميان پڇي ويو - ۽ ساڳئي سال ۾ جيسلمير جي پرسان وفات ڪيائين. سندس لاش آڻي سوري تعلقي جي محمدآباد ڳوٺ ۾ دفن ڪيو ويو.

٢- محمد مراد ياب (١٧٥٥-١٧٥٧ع)

ميان جي مرڻ بعد، سندس وڏو پٽ محمد مراد ياب، سنہ ١٧٥٥ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. هن سودن سان ڪُونس ڪونہ ڪئي، ۽ هو پنهنجي مرضيءَ موجب ڀئي هليا. هي عياش هو، جنهن ڪري خزانو ٿورن سالن ۾ ڪٽائي ڇڏيائين. ان ڪري اميرن، کيس گاديءَ تان لاهي، ميان جي ٻئي پٽ غلام شاهہ

کي ۱۷۵۷ع ۾ تخت تي وهاريو.

۳- ميان غلام شاهه (۱۷۵۷-۱۷۷۲ع)

هي تمام چڱو حاڪم هو. هن جيتوڻيڪ پنهنجي حڪومت وڌائي، ته به ٿر ۾ سوڍن جي حڪومت ۾ دست اندازي ڪانه ڪئي. هو مقرو ڊل پهچائيندا هئا.

ميان جي ڪڇ تي پهرين ڪاهه، ۱۷۶۴ع:

سنه ۱۷۶۴ع (۱) ۾، ميان غلام شاهه ڪڇ تي ڪاهه ڪئي. ۷۰ هزار لشڪر وٺي روانو ٿيو. ان وقت ڪڇ جو راجا مهاراجا گوڙجي پهو (۱۷۶۱-۱۷۷۹ع) هو، جنهن ڪان ميان سگهه گهريو، جو نه ملڻ ڪري ڪاهي ويو. راجا، وستي وارو ملڪ اجڙ ڪرائي ڇڏيو، جنهنڪري لشڪر کي پاڻي، گاهه ۽ وسد جي تڪليف ٿي. جهارا وٽ لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪڇي لشڪر جو مهندار جيوڻ سيٺ مارجي ويو، ۽ ميان جهارا تي قبضو ڪيو. پوءِ راپر جي قلعي تي ڪاهي ويو، پر اتي شڪست کاڌائين. پوءِ سانڌاڻ ... حملو ڪيائين، جنهن ۾ سندس مهندار درياخان مارجي ويو. ميان پنج ڏي روانو ٿيو. مهاراجا، پونجي سيٺ کي سمجهائي ميان وٽ موڪليو، جو اڳي حيدرآباد مان ٿي ويو هو.

ميان جا ڪيترا سپاهي مارجي وياء راپر ۽ سانڌاڻ وٽ هار ٿي، سندس مهندار درياخان مارجي ويو؛ تنهنڪري ڪجهه گهبرايو، ۽ وري پونجي سيٺ اچي ڳالهين ۾ تڏو ڪيو. ميان سگهه جي گهر ڪئي، مگر مهاراجا جي مرضي نه هئڻ ڪري، پونجي سيٺ حال ٽاري ڇڏيو؛ ۽ انجام ڪيائين ته مهاراجا کي سمجهائي، سگهه وٺي ڏيندس؛ ۽ پنهنجو پٽ ڏيوجي، ميان

(۱) "قديم سنڌ"، مرزا قليچ بيگ صفحو ۲۶۷.

کي اول ۾ ڏيئي واپس روانو ڪيائين.

ميان جو نهڙين کان سڱ گهرڻ: ذڪر سنڌ ۽ ٿر جي ونڪي واري پاڳي تي، ميان جو صوبو ديوان نيڪراء حڪومت ڪندو هو، جو ڪلوئي ڳوٺ کان مڌ پنڌ تي اتر طرف رهندو هو، جتي سندس ماڙيءَ ۽ ڳوٺ جا پراڻا کنڊر ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان وقت اتي چار سؤ کن گهر نهڙين، چارڻن ۽ مالڌيو سوڍن جا هئا. ميان، ديوان نيڪراء کي چيو ته نهڙين مان سڱ جو بندوبست ڪر. ديوان نهڙين جي پٽيل کي گهرائي، مائٽيءَ لاءِ چيو: نهڙيا ڏاوٽي کي سڱ ڪونه ڏين— ۽ هينئن يڪدم انڪار ڪرڻ مناسب نه هو جنهنڪري پٽيل چيو ته ڪجهه مهلت ڏيو، ته پنهنجي برادريءَ وارن کان پڇي پوءِ جواب ڏيان. ديوان چيو ته تون وري اچين يا نه اچين، تنهنڪري ضامن ڏي. پٽيل لاچار کيس وٽڏير نالي چارڻ ضامن ڏيئي موٽي آيو، ۽ برادريءَ وارن کي گڏ ڪري حقيقت کان واقف ڪيائين. سڀني هڪ صلاح ٿي چيو، ته مري وينداسون پر سڱ ڪونه ڏينداسون؛ ۽ پٽيل کي چيائون ته توهان ديوان وٽ وري نه وڃو. پر هڪ ڳالهه جو ويچار هون، ته وٽڏير چارڻ جو ضامن پيو آهي، ان کي ماري ڇڏيندا، تنهنڪري ان جي جان ضرور بچائڻ گهرجي.

اتي پري ڪچهريءَ ۾ ڪنهن اٿي چيو ته آهي ڪو اهڙو مڙس، جو ڪنهن انڪال مان چارڻ کي ڇڏائي اچي! انهيءَ تي رائچند نالي هڪ نهڙيو اٿيو. هن چيو ته اهو ڪم آءٌ ڪندس، پر ان لاءِ مون کي انعام ڪهڙو ڏيندا؟ تڏهين سڀني چيو ته جيڪڏهين چارڻ کي ڇڏائي آئين، ته اسين سڀ تو کي پنهنجو سردار ڪري ليکينداسون: ڪو وهانءُ وڏاڻ ٿيو، ته پهريائين ٿالهي پرڇي توکي ۽ تنهنجي اولاد کي ڏينداسون، ۽ پوءِ پين کي؛ گهوڙي جو پاهورو (توبرو) به

اول تنهنجو پرينداسون. رائچند اها ڳالهه قبول ڪري وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، ۽ مڙسي ڪري ڪنهن انڪل سان وٽڏير چارڻ ڪي ڇڏائي آيو. سيپڻي نهڙيا ڏاڍا خوش ٿيا، ۽ رائچند تان گهورون گهورڻ لڳا. ڏيپلي پاسي اڄ تائين اهو دستور آهي، ته نهڙين ۾ ڪو وهانءُ ٿيندو آهي، ۽ ان ۾ رائچند جي اولاد سان ڪو چاچي ٿي ايندو آهي، ته هن کي ججهي عزت ڏيئي، اول ماني کارائيندا آهن، ۽ پاهورو به اول هن جي گهوڙي لاءِ پرينداا آهن.

چارڻ جي اچڻ کان پوءِ نهڙين صلاح ڪئي ته ديوان نيڪراءِ کي پنهنجي نوڪريءَ جو ايترو ته خيال ٿئي ٿو، جو جو ميان غلام شاهه جي راضپي هٿ ڪرڻ لاءِ، اسان جون نياٽيون به هن سان پرڻائڻ چاهي ٿو. اهڙو عملدار هوندو، ته اهڙا اجوڳ ڪم اجا به گهڻا ڪندو، تنهنڪري اهڙو عملدار مٿو پلو آهي- جيتوڻيڪ اهو سمجهيائون ٿي ته ديوان نيڪراءِ سان اگرائي ڪئي سون ته ميان غلام شاهه جي وير ۾ پونداسون، ۽ تڪليف ڏسڻي پوندي، بلڪ جڻ بچي ناس ٿيڻو پوندو اهي آڳا پيچا ويچاري، اول پنهنجا ٻار ٻچا ڪڇ پڇ ڏي رواا ڪيائون، پوءِ هٿيار ڪئي وڃي ديوان نيڪراءِ تي ڪڙڪيا، هن کي به سپاهه ساڻ هو، پر هي گهڻا چڱا هئا، ۽ اوچتو وڃي مٿن پيا، ۽ غيرت جي جوش جي ڪري سر جو سانگو لاهي اهڙي زبردست جلهه ڪيائون، جو ديوان کي سندس ماڻهن سوڌو ماري وڌائون- ۽ ماڙي به ڊاهي پٽ ڪيائون، انهيءَ هنڌ کي هاڻي عام طرح "قتل پٽ" چون ٿا. ڪي "ارڙيءَ جو دڙو" به چون.

ميان غلام شاهه کي جڏهين اها خبر ملي، ته سندس صوبي جي سيني هيٺن لاهي ويا، تڏهين پنهنجو وڏو ڪٽڪ موڪليائين، جنهن نهڙين ۽ سالڏيو سوڍن تي اچي ڪٽڪا وڌا،

۽ ڦرلٽ ڪري سڄي شهر کي ڦوڪي باهہ ڏنائون. اهڙيءَ طرح هي شهر ١٧٧٠ع ۾ ڦٽو. پوءِ ڪيترا نهريا ۽ سوداڪچ ڏي ڀڄي ويا. ميان جو لشڪر پنيان پين. ڪڇ جي راءِ نهرين جو طرف ورتو. هن پنهنجو لشڪر ڪڇ جي رڻ ڏي موڪلي، ميان جي ماڻهن کي اڳتي وڌڻ کان روڪيو. ان وقت لکپت جو صوبو ميان فتح خان، ڪڇ جي لاءِ جو عيوضي هو، تنهن پنهنجي جاڙيجي جي مدد سان، ميان جي ماڻهن کي شڪست ڏني. ميان جو لشڪر موٽي حيدرآباد پهتو.

ميان غلام شاهہ جي ڪڇ تي ٻي ڪاهہ، ١٧٧٠ع:

ميان غلام شاهہ ڪڇ جي راءِ کان سڱ اڳيئي گهريو هو، جو هن ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو، جنهنڪري اڳيئي ڪاوڙ هئس، ۽ وري جو لشڪر سان هيءُ حال ٿيو، ۽ پونجو سيٺ وزيراعظم ڪڇ، جنهن ميان کي سڱ وٺي ڏيڻ جي انجام تي موٽايو هو، سو راءِ کي سڱ لاءِ چوندو آيو. مهاراجا گوڙجيءَ نيٺ ڪاوڙجي هن کي قيد ڪيو، ۽ پوءِ زهر ڏيئي مارائي ڇڏيو. انهن سيٺي ڀائيهين جي ڪري ميان کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي، ۽ ٥٠ هزار فوج سان سنہ ١٧٧٠ع ۾ ٻيو دفعو ڪڇ تي ڪاهہ ڪيائين. هن ڀيري ميان کي ٿر جي ڪوسن بہ مدد ڪئي. هن لکپت ۽ سنڌڙي بندر هٿ ڪيا، ۽ سنڌو نديءَ جي ڪوري جي نار، جا ڪڇ جي ٻني ۽ گرڙا واري ڀاڱي کي آباد ڪندي هئي، ان کي روڪڻ لاءِ هڪ بند ٻڌايو، جنهنڪري ڪڇ کي وڏو نقصان ٿيو، ۽ ڪڇ کي هر سال ساريال ڀوڪ جي ڀل مان ٨ لک ڪوريون پيدائش ٿينديون هيون، سا بند ٿي، ۽ چانورن جي پيدائش بند ٿي ويئي. ٿوري ڇڪريءَ بعد صلح ٿيو، جنهن سوجب راءِ ڪيس ڪاڪرجي جاڙيجي جي ڪنيا سان شادي ڪرائي

(۱)۰ ميان موني سنڌ ڏي آيو. ميان غلام شاهه سنه ۱۷۷۲ع ۾ مري ويو، ۽ سندس پٽ ميان سرفراز خان گاديءَ تي ويٺو.

۴- ميان سرفراز خان

هن جي ڏينهن ۾ پاٽجي سيٺ جو خون، ۱۷۷۲ع ۾ ٿيو، جا ڳالهه هن ريت آهي:

ڪلهوڙن جي وقت ۾، عمرڪوٽ ۾ ڪيراڙن جو زور هو. پاٽجي ڪراڙ، ان وقت زبردست هلنديءَ وارو هو. جيتوڻيڪ سوڍا به ان وقت شهر ۾ رهندا هئا، پر پاٽجي پنهنجو مٽ پاڻ هو. مهيشورين (ڪراڙن) ۾ ٻه پارٽيون هيون: هڪ پارٽي پاٽجي سيٺ جي، جنهن ۾ جاگير وارن واڻن جا وڏا هئا، ۽ ٻي پارٽيءَ ۾ انند سگ ۽ سندس عزيز هئا. پاٽجيءَ جي واقفيت سنڌ جي ڪلهوڙي حاڪم ۽ ان جي پاران عمرڪوٽ ۾ رهندڙ صوبي سان هئي. پنچات جي ميڙ ۾، ٻهريائين پاٽجي سيٺ جي ڪٿ ڪجهي وينديءَ هئي ۽ ٻوءِ پاٽجي سيٺ ويندو هو. اهڙيءَ هلنديءَ ڪري پنچاتي ڪمن ۾، هو پنهنجيءَ مرضي موجب هلندو هو، ٻيا ماڻهو ڪانئس ڏڄندا هئا. ڪن ماڻهن انهن ارهه زوراورين ڪان تنگ ٿي ٺڪر انند سنگ کي ڏانهن ڏني. ٺڪر کيس سمجهايو، پر هن تي ڪو اثر ته ڪونه ٿيو، الٽو کيس به سخت جواب ڏنائين. انند سنگ کي منيان لڳي ۽ وير وٺڻ جو وجهه ڳولڻ لڳو.

هڪ ڏينهن انند سگ کي خبر ملي ته سنڌ جو ڪلهوڙو حاڪم، ميان غلام شاهه مري ويو آهي. اهو وجهه وٺي- جيسين اها خبر پاٽجي سيٺ کي پوي، ۽ هو نئين بادشاهه کي نذرانو

(۱) "ڪڇ جو گجراتي اتهاس"، صفحو ۱۱۰- پر مرزا قليچ بيگ صاحب "قديم سنڌ"، صفحو ۳۶۷ ۾ لکي ٿو ته "ميان غلام شاهه، ڪڇ جي راءِ جي سوٽ ويسوجيءَ جي ڪنيا سان شادي ڪئي."

ڏيئي پنهنجو ڪري، تنهن کان اڳ- ياڻجيءَ کي سندس باديگارڊ ٻرهمڻ جي غير حاضريءَ ۾، جگسال جي پرمان سوناري جي ڪوٺڙيءَ ۾ چونپڙ واند ڪندي، ڪيس ترار هڻي ماري وڌو، ۽ ساڳئي وقت هٿلايائين ته اجا ٻه ٻين ڄڻن پنجن جو خون ڪندس. سڄي شهر ۾ هراس ٿي ويو. هر ڪنهن مخالف پارٽيءَ جي ماڻهوءَ سمجهيو ته متان آءٌ ٻه انهن مان هجان، تنهنڪري انند سنگ جي خوشامد ڪري، سرڻ کان بچڻ لاءِ، هرڪو ڪجهه رقم انند سنگ کي ڏيندو ويو. انهيءَ انڪل مان جلدئي هن چار-پنج هزار رپيا گڏ ڪيا، جي کڻي سڌو حيدرآباد ويو، نئين حاڪم کي نذرانو ڏيئي پنهنجو ڪري آيو، ۽ ياڻجيءَ جو خون ڪيس ڦٻي ويو.

ياڻجيءَ کي هڪ پٽ 'ڪپورو' نالي هو، جو وڃي مسلمان ٿيو. ان جو پوٽو 'ڏولو' نالي ٿيو، جو پنهنجو ڏار ڳوٺڙو ٻڌي وڃي رهڻ لڳو- جنهن کي "ڏولي جي ويري" ڪري سڏين ٿا- جتي سندس پويان "ڪپورا مسلمان ٻجير" رهن ٿا.

مياں سرفراز کي جيل وڃڻو پيو، ان کان پوءِ جيڪي ڪلهوڙا حاڪم ٿيا، تن جي ڏينهن ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه ٿي. نيٺ مير ٻجر خان جي مدد سان، ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙو سنڌ جو حاڪم ٿيو.

۵- ميان عبدالنبي ڪلهوڙو

ميان سرفراز خان وٽ مير بهرام خان ۽ واڇو ليڪي وزير هئا. مير چڱو مڙس هو، جنهنڪري واڇو ليڪي، ميان جا مير جي برخلاف ڪن ڀرڻ لڳو. مير جان جو خوف سمجهي پنهنجي پٽ مير ٻجار خان کي حج تي روانو ڪيو. ان جي وڃڻ بعد ميان، مير کي سنه ۱۷۷۵ع ۾ مارائي ڇڏيو.

جنهنڪري ٽالپرن ۾ جوش جاڳيو، جن ميان کي قيد ڪري، ميان محمد ابا خان کي گاديءَ تي وهاريو، جنهن کي وري جوٽيجن گاديءَ تان لاهي، ميان غلام نبيءَ کي گاديءَ تي وهاريو. ميان غلام نبيءَ کي ڊپ هو ته متان مير بجر خان موٽي اچي مون کان تخت کسي، تنهنڪري هن کيس عربستان ۾ ٽي ماڻهن جي مٽ سٽي. مير بجر خان کي اها خبر پهچي ويئي، سو سنه ١٧٧٧ع ۾ حج تان موٽي اچڻ شرط، ۴ هزار بلوچن جو لشڪر وٺي، عمرڪوٽ جو قلعو فتح ڪري ويهي رهيو.

ميان غلام نبي، تاجي ليکي ماڻ ڪري وڃي چڪري گاڏي، پر هارايائين. تڏهين الهه بخش جهنجهڻ دغا ڪري مير کان وڃي معافي ورتي. مير آن تي ويساهه ڪري جڏهين قلعي کان ٻاهر آيو، تڏهين تاجي ليکي ٻن هزار ماڻهن سان ڪوٽ هٿ ڪيو (١). مير بجر خان ڇهه هزار بلوچ گڏ ڪري، ڪلهوڙن تي وري ڪاهي آيو. ميان جي طرف تاجو ليکي، الهه بخش جهنجهڻ، پتافي، کهاوڙ، جتوئي، کوسا ۽ پٺاڻ، ڪل ٽيهه هزار لشڪر هو. عمرڪوٽ مان نڪري شهدادپور تعلقي جي لانياري ڳوٺ وٽ آيا، جتي ٻنهي جي جنگ لڳي. جنگ ۾ ڪلهوڙن هارايو ۽ مير بجر خان کٽيو. ميان قرآن شريف مڙ وٺي مير کان معافي وٺڻ لاءِ سنيريو، ته تاجي ليکي ترار سان ماري وڌس.

ڪي چون ٿا ته اها ڳالهه بلوچن جي هلايل هئي: نه ته درحقيقت ميان کي، مير بجر خان جي هڪڙي فراش يارو نالي ترار هڻي ماريو هو (٢). مير بجر خان پاڻ گاديءَ تي

---

(١) "سنڌ جو شاعر نامو"، صفحو ١٦.

(٢) "تاريخ سنڌ"، مرزا قليچ بيگ: سنه ١٩٠٣ع، صفحو ١١١

ڪونه ويلو، پر ميان غلام نبيءَ جي پاڻ ميان عبدالنبيءَ کي
گاديءَ تي وهاريو.

مير بجر خان ڪپري تعلقي جي ڏنگ وٽ، هاڻوڪي
خيرپور رياست جي حد ۾، ڳوٺ پيراڻو ۾ قلعو ٺهرايو، جا
ڳالهه جوڌپور جي راجا بجيه سنگ کي ڏکي لڳي، جنهنڪري
مير جي برخلاف خيال ڪرڻ لڳو.

مير بجر خان جو موت، ١٧٨٠ع: ميان عبدالنبي،

مير بجر خان جي وڌندڙ طاقت مان خوف سمجهيو، جنهنڪري
مير کي ماراڻڻ لاءِ، جوڌپور جي راجا بجيه سنگ سان صلاح
ڪري مدد گهريائين. ان موجب، ۵ نومبر ١٧٧٩ع=١٨٣٦
سنبت=١١٩٣هه جي ۾ راٺوڙ سردار هرنات سنگ ۽ محڪم سنگ،
راجا جي طرفان مير وٽ خداآباد ۾ وڪيل ٿي آيا - جن
ڪجهه وقت کان پوءِ هندي ٻوليءَ ۾ ڪي ڪاغذ مير وٽ
پيش ڪيا ته اهي ميان عبدالنبيءَ تنهنجي برخلاف راجا کي
لکيا آهن، ۽ پيون به ڪي ڳالهيون راجا چيون آهن، جي
توهان کي اڪيلو ٻڌائڻيون آهن. اهڙيءَ طرح هي مير جي
ويجهو وڃي ڳالهيون ڪرڻ لڳا، ۽ وجهه وٺي ڪيس هڪ ڇٽي
ڪٽڪ ۾ پالو هنيو ۽ ٻئي ترار جو وار ڪيو. ڦتيل مير
ترار سان هڪڙي کي ماري وڌو ۽ ٻيو ڀڄي ويو، ۽ انهن جي
ٻن نوڪرن کي، مير جي نوڪرن ماري وڌو، پوءِ مير پاڻ
مري ويو. انهيءَ ٿان اڄ ڏائين سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته "ڪن
جي ڳالهين مير بجر خان ماريو."

مير جي مرڻ بعد، سنڌس پٽ مير عبدالله خان لشڪر
وٺي ميان تي ڪاهي آيو. ٻه مهنا خداآباد کي گهيرو ڪري
ويٺو. آخر ميان هڪڙي رات جو باغ جي دريءَ مان، وجهه
وٺي، ڪٽنب سوڌو ڀڄي ويو. سندس شهزادا ۽ بيگمون، مهني
ڦڳڻ سنبت ١٨٣٦ برابر سنه ١٧٨٠ع ۾ پوڪرڻ جي رستي

جوڌپور ڀڄاڻ واڻ تي سندس پاڻيو شاهه محمد خان، پنهنجي والده ۽ ڪٽنب سميت، پوڪرڻ جي جاگيردار ٺاڪر سوائي سنگهه چانپاوت وٽ ترسي پيو، جتي هو وڪرمي سنبت ١٨٤٢ برابر ١٧٨٥ع ۾ مري ويو. چون ٿا ته ڇهن پنجن لکن جي جواهرات پوڪرڻ جي ٺاڪر کي، ۽ اٽڪل پنجن ڪروڙن جواهرات جوڌپور جي مهاراجا بجيه سنگهه کي ڪلهوڙن کان مليا. مانگهه، مڏ ١٠ ڏسمبر، سنبت ١٨٣٧=١٧٨١ع ۾ جوڌپور جي لشڪر، راجا جي پٽ ۽ ناٺيءَ جي مهنداريءَ هيٺ، ڪپري تعلقي جي چودنڪي ڳوٺ وٽ، ميان عبدالنبيءَ جي مدد لاءِ آچي ميرن سان لڙائي ڪئي (١). ميان صادق علي ۽ مير عبدالله خان سندن سامهون ٿيا. جوڌپور جي راٺوڙن جي هار تي ۽ ميرن ڪٽيو سيان عبدالنبي وري قلات جي خان وٽ مدد لاءِ ويو. مير عبدالله خان، گاديءَ تي ميان صادق عليءَ کي وهاريو.

ميان عبدالنبي، قلات جي خان وٽان، عزت خان جي مهنداريءَ هيٺ بروهين جو لشڪر وٺي آيو، پر شڪست کاڌائين. پوءِ وري قنڌهار ڏي تيمور شاهه وٽ ويو.

مدد خان جي ڪاهه، ١٧٨١ع: تيمور شاهه کان مدد خان پٺاڻ جي سپهه سالاري هيٺ، ٽيهه هزار لشڪر وٺي آيو. ۽ انجام ڪيو هئائين ته سنڌ ۾ لشڪر جي کاڌ خوراڪ جو خرچ آءٌ پرپيندس ۽ روڪڙا پئسا بادشاهه ڏي ڏن طور موڪليندس. ٽالپرن پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته مدد خان سان سامهون نجي. مير فتح خان انهيءَ ڳالهه ۾ مير عبدالله خان سان شامل نه ٿيو، ۽ وڃي عمرڪوٽ ۾ ويٺو. ساڻس گڏ سندس اسير، باگو خان پٽ مرزا فقير به عمرڪوٽ آيو، جو لشڪر جو مهندار به هو (مرزي فقير کي بهادريءَ سبب "سلطان جنگ"

---

(١) "ڪڇ جو گجراتي اتهاس"، صفحي ١١٥ ۾ لکيل آهي ته "ميان، مدد لاءِ ڪڇ جي راءِ وٽ به ويو هو."

جو لقب ملبل هو. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ جيڪي سندن 'امير' هوندا هئا، سي سندن مريد ھڻي ڪري 'نقير' سڏبا هئا؛ چاڪاڻ جو ڪلهوڙا پيري مريدي به ڪندا هئا: انهيءَ ڪري باگي خان امير کي باگو نقير ڪوٺيو هو).

مير عبدالله خان ۽ پيا ٽالپور، دين گڙهه (۱). (ماٺيلي پرسان) قلعي ۾ گڏ ٿيا. مدد خان کي جڏهين اها خبر پيئي ته ٽالپر به پارٽيون ٿي ويا آهن، تڏهين اول عمرڪوٽ تي ڪاهه ڪيائين. مير فتح خان سان لغارين جو لشڪر هو جنهن چڱي چوٽ ڪاڏي، پر پڇي نه سگهيا. مير فتح خان ۽ باگو خان قيد ٿيا. وجهه وٺي، نبي بخش خان نالي هڪ پير ڳڙي ڀروچ، مير فتح خان جي زنجير پنهنجي پيرن ۾ وجهي، هن جي هنڌ تي سمهي رهيو؛ ۽ مير پڇي نڪتو، جو وڃي دين گڙهه ۾ پنهن ميرن سان مليو. مير باگوخان پڳو، ۾ پڪڙجي پيو. ميان عبدالنبيءَ، مدد خان کي چيو ته کيس مارائي ڇڏيو، پر اها ڳالهه مدد خان قبول نه ڪئي.

مدد خان، عبدالنبيءَ کان سيڌي سامان جي گهُر ڪئي، مگر هن چيو ته سون وٽ ڪجهه ڪونه آهي: باقي هي ملڪ پيو آهي. ڦريو ۽ کائو، ۽ تيمورشاهه کي ڪيل انجام واري رقم به وصول ڪريو؛ تنهنڪري هن پنهنجي لشڪر کي عام ڦر ڪرڻ جو حڪم ڏنو. بوءِ ته پٺاڻن سنڌ جي ڏاڪڻي ڇيڙي بدين تائين، نهايت بيدردي ۽ ڪٺورتا سان، ملڪ ۾ اهڙي ڦرلٽ ڪئي جو ڏٽي پناهه ڏئي: ناڻي، سون، چانديءَ ۽ سيڌي سامان جا انبار آٽي گڏ ڪيائون: ڪيترن شهرن کي جلائي پسم ڪيائون! انهيءَ ڪري اڄ تائين سنڌ ۾ "مدد"

(۱) ڏسو "سنڌ جي رنگين تاريخ". خان بهادر محمد صديق ميمڻ ۽ قاضي عبدالغني؛ صفحو ٥٦- پر "سنڌ جو شاهنامو"، صفحي ٣٥ ۾ "ديره جات" لکيل آهي.

لفظ عام طور 'آفت' يا 'مصيبت' جي معنيٰ سان ڪم اچي ٿو. جهڙيءَ طرح چون ٿا "ٽوٽي کهڙو مدد پيو" يعني ٽوٽي کهڙي مصيبت پيئي!

هرداس پڳت جي اڳڪٿي، ۱۷۸۱ع: مدد خان جي ڪاهه وقت هرداس نالي هڪ پڳت، ذات جو پشڪرڻو برهمڻ، چاچري ۾ رهندو هو، تمام درويش هو. هن هڪ رات خواب ۾ ڏٺو ته ٽرت ئي چاچري تي ڪا مصيبت اچڻي آهي. صبح جو اٿي ماڻهن سان هن اها ڳالهه ڪئي، ۽ چاچري ڇڏڻ جي صلاح ڏني. پر ماڻهن سندس ڳالهه نه مڃي، تڏهين لاچار پڳت پاڻ چاچرو ڇڏي روانو ٿيو. ساڻس گڏ، سُکي ملجي منسڪاڻي راڻي (مهيشوري) به ڪٽنب سميت روانو ٿيو. هنن جي نڪرڻ بعد جلدئي، چاچري ۾ مدد خان اچي عام قُرلت ۽ ڪوس ڪرايو. هرداس پڳت ۽ سُکي ملجي اچي مٺيءَ ۾ رهيا، جتي سندن پويان اج تائين رهندا اچن. هن وقت هرداس پڳت جي چوٿين پيڙهي – پڳت رامچند، ۽ سکي ملجيءَ جي ٽين پيڙهيءَ وارا مٺيءَ ۾ رهن ٿا.

هرداس پڳت جي سماڌي (جنهن کي هرداس پڳت جو اوٺو چوندا آهن)، مٺي شهر جي اوپر طرف اسلام ڪوٽ ڏي ويندڙ وستي لڳ، هڪ ننڍي دڙي جي مٿان آهي. جتي 'ڏيهرو' نهيل آهي ۽ سال بسال بڊي جي چنڊ تي به ڏينهن ميلو لڳندو آهي، جتي ڪيترن ڳوٺن کان ياتري ايندا آهن.

مدد خان جي چاچري ۾ قُرلت، ۱۷۸۱ع: سنه ۱۷۸۱ع برابر سنبت ۱۸۳۸ وڪرمي ۾، پاڪاسر (جوڌپور اسٽيٽ) ۾ ٻن راجپوت پائرن جو پاڻ ۾ گاديءَ تان تڪرار ٿيو (ڪي چون ٿا ته گهرو ڳالهين تان). ننڍو ڀاءُ، وڏي کي لوڏي، پاڻ مالڪ بنجي ويهي رهيو. ان وقت پناڻن جي قُرلت جون خبرون چوڌاري ملڪ ۾ ڦهلجي ويئون هيون، سو وڏو

پاڻ نندي پاڻ کان وير وٺڻ لاءِ مدد خان پناڻ وٽ مدد لاءِ آيو. مدد خان کيس اهڙو انجام ڪيو، ۽ لشڪر کي ٻاڪاسر ڪُوچ ڪرڻ جو حڪم ڏنو. وچ ۾ ٿر جي پٽن جي مسافريءَ، لشڪر ۽ مدد خان کي ٿڪائي وڌو، ويتر پاڻيءَ ۽ سيڌي جي تڪليف کين ڪک ڪري وڌو، سو گهڙيءَ گهڙيءَ پڇي هن راجپوت جوان کان پڇيائين ته 'ٻاڪاسرا اجا ڪيترو پري آهي؟'

هڪ ڏينهن سج اڀرڻ مهل چاچري وٽ اچي پهتا، لشڪر ۽ مدد خان به ڪک ٿي پيا هئا. راجپوت جوان سمجهيو ته وڌيڪ تڪليف هي برداشت ڪري نه سگهندا ۽ متان مون کي ماري وجهن، سو مدد خان جي پڇڻ تي دپ وچان ڪٿي چيائين ته اهائي ٻاڪاسر آهي. بس، پوءِ مدد خان جي حڪم جي دير هئي- لشڪر کي ڦرلٽ جو حڪم مليو! ان وقت چاچري ۾ برهمڻ، مهشوري، ڪٽي، سوڍا راجپوت، مينگهواڙ ۽ ٻيون قومون رهنديون هيون. ٺڪرن (راجپوتن) ۾ شراڌ هو، سو سڀيئي ٺڪر هڪ هنڌ ڪوٺڙيءَ (ٺڪر پنهنجي اوطاق کي ڪوٺڙي يا اوتارو چوندا آهن) ۾ اچي ڪٺا ٿيا هئا. ڪوٺڙيءَ جي اڱيان شاهي پپر جو وڻ هو، ڪيترا ان جي هيٺان چانور ۾ به ويٺا هئا (هي وڻ اڄ تائين بيٺل آهن). اوچتي آفت آيل ڏسي سڀ گهبرائجي ويا، پر تنهن هوندي به مڙس ٿي منهن ڏنائون، ۽ ڪيترا راجپوت موروهيائيءَ سان وڙهندي مارجي ويا- انهن جي پاگيريءَ ۾ هڪ ٿلهو مهيشورين جي پاڙي ۾ ٺهرايل آهي، جنهن کي "جهونجهارن (بهادرن) جو اوتو" چوندا آهن. آخر بي هٿيار ۽ مٺ پر ماڻهو، هيڏي ساري لشڪر سان ڪٿي ٿا پڄي سگهن- پناڻن ماڻهن جو عام ڪوس ڪيو: جيڪو ٿي نِنڍو وڏو، پار پيو، ۽ زال مڙس گڏيو، تنهن کي ويا ٿي ترار جو ٻڪ ڪندا. گهڙي پل ۾ لاشن جو ڍير ٿي ويو- اهو هنڌ ساڳيو آهي،

جتي هن وقت ڇاڇري ۾ سرگوامي ٺڪر اڪجي وتن سنگ سوڍي، اگوٺي ايم- ايل- اي، جي ماڙي آهي.

آن وقت ڇاڇري ۾ جايون ڪچيون ۽ ڪڪايون هيون، جن کي پناڻن وٽي باهه ڏني. ڪن پل ۾ سڄو شهر سڙي ڀسم ٿي ويو- انهيءَ ڪان ٿر ۾ اڄ تائين عام چوٽي آهي ته ”اهڙي جٽ ڪندو سانءِ، جهڙو مدد خان ڪئي ڇاڇري سان.“- انهيءَ وچ ۾ ڀاڪاسر وارو جوان ڪسڪي جان بچائي ڀڄي ويو، ۽ مدد خان به ٿر جي پٽن ۾ ڪڪ ٿي پيو هو، سو پوئتي موٽيو.

مدد خان جو موٽڻ، ١٧٨١ع: مدد خان ٿر مان واپس

موٽيو. هن جي عام ڦرلٽ مير سڀني نه سگهيا، سو لشڪر گڏ ڪري وڙهڻ لاءِ تيار ٿيا. مدد خان کي سندس صلاحڪارن جنگ ڪرڻ کان روڪيو ۽ صلح جي ڪوشش ڪئي. بهاول خان دائود پوٽو اچي وچ ۾ پيو. ميان عبدالنبيءَ کي به گهرايائون، جنهن قرآن شريف تي قسم نامو لکي ڏنو ته آئينديءَ ٽالپرن سان وفادار ٿي رهندس. تنهنڪري ڪيس وري گاديءَ تي وهاريائون ۽ مدد خان قنڌهار ڏي روانو ٿيو.

عمرڪوٽ جو جوڌپور جي راجا کي ملڻ، ١٧٨٢ع:

سنه ١٧٨٢ع ۾ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي، مير عبدالله خان پٽ مير بجر خان، مير فتح خان، پٽ مير صوبدار خان، ۽ مرزي خان کي دغا سان مارائي ڇڏيو. ميان عبدالنبيءَ جي هر هر قرآن شريف تي ڪوڙا قسم کڻڻ، ۽ ميرن کي مارائڻ ڪري، سڄي قوم ۾ ماتم ۽ ان سان گڏ جوش جاڳيو، جن مير فتح علي خان کي پڳ ٻڌائي. پوءِ ميرفتح علي خان، مير سهراب خان، مير ٺارو خان، مير الهيار خان ۽ مير ٺارو خان، لشڪر گڏ ڪري جنگ لاءِ تيار ٿيا. هاڻي ميان کي اچي ڊپ ورايو، تنهنڪري ڇا ڪيائين جو عمرڪوٽ جو قلعو ۽ پرڳڻو، سنبت ١٨٣٩ وڪرمي=١٧٨٢ع ۾ جوڌپور جي مهاراجا بجيه سنگ کي

ڏيئي (١)، ڪانئس مدد جي گهر ڪيائين. مهاراجا، ڦلوسنگ جي مهنداريءَ هيٺ لشڪر موڪليو- جنهن کي ميان وٽان پورو خرچ نه ميلو. جنهنڪري هو موٽي ويو.

مهاراجا کي عمرڪوٽ ملڻ ڪري، سندس طرفان صوبا مقرر ٿي ايندا هئا؛ پهريون صوبو بڻي چند اوسواڙ آيو- اهڙيءَ طرح سنه ١٨١٣ع تائين عمرڪوٽ تي جوڌپور جي مهاراجا جو قبضو رهيو.

هالاڻيءَ جي جنگ، ١٧٨٢ع: ميان عبدالنبيءَ پيو چاڙهو نه ڏسي، پنهنجي ١٢ هزار فوج گڏ ڪري، ڏگاڻي خان جتوئيءَ جي سپه سالاري هيٺ رواني ڪئي، ۽ پاڻ خداآباد ۾ رهيو- ميرن وٽ فوج ۾ اسماعيل خان ڪنياڻ، پيرو خان ڪوڪر، طاهر، فقيرو، عرضي ۽ سلطان، وڏا بهادر هئا. ڪلهوڙن جي فوج ۾ ڏگاڻو خان جتوئي، محراب جتوئي، آڍو، پڍو ۽ فيروز ڪليري، نالي پهلوان هئا. نيٺ جنگ لڳي. ڏگاڻي خان شڪست کاڌي ۽ پٺي ويو، ۽ ميرن جي ٿي. ڏگاڻي وڃي سمورو احوال ميان عبدالنبيءَ کي ٻڌايو. ميان اها خبر ٻڌي مڙي ويو، ۽ محمد حسن کهاوڙ کي منٿون ميڙون ڪري شامل ڪيائين، جو کهاوڙن جو سردار هو. پوءِ ميان پنهنجي سر ٽيهه هزار فوج وٺي روانو ٿيو- هن ۾ محمد حسن کهاوڙ، باقر خان کهاوڙ، سلطان خان کهاوڙ، بلاول ليکي، غلام حسن جهنجهڻ، عزت خان نوحڙيو، تاجو سامٽيو، روحل خان ڪوسو، مراد ڪليري، ۽ ڏگاڻو جتوئي، نالي وارا جنگي جوان هئا.

مير فتح علي خان اڳيئي هالاڻي وٽ خيما کوري ويٺو هو. مير صاحبن جي فوج ۾، گهڻائي اچي پٺي داخل ٿيا: جيئن ته لغاري، مري، جمالي، نظاماڻي، ڪنياڻ، ڪلوئي، ۽ ڪوڪر

---

(١) "سنڌ جو شاهنامو"، صفحو ٢٨-

وغيره، ۽ منجهن مير مهراب خان، مير باگو خان، مير الهيار خان مير نارو خان، نواب ولي محمد خان لغاري، قيصر خان نظاماڻي، زنگي خان مري، خيرو خان جمالي، اسماعيل خان کنڀاڻ، پيرو خان ڪوڪر، فقيرو، طاهر ۽ عرضي نامور سرڪردا هئا.

هالاڻي جي ميدان تي سنه ١٧٨٢ع ۾ خونخوار جنگ لڳي. محمد حسن ڪلهوڙ ۽ ٻيا ناليرا جنگي جوان مارجي ويا ۽ لشڪر ڪيترو منو ۽ ڀيو چڙوچڙ ٿي ويو. ڪلهوڙن جي هار ٿي، ۽ ميا جوڌپور ڏي ڀڄي ويو. ميرن اها لڙائي کٽي ۽ سنڌ جا حاڪم ٿيا. مير فتح علي خان اتان ٿي نوشهري فيروز ۾ آيو، جتي سرڪردن ۽ سپاهين کي انعام ڏنائين. جيڪي قومون ڪلهوڙن سان شامل ٿي ميرن سان وڙهيون هيون، تن جا اڳوان به اچي مير صاحب جي پيش پيا، جن کي به مير صاحب عزت ۽ مان ڏيئي روانو ڪيو. ۽ سڄي سنڌ جي حڪومت پنهنجي هٿ آندي.

باب ڏهون

ٽالپرن جي حڪومت

مير فتح علي خان (١٧٨٣ــ١٨٠٢ع)

ڪلهوڙن کان سنڌ فتح ڪري، مير فتح علي خان، سنه ١٧٨٣ع ۾ سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو هو، حڪومت ۾ پنهنجا ٽي ڀائر، مير ڪرم علي خان، مير غلام علي خان ۽ مير مراد علي خان به شامل ڪيا: جنهن ڪري "چهرين چوياري" چون ٿا. ان وقت عمرڪوٽ تي جوڌپور جي مهاراجا جو قبضو هو.

سنه ١٧٨٦ع ۾، مير سهراب خان جو پيءُ مير غلام محمد خان ٣٠٠ ماڻهن سان ٿر ڏي شڪار لاءِ روانو ٿيو. واٽوڙن اڳرائي ڪري ڏهن هزار ماڻهن سان مٿس حملو ڪيو. انهيءَ لڙائيءَ ۾ مير صاحب ۽ سندس گهڻا ماڻهو مارجي ويا. انهيءَ تي مير سهراب خان ماڻ، ۽ مير فتح علي خان جي مدد سان، عمرڪوٽ تي ڪاهي آيو، ۽ سندس لشڪر عمرڪوٽ شهر ۽ پرڳڻي ۾ ڦرلٽ ڪئي. ڪجهه عرصي بعد، جوڌپور جي مهاراجا ۽ سنڌ جي ٽالپرن (مير فتح علي خان) جي وچ ۾ هيٺيون عهدنامو ٿيو.

١ـ ميرن جي ڪنهن به دشمن کي جوڌپور جو مهاراجا پناهه نه ڏيندو، ۽ مهاراجا جي دشمن کي مير پناهه نه ڏيندا.

٢ـ جڏهين جڏهين ميرن کي مهاراجا جي لشڪر جي

ضرورت ٿيندي، تڏهين مهاراجا کين اهڙي مدد ڏيندو. مگر ان لشڪر جو خرچ جوڌپور کان رواني ٿيڻ جي تاريخ کان وٺي مير پريندا، اهڙيءَ طرح جڏهين مهاراجا کي ميرن جي لشڪر جي مدد گهربل ٿيندي، تڏهين مير کيس گهربل مدد ڏيندا، ۽ لشڪر جو خرچ حيدرآباد کان رواني ٿيڻ جي تاريخ کان مهاراجا پريندو.

٣- اسين انجام ٿا ڪريون ته اسان جو عمرڪوٽ ۽ ان سان لاڳو ڳوٺن تي جو حق آهي، تنهن تان دست بردار ٿيون ٿا، ۽ مهاراجا انجام ٿو ڪري ته سنڌ جي واج تي ڪاهه نه ڪندو. ميان عبدالنبي ڪلهوڙي سان مهاراجا اهو ملوڪ ڪندو، جيڪو سنڌ وڪيل آنند مل ۽ خانداس جو پاڻ ۾ فيصل ٿيل آهي.

٤- جڏهين جڏهين ميرن کي مارواڙ ۾ وڃڻ جي ضرورت ٿيندي، تڏهين مهاراجا کين سندن مرضيءَ موجب پسند ڪيل هنڌ تي وڃڻ ڏيندو.

٥- ڏٽيءَ جي مهرباني سان جوڌپور ۽ حيدرآباد، سچي دل سان دوست ٿيا آهن، ۽ آئينده به اهڙيءَ طرح سان رهندا، انهيءَ ۾ هڪ وار جو به تفاوت نه ٿيندو.

اهو عهدنامون سنه ١٨١٣ع تائين قائم رهيو.

باقي ٿر ۾ سوڍا وري به خود مختيار ٿي رهڻ لڳا، ۽ جيڪو ڏن ڪلهوڙن کي ڏيندا هئا، سو ميرن کي ڏيڻ بند ڪيائون. مير فتح علي خان ڏٺو ته مختيءَ کان سواءِ سنوت ڏيڻ وارا ڪونه آهن، تنهنڪري هن پهريائين سوڍن تي حشمت ڄمائڻ، ۽ ساڳئي وقت پنهنجي بچاءَ لاءِ، ٿر ۾ جدا جدا هنڌن تي قلعا ٺهرائڻ شروع ڪيا: پهريائين مٺيءَ وارو قلعو ١٧٨٩ع ۾ ٺهيو. ان بعد وري ٿورا سال پوءِ ١٧٩٥ع ۾ اسلامڪوٽ وارو قلعو ٺهيو، پوءِ ڇيلهار جو قلعو، ۽ سال ١٨٠٠ع ۾ سينگاري

۽ ڪنڊي جا قلعا ٺهيا. اهڙيءَ طرح ٿر ۾ جدا جدا هنڌن تي قلعا ٺهرائي، سودن کي ڇيائين ته هاڻي اسان جي حڪومت آهي، ۽ ڪانئن ڍلون وصول ڪرڻ لڳو. اڳتي، ڀاورڪر ڏي اچا ڪونه وڌيا هئا، اوڏاهن سودا خود مختيار هئا، مٿي ۽ ان جي پسگردائيءَ وارن سودن آڻ مڃي، پنهنجيءَ پيدائش جون ڀ ڀتيون ڍل ۾ ڏيندا هئا، ۽ ٻي ڀتيون ٻاڻ ڪٺندا هئا. مير اچا ڏيپلي ڏي ڀه ڪونه وڌيا هئا، تنهنڪري فقط سامروٽي ۽ ڀاورڪر وارا خودمختيار هئا. هيءُ مير سنه ١٨٠٢ع ۾ وفات ڪري ويو. ان بعد مير غلام علي خان پڳدار ٿيو، جنهن جي ڏينهن ۾ ڪا خاص ڳالهه ڪانه ٿي. ان کان پوءِ ميرڪرم علي خان، سنه ١٨١٢ع ۾ گاديءَ تي ويٺو.

مير ڪرم علي خان (١٨١٢-١٨٢٨ع) جو عمرڪوٽ تي قبضو.

هي هڪ چڱو ۽ نيڪ حاڪم هو. هن پنهنجي حڪومت وڌائي ۽ اڳي چڱيءَ طرح صلح سانت رکيو. هن پنهنجي وقت ۾ عمرڪوٽ هٿ ڪيو.

مير ڪرم علي خان، جوڌپور جي مهاراجا سان ٺيل عهدنامي موجب، ١٨١٣ع تائين سانت رهيو. انهيءَ سال مارواڙ ۾ ڏڪار پيو ۽ راڄ ۾ گوڙ ٿيو. جوڌپور طرفان عمرڪوٽ ڏانهن موڪليل صوبي داو ڪي، مارواڙ (جوڌپور) مان وقت سر پنسن جي مدد ڪانه ملي، باروت به کپي ويو هو، تنهنڪري لشڪر به گهٽجي ويو هو- اها خبر ميرن کي پنجي ويئي.

مير سهراب خان جو پاءُ مير غلام محمد خان اڳي عمرڪوٽ ۾ قتل ٿيو هو، تنهنڪري هن کي انهيءَ وقت کان وٺي پاءُ جي وير وٺڻ ۽ عمرڪوٽ هٿ ڪرڻ جي گهُتي هئي، جنهنڪري

مير ڪرم علي خان کي درخواست ڪيائين، جا هن قبول ڪئي. راجپوتن جي ڪمزوريءَ جو به پتو هوس. تنهنڪري مير ڪرم علي خان وڏو لشڪر نواب ولي محمد خان ۽ طاهر خدمتگار جي هٿ هيٺ، عمرڪوٽ تي چاڙهي موڪليو. هوڏانهن مير سهراب خان به پنهنجو لشڪر سيد گولي شاهه جي سرڪردگيءَ هيٺ چاڙهي موڪليو. جوڌپور جي راجا، مير خان روهيلي کي روهيلن ۽ راجپوتن جو لشڪر ڏيئي عمرڪوٽ ڏي ٿي موڪليو، پر مير ڪرم علي خان هڪ لنبو پارسي نظم ۾ خط لکي ميرخان ڏي موڪليو - جنهن ۾ شرمايائينس ته، 'تون مسلمان ٿي ڪري، راجا جي طرفان، اسان مسلمانن سان ڪيئن ٿو جنگ ڪرين.'

انهيءَ خط مير خان تي ايترو اثر ڪيو، جو عمرڪوٽ تي ڪاهڻ کان راجا کي جواب ڏنائين، ۽ مسلمانن مان وڙهڻ بدران، سپه سالاريءَ تان دستبردار ٿيڻ لاءِ تيار ٿيو. تنهنڪري راجا ٻين راجپوت سپه سالارن جي هٿ هيٺ لشڪر موڪليو، جي اڳ ۾ ئي اچي عمرڪوٽ جي قلعي ۾ ويهي رهيا. ميرن جي لشڪر اچي قلعي کي گهيرو ڪيو. نواب ۽ طاهر، قلعي کي سرنگهه هڻائي ان ۾ باروت ماڙايو، جنهنڪري قلعي جي پٽ ڪري پيئي. پوءِ ته ميرن جو لشڪر اندر ڪاهي پيو. راجپوتن جي لشڪر مان ڪيترا ماريا، ڪي گرفتار ٿيا ۽ ڪي ڀڄي ويا. عمرڪوٽ جو قلعو ميرن فتح ڪيو، جو پوءِ سندن هٿ ۾ رهندو آيو (١). اهو واقعو سنه ١٨١٣ع ۾ ٿيو.

سنه ١٨١٤ع ۾ مير ڪرم علي خان نئين ڪوٽ ۾ قلعو ٺهرايو، جو سالم حالت ۾ اڃا تائين بيٺو آهي. ميرڪرم علي خان سيني قلعن ۾ مضبوط انتظام ڪري، ڏيپلي، سامروٽي ۽ پارڪر

(١) "سنڌ جو شاهنامو"، صفحو ٩٠.

جي سوڍن کي به تابعي ڪري ڍل وصول ڪئي، جا پوءِ هو سال به سال ڏيندا رهيا.

ميرن جي انگريزن جي برخلاف ڪڇ جي راءِ سان عهد ناهي جي ڪوشش:

ميرن پنهنجو ايلچي ڪڇ جي راءِ ڀارمل ٻئي (سنبت ١٨٧٠ - ١٨٧٥ = ١٨١٤-١٨١٩ع) وٽ موڪلي، انگريزن جي برخلاف عهدنامو ڪرڻ ٿي چاهيو. اها خبر ڪئپٽن ميڪمرڊو کي پهچي ويئي، جنهن ڪڇ دربار سان دوستي ڳنڍڻ لاءِ منظوري گهري، ۽ ڪڇ واج کي هر سال جيڪي ٻه لک روپيا ڏيڻا پوندا هئا، سي معاف ڪيا، ۽ نقصان جي ويهه لک روپين مان، ٨،١٣،٨٢٢ روپيا موڪلڻ جي تاريخ، ١٨- جون ١٨٢٢ع جي ڏينهن منظوري گهري، جا کيس ملي، ۽ هن اها حقيقت مهاراجا کي ٻڌائي- سرڪار ۽ دربار جي وچ ۾ پڪي دوستي ٿي.

سنڌ جي ميرن سان دوستي نه رکڻ لاءِ، مهاراجا کي، ڪيپٽن ”ميڪمرڊو“ ۽ ”ڪيساٻا“ سمجهايو، تنهنڪري ڪڇ راج جو انگريزن جي برخلاف ميرن سان عهدنامو نه ٿيو. ميرن کي انهيءَ ڳالهه تي خار لڳا ۽ ڪڇ ملڪ تي ڪاهه ڪرڻ جا وجهه ڳولڻ لڳا.

ميرن جي ڪڇ تي ڪاهه جي رٿ، ١٨١٦ع:

اوچتو ڌوڙي ڌاڙو ڪري ڪڇ جي قلعن کي نقصان پهتو هو، تنهنڪري ميرن ڪڇ تي چڙهائي ڪرڻ جو اهو موقعو سٺو سمجهيو. ڪڇ ۾ پنهنجي ايلچيءَ معرفت ”ريزيڊنسي ڪائونسل“ کي چوايائون ته راءِ ڀارمل کي ضرورت وقت مدد ڏينداسون، ۽ ان جي عيوض لکپت جي قلعي ڏيڻ جو اڳ ڏنل اقرار پورو نه ڪيو، ته ڪڇ ۽ سنڌ جو ٿيل عهدنامو رد ڪيو ويندو،

"ريزيڊنسي ڪائونسل" ان ڳالهہ تي ڪو ڌيان ڪونہ ڏنو، ۽ اٿاو سنڌ جا ڌاڙيل ڪڇ ۾ ڌاڙا هڻندا هئا، تن جي روڪ لاءِ ميرن ڪي لکيائون. تڏهين ڌاڙن بند ڪرائڻ لاءِ ميرن هڪ بلوچي لشڪر موڪليو: اندروني مطلب ڪڇ تي ڪاهڻ جو بہ هون، پر ڪڇ ۽ ڪمپني سرڪار جي لڙائيءَ جي تيارين جو ٻڌي، اهو خيال لاهي ڇڏيائون، لشڪر پارڪر ۾ اچي سردارن کان وڏا ڏنڊ وٺي سوٽي سنڌ ويو. پر ڌاڙا ۽ ڦرلٽ تہ پاڻ وڌي ويئي، تنهنڪري وري ريزيڊنسي ڪائونسل پيو پيرو تاڪيد پتر موڪليو. ان ڪري، ميرن وري ڌاڙا ۽ ڦرلٽ بند ڪرائڻ لاءِ لشڪر موڪليو، جو ويرا واهہ جي ڌاڙيلن کي نابود ڪري، تنگر پارڪر وارن کان هزار رپيا ڏنڊ وٺي سوٽي سنڌ ويو - پر ڦرمار تہ بہ بند نہ ٿي. سنڌ جي لشڪر جي وڃڻ بعد هڪ مهنو پوءِ، ڊسمبر ۱۸۱۶ع ۾ ۲۵۰ کوسا، ڪڇ جي پاڳي "ٻني" مان ۴۰۰ ڍور ڪاهي وياه اهي موٽائي آڻڻ لاءِ ٻني جا ڪيترا نوجوان پٺيان پيا، ۽ رڻ جي ڪنڌيءَ تي اچي دوبدو ٿيا. سخت ويڙهہ ٿي، جنهن ۾ ٻنهي ڌرين جا ڪيترا ماڻهو مئا - آخر هو ڍور موٽائي وٺي ويا (۱).

جوڌپور جي راجا جي عمرڪوٽ تي ڪاهہ

۱۸۱۷ع: سنہ ۱۸۱۵ع ۾، جڏهين انگريز سرڪار ۽ جوڌپور جي مهاراجا جي وچ ۾ عهدنامي لاءِ لکپڙهہ هلندڙ هئي، تڏهين جوڌپور جي مهاراجا، انگريز سرڪار کان پڇيو تہ "اسان جي نوڪرن جي بيپرواهي، کان عمرڪوٽ جو قلعو، سنہ ۱۸۱۳ع ۾، ٽالپرن جي هٿ اچي ويو آهي؛ انهيءَ ڪري، جيڪڏهين اسين عمرڪوٽ تي ڪاهہ ڪريون تہ انگريز سرڪار کي ڪو اعتراض تہ ڪونهي؟"

---

(۱) "ڪڇ جو گجراتي اتهاس"، صفحو ۱۴۷-۱۴۸.

ان جو لکيل جواب، انگريز سرڪار پنهنجي پولٽيڪل يجنٽ جي معرفت ڏنو ته 'جيڪڏهين صلح سان عمرڪوٽ تي قبضو نه ڪري سگهو، ته پلي لشڪر سان چڙهائي ڪريو، اسان کي ڪو اعتراض ڪونهي.'

اهو جواب ملڻ تي، اپريل ۱۸۱۷ع ۾، جودپور مان هڪ فوج کيجڙلا جي پاڻي ٺاڪر جي مهنداريءَ ۽ لوڊا ريڊمل اوسواڙ ۽ اپيمل سان گڏ، عمرڪوٽ ڏي موڪلي ويئي. اها فوج جڏهين مارواڙ رياست جي "شو" پرڳڻي جي ڳوٺ "ڦلسوند" وٽ پهتي، تڏهين منجهس بيماري اچي پيئي، جنهنڪري گهڻا ماڻهو مري ويا ۽ ساڳئي وقت جودپور مان هڪ خبر پهتي، ته جودپور جي مهاراجا مانسنگ، پنهنجن سردارن جي بغاوت سبب، پنهنجي مرضيءَ سان، راج - گادي تان هٿ ڪنيو آهي. انهن پنهي ڪارڻن ڪري، فوج اتان ئي موٽي جودپور ويئي (۱). ان بعد جودپور ۾ گهرو تڪرار هئڻ ۽ مالي حالت ٺيڪ نه هئڻ سبب، عمرڪوٽ تي وري چڙهائي ڪرڻ ۾ ڪانه آئي.

پارڪر جا ڌاڙيل، ۱۸۱۸ع: سنبت ۱۸۷۲ع (۱۸۱۵) ۾ "واڳڙ" ۾ بي بندوبستي ٿي پيئي، تڏهين ڪيترا گراسيا، ملڪ ڇڏي رڻ جي ڪناري وبرا واهه ۽ پارڪر پڄي آيا. ڪلهوڙن جي ظلم کان پڄي آيل ۴-۵ سو کوسا، جي هتي اچي رهيا هئا، مي به ماڻن شامل ٿيا، ۽ پارڪر جي سوڍا راجپوت "پونجي" کي سردار بنائي، گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ ۾ زبردست ڌاڙا هنيائون. ڪمپني سرڪار ڪڇ جي راءِ "ڏيسرجي پني" کي وقت به وقت چوندي رهي ته انهن گراسين کي گهرائي جاگيرون ڏئي، پر راءِ اها صلاح پسند نه ڪئي،

---

(۱) "امرڪوٽ اتهاس"، صفحو ۷۰-۷۱.

ڪنهنڪري اهي خوفناڪ ڌاڙيل ٿي پيا هئا، جن ملڪ ۾ وڻ ٻاري ڏنو. آخر هنن ڌاڙيلن کي دوست بڻائي هميشه لاءِ ڌاڙا بند ڪرڻ لاءِ ڪمپني سرڪار 'راڄ ڪاروباري منڊل' سان صلاح ڪئي ته ڪوبه انهن ڌاڙيلن کي پناهه نه ڏئي. ان شرط تي انهن کي پيءُ ڏاڏي جون جاگيرون ۱۵- اپريل ۱۸۱۹ع جي موٽائي ڏنيون ويون، ته انهن مان ڪوبه چور يا ڌاڙيلن کي رهڻ نه ڏيندو. ڌاڙيلا جهلي ڏين، ۽ ڦريل مال جي قيمت پري ڏين، هرويرو ڪو ڏاڏائي ڪري ته راءِ کي خبر ڏين، لڙائيءَ وقت وفاداري ڏيکارڻ، ڪڇ راڄ کي سڏ ڏين، جاگيرن جو مقرر لوازمو راءِ کي ڏين- اهو لکيت ۾ لکائي ورتو. تنهن هوندي به مئي ۱۸۱۹ع ۾، ۸۰۰ ڇهن گهوڙن ۽ آدمن تي سوار ٿي، واڳڙ ۾ "پچائو" شهر تي حملو ڪيو. قلعي جي توبن هنن کي هٽائي ڇڏيو، ته به ۲۰۰ ڍور ڪاهي ويا، ۽ "وونڌ" مان چاليهه هزار روپين جو مال ۽ ۵۰۰ ڍور ڪاهي ويا.

ڪڇ جي راءِ سنڌ جي ميرن کي بار بار لکيو، ته به ڦرمار بند نه ٿي. جنهنڪري ۱۸۲۰ع جي شروعات ۾ ڪڇ راڄ طرفان هڪ وڏو لشڪر تيار ٿيو، ۽ هڪ سنڌي ٺاڻي تي ڌاڙيلن جي ٽولي سمجهي حملو ڪيو. ڪنهنڪري ميرن ڪاوڙجي هڪ الهندي ڪان لکپت طرف ۽ اٿر کان ڪاوڙا طرف، ۽ هڪ اوير مان پاوڪر طرف لشڪر موڪليا- تنهن مان هڪ ته ڪڇ جي ڳوٺ تي ڪاهي ڦرمار به ڪئي- انهيءَ ڳالهه جي خبر پوڻ شرط ڪڇ جي راءِ، وڏو لشڪر موڪلي ان کي ترت بند ڪيو.

۲۸- اپريل ۱۸۲۰ع جي ڪئپٽن ميڪمرڊو مري ويو. ان جي جاءِ تي انچارج جي. جي. ولسن آيو، تنهن به مهنا ريزيڊنٽ ٿي ڪم ڪيو. پوءِ هينري پاٽر آيو، تڏهين ۸-

نومبر ۱۸۲۰ع جي سنڌ جي ميرن، پنهنجي ٻمبئي ڪاتي جي ايلچيءَ معرفت، ڪمپني سرڪار سان صلح جو عهدنامو ڪيو- جنهن ۾ کوسن ۽ ٻين ڏاڙيلن کي قابو ڪرڻ جو قول ڪيو. مگر ڏاڙن بند ڪرائڻ جي بهاني سان ڪمپني سرڪار، پوني سان ۳۰۰ گهوڙي سوارن جو دستو گهرائي، ڪڇ جي لودرائي سرحد تي ضابطو رکيو.

سنبت ۱۸۷۹=۱۸۲۲ع ۾ برسات ڪونه پيئي، تنهنڪري ڪڇ ۾ سخت ڏڪار پيو. هزارين ماڻهو ۽ ڍور مري ويا، ۽ ڪيترا ڳوٺڙا ڀڙڀانگ ٿي ويا. انڪل پنجين پتيءَ جيترا ماڻهو ملڪ ڇڏي ويا. وري ٻن سالن بعد ٻي مصيبت آئي: ڪمپني سرڪار جو اينجنٽ ميرن وٽ حيدرآباد ۾ رهندو هو. هن ڪان ڪوبه احوال نه اچڻ ڪري، هن جي جاچ ڪندي، سرڪار کي خبر ملي ته سنڌ جا مير، ڪڇ تي چڙهائي ڪرائڻ لاءِ، ڏاڙيلن کي پڙڪائي ۽ مدد ڪري رهيا آهن. پارڪر جي ڏاڙيلن کي پڪڙڻ لاءِ واگڙ ۾ هڪ ننڍو لشڪر جو دفعو رهندو هو. ان جو وڏو حصو ڀُڄ ويل هو، تنهنڪري هاڻي ڦرمار ڪرڻ جو سوقعو سمجهي، ۳ هزار ڏاڙيلن جي ٽولي پارڪر مان نڪتي، ۽ ڪڇ جيترڻ جي اوادي سان، ڀڄ کان ۱۸ ڪوهه پري، ڀباءِ جبل (جو ڪڇ لاءِ قدرتي بچاءَ جو قلعو آهي) وٽ پهتا. هتي سياڻا، ڪولهي ۽ ٻيا ڪڇ جا ڏڪار جا ماريل ماڻهو ۽ مکيه سنڌي هئا. انهن جو سردار ڪڇ جو مشهور ڏاڙيل ٽارلوٽائي هو. تنهن سان ملي، ۸۰۰ ماڻهن کي انجار لُٽڻ لاءِ موڪليائون. ان جي بچاءَ لاءِ ڀڄ کان لشڪر آيو. دوبدو لڙائي لڳي- نيٺ ڏاڙيلن جا سردار ماريا ويا، ۽ ٻيا ڀڄي ويا (۱).

(۱) "ڪڇ جو گجراتي اتهاس"، صفحو ۱۴۵- ۱۴۸- ۱۴۹- ۱۵۰

مير ڪرم علي خان ١٨٢٨ع ۾ فوت ٿيو - ۽ سندس ننڍو ڀاءُ مير مراد علي خان رئيس ۽ پڳدار ٿيو.

مير مراد علي خان (١٨٢٨-١٨٣٣ع)

ملڪ ۾ بي بندوبستيءَ جو وجهه وٺي، پارڪر جا سوڍا، ميرن کي دل ڏيڻ کان نٽائڻ لڳا. تنهنڪري ميرن ١٨٣٠ع ۾ ڏيپلي ۽ پارڪر طرف دلن اگهاڙڻ لاءِ پنهنجا عملدار موڪليا. اهي جڏهين اتي پهتا، تڏهين سيني سوڍن پڏي ڪري ڍل ڪان جواب ڏنو ۽ ننگرپارڪر، ويراواهه، آڌيگام ۽ ٻين ڳوٺن جا سوڍا اچي ڳوٺ ڀهراڻي ۾ گڏ ٿيا، جتي ميرن جا عملدار منزل انداز هئا. عملدارن ڀانيو ته دڙڪو داب ڏيئي، سوڍن کي سمجهائيبو؛ مگر سوڍن مٿن حملو ڪيو ۽ ڪين اتي قتل ڪري جڏيائون. سنڌ جي ميرن جي هيئن سوڍن بي عزتي ڪئي، ۽ سندن عملدار کي ماري وڌائون. اها خبر پڏي ميرن يڪدم پنهنجو لشڪر حيدرآباد مان چاڙهي موڪليو. جنهن اچڻ مان سوڍن کي ڪنڪا وڌا ۽ ڪيترا سوڍا ماريائون: مشهور ”پونجو“ سوڍو به وڙهندي مارجي ويو. ٻه راڻا ۽ ٻيا ٿورا ماڻهو قيد ڪري وٺي ويا. ننگرپارڪر جو گادي نشين راڻو صغير هو، تنهنڪري اتي جي ڪاروبار هلائيندڙ سوڍي کي گرفتار ڪري سنڌ ڏي وٺي ويا، ۽ مکيه راڻن کان ڏنڊ وٺي هنن کي ڇڏي ڏنائون.

ڪئپٽن ريڪس جي لکڻ موجب: پارڪر جي راڻي کي ڏهه هزار ڪوريون يعني ٢٦٣٨-٨-٤ رپيا، ۽ ويراواهه جي راڻي کي ١٢ هزار ڪوريون يعني ٣١٦٦-٣-٧ رپيا، ڏنڊ وڌائون- ويراواهه جي راڻي جو ڀاءُ، حيدرآباد جي جيل ۾ مري ويو. ڳوٺ ڀهراڻو جتي ميرن جو عملدار مارجي ويو هو، اتي جي راڻي کي ڏهه هزار رپيا ڏنڊ وڌائون؛ ڦيٽا پور

جي ٺڪر کي ٧٠٠ رپيا ڏنڊ وڌائون، آڏيگام جو سوڍو کيمجي، جو پڻ خون ڪرڻ ۾ شامل هو، تنهن کي ١٥٠٠ ڪوريون ڏنڊ وڌائون - اهي سيئي سوڍا، ٿي مهنا قيد ۾ هئا ۽ ڏنڊ ڏيڻ کان پوءِ ڇٽا. انهيءَ معاملي کان پوءِ ميرن کي زمين جي پيدائش جي پنجين پتي ڏل طور ملندي هئي. ٿر ۾ سوڍن "ٽول" يعني ڪسٽم ڊيوٽي به اگاڙڻ شروع ڪئي هئي، ان جو اڌ ميرن کي ڏيندا هئا (١).

انگريزن جي پارڪر تي ڪاهه، ١٨٣٢ع:

ڪوسا، ڪلهوڙن جي وقت ۾ پارڪر ۾ اچي رهيا، ۽ ڪيترا اگهتي مارواڙ تائين به ويا هئا. هنن جو ڌنڌو هوندو هو مال چارڻ، پر ڪڏهين ڪڏهين ڦرمار ڪري ڌاڙا به هڻندا هئا، هاڻي سوڍا به انهن سان شامل ٿيا - پر ايترو ڪيائون جو ٿر جي ماڻهن کي ڪونه ستايائون، باقي ڪڇ پيچ ۽ گجرات طرف وڻ پاري ڏنائون. انگريزن يڪدم ميرن کي لکيو ته ٿر جي ڌاڙيلن تي ضابطو رکو: پر اهي ميرن جي هٿ اچڻ جا نه هئا. تنهنڪري انگريزن، ڌاڙيلن کي پڪڙڻ ۽ واٽن کي ڏبائڻ لاءِ، ١- نومبر ١٨٣٢ع تي ننگر پارڪر ۾ لشڪر چاڙهي موڪليو. ان وقت ننگر پارڪر جي گاديءَ تي سوڍو "جڳوجي" هو. جنهن لاءِ چوڻ ۾ ٿي آيو ته هو ڌاڙيلن سان ملتي هو. انگريزن جي اچڻ جو ٻڌي واٽو "جڳوجي" پڇي ويو (٢).

مسٽر ائٽڪن جي لکڻ موجب، پارڪر جو واٽو وتن سنگ هو، جنهن کي ١٨٣٢ع ۾ پوڏيسر جي "جڳوجي" سوڍي ماريو، پر هن جي گاديءَ تي مير صاحبن جي حڪم موجب "جڳوجي" نه، پر "ڪرن جي" سوڍو وهاريو ويو. جو ريڪس

---

(١) "سوڍن جي صاحبي"، صفحو ٣٢-٣٣؛ ۽ ڪئپٽن ريڪس جو "حالات ٿر ۽ پارڪر"، صفحو ١٢-١٣-١٤.

(٢) "سوڍن جي صاحبي"، صفحو ٣٤.

صاحب جي خيال موجب مقتول واڻي جو سوٽ هو؛ پر ڪرنل ايونس جي خيال موجب، هي هڪڙي واڻپور جي غريب مزور جو پٽ هو. جنهن کي واڻي جي بيوه، گود جو پٽ ڪيو هو، جڏهين هو اڃا فقط ٽن سالن جو هو (۱).

ويراواهه جو راڻو، ۽ گوٽ ڀراڻي جو ٺڪر، انگريزن جي پيش پيا. ميرن جي حڪومت هئي، تنهنڪري انگريزن ٻي ڪا دستاندازي ملڪي ڳالهين ۾ ڪانه ڪئي. باقي واڻي جڳوجي جي ڀڄي وڃڻ ڪري، ڪئپٽن، وابرنس ايترو ڪيو، جو واڻي جي هڪ ويجهي عزيز "ڪرن جي" کي پارڪر جو راڻو مقرر ڪري، هن کي پارت ڪيائين ته ڏاڙيلن تي چڱي نظر رکج، جيئن وري هو ڦرمار نه ڪن.

راڻو جڳوجي، جو انگريزي لشڪر جي اچڻ جو ٻڌي ڀڄي ويو هو، سو نيٺ ميرن جي هٿ آيو، جن گرفتار ڪري انگريزن وٽ موڪليس. انگريزن هن کي ڪجهه وقت ڪچ ۾ قيد رکيو، پر پوءِ ڇڏي ڏنائونس؛ ۽ پوڏيسر جي شهر جو راڻو مقرر ڪيائونس، جتي جي ڍل جو حصو ملندو هوس. هن واڻي آگسٽ ۱۸۵۲ع ۾ وفات ڪئي. مير مراد علي خان سنه ۱۸۳۳ع ۾ مري ويو.

سنه ۱۸۳۳ع کان ۱۸۴۳ع تائين، ڏهن سالن ۾، ڪا اهڙي خاص ڳالهه ڪانه ٿي. انهيءَ عرصي ۾ ميرن جو ضابطو ٿر تي رهيو؛ ۽ ڍلن اگهاڙڻ لاءِ ميرن جا عملدار ايندا هئا؛ ۽ سندن پاران ڪاردار، ٿر ۾ جتي سندن قلعا هئا، اتي رهندا هئا.

ٿر ۾ ميرن جا قلعا

ٿر ۾ ميرن جي حڪومت ٿي، پر سوڍن ڪين سنوت

---

(۱) "هسٽري آف انلينيشن"، مسٽر اٽڪنسن؛ واليوم پهريون.

نئي ڏني، جنهنڪري مير فتح علي خان، سوڍن تي عمل ڄمائڻ لاءِ، قلعا ٺهرائڻ شروع ڪيا: پهريائين مٺيءَ وارو قلعو ١٧٨٥ع ۾ ٺهيو، جو هاڻي ڊهي ويو آهي، ۽ انهيءَ هنڌ هاڻي مسافرخانو ۽ اسپتال جي جاءِ آهي. ٻوءِ شهر جي الهندي طرف، پٽ جي چوٽيءَ تي هڪ ننڍو قلعو سنه ١٧٨٩ع (١) ۾ مورچي طور ٺاهيو ويو، جو سنه ١٨٣٤ع ۾ ڌرتي ڌٻڻ سبب ڊهي ويو- منجهس گوبريو نالي هڪ مالهي، جو ميرن جو پاڻي ڀريندو هو، ۽ ٻيا ڪيترا ماڻهو پڻ دٻجي مري ويا- انهن قلعن ٺهڻ بعد ميرن شهر جو نالو "فتح گڙهه" رکيو، مگر ٻوءِ ماڳيو "مٺي" سڏجڻ ۾ آيو.

١٧٩٥ع ۾ اسلام گڙهه جو قلعو ٺهيو، جنهن تان ڳوٺ تي به نالو پيو، ۽ هاڻي اسلامڪوٽ سڏجي ٿو- انهيءَ قلعي جون ڀتيون ٣٠ فوٽ اوچيون، ۽ ٧٠ چورس وال ڦهليل هئي. چئني ڪنڊن تي برج، ۽ اڀرندي پاسي دروازو هو، جنهن تي برج ٺهيل هو (٢)- اهو قلعو هاڻي ڊهي ويو آهي. هن وقت انهيءَ ڊٺل قلعي تي اسڪول ٺهيل آهي. سال ١٨٠٠ع ۾ ڇيلهار، سينگاري ۽ ڪڏي جا قلعا ٺهيا، جي هاڻي سڀ ڊهي ويا آهن. ڇيلهار کي اڳي "علي گڙهه" چوندا هئا، ۽ هتي نائب ڪاردار رهندو هو. ڇيلهار ۽ ڪڏي جي قلعن اندر پاڻي پيئڻ لاءِ کوهه هئا، جي اڄ تائين سلامت آهن. انهن سينني قلعن جي بناوت، ساڳئي نموني جي هئي: سيني پڪين سرن جا ۽ ٻاهريون پاسو چُن ۽ گاري سان لتل هون: هر هڪ قلعي جي اڏاوت تي انڪل اٺ لک کن رپيا خرچ ٿيل ڄيو وڃي ٿو.

---

(١) ڪئپٽن ريڪس، "حالات ٿر ۽ پارڪر"، صفحي ١١٢ ۾ سال "١٧٩١ع" لکي ٿو.

(٢) "گزيٽيئر آف دي ڪنٽريز انجينسٽ ٽو انڊيا آن نارٿ ويسٽ انڪلوڊين سنڌ"، مسٽر ايڊورڊ ٿارنٽن، ١٨٤٤ع.

نئين ڪوٽ جو قلعو ووي مير ڪرم علي خان سال ۱۸۱۴ع ۾ ٺهرايو، هن جي ڊيگهه ۲۴۰ فوٽ، ۽ ويڪر ۲۰۰ فوٽ هئي. اهو سيني قلعن کان وڏو آهي. ٽيئي اچا بيٺيون آهن. انهن قلعن ۾ ساڳئي قسم جي مير ڪم آندل آهي، جا هاٿوڪي چالو ڪشتي وار سر (۱۲x۲x۳ انچ) کان ڊيگهه ويڪر ۽ تولهه ۾ گهٽ آهي.

انهن قلعن ۾ ميرن جا عملدار ڪجهه سپاهين سان رهندا هئا، ونن باروت وغيره به رهندو هو. چيلهار واري قلعي ۾ توبون به رهنديون هيون، جن مان ڪيتريون اڄ ڏينهن تائين (۱۹۵۳)، چيلهار جي ڳوٺ ۾، قلعي جي پرسان ڪوهه تي پيون آهن. ۽ پيا گول لوهه جا گولا - اندران پورا، هڪ پاسي ننگ ڪيل، تور اٽڪل ۳۰ سير ڪن - به قلعي مان لڌا ويا آهن، جي اچا ڳوٺ ۾ آهن، ڪيترا جوان هن وقت ڪسرت لاءِ استعمال ڪندا آهن.

اهي قلعا هاڻي ڊهي ويا آهن، ۽ انهن جون سرون شهر جي ماڻهن کڻي وڃي پنهنجيون جايون جوڙايون آهن، پر پوءِ کٿ تان انگريز سرڪار بندش وڌي، جنهنڪري هاڻي ڪوبه ماڻهو سرڪار جي منظوري کان سواءِ کڻي نٿو سگهي.

ميرن جو ريوينيو سرشتو

ٿر ۾ ڪيتريون صديون، سوڍا، مڪاني حاڪم يا زمين جا مالڪ هئا. خانه بدوش پيل ۽ ڪي مسلمان به ملڪ ۾ رهندا هئا. واپاري طبقي جا ماڻهو به، زماني جي حالتن مطابق پيا ايندا هئا. بعد ۾ نهڙيا، وهما ۽ کوسا به سنڌ مان لڏي اچي ويٺا. ڪيترن سالن تائين، مڪاني سردارن ۽ قبيلن جا چڱا مڙس، گهڻو ڪري خود مختار رهندا هئا. وقت گذرندو ويو، تيئن ٽالپر گهراڻي جو پايو سنڌ ۾ پختو ٿيندو ويو. نيٺ حڪومت قائم ڪري ورتائون ۽ سوچاري فوج پنهنجي سيڪي

قائم ڪرڻ لاءِ، ٽر ۾ موڪليائون. پنهنجي طاقت محڪم ڪرڻ لاءِ هنن ٽر ۾ مختلف جاين تي قلعا ٺهرايا، ۽ پوءِ ريونيو آفيسر يعني ڪاردار مقرر ڪيا، جي ڍل اگاڙيندڙ هئا. ٽالپرن پنهنجي طاقت قائم ڪرڻ کان پوءِ مڪاني سردارن کي زير ڪري، کين ٿورو حصو ڍل جو ڏيئي، باقي پنهنجو قبضو ڪيائون.

سنڌ جا مير زمين جي پيدائش جو ڇهه پاڱي پنج حصو ونندا هئا، ۽ مڪاني سردارن کي چار آنا ٻنيءَ پوريان ڏيندا هئا. پر پارڪر ۾ ائين ڪونه هو: اتي جي ڪوسن ۽ ويراواهه جي ٺڪرن وٽ ٻنهي جو رواج ڪونه هو، تاهم ميرن جي لشڪر اچڻ سبب هو کين پنهنجو حاڪم تسليم ڪندا هئا، ۽ ڪڏهين ڪڏهين پر وارين حڪومتن، ۽ نئيڙ تائين قرار ڪرڻ جون جهونيون ڪارگذاريون چالو رکندا هئا.

ٽر جي سوڍن مان، جي ٽالپر حڪومت سان وفادار رهيا، تن جي چارج ۾ ٿئون ڪوٽ، مٺي ۽ اسلام ڪوٽ جا قلعا رهندا هئا. هرهڪ قلعي ۾ هڪ قلعيدار ۽ ۱۲ سپاهي رهندا هئا (۱).

سنه ۱۸۳۲-۳۱ع ۾ ڏيپلي جي ٺڪرن کي ساليانو پينشن مقرر ٿي ملي. ڏيپلي ۽ ٻاهاري جا ماٺهو پيدائش جو ٽيون حصو ڏيندا هئا.

ٻاڪامر جو چوهاڻ ٺڪر، ساليانو هڪ پٽلو آٽ ڍل جي عيوض ڏيندو هو. ٻنيءَ جي پيدائش جي ڪٽ ڪري پوءِ ڍل ورتي ويندي هئي، جا ڪٽ ميرن جو ريونيو آفيسر (ڪاردار)، اڪيلو يا مڪاني ماڻهن جي صلاح سان ڪري ڍل

---

(۱) ڪئپٽن ريڪس جو ”ميمائرس آف دي ٽر اينڊ پارڪر ڊسٽرڪٽ“ صفحو ۱۲-۱۳-۳۴.

وصول ڪندو هو

واهما قبيلو جيڪا زمين آباد ڪندو هو، ان مان هن کي ڏل جو حصو ملندو هو، جو ساليانو ۱۷۵ رپيه هو؛ راهمن جي ارباب کي جيڪو ڪسٽم ڊيوٽي ۾ ڏل مان حصو ملندو هو، سو ساليانو ۵۰۰ رپيا هو؛ ڏيپلي تعلقي جي ٺڪرن کي ساليانو لوازمو ۾ اناج جو حصو، ۵۱۵ رپين جو ملندو هو.

مياڻيءَ جي جنگ (۱۸۴۳ع)

انگريزن کي، ٻهريائين، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ٺٽي ۾ شاهه بندر ۾ واپار جي ڪوٺين وجهڻ جي موڪل ڏني. ميان سرفراز خان وري اهي ڪوٺيون ڪٽائي ڇڏيون. وري ٽالپرن جي عهد حڪومت ۾، مير فتح علي خان اهڙي اجازت ڏني، ۽ هو سنڌ ۾ وهڻ لڳا. انگريزن، ميرن سان ۱۸۳۲ع ۽ ۱۸۳۸ع ۾ عهدناما ڪري سهوليتون ورتيون، ۽ هاڻي سنڌن لالچ به وڌندي رهي. ساڳئي وقت ميرن جي پاڻ ۾ پنڌي به ڪانه هئي: حيدرآباد ۾، مير نصير خان ۽ مير صوبدار خان پاڻ ۾ ڦٽل هئا، خيرپور ۾، مير مراد علي خان گاديءَ جي لالچ تي پنهنجي پاءُ مير رستم خان جي برخلاف انگريزن جو پاسو ورتو. ميرپورخاص جو مير ٽارو خان وفات ڪري ويو هو؛ سندس پٽن جو حيدرآباد وارن ميرن سان ميل ڪونه هو- انگريزن کي اها سڀ خبر هئي. هنن جو ريزيڊنٽ ميجر آئوٽرام حيدرآباد ۾ ميرن وٽ رهندو هو، ۽ تازو سرچارلس نيپيئر کي ريذيڊنٽ ڪري موڪليائون. هن اهو موقعو غنيمت سمجهي، ميجر آئوٽرام جي معرفت، سنه ۱۸۴۲ع ۾، نئين عهدنامي تي ميرن کي صحيح ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. ميرن لاچار ۱۲- فيبروري ۱۸۴۳ع جي صحيح وڌي. جنهنڪري، بلوچن ڪاوڙجي ميجر آئوٽرام جي چاوڻيءَ تي ۱۵- فيبروري ۱۸۴۳ع جي ڪاهه ڪئي.

ميجر آئوٽرام پاڻ بچائي پچي سر چارلس نيپئر سان وڃي گڏيو، جو حيدرآباد اچي وهيو هو. هن کي ته اهو بهانو کپندو هو. جنرل نيپئر حيدرآباد ڏي ڪاهي آيو. ميرن جو لشڪر مياڻيءَ وٽ ١٧- فيبروري ١٨٤٣ع جي انگريزن جي لشڪر جي سامهون ٿيو، جنگ لڳي، جنهن ۾ ميرن هار کاڌي. ٨ - فيبروري ١٨٤٣ع جي مير، جنرل وٽ وڃي پيش پيا. ٢١- فيبروري ١٨٤٣ع جي جنرل نيپئر حيدرآباد جي قلعي تي 'يونين جئڪ' جهنڊو چاڙهيو. مير نصير خان، مير شهداد خان مير حسن علي خان، مير صوبدار خان ۽ مير محمد خان کي گرفتار ڪيو ويو.

هن لڙائيءَ جو پڌي، ميرپورخاص وارو مير شير محمد خان، "شير سنڌ" پيش نه پيو، ۽ ١٢ هزار فوج وٺي لڙائيءَ لاءِ نڪتو. دبي جي ڳوٺ وٽ، مارچ ١٨٤٣ع جنگ لڳي. مير شير محمد خان هارائي پنجاب طرف مدد هٿ ڪرڻ لاءِ ويو، ۽ سندس ڀاءُ مير شاهه محمد خان گرفتار ٿيو.

مير شير محمد خان پنجاب مان قنڌهار ويو، مگر ڪٿان به مدد نه ملڻ ڪري، موٽي اچي پنجاب جي ليفٽيننٽ گورنر وٽ پيش پيو. انگريزن سيني ميرن کي ڀهريائين بمبئي، پوءِ ۽ پوءِ ڪلڪتي روانو ڪيو، جتي مير نصير خان، سنڌ جو آخرين تاجدار، هزاري باغ ۾، ١٢٦١ هجري مطابق ١٨٤٥ع جي وفات ڪري ويو. مير صوبدار خان، مير محمد خان، ۽ مير شهداد خان به هڪ ٻئي پٺيان رحلت ڪري ويا، سندن لاش سنڌ ۾ آڻي دفن ڪيا ويا. پين ميرن کي ١٢ سالن بعد سنڌ ڏي اچڻ جي اجازت ملي، جن مان ڪن کي جاگيرون ۽ پينشنون مليون. مير شير محمد خان به موٽي آيو، جتي کيس پينشن ملندي هئي. سنه ١٨٦٧ع ۾ عمرڪوٽ ۾ مسٽر مانسفيلڊ ڪمشنر سنڌ، دربار ڪئي— جتي کيس "ستاره هند" جو تمغو ۽ "سر" جو خطاب مليو. هي مير صاحب ١٢٩٤هه=

١٨٧٧ع ۾ پنهنجي وطن ميرپورخاص ۾ گذاري ويو.

١٢- مارچ ١٨٤٣ع جي، لارڊ ايلنبرو وائسراء هند جي شاهي اعلان سان، سنڌ انگريزي حڪومت سان ملائي وئي، جنهن ڪري ٿر وارو پاڱو به انگريزن جي هٿ آيو.

باب ٻارهون

انگريزن جي حڪومت

سنه ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ جي حڪومت، ٽالپرن کي مياڻيءَ جي لڙائيءَ ۾ شڪست ڏيئي، هٿ ڪئي. ان وقت ملڪ ۾ وڳوڙ پنهنجي ويو. خاص ڪري ٿر ۽ پارڪر ۾ سوڍا سولائيءَ سان آڻ مڃڻ وارا ڪين هئا. گورنمنٽ پنهنجي قبضي ڪرڻ لاءِ پنهنجا عملدار مقرر ڪيا. ۽ پوءِ سنه ١٨٤٤ع ۾ پارڪر ۽ ڪنڊو يعني ٻلهياري، ڏيپلو، مٺي، اسلامڪوٽ، سينگارو، ڦيٽاپور، ويراواهه، آڏيگام، مام چيرو، ڀرائو، چوڙيو ۽ ماڪرويرو وغيره ڳوٺ ڪڇ جي اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ جي چارج ۾ ڏنائون؛ باقي ملڪ گيڙو، ڇاڇرو، چيلهار ۽ ٻيو ٿر جو ڀاڱو، عمرڪوٽ سوڍو، حيدرآباد ضلعي سان لڳائي ڇڏيائون. ان وقت عمرڪوٽ تعلقي ۾ ڇاڇرو، چيلهار، ڏاهلي، کينسر، گيڙو، جهڏو، ڏينگاڻ، نئون ڪوٽ، جيمس آباد، پريجي، شادي پلي، جهڙپي، غلام نبي شاهه، ڏڙيلو ۽ ڪنڊياري وغيره ڳوٺ پڻ هئا؛ اها حد ميرپورخاص جي ڊپٽي ڪليڪٽر کي ڏنائون.

پارڪر ۽ ٿر وارو ڀاڱو، جو ڪڇ سان لڳايل هو، سو ١٨٤٣ع کان ١٨٥٤ع (١) تائين، اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ

---

(١) "سنڌ گزيٽيئر"، مسٽر ائٽڪن بحواله "هسٽري آف اٿلمينيشن"، جلد ڀهريون.

جي هٽ هيٺ هو. پهريون ايجنٽ ڪئپٽن اسٽنلي نيپئر
ويڪس هو، جنهن جو هيڊڪوارٽر پڇ (ڪڇ اسٽيٽ) ۾ هو.
برساتي موسم ۾ ڪڏهين ڪڏهين مٺيءَ ۾ به رهندو هو،
جتي خاص بنگلو ٺهيل هوندو هو، جو هاڻي ڊهي ويو آهي.
هينئر ان هنڌ هڪ مهيشوري اتم چند کيتارام جي جاءِ آهي.
اهو بنگلو هاٽوڪي ڏيارام جي ڏوم شالا جي اتر طرف هو.
سنه ۱۸۵۸ع ۾ ٿر وارو پاڳو حيدرآباد ضلعي سان گڏيو ويو.

سنه ۱۸۶۰ع کان، ۱۸۷۳ع تائين ليفٽيننٽ ڪرنل ٽروٽ
ٿر ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ پوليٽيڪل سپرنٽينڊنٽ ٿي رهيو
۽ هن پاڳي کي "ايسٽرن سنڌ فرنٽيئر" جو نالو ڏنو ويو.
ٿر ۽ پارڪر وارو ٽڪرو به، ۱۸۵۸ع ۾ حيدرآباد ضلعي سان
لڳائڻ بعد، ٽروٽ صاحب جي ٿي جي هٽ هيٺ آيو. هن جو
هيڊڪوارٽر عمرڪوٽ ۾ هو. ٽروٽ صاحب ۱۸۷۳ع تائين
رهيو. ان بعد ليفٽيننٽ ڪرنل آر. آءِ ڪرافورڊ آيو، جو ۱۲
سال ضلعي جو سربراهه رهيو. ان جي وڃڻ بعد مسٽر وانسن
آيو، جو هڪ سال رهيو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر پالن آيو، جنهن
مٺي، ڇاڇري، ڏيپلي ۽ ننگر پارڪر ۾ بزاريون ٺهرايون، جي
هاڻي ڊهي ويون آهن- پر انهن جاين جا اڄ تائين نشان آهن:
مٺيءَ ۾ ڊسٽرڪٽ بنگلي، مرداڻي پرائمري اسڪول ۽
هاءِ اسڪول جي وچ ۾، انهيءَ بازار جي ڊٺل جاين جا نشان
بيٺا آهن. ننگر پارڪر ۾ ڊٺل جايون به آهن، انهيءَ کي "پالن
بازار" چوندا هئا. هن جي وقت ۾ عمرڪوٽ ۾ مهاراڻي وڪٽوريا
جي جبليءَ وقت، سنه ۱۸۸۷ع ۾، شاهي دربار ٿي.

سنه ۱۸۸۲ع ۾ هي ضلعو انتظامي لحاظ کان حيدرآباد ضلعي
کان ڌار ڪيو ويو، ۽ مٽس ڊپٽي ڪمشنر مقرر ٿيو. ان وقت
منجهس هيٺيان ست تعلقا هئا: عمرڪوٽ، ناوو، سانگهڙ، مٺي،
ڇاڇرو، ڏيپلو ۽ ننگرپارڪر. انهن ۾ پڻ تعلقا شامل ڪيا ويا،

ڇنورو ۽ سنجهورو. ڊپٽي ڪمشنر جو هيڊڪوارٽر ساڳيو عمرڪوٽ ۾ هو.

سنه ١٩٠۴ع ۾ جيمس آباد نئون تعلقو ٺاهي شامل ڪيو ويو. سنه ١٩٠٦ع تائين ضلعي جو هيڊڪوارٽر عمرڪوٽ هو، ان بعد ميرپور خاص آندو ويو. ١٩٠٧ع ۾ ميرپورخاص ۾ نئون حضور خزانو کوليو ويو، جو ڪم اڳي حيدرآباد جو حضور ڊپٽي ڪليڪٽر ڪندو هو.

١- نومبر ١٩١٢ع جي جمڙائو جي ڪالونائيزيشن آفيسر جو عهدو ڪڍي، اها جاءِ بند ڪري، ٿرپارڪر ۽ حيدرآباد ضلعن مان نئون ضلعو نواب شاهه ٺاهيو ويو. انهيءَ ڦير گهير ۾ حيدرآباد ضلعي مان ڏگهڙي تعلقو ٽرانسفر ڪري ٿر ضلعي کي ڏنو ويو، ۽ ٿر ضلعي جو سنجهورو تعلقو نواب شاهه ضلعي کي ڏنو ويو، ۽ ضلعي جي وڏي حاڪم جو عهدو ڊپٽي ڪمشنر مان ڦيرائي ڪليڪٽر ڪيو ويو، ان وقت کان وٺي هن ضلعي ۾ ٽي سب ڊويزنون ۽ ٻارهن تعلقا آهن.

اپريل ١٩۴٦ع کان، سانگهڙ ۽ کپرو تعلقا جني، پيا کي نواب شاهه ضلعي جا تعلقا گڏي، نئون سانگهڙ ضلعو ڪيو ويو، مگر ڪجهه وقت بعد اهو ضلعو بند ڪري، تعلقا واپس ضلعن کي ڏنا ويا سيپٽمبر ١٩٥٣ع ۾ وري سانگهڙ ۽ کپرو تعلقا جدا ڪري نئين ضلعي سانگهڙ سان ملايا ويا آهن.

ٿر جو ڊپٽي ڪليڪٽر، ٽوڙي پيا سي، عملدار ميرپورخاص ۾ رهن ٿا، باقي تعلقن جا مختياڪار اتي ئي پنهنجي تعلقي هيڊ ڪوارٽرن ۾ رهن ٿا.

انگريزن سنڌ ١٨۴٣ع ۾ ميرن کان فتح ڪئي. ١٨۴٣ع کان ١٨۴٧ع تائين سر چارلس نيپئر سنڌ جو گورنر هو. ان بعد سنڌ بمبئي ڪاتي سان لڳائي ويئي، ۽ ڪمشنر صاحب جي

هٿ هيٺ رهي. پهريون ڪمشنر مسٽر پرنگل هو، جو بمبئي جي گورنر جو زبردست هو. اهو عهدو هلندو آيو. سنه ١٩٣٥ع جي، گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ موجب وري سنڌ بمبئي کان ڇني ڌار علائقو ڪيو ويو، ۽ اپريل ١٩٣٦ع کان گورنر صاحب مقرر ٿي آيو. پهريون گورنر سر لانسيلاٽ گرهام هو. اهو عهدو هاڻي هليو اچي. گرهام صاحب کان پوءِ سر هيوڊو، پوءِ سرفرانسز مڊي، پوءِ شيخ غلام حسين هدايت الله (پهريون سنڌي مسلمان بئريسٽر). سنه ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان ٿيو. پوءِ جسٽس دين محمد صاحب آيو، پوءِ مسٽر امين الدين، پوءِ جسٽس ڪانسٽنٽائين (سنڌ چيف ڪورٽ جو چيف جج) ڪجهه وقت رهيو، ان بعد مسٽر حبيب ابراهيم رحمت الله صاحب آگسٽ ١٩٥٣ع ۾ گورنر مقرر ٿيو ۽ ان بعد نواب افتخار حسين ممدوٽ گورنر ٿيو. ١٤- آڪٽوبر ١٩٥٥ع تي سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان صوبن کي ملائي مغربي پاڪستان صوبو بنايو ويو.

مهاراجا جوڌپور جي عمرڪوٽ هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد، جوڌپور جي مهاراجا تخت سنگ، انگريزن سان ٿيل عهدنامن: ١٨١٨ع، ۽ ٢٤ سيپٽمبر ١٨٣٩ع موجب، عمرڪوٽ جو قلعو ۽ پر وارو ملڪ ڪانئن، طلب ڪيو، تڏهين سرڪار کين جواب ڏنو ته عمرڪوٽ جو قلعو اسان جي گهڻي ڪم ايندو، ۽ انهيءَ قلعي مان اوهان کي ڪنهن خاص فائدي ٿيڻ جهڙي ڳالهه ڪانهي. ازان سواءِ، اوهان انهيءَ ضلعي ۾ امن امان قائم رکي نه سگهندؤ، انهيءَ ڪري قلعو ۽ ضلعو اسان جي ئي قبضي ۾ رهندا. توهان کي انهيءَ ڪري جيڪو نقصان پوندو، سو پيري ڏيڻ لاءِ تيار آهيون. سرڪار جي اهڙيءَ رڪائيءَ واري نيتيءَ تي مهاراجا

بلڪل حيران ٿيو، پر لاچار ماٺ ڪري ويس. هليل لکپڙه مان ڪن نڪرن جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

لارڊ ايلنبرو پنهنجي ليٽر نمبر ٤٤٤، تاريخ ١٧- اپريل ١٨٤٣ع، ۾ آگري مان سرچارلس نيپيئر کي هن ربت لکيو ته ”اسان کي عمرڪوٽ بابت خبر پيئي آهي ته پنهنجون فوجون ٣- اپريل ١٨٤٣ع جي والاريو آهي؛ ۽ جوڌپور جو راجا خواهشمند آهي ته هن کي عمرڪوٽ جو قبضو ملي، جو ٣٠ سال اڳ هن جو هو. مون کي ڪو اعتراض ڪونهي ته ڪو عمرڪوٽ هن کي نه ملي؛ بشرطيڪ ٻن ڳالهين بابت هو تسلي ڏيئي سگهي:

١- هو ملڪ تي مڪمل قبضو رکي سگهندو، ۽ امن امان قائم ڪري سگهندو.

٢- هو آفيم جي لڪچوري روانگيءَ کي روڪي سگهندو.“ (١)

جوڌپور جي پوليٽيڪل ايجنٽ آءِ. لڊلو صاحب پنهنجي ليٽر نمبر ٣٢٧، تاريخ ٩ سيپٽمبر ١٨٤٣ع، ۾ سنڌ سرڪار جي سيڪريٽري ڪئپٽن اي. آءِ براؤن کي هن ربت لکيو ته ”اسان کي اجازت ڏيو ته قلعي کان سواءِ باقي ملڪ، مهاراجا جون فوجون والارين؛ جو هن کي خاطري ڏنل آهي، ته توهان جو اصلوڪو ملڪ توهان کي موٽائي ڏبو.“ (٢)

سرچارلس نيپيئر صاحب ليٽر نمبر ١٠٠، تاريخ ١٩- سيپٽمبر ١٨٤٣ع، ۾ آءِ ٿامسن سيڪريٽري گورنمينٽ آف انڊيا کي لکيو ته هو عمرڪوٽ جي واٽي، چاچري ۽ چيلهار جي

(١) ”سليڪشنس فرام دي پري ميوٽني رڪارڊس آف دي ڪمشنران سنڌ“، جلد VIII، ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ، ص ٣٠٩

(٢) ”سليڪشنس فرام دي پري ميوٽني رڪارڊس آف دي ڪمشنر اِن سنڌ“، جلد VIII، ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ، ص ٣١١.

سوڍن، ۽ ٻين نڪرن جي درخواست جو نقل «وڪلي ٿر» جنهن ۾ هو چاڻائين ٿا ته اسان جوڌپور دربار جي زيردست نه رهنداسون. هن درخواست ۾ مير صاحبن جي حڪومت جي ظلم جو ذڪر ۽ انگريزن ڪان انصاف جي گهر وارا فقرا، ظاهر آهي ته نئين حڪومت جي خوشنوديءَ خاطر درج ڪيل آهن.

(درخواست جو نقل)

"جناب معلي القاب نواب گورنر صاحب سنڌ

قديم زماني ڪان وٺي عمرڪوٽ، ان سان لاڳو علائقو، ۽ ٿر، اسان جي ابن ڏاڏن جي حوالي هئا: ڪلهوڙن اسان ڪان اهو ملڪ ٦٠ سال اڳ ورتو، ۽ جوڌپور جي راجا کي ڏيئي ڇڏيو، جنهن وٽ ٣٠ سال قبضي ۾ رهيو، ۽ حيدرآباد جي ميرن ان تي قبضو ڪيو، ۽ اسان کي اسان جي زمين پنڌرهن سالن تائين ڏيل ڏيڻ ڪان سواءِ قبضي ۾ هئي. پوءِ مير صاحبن ڏيل جي گهر ڪئي ۽ اسان ۾ طاقت نه هئي جو وڙهي سگهون، سو اسان ڏيل ڏيڻ قبول ڪئي. هنن ساڳيءَ ريت ٻي رعيت وانگر ڏيل جي گهر ڪئي، پر سنڌن ڪاردارن اسان کي وڏيڪ ڏريو ۽ اسان کي ڪاٽي ڇڏيائون — اسين هاڻي عرض ٿا ڪريون ته اسان جي وڏن جي زمين اسان کي واپس ملي.

"پروچن ٿر جي ڪوهن کي زوري قبضو ڪيو، جن کي کوٽائڻ لاءِ اسان پنهنجو ڏن خرچ ڪيو هو، پر اسان کي طاقت نه هئي، جنهنڪري خاموش رهياسون، پر هاڻي اوهان کي استدعا ٿا ڪريون ته اسان سان انصاف ڪريو. وري ۽ ڪوسا اسان کي ڏريندا اچن ٿا: اسان جي مڪيه ملڪيت اٺ آهن، جي انهن ڪئين دفعا اسان ڪان چورايا ۽ ڏريا آهن. هنن تازو گذريل ٿوري وقت ۾ اسان جو هڪ اٺ ۽ هڪ گهوڙو چورايو

آهي. اسان جي خواهش آهي ته اسين برٽش گورنمينٽ جي زير مايه رهون، ۽ نه جوڌپور حڪومت جي. جنهن وقت جوڌپور جو راجا عمرڪوٽ جو والي هو، ان وقت فقط قلعو سندس حوالي هو، باقي چوڌاري زمين جا مالڪ اسين هئاسون، ۽ اسان کي اميد آهي ته اها اسان ضرور حاصل ڪنداسون(١).
تاريخ ١٦ سيپٽمبر ١٨٤٣ع

صحيح راڻو مهراج (عمرڪوٽ)، صحيح سولجي ۽ شاسنگ سوڍو (چاچرو)، صحيح اڪيراج ۽ مانسنگ سوڍو (ڇيلهار)."

آخر ۾ گورنمينٽ آف انڊيا جي انڊر سيڪريٽري مسٽر ڊبليو. ايڊورڊس، پنهنجي ليٽر نمبر ٥٠٧ تاريخ ١٤- مارچ ١٨٤٥ع ۾، ڪئپٽن اي. آء. برائون سيڪريٽري سنڌ گورنمينٽ کي لکيو، جنهن ۾ عمرڪوٽ جو آخرين فيصلو هن ريت ڪيل آهي ته

"اوهان جي هليل لکپڙهه مان معلوم ٿئي ٿو ته عمرڪوٽ جو قلعو جوڌپور جي راجا جو حق نه آهي" (٢).

راڻو رتن سنگ

انگريزن جي حڪومت جي شروعات ۾ ملڪ ۾ وڳوڙ هو. سوڍا سولائيءَ سان آڻ مڃڻ وارا ڪين هئا. ان وقت ٿرپارڪر جو حاڪم تروٽ صاحب هو. هن صاحب نهايت سياڻپ ۽ نياءَ سان ملڪ ۾ امن امان قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪيس خبر ملي ته ٿر ۾ سوڍا بنا ليسن هٿيار رکن ٿا، ڪراڙن

(١) "سليڪشنس فرام دي پريميوٽني رڪارڊس آف دي ڪمشنر اِن سنڌ"، جلد VIII، ڊسٽرڪٽ ٿرپارڪر، صفحو ٣١٢.

(٢) "سليڪشنس فرام دي پريميوٽني رڪارڊس آف دي ڪمشنر اِن سنڌ"، جلد VIII، ڊسٽرڪٽ ٿرپارڪر، صفحو ٣٣٨.

۽ ٻين قومن کي سنڌن کي ٻندياڻ ٻڌل آهن، جي هو وصول ڪن ٿا. تنهنڪري هن سوڍن کي ٻندياڻ اڳاڙڻ ۽ بنا ليسن هٿيار وڪڻ کان منع ڪئي، ۽ حڪم ڏنائين ته آئيندي پرواني کان سواءِ هٿيار نه وڪو. اها ڳالهه ڪن سوڍن کي ڪانه وڻي، تن حڪم جي انحرافي ڪئي. ان وقت عمرڪوٽ جي گاديءَ تي راٺو ميهراج هو. هو نهايت صلح پسند ماڻهو هو، ۽ دل ۾ به سمجهي رهيو هو ته انگريزن سان پڄي ڪونه سگهنداسون، تنهنڪري خاموش رهڻ ۾ بهتري آهي.

راڻي مهراج جو سوٽ، راٺو رتن سنگ پٽ راٺو اند سنگ دل جو دلير ۽ حشمت وارو جوان هو. انگريزن جي صاحبي ۾ راڻن جي عزت ۽ آزاديءَ جو خاتمو ٿيل ڏسي خار کائڻ لڳو، ۽ ماٺ ڪري ويهڻ پنهنجو مرڪ نه ڄاڻائين. هو يڪدم ڪراڙن وٽ ويو ۽ هنن کي چيائين ته هاڻي برابر انگريزن جي صاحبي سنڌ ۾ آهي، مگر ٿر ۾ اسان راڻن جو راڄ قائم سمجهڻ کپي، تنهنڪري پنهنجا ٻڌل ٻڌياڻ دستور موجب ڏيندا اچو، نه ته توهان کي چڱائي نه رسندي. ڪراڙن انگريزن جي حڪومت ۾ پاڻ کي سلامت سمجهي، پانيو ته هاڻي راڻن جو ڪهڙو زور هلي سگهندو، تنهنڪري هنن ٻنديا ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انهيءَ تي راڻي رتن سنگ کي نهايت ڪاوڙ لڳي. راڻن سان ٻيل ۽ ٻيا ڪيترا ماڻهو پوءِ به ٻڌل هوندا هئا، تن جي مدد سان راٺو رتن سنگ ڪراڙن تي ڪاهي ويو، ۽ سنڌن عورتون ۽ ڇوڪرا زبردستي چيلهار (۱) ۽ ڇوڙ مان ڪڍائي ويو. ڪراڙن کي چيائين ته هي سون کي پنهنجن ٻچن سمان آهن، مگر جيستائين اسان جا ٻڌل ٻنديا نه ڏيندا، تيستائين موٽائي ڪونه ڏيندس. ڪراڙن آخر پئسا

---

(۱) انهن جا نالا ”ملهيو“ ۽ ”هانسي“ هئا.

ڏيئي پنهنجون زالون ۽ ٻار ڇڏايا، مگر ترُوٽ صاحب کي ڏاڍو ڏنائون ته اسان سان ئي ظلم ٿيو آهي.

ترُوٽ صاحب سرڪاري عملدار راٺي وتن سنگ جي پٺيان ڇڏيا، مگر هو ڪنهن اهڙي هنڌ وڃي لڪو، جتي ڪنهن کي به سندس پتو ڪونه پيو. مکيه سوڍا جيتوڻيڪ ظاهري طرح هن سان شامل ڪين هئا، ته به انهن کي سرڪار طرفان "سانڍهي جي ربت" بند ٿيڻ ڪري رنج هو. راٺي رتن سنگ جي چورتي پوءِ ساري ٿر ۾ سنه ١٨٤٦ع ۾ زبردست گوڙ متو، پر ترُوٽ صاحب دوراندیشيءَ کان ڪم ورتو. سائين کان سڄي حقيقت وٺي، هنن کي اهنجن ايذائن لاهڻ جا انجام ڏيئي ماٺ ڪرايائين. پر ايترو سمجهايائين ٿي ته جيستائين راٺي رتن سنگ کي راضي نه ڪبو، تيستائين ٿر ۾ هڪ نه ٻيو وڳوڙ هلندو ايندو.

ترُوٽ صاحب پوءِ راٺي جي ڳولا لاءِ ڏاڍا حيلا هلايا، پر پتو ڪونه پيس آخرڪار راٺي جي هڪ گهري سنگتي، جو هڪ بنگلاڻي مسلمان هو، تنهن تي زور آندائين. هن مڃيس، ترُوٽ صاحب کي چيو ته راٺو رتن سنگ حاضر ڪري ڏيندس، پر شرط آهي ته سندس وار جو به ڏيئو نه ونڊا. ترُوٽ صاحب اهڙو انجام ڏنو. تنهن تي هو جوان ويو ۽ راٺي کي ترُوٽ صاحب وٽ وٺي آيو.

ترُوٽ صاحب عمرڪوٽ واري قلعي ۾ راٺي کي گهرايو ۽ کيس چيائين ته فساد فتني مان ڪجهه ٿيڻو نه آهي. باقي اوهان کي جي اسان جي حڪومت ۾ ڪو اهنج ايذاءُ هجي ته اهو ٻڌائڻ کپي، آءٌ گهڻي خوشيءَ سان هر طرح ڪوشش وٺي ان جو اپاءُ ڪندس.

راٺي رتن سنگ چيس ته 'اڪبر بادشاه جي ڏينهن کان ٿر ۾ ڍل جو نالو به ڪونهي، پوءِ اڄ جو اوهين ڍلون ٿا

گهرو مي اسين ڪين ڏينداسون. اسان جون جيڪي زمينون هيون، سي اڄ اوهين پنهنجي ملڪيت ڪري ويٺا آهيو ۽ اسان کي وڳو ٽورا نمبر ڏنا اٿو، تنهنڪري هاڻي به دل نه ورتي وڃي ۽ اسان جون زمينون اسان کي موٽي ملن. ٻيو ته ڪراڙن ۾ جڏهين ڪو وهاڻو ٿيندو هو، تڏهين اسان کي ساڍا ڇهه رپيا "ماڙهيءَ جو ٻنڌياڻ" ملندو هو؛ هينئر توهان بند ڪرايو آهي، اهو اسان کي وري ملڻ گهرجي. ٽيون ته اڳي ڪنهن ڪراڙ وٽ وڃي منزل ڪندا هئاسون ته هو سڀورو بند وبست ڪندو هو، جنهنڪري ڪاٺي، گاهه، پاڻي، داڻي ۽ ماني ٽڪيءَ جو اسان کي سهنج هوندو هو. چوٿون ته ڪراڙن کي قرض اڳاڙي ڏيندا هئاسون ته هو وصولي پٺيان سئو تي هڪ رپيه اسان کي ڏيندا هئا، يا لونگي، ڪمر يا ٻي سوغات اسان کي ڏيندا هئا، اڄ اوهين پنهنجيون ڪورٽون ۽ عدالت خانا کولي ويٺا آهيو ته پوءِ اسان کي ڪير پڇندو؟ تنهنڪري هاڻي به اهي لوازما اسان کي ملندا رهن، ۽ انهن تي بندش نه پوي. اسان جو گادي نشين راڻو ميهراج ننڍو ٽڪر آهي، سو ڀلي صبر ۾ رهي، سڀ حالتون سهي وڃي، مگر مون کان اهي سٺيون ڪين ٿينديون، آءٌ انگريزن جو غلام ٿي ڪين رهندس، ۽ وڃي ڪنهن ڏيهي رياست ۾ گذاريندس."

تروٽ صاحب ڏٺو ته مڙس ۾ اڃا جڳهو جوش آهي، تنهنڪري کيس دلداري ڏيئي چيائين ته مون کان جيڪي پڄي سگهندو سو اوهان راڻن لاءِ ڪندس.

تروٽ صاحب پوءِ پنهنجي انجام پاڙڻ لاءِ گورنمينٽ سان منٿين باري ۾ لکپڙهه ڪئي. ان وقت سنڌ ڌار پرڳڻو هو ۽ ان جو گورنر سرچارلس نيپئر صاحب هو، ان جي بحالي ۽ حيدرآباد جي ڪليڪٽر صاحب جي حڪم مان تاريخ ١٤- مئي سنه ١٨٤٧ع جي راڻي کي فرسٽ ڪلاس پوليٽيڪل

جا گير ڏني ويئي، جا عمرڪوٽ کان ۵ ميل اتر طرف ڳوٺ ڪاروڙي کان ۲ ميل پنڌ تي آهي، جنهن جي ايراضي ۰۲۰-۹۳۸۵ ايڪڙ آهي ۽ جنهن جي ڍل پڻ معاف آهي، مگر آباد ايراضي جو حقابو (پاڻي جو عيوضو) ۽ لوڪلفنڊ ڏيڻا پوندا آهن. هن وقت آتي موجوده راڻو چندر سنگ پٽ ارجڻ سنگ وهندو آهي ۽ ڳوٺ "راڻو جاگير" سڏجي ٿو.

مهيشورين کان وهاڻ وقت ملندڙ "ماڙهي جي پنڌياڻ" جي عيوض ساليانو ۴۰۰ روپيا خراج شاديءَ جو پڻ منظور ڪرائي ڏنائين، جو هميشه ملندو هو، جي هو پاڻ ۾ حصا ڪري ورهائي ڪندا هئا.

۴۰۰ روپيا ماڙهيءَ جي عيوض، ۽ زمين ۽ ڍلن جي عيوض ڍل معاف وڏي جاگير عنايت ڪرڻ کان پوءِ، تروٽ صاحب پانيو ته راڻو رتن سنگ هاڻي خوش ٿيو هوندو، سو کيس گهرائي چيائين ته هاڻي ته اوهين خوش آهيو؟ راڻي رتن سنگ وراڻي ڏني ته سرڪار جي مهرباني لاءِ آءُ سرڪار ۽ اوهان جو ٿورائتو آهيان، مگر هڪ ڳالهه به چوندس، جي سرڪار جي مرضي هجي ته چوان. تروٽ صاحب کيس چيو ته بلاشڪ چئو.

راڻو چوڻ لڳو ته اوهان جي حڪومت هوندي به اجا اسان جو واسطو آهي، تنهنڪري اهڙي ڪا ڳالهه ڪريو جنهن مان ڪراڙ ۽ پيا ماڻهو سمجهن ته انگريز سرڪار جي صاحبي هوندي به اسان راڻن جو حڪومت ۾ ڪجهه واسطو آهي. تروٽ صاحب اها به ڳالهه منظور ڪئي ۽ ٿر ۾ جيڪو نول (سونگي) يا ڪسٽم ڊيوٽي اگهرندي هئي ان جو حصو ۷-۱۳-۹۸ رپيا به ڏيارايائين، اهو سونگ جيتوڻيڪ ٿورو هو ته به راڻن انهيءَ رقم ملڻ ۾ پنهنجو شان ٿي سمجهيو. اهي ۴۰۰ رپيا ماڙهيءَ جا ۽ ۷-۱۳-۹۸ رپيا ڪسٽم ڊيوٽي جي عيوض، يعني

جملي ٧-١٣-٩٨ رپيا مقرر ڪري ڏنا ويا، جي اهي پاڻ ۾ ورهاست ڪري کڻندا هئا (١).

مطلب ته ترُوٽ صاحب ملڪ ۾ امن امان قائم ڪرڻ ۽ راڻي جي دل وٺڻ لاءِ هر سمڪن آپاءُ ورتا ۽ تيرت ٿي ناري ڊويزن جي ڍل جو مقاطعو سنه ١٨٥٠ع کان ١٨٥٤ع تائين ۽ ٥ سالن لاءِ راڻي رتن سنگ کي ڏنو. راڻو ۽ سندس عزيز انهيءَ مقاطعي جا پئسا قسطون ڪري سرڪار کي پهچائيندا هئا، ۽ پاڻ زميندارن کان مقرر حصو سندن پيدائش جو تخميني روءِ حساب ڪري ڍل طور وٺندا هئا. انهيءَ مقاطعي ملڻ ڪري راڻن اُنين پئي چاتو ته ٿر ۾ وري به اڳين وانگر اسان جو راڄ آهي، ۽ هينئر وري به سڀيئي رعيتي ماڻهو راڻي کي عزت ڏيڻ لڳا ۽ راڻو رتن سنگ به خوش رهيو.

رتن سنگ کي ڦاسي: عمرڪوٽ تعلقي ۾ شهر کان ٣ ڪوهه پري ڪيجراڙي جو ڳوٺ آهي. انهيءَ ڳوٺ ۾ سيد رهن ٿا. انهن ڏينهن ۾ هاڪارو سيد محمد علي شاهه هوندو هو. راڻي جو ٥ سالو مقاطعو سنه ١٨٥٤ع ۾ پورو ٿيو، ته سيد محمد شاهه سرڪار کي درخواست ڪئي ته ٿر ۾ ڍلن اڳاڙڻ جو مقاطعو مون کي ملي ۽ آءٌ ان جي عيوض ١٧ هزار رپيا ڏيندس. تروٽ صاحب راڻي رتن سگ کي گهرائي چيو ته اسان کي سترهن هزارن جي آڇ آئي آهي، جيڪڏهين ايترا پئسا اوهين ڏيو ته اول حق اوهان راڻن جو آهي، نه ته سرڪار کي نقصان ڪونه وجهبو ۽ مقاطعو سيد کي ڏبو. راڻي کي اهو مقاطعو اصل ڇهن هزارن ۾ مليل هو، تنهن ١٧ هزارن ۾ کڻڻ قبول نه ڪيو ۽ مقاطعو سيد محمد علي شاهه کي مليو. سيد محمد علي شاهه جو چڙهت ڪري مقاطعو کنيو هو، تنهنڪري راڻي کي ڏاڍا خار لڳا ۽

(١) "امرڪوٽ اتهاس"، صفحو ٩٠

ٻنهي جي وچ ۾ ناسازي ٿي پيئي، جنهن ۾ ٻيا به سبب چوڻ ۾ اچن ٿا. جيئن ته انهيءَ وقت عمرڪوٽ ۾ نارائڻ داس ٻوهڙو پشڪرڻو برهمڻ زبردست هلنديءَ وارو هو، جنهن جي رتن سنگ سان ڪيتري وقت کان ناسازي هلندي پئي آئي. هن جي سيد محمد علي شاهه سان دوستي هئي، جنهن شاهه کي پنهنجي جي مدد ڪرڻ جو انجام ڏيئي، مقاطعي ڪٽڻ لاءِ تيار ڪيو. هن جو مقصد هو ته جيئن رتن سنگ جي ٻچيل عزت به خاڪ ۾ ملايان وغيره. انهيءَ وچ ۾ هڪ ڏينهن عمرڪوٽ ۾ سيد محمد علي شاهه ڪنهن ڪم ڪار لاءِ آيو ۽ واٽي رتن سنگ سان ڳالهيون ڪندي پاڻ ۾ تڪا متا ٿيا. سيد، واٽي جي ڪا پرواهه نه ڪئي، جنهنڪري واڌو نهايت ڪاوڙيو. انهيءَ مهل ته ڪٿي مات ڪيائين، پر ڪانئس وير وٺڻ جو موقعو ڳولڻ لڳو.

ٿر جي پنهن ۾ لابارا شروع ٿي ويا هئا. سيد محمد علي شاهه هڪڙي مڪان سان پئي مڪان ۾ وڃي پيدائش جا تخمينا ٻڌي ڊل وصول ڪري رهيو هو. ساڻس گڏ سندس ڪي نوڪر چاڪر هئا. هو جڏهين عمرڪوٽ هيڊ ڪوارٽر چڙهي پري ٿيا، تڏهين واٽي رتن سنگ وير وٺڻ جو چڱو موقعو ڏسي، پنهنجن ماڻهن کي پنهنجي ارادي سان واقف ڪري ساڻ هلڻ لاءِ چيو. انگريزن ملڪ تي مڪمل قبضو ڪري ورتو هو. چوڌاري صلح سانت هو، ڦريون ۽ ڌاڙا بند ٿي ويا هئا. ڪنهن کي مجال هئي جو رتن سنگ سان گڏ وڃي سيد محمد علي شاهه جي خون ۾ شريڪ ٿي پاڻ کي ڦاسي تي لٽڪائي، ۽ پنهنجن پوين لاءِ به مصيبت پيدا ڪري! انهيءَ ڪري فقط هڪ پڳو نالي سنگراسي، رتن سنگ سان گڏ روانو ٿيو. منجهند جي مهل هئي. سيد محمد علي شاهه ڳوٺ "موندا" ۽ "واوڙي" جي وچ ۾ هڪ ٻنيءَ ۾ تخمينا ٻڌي رهيو هو. رتن سنگ سندس تيز رفتار

گهوڙي - جا ڏاٽ ڀر گهٽي ۾ مشهور هئي - کي ٻ وڙائي، سيد محمد علي شاهه کي ويجهو اچي پهتو ۽ سيد محمد علي شاهه کي بندوق هڻي خون ڪري جوڌپور طرف ڀڄي وڃڻ جو رخ ڪيائين. جلدئي اها خبر عمرڪوٽ پهتي. ثروت صاحب چوڌاري پوليس رواني ڪئي ۽ ڏيهي رياستن جي حاڪمن کي ٻه خط لکيائين ته هنن پارن سان رتن سنگ نالي هڪ سوڍو خون ڪري ڀڄي ويو آهي، سو جيڪڏهين اوهان جي حد ۾ اچي ته هن کي گرفتار ڪري اسان ڏي موڪلجو.

رتن سنگ راجپوتانا ڏي رخ رکندو ڀڄندو پئي ويو. عمرڪوٽ کان اٽڪل هڪ سو ڪوهن جي مفاصلي تي ٿڪ سبب گهوڙيءَ تان لهي ڪيس وڻ سان ٻڌي پاڻ ڇانوَ ۾ ليٽي پيو. ٿوريءَ مهل کان پوءِ سندس گهوڙيءَ هنڪار ڪئي ۽ دڙا هڻڻ لڳي، راٺو جاڳيو، اٿي هيڏانهن هوڏانهن نهاريائين پر ڪجهه به ڏسڻ ۾ ڪونه آيس. تڏهين گهوڙيءَ جي پٺي ڦيري وري به سمهي پيو. حقيقتاً راٺي کي پڪڙڻ لاءِ پوليس جو انالو پريان پئي آيو، اهو ڏسي گهوڙي هن کي جاڳايو ٿي. بس، ترت ئي پوليس اچي مٿان بيٺي، جنهن ڪيس ننڊ ۾ ئي گرفتار ڪري ورتو. راٺي کي گرفتار ڪري ثروت صاحب وٽ وٺي آيا ۽ اهو ڪيس سرڪار جي پيش ڪيو ويو. اتان حڪم اچڻ تي ڪيس عمرڪوٽ جي قلعي ۾ سنبت ١٨٦٦=١٩٢٣ع جي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو.

چون ٿا ته راٺي کي ڦاسي چاڙهڻ کان ٿورو اڳ سرڪاري تار پهتي، ته اهڙي بهادر کي ڦاسي نه ڏني وڃي. مگر افسوس، جو اها تار ڪوٽ جي ڪن هلنديءَ وارن برهمڻن جي بندوبست سان ايترو وقت روڪي ويئي جيتري، ۾ راٺي کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو.

"مالهي ڪتري مهاجن سگهڙي سڙيل جات،
مڻ ڏاري نان مارايو اونٺان نان ڦيرا لعنت لاڪ."

پوءِ جڏهين اها تار ٽروٽ صاحب کي پهچائي ويئي، تڏهين ڏاڍو افسوس ٿيس. راڻي رتن سنگ جي بهادريءَ بابت اڄ تائين مارواڙ ۾ ڍاٽ ۾ ڪيترا گيت ۽ دوها چوندا آهن.

"ڪي ڪي نرڪنپين جيوتڙا ڪرين جتن،
سوڍا مين سر سور رنگ سوڍا رتن."

وفادار گهوڙي راڻي رتن سنگ جي گهوڙي، جي ڳالهه اڳوڻي ڏرسي نئين ڪتاب ۾ پڻ آهي. راڻي کي گرفتار ڪرڻ کان پوءِ سندس گهوڙي به ضبط ڪري نيلام ڪئي هنائون، جا هڪ سوناري خريد ڪئي. سوناري انهيءَ گهوڙيءَ جي گهڻي ئي خدمت ڪئي، ۽ جهجهو گاهه داڻو کائڻ لاءِ ڏيندو هوس. پر راڻي رتن سنگ جي منهن ڏسڻ ڌاران گهوڙي سڀ کاڌو پيتو حرام ڪري سمجهيو. ۽ چون ٿا ته اها گهوڙي آخر سوناري جي گهران ڇنائي اتي پڳي، ۽ عمرڪوٽ جي قلعي جو دروازو بند هئڻ ڪري، مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪندي ڦٽڪي مري ويئي. اڃا تائين قلعي جي مکيه دروازي جي ٻاهران پٽ تي نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جي چون ٿا ته انهيءَ گهوڙيءَ جي سنبن جا آهن.

رتن سنگ جا پويان راڻي رتن سنگ کي ٽي پٽ، موهڙ سنگ، رڻجيت سنگ ۽ جيوراج هئا، جن مان موهڙ سنگ ۽ رڻجيت سنگ بنا اولاد مري ويا. باقي جيوراج کي ٻه پٽ پيرجي ۽ سونجي ٿيا. جن مان پيرجي حيات آهي ۽ سونجي کي هڪ پٽ سوائي سنگ آهي، جو تمام بردبار ۽ دور انديش آهي. اهي عمرڪوٽ کان ۴ ميل پري پنهنجي زمين ۽ ڳوٺ ديهه سونپور ۾ رهن ٿا. سندس پرسان ساڳئي ديهه ۾ ٻيا سندس سوٽ به ڌار ڌار پنهنجن ڳوٺن ۾ رهن ٿا.

ٿر پارڪر ۾ بغاوت (٥٩/١٨ع)

انگريزن جو ملڪ تي مڪمل ضابطو ٿيندو ٿي ويو، پر اڃا پارڪر جا سوڍا زور هئا، جن انگريزن جي صاحبيءَ هوندي به پاڻ کي اتي جو حاڪم ٿي سمجهيو، ۽ هيٺين ڳالهين جي ڪري هنن جي دل ۾ بغاوت جوش کاڌو:

١- سنڌ جي فتح وقت ميرن جي سَنَدَ موجب راڻو ”ڪرڻجي“ راڻپور ۽ سوراچند جي ڳوٺن، ۽ اڌ شهر جي ڍيوٽيءَ ۽ ٽرانس ڊيوٽي پارڪر جو حقدار هو. ويراواهه جي سوڍي کي اهو ڳوٺ معافيءَ ۾ مليو هو ۽ اڌ شهري محصول به ملندو هنس، ۽ پنهنجي علائقي جي آباد زمين جي ڍل جو چوٿون حصو ۽ سوڪڙي ڍنڍ جي سڄي پيدائش ملندي هنس.

سرچارلس نيپئر صاحب ١٥- آڪٽوبر ١٨٤٤ع ۾ ١- مئي ١٨٤٧ع جي ٺهي جاگيردارن جون سندون ٧ سالن تائين قائم ٺهرايون، پر ملندڙ ڍلن جو اڌ ڪٽي ڇڏيائين؛ آڪاماالديو، جو پارڪر جي راڻي جو پرڌان ۽ نائب هو، تنهن کي پڻ موڪوئي جو ڳوٺ ١٥- آڪٽومبر ١٨٤٣ع جي سَنَد موجب ڏنو ويو. اهي شهري محصول ١٨٤٨ع ۾ ۽ دنگڙي محصول ١٨٥٢ع ۾ ختم ڪيا ويا ۽ انهن جي عيوض ڪين ٢١٨٥ رپيا ۽ ١٨٠٥ رپيا ٻين عزيزن کي بطور عيوضي جي ڏنا ويا. پوءِ ٺهي جاگيردارن، راڻو پارڪر، ان جو پرڌان، ويراواهه جو ٺڪر، ۽ باقي ٺڪرن جا حق سنه ١٨٥٩ع ۾ ضبط ڪيا ويا.

٢- انتظامي جوڙجڪ ۾ ڪي سڌارا آندا ويا هئا، جي هن کان گهڻو اڳ منظور ڪيا ويا هئا. ڪئپٽن ريڪس جي عملي ۾ ٿرپارڪر جا ڪاردار برهمڻ هئا، جي ٺڪرن سان دوستاني ۾ ٻدل هئا ۽ پوليس انهن جي زيردست هئي. ٻنڌي جي وقت ۾ ٺڪرن کي ڪن خاص حقن جي اڳاڙڻ کان منع نه ڪئي ويئي هئي، ۽ هنن چراڱي ٽيڪس به وصول ٿي

ڪيو. ليڪن ١٨٥٩ع ۾ سمورو سرشتو بدلايو ويو. ٿر ۽ پارڪر بني پاڳا ١٨٥٦ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر صاحب جي حوالي ڪيا ويا. اهو پاڳو تروٽ صاحب پوليٽيڪل سپرنٽينڊنٽ جي حوالي هو. ڪاردار کي حيدرآباد مان موڪليو ويو، ويونيو سروي چالو ڪئي ويئي، چراگاهه ٽيڪس بابت انڪوائري وهاري ويئي، ۽ آفيم تي لائيسنس وڌو ويو، جنهن ڪري ٺڪرن کي غير قانوني طور آفيم آڻي وڪرو ڪرڻ سان جيڪو نفعو ٿيندو هو سو بند ٿيو.

٣ـ راڻي "ڪرڻ جي" جي هڪ خاص نوڪر تي هڪ ڪوهه کي نقصان پهچائڻ جي الزام هيٺ ڪاردار ڏنڊ وڌو، پڻ راڻي جو ڪاسبي جي پٽيل سان زمين جي ڏنگ بابت تڪرار ٿي پيو، جنهن جو فيصلو "تروٽ" صاحب راڻي جي برخلاف ڪيو ۽ راڻي کي حڪم ڪيو ويو ته ڏنگ جا پٿر هٽاءِ جي راڻي نه هٽايا. تروٽ صاحب زوري اهو خرچ بلوي ڪان فقط ٢٠ ڏينهن اڳ وصول ڪيو هو.

۴ـ ٽيليگراف ڊپارٽمينٽ جا ڪي نوجوان ڪن ڪولهين سان چڱي نموني پيش نه آيا ۽ مزورن مان پورو حساب ڪتاب نه ڪيائون.

٥ـ سنه ١٨٥٩ع ۾ منشي ڏيئو مل ننگر پارڪر جو مختيارڪار هو، جنهن جي ننگر پارڪر جي راڻي سان ناسازي ٿي پيئي.

انهن سببن جي ڪري راڻو "ڪرڻ جي" ۽ سندس پاءُ پوپٽ سنگ ويراواهه جو راڻو لاڏو سنگ، ڀهراڻي جو ٺڪر ۽ ٻين گڏجي ١٥ـ اپريل ١٨٥٩ع جي انگريزن خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. ٻن هزارن ڪان مٿي ڪولهي ۽ ٻيا ماڻهو راڻي جي ڪئمپ ۾ اچي ڪٺا ٿيا، هنن پوليس ٿاڻي تي حملو ڪيو، ڪاردار جي ڪچهري کي باهه ڏنائون، خزانو

لٽيو ويو، تار ڪپي وستا پيچي ڇڏيائـون ۽ پـو بـہ ڪيترو نقصان ڪيائون.

منشي ڏيئو مل اها خبر حيدرآباد موڪلي، جا ۱۹- اپريل ۱۸۵۹ع جي پهتي. ڪرنل ايونس جو ان اسٽيشن جو ڪمانڊنگ آفيسر هو، تنهن هڪدم ٽرڊ بلوچي ريجمينٽ جي هڪ ونگ ننگرپارڪر ڏانهن رواني ڪئي. ڪجهہ توبخانو ڪراچي مان بہ روانو ٿيو. ۲۴ اپريل ۱۸۵۹ع ڪرنل ايونس کـي آرڊر مليو تہ تون خود وڃي سڀني فوجن (جي ڊيسا، احمدآبـاد، حيدرآباد ۽ ڪڇ کان ٿي آيون) جي ڪمانڊ وٺ. تنهنڪري هي روانو ٿيو ۽ ۳۰- اپريل جي، پنهنجي اڳ موڪليل بلوچي لشڪر کي ننگرپارڪر کان ۶۲ ميل پـري اسلامڪوٽ وٽ گڏيـو، جتي هن کي ٿـر ۽ پارڪر جـو ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ ماجسٽريٽ بہ گڏيو ۽ ڪيترا مددگار سوڊا ۽ مڪاني مـاڻهو عمرڪوٽ جي راڻي جي هٿ هيٺ گڏ ٿيا.

ڊيسا "فوج" جا ميجر "ڪُنلي" جي هٿ هيٺ هئي، سا ڀيريائين ننگرپارڪر پهتي. ان تي ۱- مئي ۱۸۵۹ع جي حملو ٿيو، جنهن کي منهن ڏنـو، پر ٻئي ڏينهن بـہ حملو ٿيو. ڊيسا جي لشڪر جي توبن جا ٺڪاءُ ڪرنل ايـونس ۵۰ ميل پري چٽيءَ طرح پئي ٻڌا. ميجر ڪُنلي ڏي پيغام موڪليندي هن ان طرف ڪوچ ڪيو. ۲- مئي ۱۸۵۹ع جي ويـرا واهہ پهتو، جو سڄو شهر خالي ٿيو پيو هو، فقط هڪ مامـي شهر ۾ وهيل هو. ٻئي ڏينهن واٽ تي پوڏيسر جا ٺڪر سمٽجي ۽ هبجي (جي وڏي نُڪ منجهان هئا) پنهنجن ماڻهن سان ڪرنل ايونس کي مليا ۽ کيس ٻڌايائون تہ ماڻهن ويرونڻ جي خيال سان سموون کوهن ۾ زهر وجهرائي ڇڏيو آهي- جا ڳالهہ تحقيقات بعد سچي ثابت ٿي- ۳ مئي تي سخت مقابلو ٿيو ۽ ڪارونجهر ٽڪريءَ تي واٽي چندڻ جو جوڙايل قلعو "چندڻ گڊ" انگريزي

فوج توبن سان اڏائي چڙهيو. انهيءَ تي حملي آور وچي جبلن ۾ لڪا ۽ کي مارواڙ طرف پڇي ويا. انگريزي لشڪر شهر تي قبضو ڪيو. واڻـو ڪرڻجي، لاڌو سنگ ۽ ٻيا گـرفتار ٿيا ۽ گوڙ بند ٿيو.

ڪرنل ايونس ٻين باغين کي دٻائڻ لاءِ روانـو ٿيو. ١٨ مئي جي پوڊيسر جي ٽڪرن کـي ساڻ ڪري، ٦٦ ميل پري ڪبجراڙلو ڏانهن باغين جي ڪئمپ تي حملو ڪيو. ڪي مئا، ڪي قيد ٿيا ۽ ڪي ڀڄي ويا. ڀورين جون ١٨٥٩ع تائين سڄي مارواڙ ۾، ويندي وڏگام جي جبل تائين، انهن جي ڳولا ٿي، پر ڪاميابي ڪانه ٿي. ڪرنل ايونس، ايجنٽ گورنر جنرل راجپوتانا سان صلاح ڪري واپس ننگرپارڪر اچي رهيو هو.

انهيءَ وچ ۾ لاڌو سنگ جو پٽ اڏيسنگ ٻاهر ويـل هو. هو جڏهن اتان ٻيو موٽيو ۽ "راڻي واڙي" ڳوٺ ۾ پهتو ته ڳوٺ ۾ شادي هئڻ ڪري دهل پئي وڳو. سندس گهوڙو جو دهل جي آواز تي ناچ ڪندو هو، سو ٻيهي نچڻ لڳو. اتي هڪڙو ڪولهي، جو ننگرپارڪر کان آيـو پئي، تنهن کيس مهڻو ڏنو ته "تون پيو اتي گهوڙو نچائين ۽ تنهنجو پيءُ جيل ۾ پيو آهي!" اهو ٻڌي اڏيسنگ هڪدم ننگرپـارڪر آيو ۽ پنهنجا ماڻهو گڏ ڪري جيل جو دروازو ڀڃائي سڀني کي آزاد ڪيائين. پوءِ پنهنجي سر بندوق کڻي تروٽ صاحب جي تنبوءَ ڏي ڪاهي ويو. هي اچا تنبوءَ کان ٿورو پري هو ته جوش جهلي نه سگهيو ۽ يڪدم بندوق جو فائـر ڪيائين. تـروٽ صاحب اڪيلو تنبوءَ ۾ بي اونو ستو پيو هو. فوج رواني ٿي چڪي هئي، فقط ڪي ٿورا سپاهي هئا سي به ان وقت اتـي موجود ڪونه هئا، تنهنڪري تروٽ صاحب ٻي ڪا واهه نـه ڏسي جان بچائڻ لاءِ اتان اٿي ڀڳو ۽ هڪ لاڌو نالي ميگهواڙ جي گهر ۾، جم جي چوڙن (ڪلن) جي ڍير هيٺان وڃي لڪو:

”آيو اڏيسنگ اوچتو پـورو پڄايو،
ڪر پوري راڪنپيا موچي بچايو.“

راڻن جڏهين ٽروٽ صاحب کي گولا ڪرڻ سان به نه لڌو، تڏهين هنن سمجهيو ته مارجي ويو. انهيءَ ڪري هيڪاري جوش وڌيو: ڪچهريءَ تي حملو ڪري ڪن سپاهين کي مارياٺون ۽ ڪيترا ڦٽيا. پارڪر جا ڪيترا سوڍا اچي شامل ٿيا ۽ بهادريءَ سان وڙهيا. انهن ۾ مکيه لاڌوسنگ ويرا واهه جو راڻو، ڪرٽجي ننگرپارڪر جو راڻو، رامجي، ورڻ، اڏيسنگ، ڪلجي، پونجو، مهاسنگ ۽ روپلو ڪولهي مشهور جوڌا هئا - هن بابت ڀاٽ (ڀَٽ) ۾ اڄ تائين دوها چوندا آهن. جيئن ته:

”چندڻ گـــڍ چاوو ٿيو جـــوڌي مچائـــي جنگ،
لڙيا ساٺ سوڍي ڪرٽجي ري، آونٺان رجپوتان نان رنگ.“
”رنگ ڪلا رنگ مهاسينگا رنگ پونجل رنگ سگهلي راڻ،
رنگ ڪارونجهر را ڪونگرا رنگــ ســـوڍا واڻ.“

ڪرنل ايونس جي فوج به ويجهي هئي، جنهن کي هڪ سوار وچي ”ڏينسي“ جي جبل وٽ اها خبر پهچائي ته فساد شروع ٿيو آهي. فوج هڪدم اچي ١٩- جون ١٨٥٩ع جي گهيرو ڪيو. راڻو، سندس وزير ۽ ٻيا، شهر ڇڏي ڀڄي ويا. راڻي وچي ڪارونجهر ٽڪريءَ ۾ پناهه ورتي، جتي راڻي جو گهرومتر مهاوجي سيٺ - ذات جو لهاڻو، ويڻل ڪاسبو-، هنس پوري ٻائو، ۽ ونادار نوڪر روپلو ڪولهي ، کاڌي پيتي جو سامان ۽ ٻي هرڪا خبر چار پهچائيندا هئا. ٽروٽ کي انهيءَ ڳالهه جي نيٽ پئجي ويئي، جنهن ڀوريائين روپلي ڪولهيءَ کي جاگير ۽ پينشن جون لالچون ڏنيون، ته راڻي جـو ڏس ڏي ۽ پڪڙائي، پر هن قبول نه ڪيو. تڏهين ڪيس مارڪٽ ڪري ڏاڍا عذاب ڏنائين - چون ٿا ته هٿ جي ترين ۾ تيل

وڃهي، آگرين تي ڪجهه جون وڏون ڏاهيون، باهه ڏنائين - روپلي اهي تڪليفون برداشت ڪيون، پر پنهنجي مالڪ کي پنهنجن هٿن سان پوهي ۾ ڏيڻ قبول نه ڪيو.

آخر ثروت صاحب مهاوجي سيٺ ۽ هنس پوري پائي کي گهرائي لب لالچ تي ريجايو، جن راڻي سان دغا ڪري کيس گرفتار ڪرايو. سگهوئي پوءِ وزير به گرفتار ٿيو. ۽ ٻيا مددگار ٺڪر به گرفتار ٿيا. انهن تابعداري قبول ڪئي. ۽ کين آزاد ڪري جاگيرون ڏنيون ويئون. پوڏيسر جا ٺڪر، جي هن حملي وقت مددگار هئا ڪرنل ايونس ۲۳ آگسٽ ۱۸۵۹ع جي هنن جي خدمت جو اعتراف ڪيو، ۽ هن سفارش ڪئي ته پوڏيسر جو ڳوٺ، جنهن جي ساليانه پيدائش ۳۰۰ رپيا آهي، سو هنن کي ۽ سندس اولاد کي هميشه لاءِ ڏنو وڃي. نيٺ ڇهه هزار ايڪڙ جاگير ملي. باغي ٺڪرن، ننگرپارڪر جو راڻو، ويرا واهه جو اڊيسنگ پٽ لاڌو سنگ، جن آڻ نٿي مڃي، تن جون اڳ مليل جاگيرون ضبط ڪيون ويئون. ڦيٽاپور جي ٺڪر جي زال ڦولبائي، بغاوت وقت پنهنجي بچاءَ ۾ رهي ۽ پوليس کي پنهنجي ڳوٺ ۾ پناهه وٺڻ جي اچ ڪئي هئي، ۽ تمام گهڻو رسد جو سامان لشڪر ۾ پهچايو هو، جنهنڪري هن کي حياتيءَ تائين معافي جاگير ۲ هزار ايڪڙ انعام طور ملي هئي.

ننگرپارڪر جي راڻي، ويرا واهه جي ٺڪر لاڌو سنگ، ۽ سندس پٽ اڊيسنگ آڻ نه مڃي. اڊيسنگ کي ثروت صاحب گهڻوئي سمجهايو ۽ لالچايو ته تون آڻ مڃ ته توکي سند ۾ فرسٽ ڪلاس جاگير به ڏيان ۽ هڪ بنگلو به ٺهرائي ڏيان؛ مگر هن چيو ته مون کي ويرا واهه واري سائناٽي زمين ڏني وڃي، جا ڳالهه ثروت صاحب قبول نه ڪئي، ۽ هن کي ۳ سال عمرڪوٽ ۾ نظربند ڪيو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ هڪ سال

بعد وفات ڪيائين. اڏيسنگ جي وفات بعد سنڌس پٽ سامت سنگ کي، سنه ۱۸۸۷ع ۾ مهاراڻي وڪٽوريا جي گولڊن جبلي؛ وقت، گورنمينٽ ڇهه هزار ايڪڙ سيڪنڊ ڪلاس جاگير ڏني ۽ ٿرپارڪر جي راڻي جي وارثن کي ٻي هزار ايڪڙ ٿرڊ ڪلاس جاگير مليي.

مهاوجي جون خدمتون ڪرنل ايونس پنهنجي ليٽر نمبر ۲۳۳ تاريخ ۲۰- آگسٽ ۱۸۵۹ع ۾ ڪمشنر صاحب سنڌ ڏانهن هن ريت لکيو ته ”مهاوجي تمام عزت وارو لهاڻو ۽ ڀيج جو واپاري آهي. اتي هن کي ڪرنل ٽريولن چڱي طرح سڃاڻي. اسان کي ۽ اسان جي لشڪر کي پارڪر ۾ پهچڻ کان پوءِ تمام ڪارائتي مدد ڏني اٿس، خبرن ڏيڻ ۾ توڙي رسد پهچائڻ ۾ هي دوراندیش آهي. هن جي صلاحن کان سواءِ انهيءَ وقت ڪرنل ليفٽيننٽ ٽروٽ به اسان جون ڪل گهرون پوريون ڪري نه سگهي ها.“

مسٽر فريئر صاحب ڪمشنر سنڌ انگريزن سان وفادار ماڻهن يعني بلوي ۾ مدد ڪندڙن کي انعام لاءِ بمبئي سرڪار کي سخت سفارش ڪئي. جنهن تي بمبئي گورنمينٽ ليٽر نمبر ۱۵۶۰ تاريخ ۷- اپريل ۱۸۶۰ع ۽ ليٽر نمبر ۲۰۳۹- تاريخ ۱۲ مئي ۱۸۶۰ع ۾ لکيو ته هيٺين ريت جاگيرون ۽ انعام ڏجن ٿا:

۱- ڦولباڻي زال سورتسنگ ڳوٺ ڦيماپور. اٽڪل ۷ هزار بيگا زمين حياتي تائين معافي، جنهن جي پيدائش اٽڪل ۴۰۰ رپيا.

۲- راڻو عمرڪوٽ، ڪاوڙا ٻو ڳوٺ. ۲ هزار بيگا زمين، حياتيءَ تائين معافي ۽ ۱۲۰ رپين جي ڪرار انعام.

۳- مهاوجي لهاڻو، ڪاسبي جو ڳوٺ. ۸ هزار بيگا

زمين حياتيءَ تائين معافي (١).

مهاوجي جي مرڻ بعد "چاوهر" يعني چئن هاوين جي آباد ڪرڻ جيتري زمين سندس پن زالن کي حياتيءَ تائين معافي هئي. انهن جي مرڻ بعد اولاد نه هئڻ ڪري اها معافي رد ٿي.

هنس پوري بائي کي جبل جي سموري پيدائش حياتيءَ تائين معافي ملي. مرڻ بعد سندس اولاد ڪونه هو. هن لڙائيءَ ۾ ذات جي ڪيترن سوڍن سرڪار کي مدد ڪئي، جن کي به جاگيرون ۽ معافيون ۽ پروانا مليا.

لاڌو مينگهواڙ جنهن تروٽ صاحب کي پناهه ڏني هئي، تنهن کي به معافي ۾ زمين ٽڪر مليو، جو هيئنر سندس پوٽي واگهلي مينگهواڙ جي نالي آهي، جو اڃا حيات آهي.

راڻي ۽ وزير پنهي تي راڄدوهي جو مقدمو هليو، جو سال ١٨٦٠ع ۾ هلي پورو ٿيو. راڻي کي ١٤ سال ڪارو پاڻي ۽ سندس پرڌان (وزير) کي ١٠ سال قيد مليو. راڻي جي پوئين مان وقت راڻو اچل سنگ پٽ وڏيوڙ پارڪر جو راڻو آهي.

روپلي ڪولهي جو وطن سان وفاداري ڪري سندس نالو اڃا پيو ڳائجي. اهو سندس لاءِ "امر انعام" آهي.

سوڍن کي جاگيرون ۽ انعام

عمرڪوٽ پاسي سوڍن کي جاگير ملي ته سوڍا البت خوش ٿيا ۽ ملڪ ۾ امن ٿيو، پر پارڪر جي پاسي سوڍا سانت ڪري نٿي ويٺا. ور ور ڪري انهيءَ ٽڪريءَ ۾ فساد پئي ڪيائون. سنه ١٨٥٩ع جي فساد وقت ٿر جي ڪيترن

(١) "هسٽري آف اٿلينيشن سنڌ گزيٽيئر" مسٽر اٽڪن، واليوم پهريون، صفحو ٢٨٧ کان ٢٩٤.

سوڍن انگريزن کي مدد ڪئي ۽ ان فساد کان پوءِ سرڪار ساڳيءَ پاليسيءَ ۽ ڏاهپ کان ڪم ورتو، جنهن کان شروع ۾ سيڻي پرانتن ۾ پئي ورتو، يعني فسادي قومن کي هميشه لاءِ دوست بڻائي ملڪ ۾ شانتي آڻي. انهيءَ نيتي پٽاندر سرڪار ٿر جي سيڻي سوڍن کي امن ۾ رکڻ لاءِ کين جاگيرون، معافيون ۽ انعام وغيره ڏيئي خوش ڪيو. جئن ته:

۱- پوڏيسر جاگير: هي فرسٽ ڪلاس جاگير ايراضي ۲ هزار ايڪڙ ڪرنل ايونس جي خاص زوردار سفارش تي ملي هئي.

۲- ويراواهه جاگير: هي سيڪنڊ ڪلاس جاگير ايراضي ۲ هزار ايڪڙ سامت سنگ کي ۱۸۸۷ع ۾ ملي هئي، ۽ ۱۸۰۵ وپيا حق حقوق وغيره ڪري عيوضو به مليو. سنڌس پٽ امرسنگ بنا اولاد هو، جنهن ڪري سرڪار ٺهراءُ ڪيو ته اها جاگير امرسنگ جي زال پنياڻي جي حياتي تائين هن وٽ رهي. هن کي پٽ ڪونه هو، هڪ نياڻي هئي، پنياڻي ڪارويا کي گود جو پٽ ڪيو، جو خانپور (ٿراد) جو ويٺل هو، هن کي عام مختيار به ڪيو. هو آفيمي هو تنهنڪري لائق ثابت نه ٿيو ۽ موٽي خانپور ويو، تنهنڪري ان پنياڻي ايپه سنگ پٽ ڪيسر سنگ (جو ديئوڊر جي ٺاڪر جو نوڪر هو) کي گود جو پٽ ڪيو ۽ ڪارويا جو مختيار نامو رد ڪرايو. جلدئي پنياڻي مري ويئي، جنهنڪري جاگير سرڪار پنهنجي حوالي ڪئي، پر گود ۽ پٽ ايپه سنگ سرڪار کي عرض ڪيو ته اها جاگير جي زمين مون کي قبولي طور ملي ۽ آباد زمين جي ڍل پري ڏيندس. انهيءَ تي موروثي هارين اعتراض ورتو ته جنهن صورت ۾ جاگير سرڪار پنهنجي حوالي ڪري ٿي، ته موروثي هاريپي وارا نمبر اسان کي ملن. سرڪار ائين ڪيو، ۽ موروثي هارين کي پنهنجا نمبر مليا ۽ بي جاگير ايپه سنگ

ڪي قبولي ٿي ملي جا اڄ تائين (۱۹۵۲ع) ٻوئين جي هٿ ۾ آهي.

۳- راڻپور جاگير: ننگر پارڪر جو راڻو ڪرنجي ٻڪرڄي پيو ۽ ڪيس ۱۴ سال ڪاري پاڻي جي سزا ملي، تڏهين راڻي جي زال پنهنجي ننڍي پٽ همير سنگ سميت ڪڇ ڏي ڀڄي ويئي. ڪافي وقت اتي رهڻ بعد ڪڇ جي راءِ هند گورنمينٽ سان لکپڙهه ڪئي ته حڪومت گورنمينٽ پنهنجي هٿ ڪئي آهي، جنهنڪري هاڻي هن جي وارثن جي آجيو ڪا لاءِ سرڪار مهرباني ڪري بندوبست ڪري، جنهنڪري انگريز سرڪار راڻپور جاگير جونڪرو ۳هزار ايڪڙ ايراضي، ڏرٻ ڪلاس ۽ ۲۱۵۸ رپيا روڪڙا ڏنا، انهيءَ ڪري راڻي همير سنگ جي ماءُ پٽ سميت موٽي آئي. همير سنگ ٻه زالون پرڻيو هو. ٻهرئين زال مان (ٻي شادي ڪرڻ بعد) ڪيس پٽ ڄائو، جنهن جو نالو رنڇوڙ سنگ هو. همير سنگ جو ٻوئين زال تي وڌيڪ پيار هو، تنهنڪري هن جي وس ٿي ويو ۽ هن جي چئي لڳي، اڳئين زال ۽ سندس پٽ کي ڪونه پائيندو هو. ٻوئين زال هميشه هن جي برخلاف راڻي جا ڪن ڀريندي هئي، ڇوته هن سمجهيو ٿي ته اهو ڪنور گاديءَ جو حقدار ٿيندو.

راڻي همير سنگ جو نوڪر نالي شينگورو شيدي جو تمام فرمانبردار هو، تنهن راڻي همير سنگ کي چيو ته جيڪڏهين رڻڇوڙ سنگ جي وار کي به هٿ لائيندين ته پنهنجو به خير نه سمجهج. هو هميشه رڻڇوڙ سنگ جي نگهباني ڪندو هو. جيستائين راڻو همير سنگ فوت ٿيو، تيستائين سنڀال ڪندو آيو. همير سنگ جي مرڻ بعد اها جاگير رڻڇوڙ سنگ جي هٿ ۾ رهي. رڻڇوڙ سنگ ٻهرئين شادي "واگڙ" جي واگهيلن مان ڪئي، ٻي شادي "پاڪاسر" جي چرهاڻن مان ڪئي. چوهاڻ زال جي چئي تي لڳي، واگهيلي زال کي گهر مان ڪڍي

چڏيائين، جا ڪجهه وقت پنهنجن مائٽن وٽ پيلي شهر ۾، ۽ ڪجهه وقت ننگر پارڪر ۾ پنچات جي خرچ تي گذر ڪندي رهي، ۽ آخر تنگدستيءَ جي حالت ۾ مري ويئي. چوهاڻ زال مان اولاد ڪونه ٿيو ۽ اها به مري ويئي. آخر جيسلمير رياست مان ٽئين زال پنياڻي پرڻيو، اها تمام سمجهو آهي. هن مان به پٽ اٿس، جن پنهنجي جاگير ڪي به ڏاهيو آهي، ۽ وڏو اچل سنگ موجوده ”پارڪر جو راڻو“ سڏجي ٿو.

۸- ڦيٽارو جاگير. اها به هزار ايڪڙ جاگير، ڦولپائيءَ ڪي ملي هئي، اهي ويراواهه جي سوڍن جا ويجها عزيز آهن. ڪيسرسنگ جي مرڻ بعد اها جاگير سندس پاڻ جي حوالي ٿي، جو بنا اولاد مري ويو. ان بعد وري ڪيسرسنگ جي چاچي جي زال ”سريه ڪنور“ جي حوالي ٿي. سريه ڪنور پنهنجي گود ۾ هڪ ڇوڪرو ورتو، جنهن جو نالو بنه ڪسرسنگ هو، جو اڳي ويراواهه ۾ رهندو هو. ڪجهه وقت بعد سريه ڪنور ۽ سندس گوديلي پٽ ڪيسرسنگ جي وچ ۾ اڻبڻت ٿي، جنهنڪري سريه ڪنور هڪ پانهي سميت حيدرآباد ويئي، اتي ڪن ماڻهن جي ڦندي ۾ ڦاسي پانهيءَ کي وڪڻي ڇڏيائين. جنهنڪري ڪيسر سنگ ان ڇوڪريءَ (پانهي) جي ماءُ پيءُ کان سريه ڪنور تي فرياد داخل ڪرايو، جنهنڪري سريه ڪنور گرفتار ٿي. اهو ڪيس ڇاڇري جي مختيارڪار صاحب جي ڪورٽ ۾ آيو، سريه ڪنور جو ضامن ماگرو مل پيمراج پوجڪ برهمڻ پيو ۽ سريه ڪنور کي پنهنجي سنيال هيٺ رکيائين، جتي هو ڪافي وقت رهي. آخر ڪيس سيشن ڪورٽ حيدرآباد ۾ ڪمٽ ٿيو. نيٺ ڪيس ڪورٽ مان نڪتو ۽ سريه ڪنور آزاد ٿي موٽي وطن ويئي. پوءِ اهو جاگير وارو نڪرو رد ٿي قبولي طور ڪيسر سنگ کي مليو.

ان کان سواءِ پارڪر ۾ ڏينگاڻو، ڪاسبو، آڏيگام،

ڪارڙيو، نودرو، وغيره ڳوٺن جي سوڍن کي به ڪي ٿورا نمبر معافي آهن، جن جي ڍل معاف آهي.

ڏاهلي، گڏڙو، پاٽل ۽ پارنو جي ٻجي واءَ سوڍن، چاچرو، هنجتل، سلهه، راٺهار، مالي جو پار، پوٻٽو ۽ اڙٻلهيار جي ڀوج راج سوڍن، ڪرشن جي ويري، روهڙ، ميٺائو جي ڪيلهڻ سوڍن (عمرڪوٽ جي راڻن کي گاديءَ تي وهارڻ وقت ڀيرين تلڪ ڪيلهڻ سوڍو ڏيندو آهي، اڄ ٿائين اهو رواج هليو اچي)، ۽ چيلهار پوريلو، ميهاري، کوڙيون، تڙحمير، ارنرو، ڪانئيو، ٻير جو تڙ، پابو ويرو جي ماڏور سوڍن کي ننگر پارڪر واري فساد ۾ ۽ ٻي سرڪاري مدد ڪرڻ جي عيوض معافيون مليون هيون.

اڪجيي رتن سنگ سوڍو چاچرو اڳوڻي ايم- ايل- اي کي اوجڻ سنگ سوڍي گود ۾ ورتو هو. ڪيس ۲۵ ٻنيون معافي آهن. هينئر سندس پٽ لالجي ۽ ميگهراج حيات آهن.

چيلهار ۾ جهوجهار سنگ سوڍي کي به ڪي ٻنيون معافي مليون هيون، جي هينئر سندس پوٽي آنبجيي ڇهنسنگ جي حوالي آهن.

مٺيءَ جي خانجيي سوڍي کي ۳۷ ٻنيون معافي ۽ ۱۵ رپيا پينشن ملي هئي، جا ۱۹۱۶ع ۾ بند ٿي ۽ معافي هينئر سندس پوٽي نيت سنگ جي حوالي آهي.

سارونڊي ۾ بهادر سنگ کي ۽ وبڙهار ۾ ڪونيي کي معافيون مليون هيون ۽ ۵ رپيا پينشن به ملي.

اڪيراج جي تڙ تعلقي مٺيءَ ۾ جالم سنگ کي ۲۱۰ رپيا ڍل جي معافي ملي، جا محبت سنگ جي ڏينهن ۾ رد ٿي هئي، پر وري اپيل ۾ ڪيس منظور ٿي ملي.

ونگي ۾ اربابن کي جاگير ۽ ساليانو ۵۰۰ رپيا پينشن ملي.

ڪئپٽن ريڪس صاحب لکي ٿو ته "مٺيءَ جي سوڍي

کي ۱۵ رپيا ماهوار ۽ ۲۴ سپاهي هرهڪ جو پگهار ۵ رپيا ماهوار ڪري، مٺيءَ ۽ ننگرپارڪر جي قلعن جي سنڀال ڏني ويئي، ۽ چار ٻنيون به معافي مليون. اسلام ڪوٽ جو سوڍو ۱۲ سپاهين سان ساڳئي پگهار تي اسلام ڪوٽ جي قلعي جي سنڀال لاءِ مقرر ٿيو، هن ۽ سنڌس پائرن کي ۱۶ ٻنيون معافي ڏنيون ويئون. اسلام ڪوٽ واري پاڳي ۾ پيا به قبيلا، وسائي پوٽا، چانڊيا ۽ سيا رهندا هئا، جن مان وسائي پوٽن کي ۱۱ ۽ سين کي ۱۹ ٽليون مليون.

”باڪاسر“ سنڌ فتح ڪرڻ بعد جوڌپور سرڪار جي حوالي ڪيو ويو. ڦيٽاپور ۽ ويراواهه جي ٺڪرن کي فقط ۵ ننڍڙا ڳوٺ، پارڪر جي راڻي کي ۲۱ ننڍا ڳوٺ ۽ شهر جي ڍل جو اڌ ملندو هو. سنه ۱۸۴۸ع کان شهر جي ڍل ختم ڪئي ويئي ۽ ۵۴۶۳ بيگا زمين بطور عيوض جي، پارڪر، ويراواهه، ڦيٽاپور ۽ باڪاسر جي ٺڪرن کي ڏنا ويا. ۽ ۳۴۵ رپيا پيا به گهٽ ڪيا ويا، جو باڪاسر جوڌپور جي حوالي ٿيو. ويراواهه ۽ ڦيٽاپور کي ڪوبه دنگئي حقوق حاصل ڪونه هو. ويراواهه جو زميندار لوڻ ڪاڻ سان به حصو وٺندو هو. بعد ۾ هن کي ڳوٺ جي ڍل جو چوٿون حصو ۽ ڦيٽاپور جي ٺڪر کي ڪي ٻنيون معافي طور آڇيون ويئون، جي هنن نه ورتيون. هن وقت (۱۹۵۹ع) هن کي ڪسٽم ڊيوٽي کان سواءِ ٻيو سڀ ڪجهه ملي ٿو.

”پارڪر جي راڻي اسان جي اڳيان ميرن جي سنند پيش ڪئي، جنهن ۾ هن کي به ڳوٺ ڏنا ويا، جا سنند سنڌ جي پهرئين گورنر سرچارلس نيپئر صاحب بحال ڪئي، ۽ موکڙائي جو ڳوٺ راڻي جي منيجر (پرڌان) آڪامالديو کي ڏنو ويو، جو ان کي ميرن جي طرفان پڻ مليل هو. پوڏيسر جو ڳوٺ جڳوجي سوڍي (جو راڻي جو چاچو ٿئي) کي ڏنو ويو. ويراواهه

واري ياگي ۾ ڪن ڪومن جي عادت هوندي هئي، جو سواءِ ڪنهن ڍل ڏيڻ جي آبادي ڪندا هئا، جا اجازت هنن کي اسان جي حڪومت ۾ پڻ ڏني ويئي آهي؛ ڏوڙي هنن کي ڪا اهڙي سند وغيره ڪانه آهي. هن وقت هو، جيڪي ٻنيون آباد ڪندا آهن، سي ڪل ١٥٠ آهن، جن جي ڍل ڪونه ڏيندا آهن، ۽ باقي زمين جي ٻيا ڪوسا آباد ڪندا آهن، تن جي ڍل ورڇي ويندي آهي. ”سون اڳتي لاءِ مفت ٻنين ڏيڻ جي اسڪيم بند ڪئي آهي ۽ هنن کي جيڪا شهرن جي ٽئڪس ملندي هئي، سا بند ڪري ١٦ ڀٽيان کي ١٨٠٥ رپيا ساليانو ڏنو ويو آهي“ (١).

سوڍن کان سواءِ ڪيترن مينگهواڙن کي به سرڪار کي مدد ڏيڻ جي عيوض معافيون مليل آهن. ڳوٺ چيلهار تعلقي ڇاڇري ۾ سُرتو پٽ اٺندو مينگهواڙ (ليکڪ جو ڏاڏو) کي هڪ زمين ٽڪر معافي، ۽ ميرن جي وقت جو سندن قلعي ۾ ڪوناپل ڪوهه انعام مليا هئا، جي اڄ تائين پوئين جي هٿ ۾ آهن. مٺيءَ ۾ بالي مينگهواڙ کي معافي ملي هئي، جا اڄ سندس اولاد جي هٿ ۾ آهي.

عمرڪوٽ ۾ راڻي وڪٽوريا جي جبلي (١٨٨٧ع)

راڻي وڪٽوريا کي تخت تي ويٺي ٥٠ سال پورا ٿيا هئا، ان جي خوشيءَ ۾ هندستان ۾ ٢٦ فيبروري ١٨٨٧ع جو ڏينهن مقرر ڪيو ويو. ان وقت هندستان جي هرهڪ ياگي ۾ جبلي ملهائي ويئي. ٿرپارڪر ضلعي ۾ هيٺئين موجب جبلي ملهائي ويئي:

هن ڏينهن ملهائڻ لاءِ ضلعي جي ننڍن ننڍن ڳوٺن ۾

(١) ڪئپٽن ربڪس جو ڪتاب ”حالات ٿر ۽ پارڪر“، صفحو ٣٢-٤٠ تائين.

۾ به تياريون ٿيون. عمرڪوٽ ۾ عاليشان بندوبست ٿيو، خرچ لاءِ پئسا اگاڙيا ويا، جي ۳۳۰۰۰ رُپيا ٿيا. عمرڪوٽ جي قلعي ۾ ڪلهوڙن جي ڏينهن جون جهونيون توبون صاف ڪرائي، جيلي‌ءَ وقت ڇوڙيون ويئون، ۽ قلعي ۾ صبح جو درٻار لڳي. اڍائي سؤ قيدين کي مدي کان اڳ معافي ملي. پوءِ ميونسپل ۽ ٻين پاران مبارڪ جون ائڊرسون ڏنيون ويئون. اسڪول جي ڇوڪرن ۾ انعام ورهايا ويا ۽ هيڊماستر جي ناهيل ڪوتا گجراتي‌ءَ ۾ پڙهي ويئي. نبي سر جي هيڊماستر ڏارسي ۽ ڪشنچند پوچڪ برهمڻ جون ناهيل ڪوتائون به پڙهيون ويئون، اسڪول جي شاگردن مهاراڻي جي جئه جا نعرا هنيا ۽ درٻار ختم ٿي.

سنجهند جو سيني ڏٺيءَ کي پراٿنا ڪئي ته شل مهاراڻي گهڻو وقت زنده رهي. پوءِ مسٽر پالن ڊپٽي ڪمشنر پنهنجي منڊلي سميت اسڪول ۾ آيو، جتي وديارٿين پلي پٽ آجيان ڪئي. اسڪول کي ڇوڏاري جهنڊين وغيره سان سينگاريو ويو هو. پوءِ صاحب بهادر قلعي طرف ويو.

۳۰ بجي شهر کان اتر طرف سينگاريل ميدان تي درٻار ٿي. جتي ضلعي جي سيني مختيارڪارن، جاگيردارن، مکين، زميندارن، ميمبرن ۽ ڪن هيڊماسترن کي نينڊ ڏيئي گهرايو ويو هو. سنڌ‌ءَ جو مکي ملجيي منسڪاڻي، ملجي واڌا ڪرشناڻي، سيٺ مولچند پرمانندائي، سيٺ ڪانجي راموڻاڻي، مکي تلوڪچند هنسراج، ۽ مکي ڪپول هرونائي کي هن موقعي تي جلسي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ سرڪاري طرح ڪوٺ ڏيئي گهرايو ويو هو. ننگر پارڪر جو ٺڪر آنبوجي ۽ ماستر چترمل، گيڙي جو ٺڪر راوت سنگ، ڇيلهار جو ٺڪر جهوجهارسنگ، ڏاهلي جو ٺڪر نگجي، ۽ لوڪلبورڊ جا مشير حاضر هئا. روهڙيءَ جو پير صاحب پاڳارو، هاٿي، گهوڙن ۽ چار هزار ماڻهن ۽

ٻئي بندوبست سميت شامل ٿيو هو. دربار ۾ ڏهه هزار ماڻهو هئا. ڊپٽي ڪمشنر صاحب سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ اثرائتي تقرير ڪئي، پوءِ پير صاحب به چوٽي تقرير ڪئي، ان بعد قاضي فيض محمد ڊپٽي ڪليڪٽر به ننڍي تقرير ڪئي، جنهن بعد لائق ماڻهن کي لونگيون انعام ڏنيون ويئون، ۽ ڪيترن کي سندون مليون. پوءِ ڪشتي ۽ راند ۽ ڪيتريون بازيون ٿيون. شام جو حيدرآباد مان آيل ٻگتين ٻچن ڳايا، پوءِ واڳ ۽ ناچ شروع ٿيو.

رات جو آتش بازي شروع ٿي، شهر سڄوئي روشني مان جهڳ مڳ ڪري رهيو هو. جتي ڪٿي خوشيءَ جي لهر هئي. ساري بندوبست ۾ ٺڪر راڻجي ٻپوت سنگهه، سيٺ ڪانجي ڏيارام، مکي ٻاگچند آبريومل، سيٺ جوڳيداس، سيٺ سروپچند، مهاراج مينگهراج، مهاراج ڇتريج، راجوجي، ۽ انچلوجي ڇگي مدد ڪئي.

ٻئي ڏينهن ١٧ فيبروري ١٨٨٧ع تي ميدان ۾ رانديون شروع ٿيون. گهوڙن، اٺن، گڏهن، ڍڳن، ٻڪرن، ڪُڪڙن، ٻلن ۽ ترن جون شرطون ٿيون ۽ انعام مليا. ڊوڙندي گهوڙي تان ياالي ۾ ٽنگيل منڍي ڪڻڻ ۽ ڊوڙندي گهوڙي تي ليمي کي ڪپي ٻه اڌ ڪرڻ، ۽ ٻيون ڪيتريون حرفتون ٿيون.

ڊاڪٽر پالن ڊپٽي ڪمشنر جي وقت ۾ اهو هڪ اتهاسڪ ڏينهن هو. دربار وقت چار ڪوتائون چيون ويئون هيون: ١- مسٽر آميدعلي هيڊماستر عمرڪوٽ جي ٺاهيل، ٢- مهراج ڪشنداس پوچڪ جي ٺاهيل، ٣- مسٽر ڏارمي هيڊ ماستر نبي سر جي ٺاهيل، ٤- پارسي شعر، جو آخوند يارمحمد جو ٺاهيل هو (١).

---

(١) ”سنڌ جو گجراتي اتهاس“، ليکڪ مسٽر آميدعلي هيڊ ماستر عمرڪوٽ، سال ١٨٨٧ع، صفحو ٧٠- ٧١- ٧٢.

١٨٩٩ع جو ڏڪار

سنبت ١٩٥٦=سال ١٨٩٩ع ۾ ٿر ۾ سخت ڏڪار پيو. ٿر جو ملڪ آهي برسات تي. انهيءَ سال ڪني تمام گهٽ نه ڪني اصل برسات ڪانه پيئي. ٿر ۾ سدائين ٽئين چوٿين سال ڏڪار پوندو آهي. پر اهو ڏڪار اڄ تائين "ڇپنو ڏڪار" (٥٦=ڇپن) جي نالي سان مشهور آهي، جنهن جون ٿر جا ماڻهو ڳالهيون ڪندا آهن. انهيءَ وقت ڪيترا ماڻهو ناري ڏي پڇي ويا. جيڪي وڃي نه سگهيا تن ڏاڍا ڪشٽ ڏٺا. گاهه نه هئڻ ڪري مال مري ويو، اناج جو هڪ داڻو به ملڻ مشڪل هو. وڏي ڳالهه ته پئسي جي پيدائش ڪونه هئي. غريب ويچارا پئسو ڪٿان آڻين، جو اناج خريد ڪن. آن جي داڻي لاءِ ماڻهو پئسي سڪيا.

ان وقت وڏا ٿا ڳالهيون ڪن ته ماڻهو، ڪرڙن جي ٿڙ ۽ نارين جا ڇرڙا لاهي ڪٽي سنها ڪري، ٿورو اناج گڏي پيهي مانيون پچائي کائيندا هئا. ڏاڍو ڏکيو سمو هو. سرڪار ان وقت تقاويون وغيره ڪجهه ماڻهن کي ڏنيون ۽ ٿـر ۾ مزوري لاءِ تلاءَ (ترايون) کوٽائڻ ۽ مرست ڪرائڻ شروع ڪيون، جنهن ۾ ٿورن پئسن تي ماڻهو مزوري ڪري پيٽ پاليندا هئا. ڪيترا ماڻهو جهنگلي وڻ ڪنڊي جا پـن (جنهن کي ٿري 'سنگ' چوندا آهن، جي جانور کائيندا آهـن) لاهي ڪٽي ٿورو اناج گڏي مانيون پچائي کائيندا هئا. اهو سال اهڙو مشهور آهي جو ڪنهن کان پڇبو ته 'عمر ڪيتري اٿيئي، يا ڪڏهين ڄائو آهين، يا فلاڻو واقعو ڪڏهين ٿيو' ته جواب ڏيندا ته: 'ڇپني ۾، يا ڇپني کان هيترا سال اڳ يا پوءِ'، پوءِ انهيءَ تـان حساب ڪري صحيح عرصو معلوم ڪري سگهبو آهي.

١٩١٨ع جي انفلوئنزا

پهرين مهاڀاري لڙائي ١٩١٤ع ۾ شروع ٿي ۽ سنه ١٩١٨ع ۾ ختم ٿي. انهيءَ سال ٿر ۾ سخت انفلوئنزا بيماري پيئي. ٿر ملڪ ۾ اسپتالون تعلقي هيڊڪوارٽرن کان سواءِ ٻين هنڌن ڪونه آهن، تنڪو ملڪ ۾ خانگي حڪيم، ويديا ڊاڪٽر هئا. ماڻهو اڻوجهه، سادا ۽ پڙهيل، جي ڊاڪٽر يا حڪيم جي دوا کان ڇرڪن. پيو ته منجهن تڪو ايتري پئسي جي بچت جو بيماري جي حالت ۾ دوا وغيره تي خرچ ڪن. انهيءَ سال انهيءَ بيماريءَ ملڪ ۾ ايڏو هراس وڌو، جو ماڻهو گهرن کان ٻاهر نه نڪرندا هئا، مڙدن ڪڍڻ لاءِ به تڪليف هئي. روز صبح جو سڀ ڪنهن ڳوٺ ۾ لاشا ڏسبا هئا. وڏن ڳوٺن ۾ ته روزانو ٥، ٧ بعضي ١٠، ١٥ يا وڌيڪ ماڻهو به مرندا هئا. ماڻهن ۾ ڏاڍو ڏهڪاءُ هو. ڪيترائي ماڻهو انهيءَ موذي مرض جو شڪار ٿيا. انهيءَ کي ٿر ۾ ”لوس“ جي بيماري چوندا آهن، ۽ اهو سال ”لوس وارو سال“ جي نالي سان مشهور آهي.

اسلامڪوٽ ۾ ڌاڙو (١٩٢٢ع)

انگريزن جي ڏينهن ۾ جيتوڻيڪ ملڪ ۾ انتظام هو ته به ڪڏهين ڪڏهين ڌاڙا به لڳندا هئا، جن مان مشهور ڌاڙو اسلام ڪوٽ ۾ سنه ١٩٢٢ع ۾ لڳو. ڌاڙيلن جو اڳوان هڪ بهادر ڪوسو مير خان نالي هو. هو ساجهر صبح جو سويل اچا مڄ اپريو مس هو، ته ٥٢ سائين مان اچي نعرو هڻي شهر ۾ ڪاهي پيو. پوليس ٿاڻي مان ساجن نالي سوار کي هٿ ڪري ٻڌائون ۽ مريد خان منيوال ڪوسو هنن کان کسڪي ويو. پڻ ڌاڙيلا ٿاڻي مان پوليس وارن جا گهوڙا جوڙي انهن تي چڙهي مريد خان جي پٺيان پيا، پر هو اڳيئي بندوق سان هڪ دڙي

ٿي پهچي ويو هو، ڌاڙيلا اچا دڙي کان هيٺ هئا ته مريد خان هڪ وڻ جي اوٽ ۾ لڪي بندوق جا فائر ڪيا، جنهنڪري ٻني گهوڙا مري ويا ۽ ڌاڙيل پوئتي موٽيا. علي خان جمعدار ۽ رکيو خان به پهچي ويا.

ڌاڙيلن اچڻ سان بندوقن جا فائر ڪيا، جنهنڪري ماڻهو سڀ لڪي ويا. بازار جي چؤسول ۾ وڏي ڪٽ ٿي مير خان ويٺل هو ۽ ٻين ڦر شروع ڪئي. ڪيترو ئي مال رووڪڙ، زر، سون، چاندي، زيور، ريشمي ۽ ٻيو قيمتي ڪپڙو اچي ڍڳ ڪيائون. گهوڙن کي سونن ۽ روپن زيورن ۽ ريشمي ڪپڙن سان سينگاريائون؛ مير خان جو گهوڙو خاص سون سان سينگاريو ويو. چون ٿا ته انهن جي بندوقن جو شاٽ اڍائي ميل هو. ڇهن پنجن ڪلاڪن جي ڦر بعد روانا ٿي ويا. انهن ۾ کوسا، مياڻا ۾ ٻيا هئا، جن مان ڪي جوڌپور رياست ۾ پڪڙيا، پر مير خان ڪيترا ڏينهن پوءِ مقابلو ڪندي مارجي ويو. مريد خان سوار کي سرڪار هيڊ ڪنسٽبل ڪيو ۽ کيس انعام ۽ آفرين نامو ڏنو.

۱۹۲۷ع جي برسات

ٿر واريءسو ملڪ آهي، جتي گهڻي برسات پوڻ ڪري ٻوڏ جو ڪو خطرو نه آهي؛ ڇو ته واري پاڻيءَ ڇهيو وڃي. ٿر ۾ سدائين برسات پوري پئي ۽ گهٽ پوندي آهي، پر سنه ۱۹۲۷ع ۾ ڏهه ڏينهن يڪو جهڙ چالو هو ۽ برسات به زور پيئي هئي، جنهنڪري ماڻهن جون جايون، جي ٿر ۾ ڏين ئي ڪچيون ۽ ککايون جهوپڙيون، سي گهڻو ڪري سڀ ڊهي پيون ۽ ڍرن ۾ گهڻو پاڻي بيهڻ ڪري آبادي به پوري نه ٿي. ٿر جي شهرن ۾ ڪي ڪي پڪيون جايون به ڊهي پيون.

ڏھ. ڏينهن ماڻهن لاءِ ماني پچائڻ به مصيبت هئي. انهيءَ وقت ناري ۾ بوڙ ٻوڙان ٿي هئي. ڪيترا ڳوٺ پاڻي ۾ لڙهي ويا. مٺهراڻي ۾ ٿر جي پرسان لاڳيتو ڪيترا ناري جا ماڻهو ٻوڏ ڪري ٿر جي پٽن تي اچي ويٺا هئا، جتي ڪيترا ڏينهن رهيا پيا هئا. ٿر ۾ جان جو ايترو نقصان ڪونه ٿيو، پر جهڙيءَ ان سان گڏ هوا (لٽري) جي ڪري سيءُ هو، جنهنڪري مال ڪافي انداز ۾ مري ويو. جهنگ ۾ ڪيترا هرڻ مئل ڏٺا ويا، نه ته رواجي طرح هرڻ ڪڏهين به برسات جي ڪري نه مرندا آهن. سنه ١٩٢٩ع ۾ به زبردست برسات پيئي هئي، جنهن ۾ به ڪيترو نقصان ٿيو هو.

١٩٣٩ع جو ڏڪار

ٿر ۾ ڏڪار ڪا نئين ڳالهه نه آهي، پر ڪڏهين ڪڏهين برسات اصل نه پوندي آهي، جنهنڪري ملڪ ۾ تمام سخت حالت ٿيندي آهي. سنه ١٩٣٩ع=سنبت ١٩٩٦ع ۾ برسات نه پوڻ ڪري آبادي ڪانه ٿي. گاهه اصل ڪونه هو. ٿر جو گهڻو تڻو مال مري ويو. ٿر ۾ اونهاري جا ٣ مهنا مئي، جون ۽ جولاءِ مال لاءِ سخت تڪليف جا ڏينهن آهن، ڇو ته ان وقت ۾ مال کي هڙاڏو چارو ۽ گاهه ڏيڻو پوندو آهي. ماڻهن ويچارن برسات جي آسري تي ٻهريان ٿي مهنا ته مال کي سنڀاليو، پر پوءِ ڏکيون حالتون اچي پيدا ٿيون. ويچارن مالداون گهر ۾ جيڪي هو سو ته کارايو، پوءِ وري گهه ڳهنا ۽ زيور گروي رکي ۽ ڪن وڪڻي مال کي کارايو، پر ٻارهن مهنا چا کارائين. نيٺ ٿيڙ ٿاڙي کارائڻ کان پوءِ به مال مري ويو.

مالداون کان سواءِ ٻين کي تڪليف ڪانه هئي، ڇو ته سرڪار تقاويون ڏنيون، ٿراين جي کوٽائي ۽ مرمت جو ڪم شروع ٿيو، ۽ ڪانگريس پاران سستي اناج جا دڪان ٿر جي

وڏن شهرن ۾ سهوليت وارن هنڌن تي جاري ٿيا، جتي ٥ روپيه مڻ جي حساب سان اناج عام جام ملندو هو. ازان سواءِ ڪانگريس پاران بيوهه زالن ۾ پيرمردن ۽ يتيم ٻارن کي مفت اناج جي مدد به ملندي هئي. ڪي قدر ناوري مان سهوليت وارن هنڌن تي ڪانگريس پاران گاهه جو به بندوبست ڪيل هو، پر ان جو فائدو ڪن پرواڻن ٿورن مالدارن کي مليو. انهيءَ سال ٿر جو چوپايو مال گهڻي ڀاڱي مري ويو ۽ مالدار ويچارا مڇا ٿي پيا.

١٩٤١ع جا مڪڙ

ٿر ۾ پنجين ستين سالين مڪڙ ايندا آهن. ملڪ آهي وارياسو، تنهنڪري مڪڙن کي آنن لاهڻ جي سهوليت آهي. هرهڪ مادي ١٠٨ آنا لاهيندي آهي. اڳي ته گورنمينٽ جو انهيءَ پاسي ڌوجهه ڪونه هو، پر ١٩٤١ع ۾ گورنمينٽ مڪڙن جا ٻچا (جن کي ٽڪا يا ڪَهيِ چئبو آهي) مارائڻ شروع ڪيا. انهي ڪم تي لوڪسٽ ڪاتي وارا، ريونيو ڪاتي ۽ تعليم ڪاتي جي مدد سان ٽڪا مارائڻ لڳا. تعلقي ۾ سڄو انتظام حد جو مختيارڪار، ڪليڪٽر جي هدايتن پٽاندر ڪندو هو.

تعليم ڪاتي ڪان ماسترن جي مدد ورتي ويئي. اسڪول بند ڪري ماسترن کي لوڪسٽ ڊيوٽيءَ تي ڳوٺن ۾ مقرر ڪيو ويو. سڀ ڪنهن کي مقرر حد اندر مزورن ڪان ڪم ڪرائڻو هو. زميندارن کي لوڪسٽ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ سرڪاري هدايتون هيون. ماستر ١٥ ڪان ٢٥ تائين مزورن جون ٽوليون ناهي، جهنگ ۾ وڃي جتي ٽڪا هوندا هئا، اتي چربون ڪٺائي يا وٽن ۾ پوڻن ۾ سازائي مڪڙن جا ٻچا ناس ڪرائيندا هئا. هرهڪ ٽوليءَ جي اڳوان کي جمعدار چئبو هو، جنهن کي ١٢ آنا روز ۽ مزورن مان هرهڪ کي ١٠ آنا روز، ٻار کي

٥ آنا روز ۽ عورت کي ٨ آنا روز ملندو هو. ڙالون انهيءَ ڪم تي ٿورڙيون هيون.

ماسترن کي سندس پگهار کان سواءِ پتو پاڙو ملندو هو. ناري ۽ ميرپورخاص ڊويزن جا ڪي آبدار، آبپاشي ۽ ريونيو جا منشي به انهيءَ ڪم ۾ لڳايا ويا هئا. سڀني ڪم لاءِ پٽيلن ۽ ماسترن کي ڪليڪٽر آفرين‌ناما ڏنا هئا. مزورن کي هفتي هفتي مزوري اتيني ملندي هئي.

سنه ١٩٤٢ع ۽ ١٩٤٤ع ۾ به مڪڙن جي وينڪ ٿي هئي، تڏهين به مٽئين نموني لوڪسٽ جو ڪم هليو هو، ۽ ماسترن جي مدد سان ٿڪا ناس ڪرايا ويا هئا.

باب ٻارهون

حڪومت پاڪستان (١٩٤٧ع)

١٩٤٧ع جي آزادي

سنه ١٩٣٩ع ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي لڳي، سنه ١٩٤٥ع ۾ پوري ٿي ۽ اتحادين کٽيو. ان وقت دنيا جي سياست ۾ زبردست انقلاب آيو. هندستان ۾ ٻه سالن کان آزاديءَ جي هلچل هلندڙ هئي، ان جي اثر ڪري ملڪ جو وايو منڊل ڪجهه سجاڳ هو. هندستاني فوجن ۾ ڪي قدر آزادگيءَ لاءِ حب ۽ تڙپ پيدا ٿي، بمبئي ۾ ڪن هنڌن ديسي فوجن بغاوت ڪئي. انگريزن جو ويساهه فوجن مان گهٽجي ويو. ملڪي حالتون اهڙيون اچي بيٺيون، جو انگريزن لاءِ وڌيڪ وقت هندستان تي ضابطو رکڻ ڏکيو ٿي پيو. انگلنڊ جي نين چونڊن ۾ چرچل پارٽيءَ هارايو ۽ مزدور پارٽيءَ کٽيو. مزدور اڳواڻ ڪليمنٽ ائٽليءَ وزارت ٺاهي ۽ پاڻ وزير اعظم ٿيو. مزدور، هندستان جي آزادگيءَ جي فائدي ۾ هئا.

ڪانگريس ۽ مسلم ليگ، "پاڪستان" جي سوال تي پاڻ ۾ ٺاهه ڪيو ۽ ٻنهي گڏجي آزادگيءَ جي گهر ڪئي، جنهنڪري پارليامينٽ هندستان کي آزادگي ڏيڻ جو بل پاس ڪيو. ۽ مسٽر ائٽلي ١٩٤٧ع ۾ اعلان ڪيو ته جون ١٩٤٨ع ۾ هندستان کي آزادگي ڏينداسون.

مهاتما گانڌي ۽ ٻيا اڳواڻ، جن کي انگريزن جي انجاس تي ويساهه ڪونه هو، تن گهر ڪئي ته جيڪڏهين سچ پچ انگريز هندستان کي آزادگي ڏيڻ جا خواهشمند آهن، ته جون ١٩٤٨ع تائين ترسڻ جو ڪهڙو؟ چو نه هينئر آزادگي ڏني وڃي! انهيءَ ڪري انگريزن ١٥- آگسٽ ١٩٤٧ع جي هندستان کي آزادگي ڏيئي، "هندستان" ۽ "پاڪستان" ٻه ڌار حڪومتون ڪيون. هندستان جو گورنر جنرل ساڳيو لارڊ مائونٽ بيٽن ٿيو، ۽ پاڪستان جو گورنر جنرل قائد اعظم محمد علي جناح ٿيو- جنهن ١٤- آگسٽ ١٩٤٧ع جي ڪراچيءَ ۾ لارڊ مائونٽ بيٽن کان چارج ورتي، جو چارج ڏيڻ لاءِ هوائي جهاز وسيلي دهلي کان آيل هو- هاڻي سال بسال ١٤ آگسٽ تي آزاديءَ جو ڏينهن، "پاڪستان ڊي" ساري ملڪ ۾ ملهايو ويندو آهي.

اسان جو ٿر ضلعو هينئر پاڪستان جو ڀاڱو آهي، ۽ حڪومت اڳئين وانگر ٿرپارڪر ضلعي جي ڪليڪٽر جي هٿ هيٺ آهي، جو ميرپور خاص ۾ رهي ٿو. ان جي هٿ هيٺ ٿر، ناراوٿلي ۽ ميرپور خاص ڊويزنن ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيل آهن، جن جي هٿ هيٺ تعلقن ۾ مختيارڪار آهن. مٺي، ڇاڇرو، ڏيپلو ۽ ننگرپارڪر تعلقا ٿر ڊويزن ۾، عمرڪوٽ تعلقو ناري ڊويزن ۾ آهي، جتي مختيارڪار مقرر آهن.

١٩٤٧ع جي اٿل پٿل

ملڪ جي ورهاڱي ٿيڻ ڪري ٻنهي ملڪن جي ڪن ڀاڱن ۾ جاتيوار فساد ٿيا، جنهنڪري ڀارت مان مسلمان ۽ پاڪستان مان هندو لڏڻ لڳا. اسان جي سنڌ ۾ ڪو اهڙو فساد ڪونه ٿيو، يا خراب وايو منڊل ڪونه هو، ته به هندو وڏي تعداد ۾ لڏڻ لڳا، ۽ ڀارت مان ڪيترا مسلمان مهاجر سنڌ ۾ اچڻ لڳا. پاڪستان گورنمينٽ ۽ سنڌ گورنمينٽ انهن

ڪي وسايو. ۱۷ ڊسمبر ۱۹۴۷ع جي حيدرآباد ۾ ڪن جوشيلن ماڻهن ڪجهه گوڙ ڪيو، مگر سرڪار ترت ئي انهن تي ضابطو آندو- ڀارت جي اخبارن انهيءَ معمولي واقعي کي وڏن سرن سان لکي، تيليءَ مان ڏنب بڻايو (انهيءَ وقت آءٌ حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج فارمين ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ پڙهندو هوس ۽ روبرو حالتون ڏٺم)، ۽ جذباتي هندو ليڊرن سنڌي هندن ۾ هراس ڦهلايو ۽ پاڻ به لڏي ويا، جنهنڪري سنڌ ۾ لڏ پلاڻ زور ورتو.

وري ٦- جنوري ۱۹۴۸ع تي ڪراچيءَ ۾ ڪن شرارت ڪئي، جا به سرڪار يڪدم بند ڪرائي. اسان جي ٿر تي مٿين ڳالهين جو اثر ڪونه ٿيو ۽ لڏ پلاڻ بلڪل گهٽ يا نالي ماتر ٿي؛ فقط ڪي ٿورا برهمڻ ۽ مهيشوري مٺي، ڇيلهار ۽ ڇاڇري وغيره ڳوٺن مان، ايڪڙ ٻيڪڙ لڏي ويا. پاڪ گورنمينٽ، اڇوتن جي عيوضيءَ جوگيندرناٿ منڊل کي سينٽرل سرڪار ۾ وزير مقرر ڪيو، ۽ پڻ اعلان ڪيو ته ”اڇوت پاڪستان جا باشندا آهن؛ حڪومت سندن جان ۽ مال جي حفاظت ڪندي.“ سرڪار پنهنجي آڏر جي اکر به اکر پيروي ڪئي ۽ اڇوتن کي ڪابه تڪليف ڪانه پهتي. پهرئين پاڪستان بجيٽ ۾ ۵ لک روپيا اڇوتن جي سڌاري، واڌاري ۽ تعليم لاءِ رکيا ويا. ڪيترن اڇوتن کي اسڪالرشپون، نوڪريون ۽ ٻيون سهوليتون مليون، جنهنڪري منجهن لڏ پلاڻ اصل ڪونه ٿي- اڇوت پاڪستان حڪومت ۾ امن جي زندگي گذاري رهيا آهن. ٿر ۾ ٺڪر (راجپوت)، لهاڻا ۽ اڇوت وڻا آهن. هندو ۽ مسلمان اڳئين وانگر امن ۽ اتحاد سان رهن ٿا. ڪنهن به اقليت کي ڪابه تڪليف ڪانهي. حڪومت پاران مڪمل بندوبست ۽ انتظام آهي.

١٩٤٨ع ڏجو ڪار

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ ڪري اسان جو ٿر پاڪستان جو ڀاڱو ٿيو. سنه ١٩٤٨ع ۾ برسات نه پوڻ ڪري اناج ڪونه ٿيو. اڳي ڏڪار وقت ٿر جا ماڻهو ناري لڏي ويندا هئا، ۽ پيا ناري مان چانور ۽ ڪڻڪ آڻي کائيندا هئا. ملڪ جدا ٿيڻ ڪري ڪيترا پاڪستان جا غدار، چانور، ڪڻڪ ۽ ٻيو اناج لڪچوريءَ ٿر جي سرحد مان هندستان ڏي نفعي جي لالچ تي موڪلڻ لڳا؛ جو هندستان ۾ اناج جو سخت ڏڪار هو ۽ اگهه تمام چوٽ چڙيل هئا. جيتوڻيڪ سرحد تي زبردست پهرو هو، ته به اناج لڪچوريءَ وڃي رهيو هو؛ جو واريءَ جي سرحد به اهڙي آهي جنهن تي مڪمل ضابطو وڪڻ ڏکيو آهي.

انهيءَ سمگلنگ کي بنجي ڏيڻ لاءِ سنڌ سرڪار ناري ڍوري ڪان ڏکڻ اوير، يعني ٿر جا چارئي تعلقا ۽ ڪجهه عمرڪوٽ تعلقي جو اوير ڀاڱو، سرحدي ايراضي ٺهرائي، چانور ۽ ڪڻڪ تي بندش وڌي؛ جنهنڪري عام غريب ماڻهن کي اناج جي ڏاڍي تڪليف ٿي. ڪن ٿورن غدارن، جڻن پئسن ڪمائڻ جي لالچ جي وس ٿي، سڄي ملڪ جي غريبن تي آفت آندي! ٿر ۾ ناري مان اناج اچڻ بند ٿي ويو؛ ملڪ ۾ اڳيئي ڪونه هو. ڪوبه ماڻهو گهر ۾ چانور يا ڪڻڪ وٺي نٿي سگهيو. ڍوري ناري جي مکيه لنگهن ۽ رستن تي ملٽري ۽ پوليس جو زبردست پهرو هو. ڪي ماڻهو لڪچوريءَ اناج ٿر ۾ آڻي وڪڻندا هئا. ٿر جي شهرن ۾ ٣٠-٣٢ ويهين مڻ اناج به مشڪلات سان ملندو هو؛ سو به لڪچوريءَ آندل. ڪڻڪ، چانورن ۽ باجهريءَ جو نالو به ڪونه هو. شاهوڪار ۽ هلنديءَ وارا ته پيا پورت ڪندا هئا، پر غريب مصيبت جي منهن ۾ هئا. ٿر ۾ ڏندو ڪونهي: ايترا پئسا ڪٿان آڻين جو اناج خريد ڪن، لاچار

ويچارا غريب پُرت، سُرت (هڪ قسم جو جهنگلي گاهه)، ڄانورن جو ڇِنو، ڪنڊين جا پن، وغيره کائي وقت ڪاٽيندا هئا!

مون کي ياد آهي جو جڏهين برسات پيئي، تڏهين ٻج لاءِ ٻاجهري تڪليف سان ٿي ملي، ۽ ڪيترن ماڻهن کي ته اصل ڪونه ملي، جنهنڪري گوار پوکيائون. ڪيترا ماڻهو ٻلن جا ويلا لنگهڻ ڪاٽيندا هئا، ڪي هلنديءَ وارا سرڪار کان خاص پرمٽون وٺي ناري مان اناج آڻيندا هئا- پڌوسون ته ننگرپارڪر تعلقي ۾ 'بک' وگهي ڪي موت به ٿيا هئا. شادي غميءَ جي موقعن تي ڏاڍي تڪليف هئي- سرڪار شهرن ۾ سهولت وارن هنڌن تي اناج جا ڊيپو کوليا هئا. جتان راشن ڪارڊن تي، پاتين جي تعداد آهر، اناج ملندو هو، سو به هلنديءَ وارن کي- غريبن لاءِ ساڳي ئي تڪليف هئي.

ڊيپن جا مالڪ، ڪيترو اناج ”بليڪ“ ۾ وڪرو ڪري، وڏا نفعا ڪمائيندا هئا، جنهنڪري اهي هڪدم شاهوڪار ٿي پيا. نيٺ، جون ١٩٤٩ع ۾ سرڪار اناج جي بندش جو حڪم رد ڪري، سرحدي ايراضيءَ، جوڌپور رياست جي حد کان فقط ڪي ٿورا ميل مقرر ڪئي، ۽ انهيءَ سال ٿر جو فصل به چڱو ٿيو، جنهنڪري ملڪ انهيءَ تڪليف کان آجو ٿيو ۽ ماڻهن ڀلاست جو ساهه کنيو.

١٩٥٢ع جا هنگاما

سال ١٩٥٢ع ۾ ٿر ۾ هنگامن رينگ ڪئي. سرڪار شروعات کان ئي اپاءُ ورتا، پرائمري اسڪول بند ڪري، ماسترن کي مقرر ڪيو ويو، جيئن ڦڪا نڪتا، تيئن ماسترن مزورن جي مدد سان ڇڙيون ڪمائي، ڦڪا مارائڻ شروع ڪيا. انڪل ڇهن هفتن ۾ سڀ ڪتهيا ناس ڪرائي ويئي- پين پاسن کان

کي ٿورا اڏامندڙ مکڙ آيا، جن ڪجهه قدر ٿر جي فصل کي نقصان رسايو.

جاگيرداري ختم

انگريز سرڪار ڪيترن ماڻهن کي مدد جي عيوض جاگيرون ڏنيون هيون، جن جي ڍل معاف هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ تحرڪ هليو ته جاگيرداري ختم ڪري سرڪار جي پيدائش وڌائجي: رڳو سنڌ ۾ انهيءَ ڪري سرڪار کي ساليانو ۲۵ لک رپيا وڌيڪ اپت ٿيندي، جا پڻ ملڪ جي واڌاري جي وڌن تي خرچ ڪجي. آخر پاڪستان گورنمينٽ آڪٽوبر ۱۹۵۲ع ۾ جاگيرن ختم ڪرڻ جو بل بحال ڪري گورنر جنرل کي عمل ڪرڻ لاءِ موڪليو، جهنڪري ٿر جون ڏيکاريل جاگيرون به ختم ٿيون.

۵۲-۱۹۵۳ع جو ڏڪار

سنه ۱۹۵۱ع ۾ ٿر جي تمام ٿوري پاڱي ۾ برسات پيئي، جنهنڪري فصل گهٽ ٿيو. سنڌ مان پرمٽ کان سواءِ اناج آڻڻ تي سرڪار بندش وڌي، جنهنڪري اناج جي سخت تڪليف ٿي. وري سال ۱۹۴۲ع ۾ به ٿر جي ڪن پاڱن ۾ برسات گهٽ يا ڪونه پيئي. ڪجهه قدر ڦڪن ۽ مکڙن فصل کي نقصان رسايو. سنڌ ۾ به اناج جي قلت هئڻ ڪري اگهه چوٽ چڙهي ويا: ڪراچي ۾ چانورن جو من ۴۰ رپيا، حيدرآباد ۾ ڪڻڪ جو من ۲۵ رپيا، ۽ ٿر کي ويجهو ڪنري اسٽيشن تي ڪڻڪ ۲۴-۲۵ رپين وڪامڻ لڳي.

ٿر ۾ فصل گهٽ ۽ ڏنڊو نه هئڻ ڪري پنسي جي پيدائش نه ٿيڻ ڪري اناج جي سخت تڪليف ٿي. ماڻهن

پُرت، سُرت ۽ پنهنجي ڏت تي ڪي قدر گذر ڪيو. سرڪار سهوليت وارن هنڌن تي اناج جا ڊيپو کولايا، جنهنڪري ماڻهن کي اتان سستي اگهه سان اناج ملندو هو. سرڪار ٿر کي ڏڪار ايراضي ٺهرايو ۽ ڪافي انداز ۾ اناج موجود ڪيو، جنهنڪري ماڻهن کي تڪليف گهٽ ٿي.

باب تيرهون

ٿرپارڪر جا مکيه ڳوٺ ۽ آدمشماري

(الف) مکيه ڳوٺ

عمرڪوٽ: هي شهر ٢٢-٢٥ اتر ڊگهائي ڦاڪ ۽ ٦٩-٤٧ اوڀر ويڪرائي ڦاڪ ۾، ٿرجي پٽن ۽ ميداني علائقي جي ڏنگ تي آهي. ڇوڙ ۽ ڍورو نارو ويجهيون اسٽيشنون، هر هڪ ١٢ ۽ ١٤ ميل پري آهن. ميرپور خاص مان لاريءَ ۽ موٽر وسيلي ڳنڍيل آهي، جو ٣٦ ميل پري آهي. هي اڳي راجپوتن جي گاديءَ جو هنڌ هو، ۽ سچي ڏاٽ (ٿر) جو ٽيلات ليکبو هو. هتي سنه ١٥٤٢ع ۾ هاڪارو مغل شهنشاهه اڪبر اعظم ڄائو هو. ١٧٤٦ع ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي قلعو ٺهرايو، جو اڃا تائين بيٺو آهي. هي اڳي ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر هو، سنه ١٩٠٦ع کان پوءِ ميرپور خاص ۾ هيڊ ڪوارٽر ڪيو ويو. هتي واپار چڱو هلي ٿو. ١٩٤٧ع جي لڏ پلاڻ بعد ڪيترا هندستان مان مهاجر اچي وسيا آهن. هتي ميونسپالٽي آهي. هن جي چوڌاري باغن ۾ انب، ليما، صوف، توت، ڊاک، ڏاڙهون، ڪيلا، ۽ واڙين ۾ هر ڪنهن قسم جي ڀاڄي، پالڪ، سوئا، سوري، واڱڻ، پيڻڊيون، ٽوريون، ٽماٽا، ڪاريلا وغيره جام ٿين ٿا. سنه ١٨٧٤ع ۾ ايسٽرن ناري جي ٻوڏن سبب هتان جا گهڻا رهاڪو سٺي، ڇاڇرو، ڪانٽيو، پارنو، ڇيلهار، ٻگل، ويراڙو ۽

ڌارنامر وغيره ڳوٺن ۾ وڃي رهيا. سنه ١٨٩٩ع جي مشهور ڏڪار ۾ ڪيترا ماڻهو مارواڙ ۽ گجرات ڪان لڏي هتي اچي رهيا. هتي مرداڻو ۽ زنانو پرائمري اسڪول، هاءِ اسڪول، مختيارڪار جي آفيس، ميونسپل، سرڪٽ هائوس، ٿاڻو، مسافرخانو، اسپتال، انجنيري ۽ براج بنگلا آهن. هاڻي شهر جو اڳيون اوج ڪونه آهي.

مٺي: هي ٢٤-٤٤ اتر ڊگهائي ۽ ٥١-٦٩ اوڀر ويڪرائي ڦاڪ ۾ سڄي ٿر ۾ وڏو شهر آهي. هتي ڪراڙ، برهمڻ، مينگهواڙ، لهاڙا، گرڙا، مالهي، ڪٽي، سونارا، مسامان ٻيجر، پچارا، ڪاسائي، حجم ۽ ٻيون ذاتيون رهن ٿيون. هي "مٺي" نالي ٻجيرياڻيءَ جو بڌايل آهي. هتي واپار جام هلي ٿو. ماڻهو تعليم يافتا آهن. برهمڻ اڪثر بي علم آهن، جن جو مکيه ڌنڌو آٽ پلاڻ ۽ پوک آهي. هتي ميرن جا ٻه قلعا هئا، جي هاڻي ڊهي ويا آهن. هڪ قلعو اڃان به آهي جنهن جي اندر اسپتال آهي، ٻيو شهر ڪان الهندي وڏي دڙي تي هو، جنهن کي "گڍي" چوندا آهن. ميرن هن شهر جو نالو "فتح گڙهه" رکيو هو. هتي گورنمينٽ انڊسٽريل ڊپارٽمينٽ طرفان ١٩٤٤ع ۾ وول ڪارخانو کوليو ويو، مگر هن ڪا ترقي ڪانه ڪئي. اگريڪلچرل کاتي به هڪ ريسرچ فارم کوليو ۽ ان ۾ کوهه کٽايو، مگر ڪاميابي نه ٿي، آخر فارم بند ڪرڻو پيو. هتي اڳي ميونسپالٽي هئي، جا ١- جنوري ١٩٠٥ع ۾ بند ڪئي ويئي، هاڻي نوٽيفائيڊ ايريا آهي. هتي مرداڻو ۽ زنانو پرائمري سڪول، هاءِ اسڪول، مختيارڪار جي آفيس، اسپتال، ٿاڻو، مسافرخانو، ديرو، ڊڪ ۽ سرڪٽ بنگلو آهن. ويجهي ريلوي اسٽيشن نئون ڪوٽ ٣٣ ميل آهي، روزانو لاري سروس چالو آهي.

ڇاڇرو: هي ٦-٢٥ اتر ڊگهائي ڦاڪ ۽ ١٨-٧٠ اوڀر ويڪرائي ڦاڪ ۾ تعلقي جو هيڊڪوارٽر آهي. هتي مهيشوري، برهمڻ، کٽي، مينگهواڙ، گرڙا مسلمان بجير وغيره رهن ٿا. هتي سنه ١٧٨١ع ۾ مدد خان پٺاڻ ڦرلٽ ڪئي هئي. هتي چڱو واپار هلي ٿو. منجهس زنانو ۽ مردانو پرائمري اسڪول، اي. وي اسڪول، پاٺشالا، ٿاڻو، ڊسٽرڪٽ بنگلو، مختيارڪار جي آفيس، تار آفيس، اسپتال، مسافرخانو، ديرو، ڊڪ وغيره آهن. هتي ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ پوليس ۽ ايڪسائيز انسپيڪٽر رهن ٿا. ويجهي اسٽيشن ڪنري ٤٨ ميل آهي، جتان روزانو لاري اچي ٿي.

گڊڙو: هي ڇاڇري تعلقي ۾ پاڪستان ۽ جوڌپور اسٽيٽ جي حد تي آهي. اگي گڊڙو روڊ ريلوي اسٽيشن ويجهي هئڻ ڪري واپار ۾ مشهور شهر هو ۽ پارڪر جو خاص واپاري پٽڻ هو، مگر هاڻي گهڻا هندو لڏي ويا آهن. سرحدي ڳوٺ هئڻ ڪري هتي پاڪستان رينجرس رهي ٿي. هن جو ٽلو مشهور آهي. هتي کوهه ٦٠ پرهه (٣٠٠ فوٽ) اونها آهن. هتي پرائمري مرداڻو اسڪول، مسافرخانو، ديرو، ڊڪ ۽ ٿاڻو آهن. اڳي تار آفيس ۽ ٽپال آفيس هئي، مگر هاڻي ڪانهي. هتي اڳي غاليچا، بلئنڪيٽ ۽ گلم ٺاهڻ جو ڪارخانو هو، جو هاڻي ڪونهي. هي شهر ٽڪرن جو ٻڌايل آهي. مينگهواڙن جي جهجهي بستي آهي.

ڇيلهار: هي ڇاڇري تعلقي ۾ ڇيلي نالي چارڻ جو ٻڌايل آهي. هتي مهيشوري، برهمڻ، مينگهواڙ، مالهي ۽ مسلمان بجير ۽ حجام رهن ٿا. هتي ميرن جو ٺهرايل قلعو ڊٺل حالت ۾ آهي، جنهن ۾ کوهه آهي. ميرن جي ڏينهن جون توبون هتي آهن. مير هن قلعي کي "علي ڳڙهه" چوندا هئا. اڳي

سچي ٿر جي ٽپال سنڌ کان پهريائين هتي ايندي هئي. واپار چڱو ڀلو ڏو. هتي پرائمري مردانو ۽ زنانو اسڪول ۽ هاءِ ڪلاس، مسافرخانو، ديرو، ٿاڻو ۽ ڊڪ آهن. پرسان ترايون گهڻيون آهن، 'ڙاٽاسر' تلاءُ مشهور آهي. کوهن جو پاڻي وٽندڙ ۽ هاضم آهي. ماڻهو گهڻي قدر تعليم يافتا آهن. واپار چڱو ڀلو ٿو. ويجهي ريلوي اسٽيشن نئون ڪوٽ ۳۲ ميل پري آهي.

ڏيپلو: هي ۲۸-۲۴ اتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ ۳۷-۶۹ اوڀر ويڪرائي ڦاڪ ۾ تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر، ۽ "ڏيپني" مينگهواڙ جو ٻڌايل آهي، جنهن جي قبر تعلقي آفيس جي ايوان ۾ آهي. اڳي موجوده تعلقي آفيس واري هنڌ ڪچو قلعو هو، جو هاڻي ڊهي ويو آهي. هتي اٽڪل ساڍا ٽي هزار آدم وهي ٿو، جن مان گهڻا ميمڻ آهن ۽ ڪجهه ٿوري ڪلر، مينگهواڙ، گرڙا، کٽي، لهاڻا، بجير ۽ لنگها بہ آهن. ميمڻ تعليم يافتا واپاري ۽ شاهوڪار آهن. ڪيترائي وڏين نوڪرين ۾ آهن. ميمڻ فنشن بل، سڌارڪ خيالن جا شائق، ۽ مهمان نواز آهن. اهي شريعت جا پابند آهن. ميمڻن جي مسجد شريف بہ ماڙ آهي. عورتن ۾ برقعي جو رواج آهي. هن وقت ڳوٺ ۾ هڪ عربي مدرسو، هاءِ اسڪول، زنانو ۽ مردانو پرائمري اسڪول آهن. هتي ٻئي واپار کان گيهہ جو واپار جام ڀلو ٿو. هتي مختيارڪار جي آفيس، پوليس ٿاڻو، اسپتال، ڊڪ، تار آفيس، ۽ مسافرخانو آهن. ميمڻ لاڙ کان، ۽ ڪي گهر چيلهار کان آيل آهن.

اسلام ڪوٽ: هي مٺي تعلقي ۾ ٻيو نمبر شهر آهي. هتي اڳي مير فتح علي خان قلعو جوڙايو هو، جو پوءِ ڊهي ويو. هن وقت انهيءَ هنڌ پرائمري مردانو اسڪول آهي. شهر جون ڪيتريون جايون انهيءَ قلعي جي سرن مان جڙيل آهن. اهي

مرون نديون ۽ سنهيون آهن، پر مضبوط آهن. هتي لهاڻن جو راڄ وڏو آهي. سارسوت برهمڻ، مينگهواڙ، گرڙا ۽ ٺڪر به رهن ٿا. لهاڻا ننڍي ٻاڳي ۾ لاڙ کان ميرن جي ڏينهن ۾ آيا آهن. اهي ذهين واپاري آهن. وٽن ڌن جهجهو آهي. چون ٿا ته سڄي ٿر جي سون جو اڌ اسلامڪوٽ جي لهاڻن وٽ آهي. هتي گيهه ۽ پرت سان ڇڳين جو واپار هلي ٿو. هتي پرائمري مرداڻو ۽ زنانو اسڪول ۽ هاءِ اسڪول پوليس ٿاڻو، تار ۽ ٽپال آفيس، جانورن جي اسپتال، ڊڪ، ڊيرو ۽ مسافرخانو آهن. مٺي کان ننگرپارڪر ڏي ويندڙ لاري هتان لنگهي ٿي.

ننگرپارڪر: هي ٿر جي پارڪر واري ڀاڱي ۾ ۲۱-۲۴ اتر ڊگهائي ڦاڪ ۽ ۴-۷۰ اوڀر ويڪرائي ڦاڪ ۾، سوڍن جو وسايل، ڪارونجهر جبل جي دامن ۾ آهي. هتي اڳي ۱۸۶۲ع ۾ ميونسپل ڪلي هئي، جا پوءِ ۱۸۷۲ع ۾ بند ٿي وئي. ڪارونجهر جي اتاهين چوٽي چڱي آهي. هتي وڻڪار گهڻي آهي، خاص ڪري نمن جا وڻ جهجها آهن. جبل ۾ ڪيترا هندن جا تيرٿ آستان ۽ ڌرمي مڪان آهن. اڳي مورين جي پوڄ جو ڪم ٿيندو هو، مگر هاڻي ڇمڙي جي ڏيڻ جو واپار هلي ٿو. هتي جيني اوسواڙ به رهن ٿا. ميمڻ، مينگهواڙ، گرڙا، لهاڻا ۽ ڪولهي رهن ٿا. جبل ۾ عمارتي پٿر ملي ٿو، جنهن مان جايون ٺهن ٿيون. هتي جاين تي مٽان ٺڪر جا پچايل نرا ڏيندا آهن. جبل ۾ ماکي سٺي ٿئي ٿي. ڪارونجهر ۾ ايتري پيدائش ٿئي ٿي، جو پارڪر ۾ چوندا آهن ته "روزانو سوا سير سون پيدا ٿئي ٿو." هتي هيرڻ جا وڻ گهڻا آهن، جن جي ٻجن مان تيل ڪيندا آهن. هتي واوياسي کان وڏيڪ نانگ، بلائون ۽ وڇون ٿيندا آهن، جن جو ڪارڻ هڪ ته

جبل آهي، ۽ پيو جيئي ماڻهو ڪنهن به ساهواري کي ڪونه ماربن ، هتي هاء اسڪول ، پرائمري مردانو اسڪول، ٿاڻو ، مختيارڪار جي آفيس، ڊيرو، مسافرخانو، ٽپال ۽ تار آفيس، ۽ اسپتال آهن، لئنڊ ڪسٽمس آفيسر ۽ سنڌس عملو رهي ٿو. اتي لکڻ پارتيءَ جو مشهور مندر آهي .

پوڊيسر : هي ننگرپارڪر کان ۳ ميل اتر الهندي آهي . هتي هڪ وڏو تلاءُ ۲۰۰-۳۰۰ فوٽ آهي، جنهن جي ڪناري تي قديم قبرستان آهي، ۽ اڳيان عاليشان مسجد آهي، جا بهمني خاندان جي سلطان محمود شاه بيگڙي بن مظفر شاه گجرات جي حاڪم سنه ۱۵۰۵ع ۾ ٺهرائي هئي، جا ۳۰ چورس فوٽ آهي. هن جي مرمت سال بسال گورنمينٽ ڪرائيندي آهي . هن شهر جو پايو پوڊو پٽ جيسو سوڍي ۱۳۷۵ع ۾ وڌو . هتي جين ڌرم وارن جو عاليشان مندر آهي .

ويراواهه : هي ننگرپارڪر تعلقي ۾ ۳۱-۲۴ اتر ڊگهائي ڦاڪ ۽ ۷۰-۰ اوڀر وبڪرائي ڦاڪ ۾، جهونو ڳوٺ اصل وڏي نالي هڪ رباريءَ جو پڌايل آهي. هن جي ايرندي پاسي پاري ننگر جو ڦٽل شهر آهي . هتي اڳي جيني اوسواڙ رهندا هئا، جن جا مندر ۽ ديوتائن جا پتلا اتي آهن. ويڪو ديو جو بت ڏسڻ جهڙو آهي، جو سنگ مرمر جو ٺهيل آهي . هن جي ڏکڻ ۾ سانگاهه نالي ڊنڊ آهي، جتي جا ڀمڪاري ۾ نمنار ٿيو پوي. برساتي موسم ۾ فصل پلو ٿئي ٿو. هتي هڪ سنگمرمر جو اڪريل پٿر لڌو هو ، جو ان وقت جي ٿرپارڪر جي ڊپٽي ڪمشنر (۱۸۹۲ء) مسٽر گائيلس ڪراچي ميوزيم ۾ موڪليو.

پاري ننگر : هي عيسوي پهرين صديءَ ۾ هاڪارو شهر، سمنڊ جي ڪناري تي بندرگاهه هو . هتي ڏولڙ وٽ جهاز بيهندا هئا، جتي لوهه جي ٽڪرن جا نشان اڄ به ڏسجن

ٿا . هتي اڳي چاليهه هزار آدم وهندو هو، جي سڀ جيني ها. هن جا ٣-٤ ميلن ۾ ڪنڊر آهن، جتي ان زماني جا يادگار اڄ ڏائين لڀن ٿا . سڏونت - ساونگا جي مشهور عشقيه قصي ۾ پاري نگر جو ذڪر اچي ٿو ، جنهن مان خبر پوي ٿي ته اڳي هتي ناريل ٿيندا هئا، جا سمنڊ جي نزديڪيءَ جي نشاني آهن .

(ب) آدمشماري

ٿرپارڪر ضلعي جي اجملي ٻڪيڙ ١٣٦٩٢ چورس ميل آهي، ۽ آدمشماري هيٺئين سوجب آهي : .

١٨٧٢ ۾	٢٣٠٠٣٨	ماڻهو	جمڙائو واهه جي کوٽائيءَ ڪري ڪيترا مزوو وغيره، ۽ زمين آباد ٿيڻ ڪري ڪيترا آبادگار ۽ ٻيا ماڻهو، پنجاب ۽ سنڌ جي ٻين ڀاڱن مان لڏي هتي اچي وهيا ۽ جنهنڪري آدمشماري ۾ واڌ ٿي.
١٨٨١ع ۾	٢٥٧٥٦٥	”	
١٨٩١ع ۾	٣٥٨١٨١	”	
١٩٠١ع ۾	٣٦٣٨٩٤	”	
١٩١١ع ۾	٤٣٣٣٩٨	”	٥٤ سيڪڙو مسلمان ۽ ٤٦ سيڪڙو هندو .
١٩٢١ع ۾	٤٦٨٠٤٠	”	
١٩٥١ع ۾	٧٣٤١١١	”	١٩٤٧ع جي لڏ پلاڻ ۾ گهڻا مسلمان هندستان مان لڏي آيا.

١٩٥١ع کان اڳ آدم شماريءَ جا انگ اکر

تعلقو	پکيڙ چورس ميل	ڳوٺ	شهر	آدم شماري ١٩٠١ع	آدم چورس ميل ۾	١٨٩١ع ۽ ١٩٠١ع واڌ ٪	ٽپهل	آدم شماري ١٨٩١ع	آدم شماري ١٩١١ع	آدم شماري ١٩٤١ع	ڍل ١٩٠٢-٠٢ع
عمرڪوٽ	١٣٥٩	١٠٠	١	٥١٤٧٢	٣٣	١١	٣٨٥	٤٦٢٢٣	٥١٨٥٩	٦٧٥٠٠	٢٢٦٩٠٧ رپيا
ڇاڇرو	٢٧٩٦	٤١	٠	٤٠٩٢٥	١٥	١٧	٢١٤	٤٩٥٠٢	٥٣٥٠١	٧٣٧٠٠	٣٨٦٧٥ „
مٺي	١٥٦٢	٤٤	١	٢٦١٥٣	١٧	٢٩	٥١٧	٣٢٣٤٥	٤١٤٧٢	٣٥٧٠٩	٢٧٤٣٢ „
ڏيپلو	١٥٠٣	٤٢	٠	١٦٨٨٦	١١	٢٩	٩٢	٢٥٩٦٩	٣٠٩٦٩	٢٥٢٣٢	٦٢٥٦١ „
ننگرپارڪر	١٦١٨	٣١	٠	٢٥٣٥٥	١٦	٣٨	٣٨٨	٢١١٧٨	٢٧٥٣٨	٢٢٥٠٠	٢٢٠٢١ „

سڄي ضلعي ۾ ٣ شهر، جن مان ٿر ۾ ٻه شهر آهن. سراسري ميل ۾ ٢٧ ماڻهو رهن ٿا. سنه ١٩٠١ع ۾ مسلمان ٢١١٣٠٩ يعني ٥٨ سيڪڙو، ۽ هندو ١٥١٧٢٦ يعني ٤٢ سيڪڙو. مسلمانن مان بلوچ گهڻا آهن، جملي ٦٠٤٢١ بلوچ آهن. سنڌي سما ٥٢٣٦١ آهن. لهاڻا ٣٢٤٦١، راجپوت ١٦٤٧٥، ميگهواڙ ٣١٢٢٢، ڪولهي ١٣٥٠٢، ۽ ڀيل ٢١٠٤٨ آهن.

عمرڪوٽ تعلقي ۾ ١٠١٠ چورس ميل ٿر ۽ باقي نارو آهي. سڀني حساب موجب پنجن ئي تعلقن جي پکيڙ ٨٩٣٨ چورس ميل آهي. مگر ڪن تعلقي جو ٻه حصو يا گوڙ آهي، جنهنڪري ديزرٽ جي سموري پکيڙ ٥٣٤٢ چورس ميل آهي.

آدم شماري سنہ ۱۹۵۱ع (ٿرپارڪر ڊسٽرڪٽ)

تعلقا	مرد	عورتون	ڪل جوڙ	پڙهيل	مهاجر
ميونسپل ميرپورخاص	۲۲۶۹۲	۱۸۰۵۸	۴۰۷۵۰	۱۰۵۱۴	۲۷۶۱۴
تعلقو ميرپور خاص	۳۳۲۴۳	۲۷۳۹۲	۶۰۶۳۵	۴۴۱۲	۱۶۲۴۲
" جيمس آباد	۲۴۷۳۳	۲۱۰۷۳	۴۵۸۰۶	۳۵۳۳	۹۲۸۴
" ڏگهڙي	۳۶۳۸۱	۳۰۵۰۲	۶۶۸۸۳	۵۹۵۹	۱۳۵۶۲
ميونسپل عمرڪوٽ	۲۸۱۷	۲۳۲۶	۵۱۴۳	۱۰۷۶	۶۸۰
تعلقو عمرڪوٽ	۴۴۶۸۶	۳۵۶۱۷	۸۰۳۰۳	۷۳۵۵	۱۱۴۹۵
" سانگهڙ	۲۷۸۷۷	۲۱۴۹۵	۴۹۳۷۲	۳۲۶۱	۵۴۱۱
" کپرو	۴۲۹۵۸	۳۳۶۹۲	۷۶۶۵۰	۴۷۶۲	۶۸۱۰
" ماٺارو	۳۲۳۲۴	۲۶۳۳۳	۵۸۶۵۷	۳۴۱۲	۶۲۳۷
" ڇاڇرو	۴۷۶۲۹	۳۹۹۸۱	۸۷۶۰۹	۴۱۵۰	۳۴۰
" مٺي	۳۴۲۱۷	۲۹۸۱۳	۶۴۰۳۰	۴۲۶۷	۳۸۸
" ڏيپلو	۱۹۹۷۹	۱۶۹۷۰	۳۶۹۴۷	۲۶۱۳	۷۵۳
" ننگرپارڪر	۳۲۹۱۷	۲۸۴۰۹	۶۱۳۲۶	۲۰۳۳	۲۱۵

هندستان مسلم اڪثريت ۽ ٻـلاڻ لڏ جي ۱۹۴۷ع مان هجرت ڪري آيا آهن.

نوٽ: ۱۹۵۱ واري آدم شماريءَ بعد سانگهڙ ۽ کپرو تعلقا، سانگهڙ ضلعي سان ملايا ويا آهن.

باب چوڏهون

ٿر ۾ رهندڙ قومون

ٿر ۾ اڳي جيڪي ڌرم وارا آباد هئا، سو ۽ پرمار ۽ سومرا هندو راجپوت آيا، جن جو ٿر تي راڄ به هو. ان بعد سوڍا واڌنپور کان آيا. وچئين سمي ۾ کوسا، چانڊيا ۽ بلوچ به اچي رهيا. ڪي اڇوت قومون، ڀيل ۽ ڪولهي، آڳاٽي وقت کان رهندڙ هيون، ان بعد مارواڙ کان ماڻهو اچڻ لڳا. موجوده بستيءَ وارا برهمڻ، مهيشوري، مينگهواڙ ۽ ٻيون ڪاسبي قومون وغيره سڀ مارواڙ کان آيل آهن. لهاڻا ۽ ڪي مسلمان قبيلا سنڌ کان آيل آهن. ريتين رواجن، اوڍ ـ ويس ۽ ٻوليءَ مان ٿي سندن اچڻ پڌرو آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد لڏپلاڻ جو اثر ٿر تي بلڪل ٿورو ٿيو آهي. ڪي برهمڻ ۽ مهيشورين جا گهر لڏي ويا آهن. ٿر جي شهرن ۾ برهمڻ، مهيشوري، مسلمان، ڪاسبي ۽ مينگهواڙ گهڻا رهن ٿا، جو ته هڪڙا پنهنجي وارا، جن جو ڌنڌو، واپار ۽ ڏيتي ليتيءَ تي آهي، جهڙوڪ مهيشوري. ٻيا ڪاسبي ـ جهڙوڪ مسلمان حجام، ڌوٻي، هندو ڪٽي وغيره ۽ مينگهواڙ ـ اهي شهرن ۾ جهجها آهن. راجپوت ۽ مسلمان، جيڪي مالدار آهن ۽ جن جو گذران کيتيءَ تي آهي، سي ڀرواڙين ۾ رهن. ڀيل ۽ مينگهواڙ به سڄي ٿر ۾ پکڙيل آهن. ڪولهي گهڻا پارڪر ۾ رهن ٿا.

مسلمان

مسلمانن جا مکيه ٻه فرقا ”سُنّي“ ۽ ”شيعه“ آهن. ٿر ۾ سني وهن ٿا، جي هيٺين قومن ۾ ورهايل آهن:

سيد: حضرت محمد صلعم جن جي نياڻي بيبي فاطمة الزهرا ۽ حضرت علي ڪرم الله وجه جن جي اولاد کي ’سادات‘ سڏيندا آهن. ”سيد“ لفظ جي معنيٰ آهي ”سردار“- هر هڪ مسلمان کي سيدن لاءِ عزت آهي، ۽ هو کين پنهنجو مرشد سمجهندا آهن.

شيخ: عربن ۾ شيخ ڪنهن بزرگ، اولياءَ، نيڪ مرد يا ٻڍي مڙس کي چوندا آهن. هند ۽ سنڌ ۾ هندن ۽ ٻين مذهبن وارن کي مسلمان ٿيڻ تي اهو آبرو وارو لقب ڏيندا آهن.

پٺاڻ: پٺاڻ، بني اسرائيل جي اولاد مان آهن ۽ اسرائيل جي بادشاهه ’شاول‘ جي نسل مان آهن. اهي افغانستان جا رهاڪو آهن. سنڌ ۾ گهڻا رهن ٿا، جتان کي عمرڪوٽ ۾ اچي رهيا آهن، پراڻا ڪوٽ، فراسيون، هنگ ۽ ڪشمش جو واپار ڪندا آهن.

بلوچ: اهي اصل ’حلب‘ شهر جا ويٺل هئا. اتان بغداد مان لنگهي ڪرمان ۾ آيا، پوءِ مڪران ۾ اچي رهيا. هي پاڻ کي ”امير حمزي“ جو اولاد سڏائين ٿا. هنن جو ڏاڏو ’هرين‘ هو، جو ڪيچ مڪران ۾ رهندو هو. هن کي ٽي پٽ هئا: جلال خان، مير عالي ۽ نوس. جلال خان کي چار پٽ رند، ’لاشار‘ ’هوت‘ ۽ ’ڪوزائي‘، ۽ هڪ ڌيءَ ’جتو‘ هئي، انهن مان بلوچن جون جدا جدا قومون ٿيون. رندن جون ڪي مکيه شاخون هي آهن: رند، ڊومبڪي، جکراڻي، لغاري، کوسا، جمالي، بوزدار ۽ چاڪراڻي وغيره. لاشار جي اولاد جون

کهڙيون شاخون آهن، جيئن ته: کوراڻي، پوتاڻي ۽ ڪلواڻي وغيره. هوت جو اولاد ڇانڊيا آهن، جي هوت جي ڀن پٽن "حاجي" ۽ "حسين" جو اولاد آهن، ۽ هر هڪ جون هي شاخون آهن: غنباڻي، گهراماڻي، بهراڻي، قنبراڻي، ۽ سندراڻي وغيره. ڪورائي جو اولاد ڪورائي بلوچ سڏبا آهن، جن جون به شاخون آهن، جيئن ته: ڪوراڻي، پتافي، بداڻي ۽ دستي. جتو جو اولاد آهن جتوئي. اها پنهنجي سؤٽ مراد خان سان پرڻي، جو نوس بن هرين جو پٽ هو. انهن جون شاخون هي آهن: جتوئي، بڦلا، نرث، شر، ڪوش، ڪروش، زنگيچا وغيره. مير عالي ولد هرين جا ٻه پٽ هئا. هڪڙو زيندي خان، ٻيو مراد خان. زيندي خان کي ٻه پٽ هئا. هڪڙو سندر ٻيو حاجي. انهن جي اولاد کي بڻلدي يا بليدي يا بڙدي چوندا آهن. انهن جون به کهڙيون شاخون آهن، جيئن ته: سندراڻي، حاجيجا، بنگلاڻي ۽ بجاراڻي وغيره. مراد خان کي اولاد ڪونه هو، جنهنڪري هو پنهنجي سؤٽ جتو سان پرڻيو، جنهن جو اولاد جتوئي آهن.

رند: هي بلو رند جو اولاد آهن. هنن جو ڏاڏو مير چاڪر خان، پهريائين بلوچستان ۽ پوءِ پنجاب ۾ اچي رهيو، ۽ ستگهري ۾ فوت ٿي ويو. مکيه شاخون جلالاڻي، چاڪراڻي، مروزائي، شاهيجا، ارزي ۽ بوزدار آهن هي ڪنڌي ۽ مهراڻي ۾ گهڻا رهن ٿا.

کوسا: هي بلوچن جي قوم آهي. انهن جون گهڻيون شاخون آهن. جماڻي، چناڻي، درياڻي، سهرياڻي، جاگيراڻي، شاداڻي ۽ مٺيوال وغيره. هي ننگرپارڪر تعلقي ۾ سامي ويري ۽ ٻين هنڌن تي رهندا آهن. ويڙهاڪ آهن. اڳي ڌاڙا هڻندا هئا. انگريزن جي حڪومت وقت پوليس کاتي ۾ گهڻا پرٽي ٿيا، ۽ نوڪرين ۾ لڳا.

چانڊيا، اهي بلوچ آهن. اهي هوت خان بن جلال خان بن هرين جو اولاد آهن. هوت کي ٻه پٽ حاجي ۽ حسين هئا. انهن جون شاخون هي آهن - حاجي جو اولاد: غئباني، گهراماڻي، مرزاڻي، سمالاڻي ۽ چولياڻي. حسين جو اولاد: مناڻي، مصرياڻي، ٻهراڻي، تنبراڻي، منداڻي ۽ سندراڻي وغيره. انهن جو سردار نواب غئبي خان چانڊيو آهي، جنهن کي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ غئبي ديري ۾ وڏي جاگير آهي. هي ڪنڊي ۽ مهراڻي ۾ گهڻا رهن ٿا، ننگرپارڪر تعلقي ۾ به رهن ٿا.

بروهي: هي اصل بلوچستان جا آهن. هي جنڊيءَ تي ڪڻڪ ۽ پيو ڪاٺ جو سامان ٺاهيندا آهن. ٻولي پنهنجي ڳالهائيندا آهن، جنهن کي بروهڪي چئبو آهي.

پتافي: هي ڪورائي بلوچن جي شاخ آهي. ٿر ۾ ٿورا آهن.

جمالي: هي رندن جي شاخ آهي. هن جون شاخون، شيرخاناڻي، رمداڻي، لهراڻي ۽ چلڪري آهن. رمداڻي، مهراڻي ڀاسي رهن ٿا.

گرگيز ۽ لنڊ: هي ڊومڪي بلوچن جي شاخ آهن، ننگرپارڪر تعلقي ۾ رهن ٿا.

ڪورائي: بلوچن جي شاخ آهي، مهراڻي ڀاسي رهندا آهن.

لاشاري: هنن جون ست شاخون آهن، چوڪي، گوراڻي، دلاورزائي، پوتاڻي، هادياڻي، ڪلواڻي ۽ گلڻ زائي.

مري: هي بلوچن جي شاخ آهي، جي رندن مان آهن. انهن جون شاخون آهن: لوهاراڻي، ڪنگراڻي، اباڻي، بجاراڻي ۽ مهنداڻي وغيره.

مکسي: هي بلوچن جي شاخ آهي.

جتوئي: مائي جتو جو اولاد آهن.

خواجا: اصل هندو لهاڻا هئا. پندرهين صديءَ ۾ مسلمان ٿيا. اسماعيلي شيعه فرقي جا آهن. هاڻوڪو مرشد سر آغا خان اٿن. عمرڪوٽ ۾ رهن ٿا. چمڙي، ڪلن، جو واپار ڪندا آهن.

سرائي: ڪي بلوچ قومون سرائڪي ٻولي ڳالهائينديون آهن، جن کي سرائي چوندا آهن. ٿر ۾ سرائي لفظ رئيس جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي.

چاچڙ: اصل هندو هئا، پوءِ مسلمان ٿيا.

سومرا: اصل پرمار هندو راجپوتن مان آهن، پوءِ مسلمان ٿيا. ڪاٺڙ ۾ پڻ پاسن رهن ٿا.

کوکر: اصل پنجاب جا آهن. پوءِ سنڌ ۾ آيا، جتان ٿر ۾ اچي رهيا.

مهر: اصل هندو هئا، پوءِ مسلمان ٿيا.

ميمڻ: اصل هندو لهاڻا هئا. پندرهين صديءَ ۾ سيد يوسف الدين قادري بغداد مان ٺٽي ۾ آيو، جنهن جا هو مريد ٿيا. سنڌ مان ڪڇ، بمبئي ۽ ٿر ڏي ويا. هيءَ واپاري ۽ شاهوڪار قوم آهي. ڏيپلي، ننگرپارڪر ۽ پين هنڌن رهندا آهن. گيهه جو واپار ۽ دڪانداري مکيه ڌنڌو اٿن. ڏيپلائي ميمڻ ڪيترا پڙهيل ۽ وڏين نوڪرين ۾ آهن. شاهوڪار، تعليم يافته، ترقي پسند ۽ واپاري قوم آهي.

نوُن: تر ۾ ڪي ٿورا گهر، وانجهي خان جي تڙ ۽ سينگاري ۾ آهن. تعليم يافتا ۽ هلنديءَ وارا آهن.

سما: سمن بابت مختلف رايا آهن: ڪي چون ٿا ته سما هندو راجپوت هئا. ڪي چون ٿا ته سما ”سام“ جو اولاد آهن. ڪن جي لکڻ موجب سام، حضرت محمد صلعم جن جي چاچي ”عمر بن هاشم“ جو پٽ هو. ڪي چون ٿا ته سام، حضرت ”نوح“ نبيءَ جو پٽ هو، جنهن کي چار پٽ ’بڌ‘، ’سنگها‘، ’همهر‘، ۽ ’پاگرت‘ هئا. بڌ کي سوره‌ن پٽ هئا، جن جا نالا باده، سوره، سهته ۽ پيا هئا، جن کي گهڻو اولاد هو، جن مان سمن جون جدا جدا شاخون نڪتيون، جي انهن جي نالن پٺيان سڏجڻ لڳيون، جيئن ته: پڙهيار، ڪوريجا، ناهيا، چارڙا، پني، اوڍر، لاکير، لاکا، اڏا، اڏيچا، مهر، ساند، مناهيا، سميجا، لنجا، ڏاهر، ڪورائي، واڏڻ، ڪاڪي پوٽا، هنگورجا، هاليپوٽا، هالا، ساهڙ، نهڙا، جکرا، ڪاهيا، پلي، سوڍر، اوڍا، ابڙا، ابڙيچا، وڪن ۽ راهما وغيره.

نهڙي: هي ونگي ۽ ڪاهڙ ۾ گهڻا، ۽ سڄي تر ۾ پکڙيل آهن. هنن کي ارباب به چوندا آهن. سندن پڳدار جلال‌الدين ارباب آهي، جو ڪيتلاري تعلقي ڏيپلي ۾ رهي ٿو. هي ڌارين کي سگ ڪونه ڏيندا آهن.

راهما: هي سمن مان آهن. سڄي تر ۾ خاص ڪري ڪانڌ ۽ ڏيپلي تعلقي ۾ گهڻا رهن ٿا. هنن جو سردار محمد يونس پٽ حاجي ميرخان آسايو، ڳوٺ سينگارو تعلقي ڏيپلي ۾ رهي ٿو. لهي به ارباب سڏبا آهن.

انڙ: اصل نصرپور پرسان لاڪاوٽ ۾ رهندا هئا. خان زمان جي ڪاهه وقت، تر ڏي ڀڄي آيا، جن مان ڪي موٽي ويا ۽ ڪي هتي رهيا. انهن جو اولاد اڄ تائين تر ۾ رهي ٿو.

ماڇي: اڪثر پيلن ۽ شڪارين مان جي مسلمان ٿيندا

آهن، سي ٿر ۾ ماڃي سڏجن ٿا.

حجام: هي حجامت جو ڌنڌو ڪندا آهن. گهڻو ڪري شهرن ۾ رهن ٿا، جتي کين ڌنڌي جي سهوليت آهي. ڪي ٻهراڙين ۾ به رهن ٿا.

ڪاسائي: هي عمرڪوٽ، مٺي ۽ ٻين هنڌن رهن ٿا. هنن جو ڌنڌو گوشت وڪڻڻ جو آهي.

ڪنيار: هي مٽيءَ مان ٿانو ٺاهڻ جو ڪم ڪندا آهن. سڄي ٿر ۾ پکڙيل آهن.

کٽي هي ڪپڙي تي ڇُر ۽ رنگ ڏيڻ جو ڪم ڪندا آهن.

ٻاليشاهي: مٺي ۾ رهن ٿا. ٻهاري ٺاهڻ ۽ ڪاڪوس ميڙڻ جو ڪم ڪن ٿا.

منگڻهار: هي فقير آهن. سارنگين تي ڳائيندا آهن. سيني قومن ۾ وهانءَ – وڌائي دهل وڄائيندا آهن، جتان کين مقرر لاڳ ۽ گهور وغيره ملندي آهي.

ڌوٻي: شهرن ۾ رهن ٿا، ڪپڙن ڌئڻ جو ڪم ڪندا آهن.

خاصخيلي: هنن کي ٿر ۾ ٻجير به چوندا آهن. هي وڏن ماڻهن وٽ نوڪر ٿي رهندا هئا. هاڻي آزاد طرح ٿر ۾ رهن ٿا.

شيدي: هي به وڏن ماڻهن وٽ نوڪر ٿي رهندا هئا. وفادار آهن، هاڻي ٿر ۾ آزاد رهن ٿا.

لنگها: هي دهل وڄائيندا آهن. فقير آهن. وهان وڌائي واڄن ۾ ٻڌل ملند و ائن (١)

انهن کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون مسلمان ذاتيون سڄي ٿر ۾ پکڙيل آهن، جيئن منگريا، لنجا، جوڻيجا، آريسر، درس،

---

(١) مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب "قديم سنڌ" تان مدد ورتل.

هاليپوٽا، سميجا، چانگ، راڄڙ، دل، ڀچارا، ڀهپار، موسا، وسائي پوٽا، موسي پوٽا، ڇڇر، ڏيٽا، ديدا، ٽيپا، اوٺا، جهنجهي. سائوند، بيسر، جيسر، پٽي، گيهلڙا، کيريا، وکيا، کوڙ، چنا، سنگراسي، ڪرن، ڀٽا، مڪواٺا، ڀاراچ، ولها، سهتا، جهاگورا، مياٺا، ڀاڙها، گجو، چاچڙ، مهر، کوکر وغيره.

سنگراسي: ڏوهٽ، ڪيلهڻ، نيا، مڌا، ۽ ڪوٽڙيا وغيره مسلمان ذاتيون، ڪاڙو راجپوتن مان مسلمان ٿيل آهن. هاٺي پنهنجا راج ڳاهي وينا آهن.

هندو

تر ۾ هندو جهجهي انداز ۾ آهن. اهي اصل مارواڙ کان آيل آهن. ڪي ذاتيون لاڙ ۽ سنڌ جي ٻين ڀاڱن کان آيل آهن. ٿر ۾ رهڻ وارن هندن جون مکيه ذاتيون هيٺ ڄاڻائجن ٿيون.

برهمڻ: هنن جا ڌار ڌار فرقا آهن، جن مان ٿر ۾ هي آهن:

شرمالي برهمڻ: هنن جو اصل وطن شريمال ننگر آهي، جڏهن تان اهو نالو پيو. اصل گجرات کان مارواڙ مان ٿي تر ۾ آيا. هنن جون ٢٤ نکون آهن، جن مان ٿر ۾ اوجها، ترويدي، دوي ۽ پروهت آهن. هي پارڪر، ڇملهار، چاچرو، مٺي، کيڏڙو ۽ ڇوڙ ۾ رهن ٿا. هي سوڍا راجپوتن جا گُر برهمڻ آهن.

پشڪرڻا برهمڻ: هنن کي پوکرڻا به چوندا آهن. هنن جو اصل وطن پشڪر آهي. هنن جون ٢٤ نکون آهن، جن مان ٿر ۾ هنريت آهن: آچارج، جوشي، وياس، ڪيٽا، ميڙاهو، مانڊو، ٺکر، مپارا، واسو، وياسڙا ۽ جهوٽا وغيره. سڄي ٿر جي وڏن ڳوٺن ۾ رهن ٿا. مکيه ڏنڊو کيتي ۽ آٽ پلاٽڻ جو آهي.

ڏاسٽ برهمڻ: هي پليوال برهمڻن مان آهن. مٺي ۽ گيڙي ۾ رهن ٿا. اصل مارواڙ کان آيل آهن.

ساوسوت برهمڻ: هي لهاڻن جا گرو آهن. اصل سنڌ کان آيا. ٨٤ نکون اٿن. مٺي، اسلام ڪوٽ ڏيپلي ۽ نبي سر ۾ وهن ٿا. گوشت کائيندا آهن.

پوڇڪ: اهي جيسلمير کان عمرڪوٽ، ۽ پوءِ ٿر جي ٻين ڳوٺن ڏي آيل آهن. انهن کي شاڪر ديپيي برهمڻ به چوندا آهن. مندرن جا پوڄاري آهن. سندن وڏن 'مهابو' ۽ 'ساهبو' کي راڻو مهراج پيو، عمرڪوٽ جي مندر جي پوڄا لاءِ وٺي آيو هو، جتان پوءِ ٿر ڏي پکڙيا.

راج گر: هنن کي اوڏيچ برهمڻ به چوندا آهن. اهي آڳاٽو آيل آهن. نکرن جا گر برهمڻ آهن. ٿر جي ٻهراڙين ۾ رهندا آهن.

مهيشوري: هنن کي "ڪيراڙ" به چوندا آهن. اصل مارواڙي آهن، اتان آيا. شاهوڪار آهن. واپار ۽ ڏيتي ليتي ڪندا آهن. ٨٣ نکون اٿن، جيئن ته گهريا، مانڌڻ، ڏيڳل، رائي، ڪڙوٽا، لوئيا، لڌڙ، ملهڙ، مساڻيا، ٻنر ۽ مالپاڻي وغيره. ٿر جي وڏن شهرن ۾، ۽ ٿورا ٻهراڙين ۾، رهن ٿا. هر هڪ ٻهراڙيءَ ۾ سندن دڪان آهن.

اوسواڙ: هنن جي پيدائش راجپوتن مان ٿيل آهي. جيسلمير جي ڀاٽي راجا تنوجيي جي پنجن پٽن مان هڪ آلن هو، جنهن کي چار پٽ ڏيوسي، تريپال، پواني ۽ روڪيچا ٿيا. روڪيچا جا پويان "واسيا" ڳوٺ ۾ اچي رهيا، جنهنڪري اوسواڙ سڏجڻ لڳا، اهي پارڪر ۾ گهڻا هئا، ۽ جين ڌرمي آهن.

لهاڻا: هي سري رامچندر جي پٽ "لئو" جو اولاد آهن. ٻهرياڻين لاهور ۾ رهيا، اتان سنڌ مان ٿي، ٿر ۾ آيا، ڪي لاڙ کان به آيا. واپار ڪندا آهن. شاهوڪار آهن. گوشت واپرائيندا آهن.

منهي، اسلام ڪوٽ ۽ پارڪر ۾ رهن ٿا. ڪي درياءَ جي پوڄا ڪندا آهن. انهن کي واڻيا به چوندا آهن.

جين: هي پارڪر ۾ رهن ٿا، ڪنهن به ساهواري کي ڪونه مارين، واپار ڪندا آهن. اصل ڪڇ ۽ مارواڙ کان آيا. وات تي پٽي ٻڌي ڇڏين، ته متان ڪو جيت نه وڃي. وات جو ٻتي ڪونه ٻارين، جو متان پتنگ نه پري مرن.

راجپوت: هنن کي ٺڪر به چوندا آهن. مکيه چار ذاتيون آهن، جن مان پرمار گهڻا آهن. ٻيا راٺوڙ، چوهاڻ، ۽ سولنڪي به آهن، جن جون وري ڪيتريون ئي ساکون آهن. شهرن ۾ ڪونه رهن، ٻهراڙين ۾ گهڻا آهن - گهڻو وقت ٿر تي راجپوتن (سوڍن) جي حڪومت رهي هئي. مال ۽ کيتيءَ جو ڌنڌو ڪن ٿا.

سونهڙ: جيسلمير جي راجا تنوجي جي پٽ مڪر کي هڪ پٽ ماهپا هو، جنهن جا ٻه پٽ مهلا ۽ ڏيڪائو ٿيا. ڏيڪائو جي پٽن سونهڙ جو ڌنڌو اختيار ڪيو، جنهنڪري انهيءَ ذات تي اهو نالو پيو ۽ اهي مڪر سونهڙ سڏجن ٿا. هي سڀي ٿر ۾ پکڙيل آهن. ڪاٺ مان پاکڙا، هنا، کٽون، در، دريون، هر ناهڻ ۽ پيو ڪاٺ جو ڪم ڪندا آهن.

رٻاري: آلن جي پٽ ڏيوسي جو اولاد رٻاري سڏجن ٿا. اهي ريون چاريندا آهن. پارڪر ۾ رهن ٿا. سندن زالون چالاڪ آهن، ڏيتي ليتيءَ جو ڪم اهي ڪن، مرد فقط مال چارين.

چارڻ: اهي راجا شرڻ راءِ جو اولاد آهن. ڪوتا ۾ هوشيار آهن. راجپوت، چارڻن جي عزت ڪندا آهن، چاڪاڻ جو انهن جي سراپ جو ڀئو آهي. انهن جون ١٢ نکون آهن. اصل مارواڙ کان آيا. ٿر ۾ ڪاٺڙ جي ٻهراڙين ۾ رهن ٿا. ديويءَ جي پوڄا ڪندا آهن.

جاٽ: ھي کتري ونس مان آھن. انھن جون نُکون کلوريا، موندا ۽ شوراجاٽ آھن. ڇاڇري جي اوپر وارن ڳوٺن ۾ رھن ٿا. کيتيءَ جو ڌنڌو کندا آھن.

مالھي: ھي راجپوت ھئا. پاڻ کي سيني راجپوت سڏائيندا آھن. اھي کيتي واڙي جو ڌنڌو کندا آھن. ھوشيار ۽ محنتي کسان آھن. ھنن جون نُکون راجپوتن جھڙيون آھن، جھڙوڪ چوھاڻ، تنور، پڙھيار، ڀاٽي، سولنڪي، راٺوڙ، گھلوت، گوڙ، کڇواھا، ڏيول، پرمار، گھڙوال، مکوانا (جھالا) وغيره. ٿر جي وڏن ڳوٺن ۾ رھن ٿا. کوھن مان پاڻي کڍي پيارڻ جو ڌنڌو کن ٿا. ھي مارواڙ کان آيل آھن، گوشت کائيندا آھن.

سونارا: ھي سوني مھاجن سڏبا آھن. سون ۽ چانديءَ جا زيور ٺاھڻ سندن مکيه ڌنڌو آھي. ٿر جي وڏن شھرن ۾ رھن ٿا. شاھوکار آھن. گوشت کائيندا آھن. اصل مارواڙي آھن.

کٽي: ھي شھرن ۾ رھن ٿا، کپڙن رڱڻ جو کم کندا آھن. ويشنو نه آھن.

درزي: ھي عمرکوٽ ۾ رھن ٿا، اصل مارواڙي آھن. کپڙن سبڻ جو ڌنڌو کندا آھن. ويشنو نه آھن.

ساھي: ھنن کي ٻاوا به چوندا آھن. شھرن ۾ رھن ٿا. اصل مارواڙ کان آيل آھن. ھنن ۾ ڌار ڌار فرقا آھن: گري، پري، ناٿ ۽ ڀارٿي وغيره. مڙديون ٺاھيندا آھن. ڦيري ڦيري انو ونندا آھن. مرڻ بعد مُردي کي اوڻ ڏيئي سڏو وھاري مٿان ڍڪ ڏيئي پوريندا آھن.

ڀاٽ: ھي ھندن جون پيڙھيون پاڻ وٽ لکي رکندا آھن ۽ انھن جي ساکن، نکن ۽ شجرن جو ليکو رکندا آھن، جنھن لاءِ کين سالياني مقرر لاڳ ملندو آھي. اھي مارواڙي آھن.

ناٿي: هي مارواڙي آهن. سنواوت (حجامت) جو ڌنڌو ڪندا آهن. شهرن ۾ رهن ٿا ۽ ڪي ٻهراڙين ۾ به آهن.

ورتيا: هنن ڪي چنچريا چوندا آهن. اصل مارواڙي آهن. شهرن ۾ رهن ٿا. پوڄا پاٺ ڪرائيندا آهن.

ڪِرياڳُر: هي مارواڙي آهن. شهرن ۾ رهن ٿا، مئي پڄاڻا هندن جي ڪريا ڪرم ڪندا آهن.

لوهار: لوهه جو ڪم ڪندا آهن. هڪ هنڌ نه رهندا آهن، خانه بدوش آهن، گاڏا وٺي گهمندا وتندا آهن. اصل مارواڙي آهن. اونهاري جو ناري ڏي ويندا آهن ۽ وسڪاري ۽ سياري جو ٿر ۾ رهندا آهن.

ڪنڀار: اصل مارواڙي آهن. مٽيءَ مان ٿانءَ ٺاهي پچائي وڪڻندا آهن.

ٻجير: هي ٺڪرن وٽ نوڪر ٿي رهندا آهن، انهن جو گهرو ڪم ڪندا آهن. سنڌن زالون به انهن جي گهر جو ڪم ڪنديون آهن. اهي ٺڪرن جا گولا مڃيا آهن. ٺڪر پنهنجين ڌين کي پرڻجڻ وقت ٻجيراڻيون گوليون ڪري ڏاج ۾ ڏيندا آهن.

نوٽ – هندن مان برهمڻ ۽ مهيشورين کان سواءِ ٻيا سڀ گوشت کائيندا آهن. سڀئي سڀ ذاتيون مُردا جلائينديون آهن.

اڇوت

اڇوت حقيقت ڪري هندو نه آهن، هو هن ملڪ جا اصلوڪا رهاڪو آهن، جن جون ڪو وقت اڳ آزاد حڪومتون هيون. هندن جي اچڻ بعد اهي ناس ڪيون ويئون ۽ ڪين غلام ڪيو ويو. کانئن سڀ حق کسيا ويا ۽ حياتيءَ جي هر

شعبي ۾ ڪين ذليل ڪيو ويو: ايتري قدر جو هٿ لائڻ تہ پري رهيو، پر اڇوت جو پاڇو پوڻ بہ پاپ سمجهيو ويو؛ ۽ اهو هڪ مذهبي عقيدو ٿي ويو. اڇوتن جو اڳيون الهاس، ساهتيہ ۽ تاريخ ناس ڪئي وئي. هندن ۾ تاريخ جو شوق گهٽ هو، جنهنڪري هو نڪو پنهنجي ۽ نڪو اڳين اڇوتن جي تاريخ رکي سگهيا؛ فقط ڌرمي ڪتابن ۾ اڇوتن لاءِ حقارت پري ويئي. خود سنڌ جي تاريخ بہ عربن اچي لکي. ويجهڙائيءَ ۾ گذيل هندستان جي وقت ۾، ڪيترين سياسي ڳالهين ۾، ذاتي مفاد لاءِ، ڪن هندن اهو واڳ شروع ڪيو تہ اڇوت بہ هندو آهن؛ اهڙيءَ طرح هندن سان گڏ شمار ڪري، ڏاڍين ڪان ملندڙ حق بہ هڙپ ڪيا وياه وري بہ شڪر آهي جو پاڪستان ٺهڻ بعد، پاڪ گورنمينٽ جو وخ اڇوتن لاءِ انسانيت وارو پئي رهيو آهي، ۽ هو اڇوتن جي آنتي لاءِ ڪوشان آهن. پهريون ڀي دفعو ١٩٥١ع جي آدمشماريءَ ۾، اڇوتن کي هندن کان الڳ شمار ڪيو ويو آهي؛ جو اڇوتن جي ترقيءَ جو بنيادي ڏاڪو آهي. ٿر ۾ هن وقت هيٺيون اڇوت ذاتيون رهن ٿيون.

ميگهواڙ: هي اصل مارواڙ (راجپوتانا) کان آيل آهن. منجهن ڪل ٢٧٠ ساکون آهن، جن سان چار ساکون نج اصلوڪن رهاڪن جون آهن؛ انهن سان ڪابہ ٿر ۾ڪانهي، باقي ٢٦٦ ساکون پوءِ راجپوتن سان ٺهيون آهن، جن سان ڪيتريون ٿر ۾ آهن؛ اهي سڄي ٿر جي شهرن ڳوٺن ڀهراڙين ۾ پکڙيل آهن. جُتين جوڙڻ ۽ چمڙي جو ڌنڌو ڪندا آهن؛ ڪيتي ۽ مال چارڻ بہ روزگار جا وسيلا آهن. هي ساتيڪ قوم آهي. انهن جون ڪيتريون نکون راجپوتن واريون آهن، جيئن تہ راٺوڙ چوهاڻ، پٽي، سولنڪي ۽ پرمار وغيره. بي علم ۽ پرمن ۾ ورتل آهن، جنن پوتن کي گهڻو سڃيندا آهن؛ ڪجهہ وقت کان پوءِ تعليم ۾ ڪجهہ

ٺرڪي ڪئي آڻن. سندن رهائش جو نمونو سماجڪ، ۽ ٻنگتي حالتون ٻين اڇوتن کان بهتر آهن. سندن مرشد پير پٺوورو آهي، جو غوث الحق مخدوم بهاوالدين ذڪريا ملتانيءَ جو وڏو خليفو هو. مُڙدا پوريندا آهن. ٿر ۾ سندن تعداد گهڻو آهي.

ڀيل: هي مارواڙ کان سيني کان آڳاٽو آيل آهن. ”روني“ نالي هڪ انگريز ليکڪ پنهنجي ڪتاب ”وائلڊ ٽرائيبس آف انڊيا“ ۾ ڀيلن جو وطن مارواڙ ڏيکاريو آهي، جتان ٻين پاسن ڏي پکڙيا. انهن جون ڪيتريون ساکون آهن، جيئن ته ميواڙ ۾ ١٦، پرتاب ڳڙه ۾ ٣٧، ڏونگرپور ۾ ٣٦، بانسواڙا ۾ ٣٢، جيسلمير ۾ ١٨، ۽ جوڌپور ۾ ٥٨ شاخن جو پتو مليو آهي. انهن ۾ ڪيتريون راجپوتن واريون ساکون به آهن، جيئن چوهاڻ، پرمار، راٺوڙ، ڀاٽي، گوهل، سولنڪي ۽ مڪوانا وغيره. هي جهنگلي جاتي آهي. اڳي اڌيپور، ڏونگرپور ۽ بانسواڙا ۾ راجا کي ’راج تلڪ‘، ڀيل پنهنجي آڱوٺي جي رت سان ڏيندا هئا. اهي راجپوتن جا جنگي سپاهي ٿي رهيا آهن. ٿر جي ڀڙاڙين ۾ رهن ٿا. اصل چوري ڪندڙ هئا؛ هاڻي کيتي ۽ مزوري ڪندا آهن. ڏاس مان ڪرڙيون، ٻوريون ۽ جيرويون ٺاهيندا آهن. اونهاري جو سنڌ ڏي ويندا آهن، جتي لاپارو ۽ مزوري ڪندا آهن، موٽڻ وقت ڪاٺ آڻيندا آهن، جنهن مان چچ، ڪاريون ۽ ٽيڪا ٺاهيندا آهن. ڪي ڪلن جو واپار به ڪندا آهن. مردا پوريندا آهن. بي علم ۽ پرڻن ۾ ورتل آهن. پابو کي ديوتا ڪري پوڄيندا آهن- پابو هڪ بهادر راجپوت ٿي گذريو آهي.

ڪولهي: اصل گجرات جا آهن. اهي ڪڇ، واڳڙ ۽ گجرات کان ٿر ۾ آيا، پارڪر ۾ گهڻا رهن ٿا. سندن ڪيتريون ساکون آهن، جي راجپوتن مان ملندڙ آهن؛ انهن مان هڪ ساک ٺاڪرڙا ڪولهي آهي، جا پاڻ کي ٻين کان اتم سمجهندي

آهي. اڳي چوري ڪندڙ هئا، مگر هاڻي وسڪاري جو ڪيتي ڪندا آهن، پوءِ ناوي طرف ويندا آهن، جتي ڪيتي، لابارو، ۽ مزوري ڪندا آهن. ڪيترا ته سنڌ ۾ رهي پيا آهن ۽ ڪيتي ڪندا آهن. مردار ڪائيندا آهن، مُردا پوريندا آهن. ٿر ۾ ڪيتيءَ کان سواءِ جهنگ مان ڪنئور ۽ گگر چونڊڻ، ٻائوريءَ جي ٻاڙ مان واوڙڻ لاءِ جهيرٽا ٺاهڻ جو ڌنڌو به ڪندا آهن. ڪاٺر مان سهي ۽ لوڪڙ جي شڪار ڪرڻ جا تڪا ۽ چالاڪ آهن.

جڻيا: مارواڙ کان سنڌ ۾ آيل آهن. عمرڪوٽ ۾ رهن ٿا. راسڌيو ۽ شيو جا پوچاري آهن. ڪلڻ وڱڻ ۽ چمڙي مان بوٽ، جتيون، سليپر، چمپل ۽ نتون ٺاهڻ جو ڌنڌو ڪندا آهن. مُردار ڪونه ڪائيندا آهن.

اوڏ: قديم دراوڙ نسل مان آهن. گڏهن تي مٽي ڪڻڻ ۽ پٿين جوڙڻ جو ڪم ڪندا آهن. اصل مارواڙي آهن. سندن پير راسڌيو آهي. نکون راجپوتن جهڙيون آهن، جيئن ته راٺوڙ، پرمار، چوهاڻ ۽ ڀٽي وغيره.

ڊبگر: هي عمرڪوٽ ۾ رهن ٿا. چمڙي مان دٻا، ڊبيون ۽ تيل وجهڻ لاءِ ڪُوڙيا وغيره ٺاهيندا آهن.

ڪلال: هي مارواڙ کان ٿر ۾ آيا. عمرڪوٽ ۾ رهن ٿا. ڪلن ۽ چوڙن جو واپار گڏهن تي ڪندا آهن. سندن ٻولي مارواڙي آهي. هي تازو آيل آهن.

ڀنگي: اصل مارواڙي آهن. شهرن ۾ رهن ٿا، جتي نوڪري ڪندا آهن. شهر جي صفائي ڪرڻ، ڪاڪوس ۽ گند ڪچرو ميڙڻ، اها سندن ڊيوٽي آهي.

گرڙا: هي اڇوت قومن جا گرو آهن: اڇوتن جي شاديءَ وقت سوڻ سات ۽ غميءَ وقت ڪِريا ڪرم ڪرائيندا آهن. ڪپڙا سبڻ سکيه ڌنڌو آهي. مينگهواڙن کان سواءِ ٻئي

ڪنهن اڇوت جي ماني ڪونہ کائين. سڀئي ٽر ۾ پکڙيل آهن. مردار ڪونہ کائين. مُردا پوريندا آهن.

انهن کان سواءِ گواريا، سانسي، ڪوچڙا ۽ جوڳي ڪٿهين ڪٿهين ٿر ۾ ايندا آهن. انهن جو مکيہ ڌنڌو پينڻ آهي. اهي ٿر ۾ رهن ڪونہ ٿا، خانہ بدوش قومون آهن. اصل مارواڙي آهن.

متفرقہ

ڪدڙا: هي فقير سڏبا آهن. هنن جو فرقو جدا آهي: اهي هندو بہ آهن، مسلمان بہ آهن. سيئي گڏجي رهندا آهن. اهي زنانو ويس ڪري ڏاڙهي مڇون ڪوڙائي ڳائيندا وڄائيندا آهن. پٽ چمڻ تي گهور وٺندا آهن، ۽ شادي وغيره موقعن تي گڏجي اچي ڳائيندا ۽ تاڙيون وڄائيندا آهن، ۽ خيرات وٺندا آهن. منجهن هڪڙو وڏو هوندو آهي، پيا هن جي حڪم ۾ رهندا آهن. جتي ڪو ڪدڙو ٻار ڄڻندا آهن، تہ اتي وڃي اهو وٺي اچي پاڻ سان ملائيندا آهن. جتي رهندا آهن، تنهن کي "مڙهي" چوندا آهن. ٻاهر وڃڻ وقت گهڻو ڪري ڪنيارن ۾ نڪرندا آهن، جنهنڪري ٿر ۾ چوندا آهن تہ — "ڪدڙي جا اوٺارا ڪنيارن جي گهر". ٿر ۾ رهن ٿا.

اڇوتن سان ظلم

ٿر ۾ مسلمان ۽ هندو لڳ ڀڳ هڪ جيترا رهن ٿا. هندن ۾ وڏو تعداد اڇوتن (مينگهواڙ، ڀيل ۽ ڪولهي) جو آهي. اڇوت سڀئي ٿر ۾ وڏن شهرن خواہ ننڍن ڳوٺن ۽ ٻهراڙين ۾، هندن خواہ مسلمانن سان گڏ وينا آهن. ٿر ۾ ڪوبہ اهڙو ڳوٺ نہ هوندو، جتي اڇوتن جا ڪي نہ ڪي

گهر نہ هجن، هو غريب ۽ ڪاسبي آهن. بي علمي ۽ پٺتي ڪُرسڻ جي ڪري مالي حالت خراب هجڻ سبب، هو ٻين قومن جا غلام ٿي پيا رهيا آهن.

انگريزن جي حڪومت کان اڳ اوچ هندن، خاص ڪري راجپوتن (ٺڪرن) جا ٻين قومن وانگر اڇوتن تي بہ تمام نيچ بندشون مقرر ڪيل هيون. انگريزن پنهنجي راڄ ۾ ٺڪرن کي انهن بندشن وڌڻ کان منع ڪئي ۽ اهي بندشون قاعدي موجب ڏوهہ ٺهرايا. ٻيون قومون، علميت ۽ سجاڳي هجڻ ڪري انهن کان آجيون ٿي ويون، پر اڇوت جڪڙيا رهيا.

١٩٤٧ع ۾ پاڪستان ٿيڻ بعد سنڌ مان هندو لڏي ويا، مگر ٿر ۾ هندو مسلم اتحاد هجڻ سبب هندن ۾ لڏ پلاڻ نالي ماتر ٿي. وڏن شهرن مان ايڪڙ ٻيڪڙ برهمڻ ۽ مهيشوري (ڪراڙ) لڏي ويا آهن، مي بہ بلڪل ٿورا. راجپوت ۽ اڇوت اصل ڪو هڪ گهر بہ ڪونہ ويو آهي. پاڪستان گورنمينٽ پاڻ انگريزن کان بہ وڌيڪ ڏيان اڇوتن جي مدد ۽ واداري ڏي ڏيڻ لڳي آهي. قاعدي موجب، ڪنهن بہ ساڻهو تي، ڪنهن بہ ڏاڍي جو، ظلم يا بندشون برداشت ڪري نٿو سگهجي، پر اصلوڪي رواج موجب هن وقت بہ ٿر ۾ ٺڪرن جا هيٺيان بندشيون اڇوتن تي آهن:

١- اڇوت پنهنجي شادي ۽ وقت هڪ رپيو سنڌن حد جي وڏي ٺڪر کي ڏيندا آهن، جنهن کي ”ڪنمو“ چوندا آهن. رقم جيتوڻيڪ ٿوري آهي، پر ان ۾ بہ هڪ وسز وڪيل آهي: ٺڪر سمجهن ٿا تہ انهن اڇوتن تي اسان جي مالڪي ۽ جو حق آهي، جو هو ڇڏڻ نٿا چاهين.

٢- اڇوتن کي ڪن ڪن ڳوٺن ۾ شادي ۽ وقت دهل وڄائڻ، مُڪٽ (موڙ) ٻڌڻ، گهوڙي تي چڙهي تورڻ تي اچڻ، ڇيج لاءِ اُنن ۾ گهنگهرو ٻڌڻ يا جهُل وجهڻ، وغيره

جي منع آهي.

٣- ڪن ڪن هنڌن تي، اڇوتن کي ريشمي يا ڪو ٻيو اڇو سٺو ڪپڙو ڪرڻ نه ڏيندا آهن. ڪجهه وقت اڳ، ڳوٺ گوڏيار تعلقي سٺي ۾ اڇوتن جي شاديءَ وقت، گهوٽ کي هرڪ جي ڪپڙي جو انگوڇو هو، جو ٺڪرن زوريءَ سندس بدن تي ڦاٽل ڦاڙي ڇڏيو هو. اڇوت زالن کي سون جي ڏهري ڀڏڻ، پيرن ۾ چاندي جنون ڪڙيون، پازيب، ساٽيون يا ٺووا پائڻ، چيٽ جو ٻڙو (گهاگهرو) ڪرڻ ۽ ريشمي چني اوڍڻ جي منع آهي.

٤- ڪن ڪن هنڌن تي ٺڪر "جالنگ" وٺندا آهن، يعني هرهڪ اڇوت ڪان ٻنيءَ سان سنگن جي پڙي. اهو رواج هاڻي گهڻو گهٽجي ويو آهي، پر صفا بند نه ٿيو آهي، يا ڪٿي ڪجهه بدليو آهي، يعني اڳي زوريءَ وٺندا هئا، پر هاڻي انڪل سان وٺن ٿا.

٥- ٺڪرن وٽ ڪو مزمان اچي يا شادي غمي ٿئي، ته اڇوت بنا پئسي بيگر ۾ وهندا آهن: ڪڪ، ڪانو ۽ ڪاٺيون آڻي ڏيڻ، ۽ ٻيو به گهرو نيچ ڪم ڪرڻ- جنهن لاءِ انهن کي فقط بچيل اوبر وارو ڪاڏو ملندو آهي.

اوچ سڏائيندڙ هندو، اڇوتن کي هٿ لائڻ به پاپ سمجهندا آهن: اڇوتن سان گڏ، ساڳئي هنڌ تي نه وهندا آهن؛ پنهنجي روبرو، کٽولي يا ڪرسيءَ تي وهڻ نه ڏيندا آهن؛ گڏجڻ وقت ڪنهن به اڇوت سان هٿ نه ملائيندا آهن. اڇوت پري کان ئي ڪيس نئڙي ادب سان نمسڪار ڪندا آهن. اڇوتن سان گڏ ساڳئي وهٽ تي نه چڙهندا آهن؛ مندر ۾ اچڻ نه ڏيندا آهن؛ پنهنجي جاءِ ۾ وڏٽي، کوني يا اڱڻ ۾ اچڻ نه ڏيندا آهن. ڪتا ۽ ٻلا اچي پيل وينا هجن، پر اڇوت ويجهو نه اچي. اتفاق سان، ڪنهن اڇوت جو هٿ يا ڪپڙي

جو ڀلاند لڳي ويو ته گهر وڃي سنان ڪندا، يا پاڻيءَ جو ڇنڊو هڻندا. تعليم يافته ۽ نون خيالن جا نوجوان ايتري ڇوت ڇات ڪونه ڪندا آهن، پر پوڙها ۽ اڳئين زماني جا پڙهيل، ۽ خاص ڪري زالون ڏاڍي ڇوت ڇات ڪنديون آهن.

مسلمانن جو ورتاءُ اڇوتن سان سٺو آهي، هو هٿ لائن، گڏ وهن، يا ساڳئي وهٽ تي چڙهڻ ۾ ڪوبه عار ڪونه ڪن، گڏجڻ وقت اڇوتن سان هٿ ۾ هٿ ملائيندا آهن، گهرن ۾ اچڻ کان به منع ڪونه ڪن.

هندو نائي، اڇوتن جي سنوارت ڪونه ڪن، هندو ڌوٻي اڇوتن جا ڪپڙا ڪونه ڌوئين، مسلمان حجم حجامت به ڪن، ۽ مسلمان ڌوٻي ڪپڙا به ڌوئين. هندو جيتوڻيڪ اڇوڪين سياسي چالاڪين جي ڪري اڇوتن کي هندو ليکين ٿا، پر ساڻن ورتاءُ جانورن جهڙو ڪن ٿا. اڇوت هندو ڪونه آهن، هو هڪ جدا فرقو آهن. پاڪستان سرڪار سنه ١٩٥١ع جي آدمشماري ۾ اڇوتن کي جدا شمار ڪيو آهي: ڪين سياسي حق به جدا ملڻ گهرجن، جنهن ۾ ئي اڇوتن جو فائدو آهي.

باب پندرهون

ٿرپارڪر جي معاشي حالت

ٿر جو ملڪ واريا سو، ڪٿي سنئين زمين، ته ڪٿي ڏڙا ۽ ڀٽون، جن تي چڙهڻ سان پير پوئتي وڃن. سياري جو واري جلد ٿريو پوي، جنهنڪري سردي جام، ته اونهاري جو وري سج جي تپت ڪري آب هوا گرم. ويتر جو انهيءَ موسم ۾ ڏکڻ الهندي جي هوا زور سان لڳي، جنهن سان گڏ وري واريءَ جو طوفان اهڙو اٿي، جو گهر کان ٻاهر نڪرڻ ئي مشڪل. ڪڏهين ڪڏهين وري اهڙي ڪوسي هوا (لوءَ) لڳي جو بدن ئي ساڙيو ڇڏي.

ٿر جي آباديءَ ۽ سرسبزيءَ جو مدار برسات تي؛ سو اونهاري جو جهنگ ۾ سواءِ وڻن ٽڻن جي گاهه ۽ ننڍا ٻوٽا سي سڪل. مينهن به ڪڏهين گهڻو وسي ڪڏهين ٿورو، ته ڪڏهين اصل ڪونه پوي ملڪ ۾ نڪا ندي نڪا نئن، نڪو ڦاٽ نڪو واهه. ڀٽن تي، ڪونيٽ جام ۽ پيا وڻ ٻائوري، موراڙي، ڪبڙيون؛ ۽ ڏهرن ۾ وري ڪنڊي ۽ ٻير جام. ٻاگهن ۾ وري ڦوڳ ۽ ٻوهه اڪيچار؛ ڪٿي آڪ ۽ ٿوهر به ٿين. جي وسڪارو پلو، ته پوءِ ڀٽن تي ۽ ڏهرن ۾ گاهه جام، زمين تي چڻ ته سائو غاليچو وڇايو پيو آهي. انهيءَ وقت ٿر، ڪشمير جون سڪون پيو لاهي. ٿر ۾ به اهي نظارا موجود

آهن، جي ماڻهو تڪليفون ڏئي، خرچ ڪري، دور دراز پنڌ جهاڳي، وڃي پسندا آهن. ڪٿي ڪٿي پٽون چڙهڻ لاءِ سوکيون، جتان رستا به آهن؛ مال ۽ ماڻهو سولائيءَ سان چڙهيو وڃن. ڪٿي ڪٿي اهڙيون اهکيون ۽ اپ ڪپريون، جو چڙهڻ ئي محال. ڪٿي وري ڀُڪرون اهڙيون ڪڙن واريون، سنجهن ڏرڙ ۽ ڏار پيل، جتي مال جو ڍهڻ ئي مشڪل. گهاٽا ٻيلا يا جهاڙي هتي ڪانهي. نڪو ڪو زيان ڪار جهنگلي جانور آهن.

پاڻيءَ جي ملڪ ۾ اڻاٺ: وسڪاري جو نوين ۽ تراين ۾ تورو وقت پاڻي هجي؛ سيارو اونهارو صفا سوڪ. پٽن جي پير ۾ ۽ ڪٿي ڏهرن ۾ ننڍا ننڍا گهوڙا آهن، ته ڪٿي ڏڙن تي به گهرڙا. هيٺانهين تي پاڻيءَ لاءِ کوهه کوٽيل آهن؛ ڪٿي اونها، ڪٿي تانگها. ڪن ڳوٺن جا ماڻهو وري پاڻي ٻين ڳوٺن مان کوهه ٻن ٽن آڻين. ٻهراڙين ۾ پاڻيءَ جي سخت تڪليف: شهرن وانگر پيهائي ڪي پاڻي ملڻ جو بندوبست ڪونهي، سڀڪو پنهنجو سنتو ۽ تيڻ ڪري، پنهنجي مال جي پاڻيءَ جو بندوبست پاڻ ڪري؛ نه ته ڪنهن سان سٿو ڪري. مٺو پاڻي ورلي - ڪٿي ٻاڙو، ڪٿي کارو؛ جو پيئڻ ته دست هليا وڃن؛ ۽ اونهاري جو ته پکي پيا مرن. وسڪاري جو سيني جون اکيون آپ ۾: ڪٿان کارو ڪڪر ڏسندا ته بهار پيا ٿيندا.

زمين آهي وارياسي، پر ڪٿي ڪٿي ڏهرن ۾ ڪجهه سخت، جتي باراني پوک پلي ٿئي. ماڻهو هنر ڪونه ڄاڻن: جنهنڪري ٿر جو ڪچو مال ٻاهر وڃي. علم ۾ ٿر پوئتي پيل آهي؛ هاڻي البت مدارو ٿيندو وڃي ٿو. مکيه ڌنڌو، پوک ۽ مال چارڻ. وسڪاري جو گاهه گڏ ڪري ڪالر ۽ ڏن ٺاهي رکن، جو اونهاري جو ڏڪار جي وقت مال لاءِ ڪم

اچي، ملڪ ۾ پيدائش گهٽ، تہ آدم بہ گهٽ. شهري ماڻهو علم پڙهن، واپار ڪن، ۽ سنجهانئن ڪي نوڪرين ۾ لڳل آهن، باقي ٻهراڙين ۾ ماڻهو وسڪاري ڪان پوءِ، جن وٽ مال نہ آهي، سي گهڻي ڀاڱي واندو وقت ڪاٽين.

ٿر واريا سو ملڪ آهي، ۽ پارڪر جابلو. ڏکڻ اولهہ ۾ وڏيون ڀٽون آهن، جي ٿورو ٿورو گهٽبيون وڃن، تان جو اتر اوڀر ۾ ڪائڙ ۽ بوئنٽ ۾ ننڍيون وڃي ٿين. واري تپي بہ جلد تہ ٺري بہ جلد، تنهنڪري اونهاري ۾ گرمي ٿئي، ۽ ڏکڻ اولهہ جي سخت هوا لڳڻ ڪري، ان سان گڏ واري بہ اڏامندي آهي- جنهن سان ماڻهن جو منهن، اکيون ۽ بدن ۽ ڪپڙا پرجي پوندا آهن. ۽ ان هوا ۾ تپت جهجهي هوندي آهي، جنهن کي ”لڪ“ چئبو آهي، جنهن جي رفتار ڪلاڪ ۾ ٤٠ ميلن تائين آهي.

سياري ۾ سردي گهڻي، ۽ هوا ٿڌي ٿيندي آهي. خاص ڪري ڊسمبر ۽ جنوري ۾ سخت سيءُ پون: انهن وچين چاليهن ڏينهن کي ”چاليهو“ چون. چاليهو لٿو تہ سيءُ گهٽجڻ لڳندا. ٿر کي ويجهو ڪو سمنڊ ڪونہ آهي. ملڪ ۾ نڪا نـدي نڪا نئن، نڪو ڍنڍ وغيره، جو آب هوا ۾ ڪا خاص تبديلي آڻي، تنهن هوندي بہ مهراڻي جي آبهوا، پاڻي ۽ سائي ملڪ سنڌ سان لاڳيتو هئڻ ڪري، البت ٻين ڀاڱن کان وڌندڙ آهي.

برسات

ٿر ۾ برسات ١٥ جون ۽ ان کان پوءِ شروع ٿيندي آهي. اٽڪل ٣ مهنا ١٥ سيپٽمبر تائين برسات جا ليکا آهن، ڪڏهين اڳ ۾ بہ برسات پوي. ٿر واريا۔و ۽ پارڪر جابلو، سڄي ملڪ ۾ ڪابہ ڍنڍ يـا واهہ ڪونہ آهي. جنهنڪري،

آباديءَ جو مدار برسات تي آهي. ”وٺو تہ ٿـر، نہ تہ بر.“ برسات پوڻ وقت ٿر سر سبز، سائو ۽ آباد ٿيندو آهي؛ گاهہ پاڻي جام. ناري مان بہ ڪيترو مال چاري لاءِ ٿـر ۾ ايندو آهي. ڪنهن سال گهٽ برسات پوندي آهي، تہ ملڪ ۾ ڏڪار پوندو آهي. پوءِ مال تہ مريو وڃي، پر ماڻهن کي بہ اناج ڪونہ ملي، ۽ تڪليف هيٺ اچيو وڃن.

ٿر، ڪير مڪڻ ۽ نج گيهہ ڪان مشهور آهي، - تنهن جي بہ آپت گهٽ ٿئي. مال ۽ ماڻهن جو مدار برسات تي آهي. برسات بہ ڪڏهين پوي تہ ڪڏهين پوي ئي ڪونہ. سو بہ سڄي ٿر ۾ نہ - ڪنهن ٽڪر ۾ مينهن گهڻو پوي، ڪٿي گهٽ، تہ ڪٿي اصل ڪونہ پوي. اڪثر پارڪر ۾ گهڻي برسات پوندي آهي. سراسري برسات، آبادي لاءِ منداڻتي، ٩-١٠ انچ ڪافي آهي. گهڻي برسات بہ نقصان جو ڪارڻ آهي. شروعات ۾ گهڻي برسات ۽ جهڙ ٿئي، تہ چوپايو مال مريو وڃي؛ بيٺل فصل تي پوي، تہ آبادي ناس ٿيو وڃي؛ ۽ جي بلڪل گهٽ پوي تہ فصل ڪونہ ٿئي ۽ نڪو مال لاءِ گاهہ ٿئي.

برسات گهڻو ڪري آتر ڪان ايندي آهي. ڪڏهين ڪڏهين اولهہ ڪان بہ اچي، جنهن کي ”لاڙي مينهن“ چون؛ چوتہ الهندي پاسي ڪان لاڙ جو علائقو آهي. ١٨٩٩ع جي ڏڪار وقت تمام گهٽ برسات پيئي هئي. ان سال زبردست ڏڪار پيو هو- جنهن جون اڄ تائين ماڻهو ڳالهيون ڪندا آهن. ان وقت امرڪوٽ ۾ ٦ سينٽ برسات پيئي هئي. سنہ ١٩٠٣ع ۾، امرڪوٽ ۾، ٩٫٢٥ انچ ۽ ١٣٫١٧ انچن جي وچ برسات پيئي هئي. ١٩١٣ع ۾ ٣٦-٢٦ انچ برسات پيئي هئي. سال ١٩٢٧ع ۽ ١٩٢٩ع ۾ زبردست برسات پيئي هئي، جنهن ۾ ڪيترو چوپايو مال مري ويو هو ۽ جايون ڍهي پٽيون هيون.

پوک

ٿر ۾ پوک جو مدار برسات تي آهي. ڏيپلي تعلقي جي ڏکڻ - اوڀهه ۾ سکر بئريج واهه جي شاخ، نئون ڪوٽ برانچ تي ٿورو ٽڪر آباد ٿئي ٿو. جتي ڪپهه ۽ ڪڻڪ ٿئي ٿي. مکيه ٻه فصل ٿين ٿا:

١- خريف يا ڪتي- هي فصل، جون جولاءِ ۾ پوکجي ۽ آڪٽوبر - نومبر ۾ لهي. هن ۾ جوئر، ٻاجهري، تر، مگ، گوار، ڪوڙا، وليون، هنداڻا، گدريون ۽ چيڙ ٿين. اهو فصل سڄي ٿر ۽ پارڪر ۾ ٿئي.

٢- ربيع يا چيٽ - آڪٽوبر - نومبر ۾ پوکجي ۽ مارچ اپريل ۾ لهي. هن ۾ ڪڻڪ، جوَ ۽ چاڻيو پوکجي. اهو فصل ننگرپارڪر تعلقي، ڏيپلي تعلقي جي ڪجهه ٽڪرن، ۽ ڪڌهين سامروٽي جي ڪن پلين ٻنين ۾ ٿئي؛ سڄي ٿر ۾ عام ڪونه ٿئي. وٽ ۾ به ڪڻڪ سٺي ٿئي.

٣- آڌائون - فيبروري ۾ پوکين، جون ۾ لهي. هن ۾ وليون پوکيون آهن. اهو فصل گهڻو ڪونه ٿئي، ڪٿي ڪٿي ٿوري انداز ۾ ٿئي. ڪن پلين ٻنين کي کيڙ ڏيئي يڪي ڇڏيندا آهن، پوءِ جوئر پوکيندا آهن، جا بنا برسات جي ٿيندي آهي. وٽ ۽ سامروٽي ۾ بصر پوکيندا آهن، جو سٺو ٿيندو آهي. مٺي، اسلام ڪوٽ، چيلهار، چاچرو، ڏيپلو ۽ ننگرپارڪر جي ڪن ڳوٺن ۾ کوهن جي پاڻيءَ تي پالڪ، سوئا، ميٿري، موري، واڱڻ ۽ پينڊيون پوکيندا آهن.

ننگرپارڪر تعلقي جي ڪاسبي ڳوٺ ۾، سيٺ پونجي جو هڪ باغ آهي، جنهن ۾ انب، ليما، وغيره ٿيندا آهن، پر ٿوري انداز ۾ - پيو ٿر ۾ ڪٿي به باغ ڪونه آهي.

عمرڪوٽ جي پرسان، ناري ۾، واهن جي پاڻيءَ تي

هر هڪ قسم جو فصل ۽ ڄانور ٿيندا آهن. عمرڪوٽ ۾ باغ جام آهن، جتي انب، ليما، ڪيلا، ڏاڙهون، ڪجي، زيتون، توت، پير، چمون، ڊاک ۽ صوف ٿين ۽ هر ڪنهن قسم جون ڀاڄيون جهڙوڪ ٽماٽا، واڱڻ، گوبيون، پالڪ، سوئا، ميٿي، ڏاٽا وغيره جام ٿين.

ٿر جا کوهه

ٿر ۾ ندي، نئن، واهه يا ڦاٽ ڪونه آهي. ٽلائن ۾ به فقط برساتي موسم ۾ مينهن جو پاڻي ڪجهه وقت هوندو آهي ۽ سو به ڪن خاص ٽلائن ۾. ماڻهو پنهنجي، توڙي مال جي پيئڻ لاءِ کوهه جو پاڻي ڪتب آڻين. کوهه به ڪٿي تانگها ته ڪٿي اونها، ڪٿي پاڻي کارو ڪٿي ٻاڙو، ڪٿي ڪسارو ڪٿي مٺو، هاضمي دار ته ڪٿي وري اهڙو جو پيئڻ مان دست ٿيو پون. ڪن هنڌن، ساڳئي کوهه ۾ ٻن نمونن جو پاڻي ٿئي. انهن ۾ مٿان واڻي ۾ برساتي پاڻي اچي، ۽ هيٺان پاتال مان وري کارو پاڻي اچي. کارو پاڻي ڳري هئڻ سببان تر وڃي، ۽ مٺو پاڻي هلڪي هئڻ سبب مٿي بيهي. جنهنڪري، مٿان ٨-١٠ کوس پاڻي ڪڍبو ته مٺو نڪرندو، ۽ پوءِ وري کارو نڪرندو آهي. ڏيپلي ۽ مٺي تعلقن ۾، جتي ٿر ۽ رڻ دنگ ڪيو آهي، ان پاڻي کي "وٽ" چوندا آهن. الي پاڻي تمام تانگهو آهي. ڏيپلي تعلقي ۾ 'گوڏان گڙي' ۽ 'ڪُتاني' ڳوٺن ۾ ته ايڏا کوهه آهن، جو ڪُتو به پاڻي پي سگهي ۽ جنهنڪري ڳوٺ تي نالو پيو ڪُتاني، - ۽ وهٽ گوڏا کوڙي پي سگهي، جنهنڪري ڳوٺ تي نالو پيو گوڏان گڙي.

ڏيپلي ۾ نن پٽن تي پاڻي آهي. پٽن ۾ سراسري پنج فوٽ ليکيا آهن. سامروٽي سڄي ۾ پنجن پٽن اندر پاڻي

آهي، پاوڪر ۾ ١٠ ۽ ١٥ پُرهن اندر، ڪنڀي ۾ ١٨ کان ٣٥ پُرهن اندر، ڏاٽ ۾ ٣٠ پُرهن اندر. پر ڪن هنڌ کوهه ٦٠ پُرهه به اونها آهن، جهڙوڪ ڇيلهار جي پرمان ڳوٺ ڪوڙيي ۾ ٦٠ پرهه کوهه آهي. مهراڻي ۾ پاڻي تانگهو آهي، يعني ٣ کان ١٠ پُرهن اندر ۽ ونگي ۾ به ١٠–١٢ پُرهن اندر پاڻي نڪري ٿو. کاڻڙ ۾ کوهه ڪونه آهن، پر اتي ويرا يا ويتريون آهن، جن کي ”پار“ چئبو آهي. اتي ڳوٺن جي نالن پٺيان ”پار“ لفظ هوندو آهي، ۽ جيڪو ماڻهو اهو ”پار“ کٽندو يا کٽائيندو آهي، ان جي نالي پٺيان سڏبو آهي، جيئن ته جيسي جو پار، ڪيمي جو پار، ۽ قبولي جو پار، وغيره. اهي پار ٨ کان ١٥ پُرهن اندر اونها ٿين، ۽ انهن جو پاڻي مٺو ٿئي، جهڙوڪر برسات جو پٽر پاڻي، پر کوهه اتي تمام اونها ٿين. گڏڙي ۾ کوهه ٦٠ پرهه اونها آهن. وڏن ڳوٺن ۾ پاڻي هيٺئين موجب اونهو آهي: ڏيپلو – ٽي پُرهه، مٺو پاڻي، مٺي ۽ اسلام ڪوٽ – ٢٠ پرهه، کي کوهه مٺا ۽ کي ٿورا کسارا ۽ ڇيلهار– ٣٥ پرهه، وٽندڙ ۽ هاضم پاڻي، ڪانٽيو- ٢٠ پرهه، کي تمام کارا ۽ کي وٽندڙ پاڻي، ڇاڇرو– ٢٠ پرهه، پيٽاڪ پاڻي ملوڪ ۽ ڪينسر– ويريون ١٥ پرهه، مٺو پاڻي، ننگرپاوڪر ۽ ويراواهه– ١٤ پرهه، پاڻي ذائقي وارو پر تندرستيءَ لاءِ خراب ۽ گڏڙو– ٦٠ پرهه، وٽندڙ پاڻي.

ٿر جي کوهن جي تانگهائيءَ جي اڀياس مان، هن نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو ته ڏکڻ پاسي ”وٽ“ ۾ پاڻي تمام تانگهو آهي. پوءِ جيئن اتر – اڀرندي ٿو وڃجي، تيئن پاڻي اونهو ٿيندو وڃي، تان جو گڏڙي ۾ ٦٠ پرهه اونهو آهي – جاگرافي دانن جو اهو رايو درست آهي، ته ٿر اصل سمنڊ هيٺ هو، پوءِ پاڻي آهستي آهستي ڏکڻ طرف هٽندو ويو. ان مان سمجهجي ٿو ته ٿر جي اتر واري زمين مٿاهين آهي، ۽ ڏکڻ

واري هيٺاهين، جڻ تہ زمين جي هڪڙي قسم جي ڏاڪڻ آهي، جنهن جو مٿيون پاسو اتر ۽ هيٺيون پاسو ڏکڻ ڏي آهي. اتر ڏي وڃڻ سان جڻ تہ ڏاڪڻ تي مٿي پيو چڙهجي، ۽ ڏکڻ ڏي وڃڻ سان جڻ تہ هيٺ پيو لهجي. کوهہ مان پاڻي ڪڍڻ لاءِ وڱيل چمڙي جو ڪوس، ۽ مينهن، اٺ يا ڍڳيءَ جي بنا وڱيل چمڙي جي ورت ڪم آڻبي آهي. اٺ، ڍڳا ۽ گڏهہ پاڻي ڇڪي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ ڪم آڻبا آهن.

جانور

ٿر ۾ ٻيلا يا گهاٽو جهنگ ڪونہ آهي، جنهنڪري اتي گهڻا جهنگلي يا خوفناڪ جانور ڪونہ ٿين. گهرو جانور هيٺيان آهن، جن جي وڌيڪ بيان ڪرڻ جي ضرورت نہ آهي.

گهرو جانور: اٺ گهوڙو، مينهن، ڳئون، رڍ، ٻڪري، گڏهہ، ڪتا ۽ ٻلا. مينهن ۽ گهوڙا ٿر ۾ گهٽ آهن. اٺ کي "مُڪيءَ جو پيڙو" چوندا آهن. مينهون، ڳئون، رڍون ۽ ٻڪريون کير ڏيندڙ آهن.

جهنگلي جانور: هرڻ، سهو، گدڙ، لوڪڙ يا لومڙ، جهنگلي ٻلو، سهو ۽ ڇاهو وغيره- هرڻ ۽ سهي جو شڪار ڪبو آهي. سهڙ ٿر ۾ عام نہ آهي.

جيت

جيتن جا ڪيترائي قسم آهن، جيئن تہ

زمين تي سرندڙ زهري جيت: واسينگ، ڪارو نانگ (ڦڻ سان)، ڪونياريو نانگ، گورهيرو نانگ، گنڊو، تنگ، لنڊي، کپر، هڻ ڪڻ، پڻ ۽ ٻوڪهي وغيره، اوڙ، ڪوواڙ ۽ کهوڙيل بہ ٿين. انهن سيني کي پير ڪونہ ٿين.

پيرن وارا زهري جيت: وڇون ۽ سؤپيري وغيره.

اڏامندڙ زهري جيت: ڏينيو، ماکيءَ جي مک ۽ مچر.

انهن کي کنب ٿيندا آهن، جن جي وسيلي اڏامندا آهن.
عام جيت ٻن قسمن جا آهن، اهي زهري نه آهن.
۱- ٻيرن وارا: چندڻ ڳوهه، عام ڳوهه، نورينڙو، نوں سانڊو، ڪاڪينڊو (سائو، ڳاڙهو ۽ اڇو)، ڪنو، ڪرڙي، ڏيڏر، ڪوينڙو، گيلڙ، ڏيڏو، ماڪوڙي، اڏوهي، تڏيون، ننڍڙ، منگهڻ، گينگا، اڪسڪڙ، ڪاڪرا ۽ ٻيا به ڪيئين نمونن جا جيت ٿين ٿا.
۲- اڏامندڙ جيت: عام مکيون، پنهوريون، ڪڙڪيتا، ڀمرا، گهرتيڙي ۽ ٻيا به ڪيترن قسمن جا جيت ٿيندا آهن.

وڻ

ٿر ۾ هيٺيان وڻ ٿيندا آهن:
ڪنڊي، ڪونيٽ، ٻير (سنڌي ۽ ولائتي)، ڪٻر، (ڪارا ۽ مٺا)، ڄاريون، جهنگلي ۽ آڪ ٻير، نم، سرنگهو، ووهيڙو، ليار، ڪرڙ ۽ لئي وغيره، جي وڏا وڻ ٿين. ٻيا ننڍا وڻ هنن قسمن جا ٿيندا آهن: اڪ، ٿوهر، گهانگهيٽي (جنهن کي ڳاڳي چون)، اوٺي، گگراٺ، ٻائوري، ٻوهه، موراڙي، ڪانڪهه، ڦوڳ، ڇموئي، هيرڻ، ڏاتور، آنسوندرو، لورو ۽ ٻيا به ڪيترن قسمن جا ننڍا وڻ ٿيندا آهن.

گاهه ۽ ٻوٽا

ٻُرٽ، مُرٽ، سيڻ، گهاسو، گنڊير، ڪوري، ڏامڻ، ڏڀ، لمپ، مُڏيري، مليرميندي، ڪريوڪڙ، سانوڙو، آبت ڪنڊي، پٽ ڪنڊي، ڏوڏيلي، ويڪر، پنگري، مريڙو، ٻکرو، لٺُر، ڪاني، سونيلي، جهل، پاتيلي، ڪرنگهه، سانئو، انڪرو، ايريال (جنهن کي پٽ ڪنارچون)، کيرَپ، مڻ، پاڻي جا ٻانيٺا، لاٺيون، لنب، وينجهل، جوگيڙو، ويسوني، ڪيرول مانڌاٽ، مڪني، ڏاچوڙ، موگر، هرڻ چپڙي، جهرڪلي کيٽ، ڇيهو، ڪومان،

ٻرو، کبمول، گهرَسڻ، ۽ ٻيا انيڪ نمونن جا ٻوٽا اپرندا آهن.

وليون

هنداڻا، گدريون، متيرا، چيڙ، گدوا، ميها، ڪريلا، گولاڙا، توهه وغيره، اهي ميوي دار آهن.

جهنگلي وليون: انڪرو، ڪان ڪوڏي، ڪتيال، منڍيري، ڪورڙ، ٻڪڙو يا ٽڪنڊي، پيسوڙيال، اڦر، گهوڙاول، هزارداني، ٻگڙاول، تورول، نانگرول، گٺ ويل، پٽ تريا، سينهال وغيره.

پکي

گهرُو پکي: موں، ڪڪڙ ۽ تتر. اهي ماڻهو پاليندا آهن. پاريهر ۽ جهرڪيون جهنگ ۾ ڪونه رهن، اهي گهرن ۾ رهن، مگر ماڻهو پاليندا ڪونه آهن.

جهنگلي پکي: گجهه، سرڻ، باز، شڪرو، هورهيو، ٻاٻهيو، تاڙو، ليلي، هڙيو، بلبل، تتر، پيڙ، ٻوڙي، ٽيٽيهر، ڊولر، مالهاوي، ڪانءُ، ڪاري جڙي، ڳاڙهو ڳيرو، اڇو ڳيرو، گهگهه (چپرو)، پيرب، چپ، ڪاٽيرو، ڪبر، ڊوڏو، چمڙو، هُدهُد، سوناريو، ڪارڪنڇي، تلور، گوئڙ ۽ سگري وغيره. سگري پکي، پنهنجو آکيرو ٻين مان اهڙيءَ طرح ڪاريگريءَ سان ٺهيل ٺاهيندو آهي، جو عاليشان گهر وانگر معلوم ٿيندو آهي: وڻ جي ٽاريءَ ۾ تورو قابو ڪري ڇڏيندو آهي، باقي پينگهي وانگر پيو لٽڪندو آهي.

گذران جا وسيلا

ٿر ۾ ڪو به وڏو ڪارخانو ڪونه آهي. شهري ماڻهو پار ڪن، ڪي نوڪريون. غريبن جو گذر آهي مزوري، مٽيءَ مان جايون ٺاهڻ، ڪاٺيون ۽ گاهه جهنگ مان آڻي شهرن ۾ وڪڻڻ. ڪي ٻاڳيا اُٺن تي چاڙهيڪي ۽ بار برداريءَ جو ڀاڙو ڪن. ڀهراڙين جا ماڻهو وسڪاري ۾ پوک جو ڪم ڪن، سياري اونهاري مال چارين. سال ۾ ٻه دفعا وڏيون ڪترين،

۽ هڪ دفعو ٻڪريون، آٽ جي ملس ۾ ڪترين. ان ۽ ڏاس
چڱي اگهه وڪڻن. اچيءَ ان ڪان ڪاري ان وڏي اگهه
وڪامي، جنهن مان جهجهو اپراسو ٿئي. ٻڪر ۽ گهيٽا سوداگرن
کي وڪڻن، جنهن لاءِ گنبول ۽ واچڙ واپاري سدائين پيا گهمن،
جي ميرپورخاص، حيدرآباد ۽ ڪراچي ڏي ڪاهي وڃن. بعضي
ٿريا پاڻ ۾ مال سودي، وڏن شهرن ۾ وڪڻيو اچن. اڳي ٿر
جا ڪيترا هندو مسلمان، ڏڳا ڪاهي گجرات ويندا هئا، جتي
اوڏر تي پيئي ٽيئو اگهه ڏيئي ايندا هئا، پوءِ سال ٻه سال
ٽئون مال ڪاهي ويندا هئا، ۽ اڳيان رهيل پئسا ٻه اگاڙي
ايندا هئا. مکڻ ۽ کير وڪڻڻ کي عيب سمجهن، شهرن ۾
البت رواج آهي. ٿر جو گهه مشهور آهي، جو چڱي انداز ۾
ٻاهر وڃي. گڏون جو چمڙو، ورن ۽ ٻڪرين جون کلون ۽ هڏا
ٻاهر وڃن.

شهري ڪيراڙ وياج تي ڏوڪڙ اڌارا ڏين - هڪ دفعي
ڪنهن ونانڻ چار پئسا اڌارا ورتا، ته چڻ اڙيو، پيٽا چوٽا
ڪريو، غريب جو وت ست چوسيو وڃن. مسلمان وياج ڪونه
وٺن، جو سندن مذهب موجب حرام آهي. مسلمان چيلن، انن
۽ ڏڳن جو واپار ڪن. مينگهواڙ چمڙو رڱي ان مان جتيون،
پکالون، مانداريون ۽ نتون ٺاهين. مانداريون ٻڪريءَ ۽ هرڻ
جي کل مان جڙن، ۽ نتون رڍ جي کل مان. هرڻ جون
کلون مصالحي سان رڱين، جن تي وار بيٺل هوندا آهن،
جنهنڪري نرم ٽينديون آهن، جن کي 'مرگهه چال' سڏين.
ان مان نتون، نماز پڙهڻ لاءِ مُصلا ۽ کٽن تي وڇائڻ لاءِ
چادرون ٺاهين. ان- مان کٿا، ڪمريون ۽ لويون جوڙين. ٿري
ڪمريون مشهور آهن، جي ٻاهر وڏي قيمت تي وڪامن.

پيل ٻڪرين جي ڏاس مان پوريون ۽ ٻورا، کرڙيون
۽ خرزينون تيار ڪن ۽ کلن ۽ هڏن جو واپار ڪن. سونهڻ،

آئن لاءِ پاکڙا ۽ گهوڙن لاءِ هنا ناهين، جن تي لوهه ۽ پتل جو عمدو ڪم ڪن. ٿري پاکڙا ۽ هنا سٺا ٺين. سنڌ جا زميندار شوق پئي ٺهرائين. ڪنون ۽ پيو ڪاٺ جو ڪم ڪن. روهيڙي جون ڪنون وڏيڪ سٺيون ٺين. ٿري عورتون گهرو ڪم، پاڻي پرڻ، رڌڻ پچائڻ، ڪپڙو لٽو سبڻ، ۽ پرت جو ڪم ڪن، ۽ مردن جون به مددگار آهن؛ مال کي پاڻي پياوڻ ۽ کيتيءَ جي ڪم ۾ مدد ڪن. شهري ٿري عورتون، گهرڻ ۾ پرت جو ڪم (ريشم ۽ سٽ سان) ڪن. ان مان مقلر ۽ سٺيمر ناهين. آو تي وهاڻن جون ڇهون ۽ هنڌ جون چادرون ناهين. آئن ۽ گهوڙن لاءِ جهلون ناهين. ڀرارڙيءَ جون عورتون انٽ تي آن ڪتين؛ جنهن مان کٿا ۽ ڪمريون نهن. برهمڻ اڪثر آٽ پلاٽين؛ واپارين جو مال شهرن مان سنڌ ڏي کٿيو وڃن ۽ اتان وري واپاري سامان آڻين.

ٿر ۾ سيني کي آباديءَ لاءِ گهڻو ڪري پنهنجي زمين آهي. جي ڪنهن وٽ نه هوندي، ته پئي کان بني پتي تي يا اڌاري وٺي آباد ڪندو آهي. ٿر ۾ پيدائش جا ذريعا گهٽ آهن، تنهنڪري ماڻهن جون گهرجون به گهٽ؛ سادگيءَ ۽ صرفي سان وقت گذر ڪن. ٿر ۾ ڏڪار اڪثر پوندا آهن، ان وقت غريب ماڻهو سي ٻارين ٻچين، يا ڪي چڙها، ناري ڏي نڪري وڃن، جتي وڃي مزوري يا لاپارو ڪري پيٽ پالين. پيل گهڻو ڪري سدائين، ڏڪار هجي تـوڙي سڪار، هولي ڪري، ناري ڏي نڪري وڃن؛ وري مينهن جي موسم ۾ چنبڙ پوڻ تي موٽي ساڳ اچن، ۽ اچي پني ڪن.

ڪاڏو

ٿري ماڻهن جو ڪاڏو آهي سادو. ٻاجهريءَ تي سيني جي جياپي جو مدار آهي. شهرن ۾ شاهوڪار، واپاري ۽ ڪامورا

ڀاونيءَ وارا، ۽ ڀهراڙيءَ ۾ ڪي پچنديءَ وارا، ڪڻڪ ۽ چانور به ڪم آڻين، جي نساري ۽ سنڌ مان اچن. باقي غريب طبقو ٻئي ويلا ٻاجهريءَ جون مانيون؛ اجا به آن جي اٽاٽ جي سمي، هڪ ويلو رب به ڪن ته ڪي ٻئي ويلا به. بعضي اهڙي وقت به ٿي ڏينهن لنگهي به وڃن، ته به منهن ۾ سرها سنوار؛ جو ته تڪليفن جا هميشه هيراڪ آهن. ڏڪار جو ڏپ سدائين ٻيلو ٿي آهي، جنهنڪري سُڪار ۾ اَن گڏ ڪري رکن، ۽ پڻ ڪفايت سان واپرائين. سيڪو ٻاجهريءَ جي ماني، لسيءَ جي لپ مان کائي، آسودو ويٺو آهي: سيٺي وٽ پنهنجي لسي کٽان آئي! ٻئي گهر مان وٺي ايندا، انهيءَ ڪي عيب ڪونه سمجهن. "جهڻ" ۾ ڪا اهڙي حڪمت آهي، جو بک گهٽ لڳائيءَ؛ ڳهر جي ڪري ماڻهو شام ٽائين آسودو. شام جو کير پيئڻ جو رواج اصل ڪونهي: ڍاڳين وٽ کير جا مٽ پيريا پيا هوندا ته به ڪائين ڪونه. صبح جو ڀار ۽ ڀاڻ ڏونرو سو البت کائين، پر کير کي ويجهو ڪونه وڃن. ٻين چئن ڏينهن جو مکڻ گڏ ڪري، ڀڳهاري، 'وسناڻ' ٺاهي ڪائين، ۽ گيهه جدا ڪن. شهرن ۾ ڪامائي آهن، پر ڀهراڙين ۾ اصل ڪونهن. اتي اڪثر ڪڏهين ڇيلو پائين، جنهن کي 'ماهودي' چون. برهمڻ ۽ ڪراڙن کان سواءِ ٻيا سڀ هندو ۽ مسلمان گوشت کائين. ڪڏهين ڪڏهين بندوق سان هرڻ جو شڪار ڪن، جي ٿر ۾ عام ٿين ٿا. هرڻ جي گوشت جو گندلو پچائين، جو تمام لذيذ ٿيندو آهي. چاڪن: هڪ مٽيءَ جو چار فوٽ کن گول ڪونو ٺهرائي، زمين ۾ کڏ کوٽي پورين، منهن آگهاڙو رکن. پوءِ ڪونيٽ جون ڪاٺيون ساڙي، انهن جا سڄر ٽانڊا وٺي ان جي تري ۾ رکن، جن مٿان ديگڙو پاڻيءَ سان ڀري رکن. پوءِ گوشت جا وڏا ٽڪر ڪري، ڇتهڪ ڏيئي، لوڻ مرچ ۽ ڏاٽا وغيره مصالحن سان ڀري ڪائين جي

ميخن ۾ وجهي، ميخ جي نوڪ ديگڙي ۾ وجهن، باقي مٿيان
ڇيھہ، ڪوني ۾ چوڏاري پڪيڙي ڇڏين، مٿان ڍڪي ڇڏين.
ٻارهن ڪلاڪن بعد ڪڍن تہ گوشت پچيو پوي. سنڌن هاضمو
اهڙو سنو آهي جو جيڪي کائين سو هضم.

برساتي موسم ۾، هاري ماٺهو، ڳوٺڙا ڇڏي هرڪو
پنهنجي ٻنيءَ تي وانڍ ڪري وڃي وهي. ڏڙن تي چونرا ٺاهين؛
۽ سهڻ لاءِ، چار ڪاٺيءَ جون ٽوٽيون کوڙي، جن تي
سنهيون ڪاٺيون رکي، مٿان گاھہ وجهن، تہ ڪکرو ٺيو پوي؛
انهن کي چون پيهو يا ڏينچي. ٻنيءَ مان ميها، چيڙ، گوار
جون ڦريون ۽ چانهن جي ٻاڄي ھٿي آٽي تيار ڪن، ۽ ماني
سان کائين، مٿان لسيءَ جو وٽو چاڙهي ڇڏين. رات جو جهنگ
۾ ڏسبو تہ ڏڙي ڏڙي تي ڏياٽي ٻيٺي ڏسبي، جيئن آسمان
۾ ٽڙيل تارا. وسڪاري ۾ مانئي ٻاڄي اڪين ڏسن. سياري
اونهاري ٻهراڙيءَ وارا مانيءَ ٻاڄيءَ لاءِ سيڪن: سچ پچ تہ ڪين
مڏئي ڪونہ ٿئي. وسڪاري جو، ميها ۽ چيڙ ہوني ۽ گوار
جون ڪچڙيون ڦريون پٽي سڪائين، جا سياري اونهاري رڌي
ٻاڄي ڪن. تازا چيڙ آلا آيا ڪپي، سنهو لوڻ ڏيئي سڪائين،
جن کي 'ڪچريون' چون. شاهوڪار ۽ پھنديءَ وارا، اهي
سڪل ڪچريون گيھہ ۾ تري، چانورن سان کائين. ڪيتريون
ڪچريون سال بسال ٿر کان ٻاهر وڪري لاءِ وينديون آهن.

ٻنيءَ ۾ گدريون ۽ هنداڻا جام پوکين - برساتيون پون
تہ چيڙيون ۽ هنداڻا جام ٿين، جي ننڍا وڏا کائي پيٽ پرين.
منجهند جو ماني بہ ڪونہ وٺين، يا ٿوري کائين. ٻنيءَ ۾
گدرا ۽ هنداڻا جام ٿين، تہ گدرن جون ڦارون ڪري سڪائين،
جنهن کي چون 'لاچريون' يا 'ڪاچريون'، جي سياري اونهاري
کائين. هنداڻن جون ڪڙيون (ٻج) ڪڍي سڪائي رکن،
جي سياري جو لموٽي، دانگيءَ ۾ ٻاهہ تي سڪ ڏيئي پچي

ڪائين، ۽ بعضي ڪٿي مٿين سخت ڪل (ڪذا) ڪري، اندريون اڇو ڳپ پاٽيءَ ۾ وجهي نپوڙي اهو پاڻي ٻاجهريءَ يا ڄانورن ۾ وجهي پيٽ وڌين، ۽ ڪذا وري انٽي سان گڏي ماني پچائي کائين؛ ۽ ڄانهن جي پاڻيءَ کي باهه تي ڪاڙهي گهاٽو ڪري گڙ ٺاهين.

عورتون صبح جو سوير آسر جو اٿن - ٻهريائين گهر ۽ ويڙهي جو ڪچرو ٻهاري گڏ ڪري ٻاهر اڇلائين. جنڊ تي اٽو پيهن، پوءِ وانوٽو ولوڙين، ته ايتري ۾ سج به ايري، ته ماني ٽڪر پچائي ٻارن کي ڏين. مالدار، جي ساجهر مال ۾ وڃن، سي گهڻو ڪري واٽوڪي پڪل ماني، جا بچائي رکيل هوندي، سا لسيءَ سان کائي روانا ٿي ويندا، وري ١١-١٢ بجي، مال موٽائي آڻي وقت، تازي ماني مکڻ ۽ جهڻ سان کائين. جهڻ تمام ٿڌي آهي، جنهنڪري سڄو ڏينهن اڄ جي خشڪي گهٽ ڪندي آهي. تازي ويائل ڳئون يا ٻڪريءَ جو ”پيس“ ڏهي، ان ۾ بعضي ٿورو مٺاڻ (کنڊ يا گڙ) وجهي باهه تي رکن ته ڄميو پوي، جنهن کي ”ٿيڪلو“ چون. اهو شوق سان کائين، ۽ ٽڪر ٽڪر ڪري ويجهن گهرن ۾ ورهائي ڏين. ٻئي ڏينهن وري کير ڏهي باهه تي رکن ته اهڙو سخت ڪونه ڄمي، پر ڪجهه ڳوڙها ڪجهه نرم ٿيو پوي، جنهن کي ”ٻرڙهي“ چون: غريب ويچارا پيس ۽ ٻرڙهيءَ تي ويلا به ڪاٽيو وڃن.

ٿري ماڻهن جو ”ڏٿ“ تي گهڻو گذران. وسڪاري جو جهنگ ۾ 'پرٽ' هڪ قسم جو گاهه ٿيندو آهي، جنهن جي مٿان سنها سنها ڪنڊا ٿيندا آهن. اهو گاهه گوڏي جيڏو ٿيندو آهي ۽ جهنگ ۾ تمام گهاٽو ايرندو آهي. پچڻ وقت جهنگ مان پيادو هلڻ ٿي مشڪل آهي، جو پرٽ ڪپڙن کي چنبڙي پوندا آهن. ٿري عورتون ۽ مرد، ڪاريون ڪٺي ڪاهي

ٻوڻ جهنگ ۾ ٻير يا موراڙ جي ناري وڏي، هڪ ٻاسي جهلڻ لاءِ ڪانيءَ ۾ ٻڌن - ان کي چون جانفري. جانفريءَ سان پرٿ ٻهاري ڪاريءَ ۾ وجهن. اهڙيءَ طرح ڪاريءَ ۾ پرجڻ بعد هڪ هنڌ گڏ ڪري رکندا ويندا. گهڻو گڏ ڪري سڪائي ڪٽي، وائوري، داڻا جدا ڪري وٺن. پرٿ سٺيو ڌڻ آهي. سندس اٽو پچائڻ وقت اپوڳو، جنهنڪري ماني ڇوري ٿئي، پر ڪائڻ ۾ هرويرو خراب ڪانهي. 'مُرٽ' به هڪ قسم جو گاهه آهي، پر ان ۾ ڪنڊا ڪونه ٿين. ان جو ٻج به پرٿ وانگر گڏ ڪري صفا ڪن. اهو ڌڻ، پرٿ کان گهٽ آهي. غريب ماڻهو ٻاجهريءَ سان گڏ ڪائين ته ان جي آپيل اچيو وڃي. وسڪاري جو ٻاجهريءَ جا اڌ پڪا سنگ پٽي، ڪي ڪچا ۽ ڪي سيڪي، هٿ سان مهٽي داڻا صفا ڪري ڪائين، جن کي 'آيٺو' چون.

برسات پوڻ وقت شروع ۾ مرٽن، کٻڙين ۽ مورا ڙين ۾ 'پيپُون' ۽ 'ڪونڊير' جام ٿين. ڪونڊير اڇا، گول، ٻٽاٽي جهڙا، زمين اندر ٿين. مٺان لند نڪري، جنهن ۾ چار جهڙا پن ٿين. پپون ڪائڻ ۾ لذيذ آهن. صبح جي وقت کٽيون ۽ شام جي وقت منڙيون هونديون آهن. پپن جي ڀاڄي وٽندڙ ٿيندي آهي. پٽن جي ٻاسن تي گهانگهيٽي جا ننڍا ننڍا وڻ ٿين، جن ۾ 'گانگهيٽا' (گٻا گا) ٿين. برسات پوڻ بعد ڏهين چوٿين ڏينهن 'کنبيون' جام نڪرن، جن جي ڀاڄي ڪندا آهن. برساتي مند ختم ٿئي، ته سياري جي شروع ۾ جهنگلي ٻير جام ٿين. ٿري زالون، نينگريون ۽ ننڍا ٻار جهنگ ۾ وڃي لٺين سان ٻيرين کي سٽي ٻير چاٽي چونڊي اچن. ڪن ڪن ٻيرين جا ٻير تمام مٺا ٿيندا آهن. بهار جي موسم ۾، جڏهين واهوندا ورن، ته ڪيرڙن ۾ 'ٻسي' ٿئي، جا آٽي ڀاڄي ڪن ۽ ڪچا 'ڏوترا' آٽي رڌي ڪائين ۽ آچار ٺاهين، جو مهنو

۾ پيا ڪائيندا آهن. ڏونرن کي پچڻ بعد 'پڪا' چون، جي رنگ جا ڳاڙها ۽ کائڻ ۾ مٺا ٿيندا آهن. ٿوڳن ۾ ڦلي ٿئي، جنهن کي 'ٿوڳيسي' چون، اها آٽي پاڇيءَ ۾ وجهن ته کاڌ واري مزيدار پاچي ٿيو پوي، ۽ پاجهريءَ جي اٽي سان گڏي ماني پچائي کائين.

آڙهر جو کنڊين ۾ 'سگريون' ٿين. ماڻهو کچڙيون سگريون آٽي پاچي کن ۽ پاڻي، چانو ۾ سڪائي وکن، جي پوءِ پاچيءَ لاءِ ڪم اچن. پچڻ بعد آٽي ۽ ڏڳين کي ڏين ۽ ماڻهو به کائين. پچڻ بعد ان کي 'کوکا' چون، جي کائڻ ۾ لذيذ ٿيندا آهن. ڪبڙين ۽ جارين ۾ 'پيرون' جام ٿين، جي ٻن نمونن جا، ڳاڙها ۽ پيلا ٿين. ڳاڙهن کي 'واتڪيا' ۽ پيلن کي 'سيڙڪيا' چون - يڪ ساهيءَ گهڻا پيرون کائڻ سان وات پچي پوندو آهي، جنهنکري ٿري چا کن، جو پيرون وات ۾ وجهي، ڦيهي، ٻجن ۽ مٺين کان سميت ڳڙڪائي ڇڏين، انهن کرڻ سان وات تکڙو نه پچندو آهي.

ٿري ڏٿ نه وڳو پاڻ کائين، پر منجهانئس ڇگو اپراسو به کن. ڏونرا، پڪا، پيرون، پُسي، پپون، پير ۽ ڇيڙ چونڊي زالون وڃي وکڻن، ته سگريون وري مرد آٽي وکڻي پنهنجو ۽ ٻچن جو پيٽ پارين. مطلب ته جهنگ ۾ قدرتي باغ لڳو پيو آهي، جتي کنهن کي به کا جهل پل کانهي.

رهائش جو نمونو

ٿر ۾ عمرکوٽ، مٺي، چاچرو، ننگرپارڪر، ڏيپلو اسلامڪوٽ، ڇيلهار، گيڙو ۽ کانٽيو وڏا شهر ۽ ڳوٺ آهن، جتي کي ماڻهو شاهوڪار آهن ۽ کيترا پڙهيل ۽ واپاري رهن ٿا. اتي کيتريون جايون پڪسريون آهن، کي قدر

فرنيچر به رکن. ماڻهو سکيا ۽ مٽريل، پوشاڪ ۽ رهڻي ڪهڻي منڍي. باقي ڀهراڙيون گهڻيون، جتي غريب طبقو جهجهو آهي. منجهانئن ڪن وٽ چار ڏوڪڙ آهن ته به پوشاڪ کاڌو پيتو ۽ رهائش، سڀني جي هڪ جهڙي. ڪچين سرن جون پٽيون، جن لئي ڪکن جا ڇنا - گول ڪچي پٽ ناهي، مٿان مرئون وجهي، مخروطي نموني کين نوڙين سان قابو ڪن، جنهن کي 'چئونرو' چون. چار ٿوٽيون کوڙي مٿان ڪکن سان ڍڪين، جنهن کي 'مَنُهه' چون.

ڀهراڙين ۾ کوٺيون (ڪڏ) گهڻا ڪونه ناهين. البت نندڙا ڪچين سرن سان کوٺين جي نموني ڪڏ ناهين، نه ته گهڻو ڪري سڀ چونرا ناهين؛ جن کي مٿان مرئن سان ڍڪين، جنهنڪري گرمي، سردي ۽ برسات جو بچاءُ چڱو ٿئين. ڪيتيءَ ڪان سواءِ ٻئي ڏنڌي نه هئڻ ڪري مال ڌارين. وسڪاري جو جتي گاهه جهجهو، اتي مال ڪاهي وڃي وانڍيون ناهي وهن؛ نه ته سيڪو پنهنجي ڳوٺ ۾ رهي. آسر جو مال پهرائين، يارهين بجي آئي ڏهن، وري ڀهرائين. وسڪاري جو شام تي مال وٺاڻ وري؛ سياري اونهاري ساري رات جهنگ ۾ رهي. وسڪاري ڪان سواءِ گانئين ۽ مينهن ۾ ماڻهو ڪونه وڃي؛ پاڻيهي چري موٽي اچن. مينهون ٿر ۾ بلڪل ٿوريون آهن؛ چوته ٿر گرم آهي، ۽ ان ڪان سواءِ گاهه ۽ پاڻيءَ جي ايتري سهوليت ڪانهي. مال پيارڻ لاءِ سيڪو کوهه تي پنهنجو 'آواڙو' ناهي، جتي پاڻي ڪڍ ڪري مال کي پيارين. مالدار ماڻهو، ماني ڪائي باقي پلاند سان ٻڌي، مال سان روانا ٿين. ٻڪرين ۾ اڪثر مدائين ماڻهو رهي. اهي صبح جو جهنگ ۾ وڃن، سڄو ڏينهن مال ورڪائي شام جو موٽي اچن. سياري جو واڙي ۾ وجهن، اونهاري جو ٻاهر کليلي ميدان تي رهن؛ چاڪاڻ جو زبان ڪار جهنگلي جانور ڪونه آهن. جهنگ ۾ پاڻيءَ جي تڪليف

ڪري، ٻاڙ مان ڇم جي مانداري ٻاٽيءَ مان پري ڪڻن؛ جتي آڃ لڳي اتي ٻُڪ مان ٻاٽي پي، وري مانداريءَ جو منهن ٻڏي ڇڏين. سنڌن گهر ڪچا، چوڌاري ڍنگهرن جو لوڙهو، جو پير جي ڪنڊن جو هوندو آهي - دروازي تي بعضي ڪونيٽ جي ڪڙاهه ڏيئي ڇڏين.

اوتهاري جو آسمان ۾ تتر ڪرڙي، آب ۽ ڪڪر پيا نهاريندا، ته ڪڏهن نو مينهن وسيا ڪارو ڪڪر يا مينهن جو اوڪان ڏسندا ته خوش پيا ٿيندا: ڇار چنڊون پيئون ته پوءِ بهار پيا ٿيندا. مينهن وسندو، ته خوشيءَ مان هڪ ٻئي کي واڌايون (مبارڪون) پيا ڏيندا! برسات ڪان اڳ، مينهن وسڻ لاءِ، ترائين تي يا پيرن فقيرن تي خيراتون ڪندا آهن. ڪيتري به برسات پوي ته ڪڪ ڪونه ٿين - چوندا آهن ته ”مينهن ۽ مهمان ڪيترو وقت“.

زمين آهي واريامي، جو پاٽي جهڻي وڃي، جنهنڪري پوڌ جو خطرو اصل ڪونهي. البت ٻوڻن ۾ جي ڪچيءَ مٽيءَ جون جايون آهن، سي ڍهيو پون. ڪڏهين ڪڏهين ٧-٨ ڏينهن ماندهه، يا وڏيڪ ڏينهن جهڙ به ٿئي. انهيءَ مان گڏ، جي وري واءُ ۽ سيءُ هجي، ته پوءِ ڪڪ ٿيو پون؛ ڇو ته انهيءَ لٽيءَ ۾ مال مريو وڃي.

دولت

ٿر ۾ نڪو آهي ڪو ڪارخانو، ۽ نڪو آهن آمدنيءَ جا پيا ڪي وسيع وسيلا. شهري ماڻهو وڻج واپار ڪن، ڪي ڪي زميندار ۽ جاگيردار به آهن، پر آباديءَ جو دارومدار آهي برسات تي، سا به ڪڏهين پوي ته ڪڏهين ڪونه پوي. برسات پوري پوي ته ٻنين ۾ ٻاجهري، گوار، مڱ ۽ ٽر جام

ٿين ۽ چڱو اپراسو ٿئي، پر اهو ورلي. هنر ڪان پري، پر علم ڏي لاڙو البت وڌندو وڃي. مالدار به آن، ڍاس ۽ گيهه مان چڱو ڪڍن. ڀهراڙيءَ ۾، جنهن وٽ آن جي گندي پريل هجي، ۽ ڪجهه چوپايو مال هجي، ڪاروپت چڱي هجي، واپاري وڙو وغيره گهر ڌائين ڪري، ۽ پنهنجيءَ مچيءَ مانيءَ وارو هجي، ته ان کي چون 'ياگيو'.

ٿري ماڻهو ڪفائتي آهن، سندن گهرجون گهٽ، پئسو خرچڻ تي دل ڪانه ٿيندي اٿن. جيئن شهري ماڻهو، ٿوري به شئي کپندي، ته يڪدم دڪان تان يا ٻئي هنڌان، پئسي سان وٺي ايندا، پر ٿري ائين ڪونه ڪن - سواءِ لاچاريءَ جي گنڊيان پئسو ڪونه ڪڍن. ٿوري گهڻي ۾ پاسي مان اڌاري وٺي پورت ڪيو ڇڏين. ڪيترا مالدار، جي جيتوڻيڪ ڀهراڙين ۾ رهن ٿا، ته به شاهوڪار آهن؛ پر پوشاڪ ۽ رهائش مان ماڻهو ائين ڪونه سمجهندو ته ڪو هن وٽ چار ٽڪا هوندا. شهرن ۾ واڻيا (ڪيراڙ) شاهوڪار آهن. ٿر جي سيني ڀهراڙين ۾ واڻئي جو هٽ هوندو. اهي واپار ڪن، وياج تي پئسو پنجڙ ڏين، ۽ زيور گروي وٺي اڌار ڏين، پر وياج تمام گهرو وٺن. ڏيتي ليتيءَ ۾ ڪي اصل ڪپتيا - هڪ دفعي جي ڪنهن وٺائنس رقم ورتي، ته نه رڳو اهو وئندڙ، پر سندس پٽ پوٽا به نه ڇٽندا. سال بسال وياجن تي وياج وڌائيندا ويندا! اهڙا مثال به آهن، جو ڪنهن پنج روپيا ورتا هوندا، ته ان جي عيوض پنج سؤ تائين پريا هوندا! رقمون پيئيون ٽيئيون ڪندي ويرم ئي ڪونه ڪن. انهن کي خبر آهي ته اسان جون اهي وڌايل رقمون به وٺنديون ڪونه. ٿر ۾ وهانءَ وڌائي تي ۽ مرڻ بعد اوسر ڪرڻ تي اجائي خرچ ڪرڻ جو رواج آهي. اوسر تي هزار، ٻه، يا وڌيڪ به خرچ ٿئي. سو،

جڏهين ڪنهن جي گهر وهانءُ يا اوسر ٿيندو، تڏهين ويڙدا واڻيي وٽ. اهو وجهہ ڏسي، پهريائين، اڳئين جهوني وهيل قرض جي گهر ڪندو، جو لاچار هن کي ڏيڻو پوندو. اڻ پڙهيان وٽ نڪو حساب نڪو ڪتاب • واڻيي جي مرضي، جيئن وڻيس تيئن وڻي. پوءِ گهر ۾ جيڪي بہ هوندو- ٻني ٻارو، آن، پوري، ڪمرا ڪٽو، آن، چمڙو، وغيره سو واڻيي جي حوالي، ۽ اگهہ بہ تمام گهٽ! آن بعد وري نئون قرض شروع ٿيندو، جنهن تي پوءِ هلندا وياجن تي وياج - ڪيترا ماڻهو واڻين وٽ هاري ٿي پيا ڪمائين:

نر ۾ وهانءُ ۽ اوسرن جي اجائي خرچ ڪرڻ ڪري، ماڻهو قرض ۾ مبتلا آهن: يلا، اوسر تي خرچ اچي هزار بہ، ۽ غريب ماڻهوءَ جي ساليانيي پيدائش ايتري نہ آهي، جو بہ ويلا بچا ٻاجهري جو ٻوڙو ڪائي ڏيڻ ڪن، هر جهالت جي ڪري سيني کي لاچار اهو اجايو خرچ ڪرڻو پوي. پوءِ ڪيئن قرض جو پورائو ڪن؟ سدائين سندن حياتي غلاميءَ ۾ گذري! واڻيا ڪوبہ ڏکيو ڪم پاڻ ڪونہ ڪن. آڏيءَ مانجهيءَ، تيءَ ٿڏيءَ، ويچارا غريب هندو ۽ مسلمان، پنهنجو پگهر وهائي، پورهيو ڪن، پر ايترو نصيب ڪونہ ٿئين جو پيٽ ڀارين! سيڪو غريب غربو اويل لاءِ اونو رکي، اجائي ڪوڏي بہ ڪونہ وچائي، تہ بہ اجاين خرچن جي ڪري، هو سدائين واڻين جا محتاج ۽ غلام!

شاهوڪار واڻيا (ڪراڙ) بہ رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۽ پوشاڪ ۾ سادا، ڏسڻ سان ڪو ڪونہ سمجهندو تہ ڪو هن وٽ ڪا مالي هوندي، ڏسڻ ۾ مزورن کان بہ گهٽ. ونن ناڻو جهجهو، پر افعال بيڙا. سندن عورتون سون سان سٿيل، زيورن سان جهنجهيل، ۽ ڪپڙي لٽي ٺهيل، پر پاڻ جهڙا ڪوليي! ڏن

گذ ڪرڻ جا هوشيار، پر همت ڪان ٻاهر نڪو ڪونه لهن. دل جا ڪمزور - چوندا آهن ته "چار چور، چوراسي واٽيا، هڪڙي هڪڙي ايڪويهه ڌاٽيا". (يعني چوراسي واٽين کي چار چور ڦيري آيا، هر هڪ چور ايڪيهن واٽين کي ڦُريو!)

اڳي جڏهين چانديءَ جا رپيا ملڪ ۾ جام هئا، تڏهين رپيا، سون ۽ چانديءَ جا زيور زمين ۾ پوري ڇڏيندا هئا. ٻاهر رکڻ جو رواج ڪونهي. لڏهين ته چوندا آهن ته "چانديءَ جو رپيو ٿر ۾ ويو ته مٽي ٿيندو زمين جي حوالي." هاڻي وري سون ۽ چاندي وٺي پورين ۽ پنهنجين بندين ۾ لکي ڇڏين، جو يوين کي ڪم اچي. پاڪستان ٿيڻ بعد هزارين رپيا، سون ۽ چانديءَ جا زيور ڀارت ڏي کڻي ويا. اڃا به هتي جيڪي ٿر ۾ وينا آهن، تن مان به گهڻا پنهنجي ملڪيت ڀارت ۾ رکي آيا آهن.

ٿري آهن غريب، پر پيءُ ڏاڏي جو قرض پري ڏيڻ پنهنجو ڀريون فرض سمجهن. هوند ۾ جيڪو نه ڏئي سو ڪپتيو: اهڙا ماڻهو، جي ڪنيو اصل نه ڏين، لاچار واٽيا چا ڪن، جو انهن جي گهر اچي چار چڱا وهاري، بنديءَ سان سندن حساب وارو پنو ڦاڙي هن جي گهر اڇلائي ويندا، ۽ وري قرض نه گهرندا. جنهن جي گهر اهڙيءَ طرح پنو ڦاڙاڻو سو برادريءَ ۽ ڳوٺ وارن ۾ گهٽ عزت جو لائق سمجهيو. اهو نه رڳو سندس، پر پوئين لاءِ به داغ آهي.

آمدني ۽ روانگي

ٿر ۾ واپار لاءِ ڪنري (تعلقو عمرڪوٽ) ۽ نئون ڪوٽ (تعلقو مٺي) مکيه اسٽيشنون آهن، جتان سڄي ٿر جو مال ٻاهر وڃي ٿو، ۽ ٻاهران ٿر ۾ اچي ٿو. اندروني واپار سڀ آئن

وستي هلي ٿو .

آمدني: ريشمي، اوني، سوٽي ۽ سڻيءَ جو ڪپڙو، گڙ، کنڊ، تيل (ڪڙو، مٺو ۽ گاسليٽ)، پڳڙيون، مرچ (گيارڙها ۽ ڪارا)، ڦوٽا، دالچيني، ڏاٽا ۽ ٻيو مصالحو، ڪڻڪ، چانور، ڪپهه، ميڄارڪو سامان، واڻ، ڏڏا، پن، تماڪ، سُٽ، ڏاڳا، ريشم، پشم، پساري‌ڪو سامان، ميٽ، ڪتاب، پنا، سليٽون ۽ ٻيو اسٽيشنريءَ جو سامان، گرڊر، ٽيئر، جائسٽ، ٻرڙي، ٻيو لوهه ۽ وڪ جو سامان، ڪڙا، ڪنڊا، پٽل، ٽامي، ڪنجهي ۽ ڪوپر جا باسڻ، ۽ ٻيو سامان ۽ دوائون وغيره .

روانگي: گيهه، اَن، ڏاس، چمڙو، ڪلون، هڏا، ٻاجهري، گوار، تر، مگ، چونئرا، ڪوري، ڪٽا، ٻورا، ڪمريون. لوئيون، ٻوريون، جيرويون، ڪڙيا، اُٺ، ڍڳا، ڇيلا، ڪونر، گگر، اوني سُٽ، ڏاس جو سُٽ، هنا، پاڪڙا، پيتلي حقا، پيتلي ناريون حقي جون، پرت جو ڪپڙو، ڇُنيون پريل، هيرڻ جو تيل، چم جون نتون، وغيره .

ڪارخانا، ڪاريگريون ۽ هنر

ٿرمر ڪوبه وڏو ڪارخانوڪونهي، فقط ننڍي پيماني تي مٺي، چاچري،اسلامڪوٽ،ڏيپلي ۽ ننگرپارڪر ۾ آڏاٽا آهن، جتي مود،نوار، چاندنيون، انگوڇا، نوال، ديسي هلڪا کيس، ڪمريون، فراسيون، ڪٽا، لوئيون، جهاجهم، ٿلهيون ڏوٽيون ۽ شالون ٺهن ٿيون .

ڪاٺ مان پاڪڙا ۽ هنا (جن تي پٽل ۽ لوهه جو ڪم ٿيل)، هيراڙ، ڇيلهاو، مٺي، چاچري، مالٺهور ۽ گوڏيار ۾ ٺهندا آهن. اهو ڪم سونهڙ ڪندا آهن .

سٺيون ڪمريون، ڪمريا، ڪٽا ۽ ڪوٽن لاءِ چوڦيرو

گرم ڪپڙو، دائي جو ترڙ، تڪوسر، آمريو، ڏاتر ڏني جو ترڙ، جوڙئو، لوٺهار ۽ پاڏا سنڌا ۾ ٺهنديون آهن. اهو ڪم مينگهواڙ ڪندا آهن.

چمڙي جا بوٽ، سليپر ۽ چمپل، مٺي، اسلام ڪوٽ، چيلهار، ڇاڇري، ڏيپلي ۽ عمرڪوٽ ۾ ٺهن ٿا. ديسي جتيون، پخالون، سانداريون، نتون، مرگهه ڇال هرڻ جون کلون ۽ ان مان نتون ۽ نماز لاءِ مصلا، سڀ ٿر ۾ مينگهواڙ ٺاهيندا آهن.

ڇاڇري، مٺي ۽ ڏيپلي ۾ ڪني ڪپڙي تي رڱاوت جو ڪم ڪندا آهن.

آن مان ڪمريون، کٿا ۽ لوئيون عام طرح سڄي ٿر ۾ مينگهواڙ، ۽ ڏاس مان پورا، پوريون، ڪرڙيون ۽ ڪڙيا، سڄي ٿر ۾ پيل ٺاهيندا آهن.

وڏن ڳوٺن، جهڙوڪ مٺي، ڇاڇري، عمرڪوٽ، اسلام ڪوٽ، ننگرپارڪر، ڏيپلي ۽ گيڏڙي ۾، زالون هٿ تي اوني سئيٽر، مفلر، گلابند، ٽوپيون ۽ آر تي سوٽي گنجيون، هنڌن جون چادرون ۽ وهاڻي جون ڇهون ٺاهينديون آهن. ڪپڙي تي ڀرت جو هنر سڄي ٿر ۾ آهي. شهرن ۾ درزڪو هنر چالو آهي.

سڄي ٿر ۾ مٽيءَ جا ٿانوَ ڪنڀر ٺاهيندا آهن.

سونهري، لوهه ۽ پتل جو سامان، ووهيڙي جون ڪٽون ۽ بيو ڪاٺ جو سامان ٺاهيندا آهن. لوهار ٿر ۾ مستقل رهاڪو ڪونه آهن، اهي گهومو آهن ۽ ڪڏهين ڪڏهين، خاص ڪري برساتي موسم ۾ ايندا آهن.

وڏن ڳوٺن مٺي، چيلهار، ڇاڇري، اسلام ڪوٽ، ڏيپلي ۽ عمرڪوٽ وغيره ۾، پن جون پيڙيون جام ٺهنديون آهن، جي ٻاهر وڪري لاءِ وينديون آهن.

نوٽ - سرڪار پاران، مٺيءَ ۾ "وول ڪارخانو" ١٤ ڊسمبر ١٩٤٠ع جي کليو هو. پوءِ سنڌس برانچون سنه ١٩٤٣ع ۾ ڇاڇرو، ۽ ١٩٤٤ع ۾ اسلامڪوٽ ۾ کليون، جتي ويونگ ماسٽر ۽ ڪلارڪ ڪم ڪن ٿا، مگر هن ڪارخاني ڪا ترقي ڪانه ڪئي.

زمين ۽ پيدائش

ٿر جي زمين جدا جدا قسمن جي آهي. ڪٿي ڪاري، ڪٿي مٽي، ڪٿي پٿرن ۽ راڻي واري، ڪٿي مٽو پڌل، ته ڪٿي گسڙ ۽ ڪنڙي، تنهنڪري پوک جي قسم ۽ پيدائش تي پڻ اثر ٿئي ٿو.

پارڪر: زمين پٿرائين، سنڌين، مٽي، ريج جهلينڊڙ، ڪٿي ڪٿي نئيون پڌي تليون ڏاهيل آهن، جن ۾ جوار ۽ ڪڻڪ ٿئي. عام طرح ٻاجهري، گوار، تر، مگ، چونرا ۽ هيرڻ ٿين.

وٽ: زمين تلين واري، پلي ۽ مٽي. پاڻي تانگهو: ڪن ڪن تلين ۾ کيڙڻ سان سيمو تي هيٺيون پاڻي مٺي اچي ٿو، جنهنڪري ڪڻڪ، جوئر ۽ ٻاجهريءَ جو فصل سٺو ٿئي.

ونگو، مهراڻو ۽ سامروٽي: زمين مٽي، پلي ۽ تلين واري. هتي ٻاجهري، جوئر، گوار، تر، مگ ۽ چونرا ٿين. سامروٽي ۾ بصر ٿئي، وڏا وڻ گهڻا آهن. مهراڻي ۾ ڪبڙ ۽ ڪنڊي جو وڻ گهڻو ٿئي.

ڪنڊو: ڀٽون ڇڊيون ۽ ڏهر گهڻا ۽ ڊگها، جتي زمين سنڌين ۽ ڪجهه ڏاڍيري، پلي، ريج جهلينڊڙ، قدري واريا سي ۽ پوري، ڪٿي ڪٿي سخت ۽ مٽيءَ واري، جنهنڪري فصل پلو ٿئي. ٻاجهري، گوار، تر، مگ، چونرا، هنداڻا ۽

گدريون سٺيون ٿين. ڪونيٽ ۽ ٻيا وڻ جهجها آهن.

ڏات: زمين وارياسي، ڪڻڙي، هوا ۾ آڏامندڙ، ڪٿي ڪٿي رائي واري، ڪي ڪي ٽليون اڪثري پليون، ٨ ـ ١٠ سال ماندهه آباد ڪرڻ ڪري بيڪار ٿيندڙ ٣ ـ ٥ سال ساهي ڏيڻ بعد فصل چڱو ٿئي. ٻاجهري، گوار، تر، مگ ۽ چونرا ٿين ۽ ٿوري انداز ۾ جوئر به ٿئي.

ڪاڻڙ: زمين وارياسي، هوا ۾ آڏامندڙ وڏيون پٽون گهٽ، پر ننڍا ننڍا دڙا مگرا جهجها ۽ وڏا وڻ گهٽ، زمين بي زوري، جنهنڪري فصل گهٽ ٿئي. ٻاجهري ۽ گوار وغيره ٿين.

اچوتر: هن کي "ڊيٺا" به چوندا آهن. ڪپري تعلقي جو ڪجهه ڀاڱو ۽ اڳتي خيرپور رياست جو ٽڪرو هن ڀاڱي ۾ آهن. زمين وارياسي ۽ بي زوري، فصل جي ڏانو جي نه آهي، جنهنڪري آبادي گهٽ ٿئي.

سڄي تر ۾ گدريون، ٿورا گدرا، هنداڻا، چيڀڙ، ميها (ديسي ۽ اڃا سنڌي) جام ٿين.

ڪاڻيون - معدنيات

ڪارونجهر ٽڪريءَ مان سخت پٿر نڪري ٿو، جو اڏاوت جي ڪم اچي ٿو ۽ پر گهڙي نٿو سگهجي. وارياسو پٿر پارڪر ۾ ليي ٿو، جو چيري سگهجي ٿو، ۽ گهڙي، اڏاوت ڪري سگهجي ٿي.

مٺي ۽ ڏيپلي تعلقن ۾ ڪٿي ڪٿي ڪچا پٿر ۽ چن جا پٿر لڀن ٿا. ساڪو تعلقي چاچري ۾ سخت پٿر لڀن ٿا، جي عمارتي ڪم اچن ٿا. هن پٿر مان عمارتن لاءِ ڪامون، ڪوهن جون ڪوئيون ۽ ڪوهن جي سنهن تي ڏيڻ لاءِ چوڳٽ (چوسڪ) ٺهن ٿا. چاچري جي ڀرسان ڳوٺ سوکرو ۾ ڪچو پٿر ليي

ٿو، جو جاين ٺاهڻ ۽ کوهن پٽڻ لاءِ ڪم اچي ٿو.

وٽ ۽ پارڪر ۾ وڻ سان لاڳيتو ياڳن ۾ لوڻ جا سَنَ آهن، جن ۾ قدرتي لوڻ لهي ٿو. ڏيپلي کان ٢ ميل ڏکڻ ڏي "سارڻ" لوڻ کاڻ مشهور آهي، جتي آبڪاري عملو سنڀال لاءِ رهي ٿو. هن مان جهجهو لوڻ نڪري ٿو، جو سرڪاري طرح وڪرو ٿي، آئن تي ٻاهر وڃي ٿو. ڪن سالن جا انگ اکر هي آهن:

سنه ١٩٠٠ع ۾ ١٤٥٠٠ من ۽ ١٩٠٣-٠٤ع ۾ ١٦١٩٤ من ۽ ١٩٠٧-٠٨ع ۾ ٢٧٢٨٨ من ۽ ١٩١٠-١١ع ۾ ٢٤٠٣٧ من ۽ ١٩١٣-١٤ع ۾ ٢٣٠٥٣ من ۽ ١٩١٥-١٦ع ۾ ٣٠٥٤٣ من، وغيره.

موکئي تعلقي ننگرپارڪر ۾ لوڻ جي کاڻ آهي، جتي ونڪا ونکي لوڻ لهي ٿو. پيا به ڪيترا سن آهن، جتان لوڻ لهي ٿو، مگر ڪڻڻ تي سرڪاري طرح بندش آهي. مکيه سن هي آهن:

تعلقي ڏيپلي ۾ —— سارڻ سن، چکونداروسن، رتو ۽ ڏگهڙو سن، گوڏانگڙي سن، پپوپل جو سن، گڏهه ڪرنگهو سن، هٽراڻي جو سن، هٽڻي سن، ڪنڙ سن، الياري سن، ڇيهالو سن، ڪنئورليو سن، لاڏي سن، ڇيچي جو سن، وعيره.

تعلقي مٺي ۾ —— واگهاريل سن، سوجاڙي سن، پوتاڙو سن، گرياڇو سن، ۽ ڏادوڙ سن، وغيره.

تعلقي ننگرپارڪر ۾ —— ڪيرلو سن، ارنيارو سن، موکئي سن، جهاسڙي سن، ۽ وڙيارو سن وغيره.

مٺي، ڇيلهار ۽ ڇاڇري ۾ ڇن جهڙي اچي مٽي لهي ٿي، جا جاين کي ڇن جي عيوض ڏبندا آهن.

ريلوي رستا

ٿر سب ڊويزن ۾، پنهنجي سبب ڪو به ريلوي رستو ڪونهي. فقط عمرڪوٽ تعلقي مان ريلوي لنگهي ٿي، جا ميرپورخاص کان اوير طرف جوڌپور ڏي وڃي ٿي. ١٨ آگسٽ ١٨٩٢ع ۾، حيدرآباد کان شادي پلي تائين، وڏي پٽي ٦-٤ فوٽ واري ريلوي، انگريز سرڪار جاري ڪئي. ٢٢ ڊسمبر ١٩٠٠ع ۾ شادي پلي کان باڙمير تائين، ننڍي پٽي ٽي فوٽ ساڍا ٽي انچ واري ريلوي جاري ٿي، ٢٠ آڪٽوبر ١٩٠١ع ۾ حيدرآباد کان شادي پليءَ واري ريلوي بدلائي ننڍي پٽي واري ڪئي ويئي، ۽ سڄيءَ تي نالو رکيو ويو "جوڌپور بيڪانير ريلوي". ١- نومبر ١٩٢٤ع کان جوڌپور ۽ بيڪانير ريلوايون جدا ڪيون ويئون، جنهن کري هن تي نالو "جوڌپور ريلوي" رکيو ويو. اها ريلوي مهاراجا جوڌپور جي هئي، جا ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان ٿيڻ بعد پاڪستان گورنمينٽ، مهاراجا جوڌپور کان خريد ڪئي ۽ هاڻي "نارٿ ويسٽرن ريلوي" سنڌ جي ٿي.

سنه ١٩٠٩ع ۾ "سنڌ لائيٽ ريلويز ڪمپني"، ميرپورخاص کان جهڏي تائين ريلوي جاري ڪئي، جنهن کي وڌائي سنه ١٩٣٤ع ۾ نبي سر روڊ کان اکڙي اسٽيشن وٽ، مٿين ريلوي سان ملائي وئي. هن تي هيٺيون اسٽيشنون آهن.

جمڙائو، جهلوري، جيمس آباد، ڪاچليو، ڊگهڙي، ٽنڊو جان محمد، جهڏو گدام، روشن آباد، ٽئون ڪوٽ، فضل ڀنيرو، ٽالهي، نبي سر روڊ، ڪنري، ڪينجهيجي، سامارو روڊ، محمد رحيم ڪالرو، صالح ڀنيرو ۽ ڀٽورو.

جوڌپور جي سرحد، موناباءِ اسٽيشن تائين آهي. انهيءَ ريلوي تي عمرڪوٽ تعلقي ۾ هي اسٽيشنون آهن: ڍورو نارو، هامي سر، چوڙ ٽئون، پرچي جي ويري، جالو چونرو، وصل باغ،

کوکرو پار، ۽ مونا باءِ. اُتي ٣ ميل وِستو نَتل آهي، اتان وري پارت جي ريلوي شروع ٿئي ٿي.

ڇوڙ بعد ٿر وارو پاڪو آهي. ڇوڙ اسٽيشن عمرڪوٽ کان ١٤ ميل آهي، جتي اُٺن، موٽر ۽ لاريءَ وسيلي آمدرفت چالو آهي. اُتي ٿر جو گهڻو واپار عمرڪوٽ وسيلي ڇوڙ اسٽيشن تان هلندو هو. مٺي ۽ ڏيپلي تعلقن جو جهڏي اسٽيشن تان. پر هاڻي جهڏي کان اُتي شاخ ڦٽوري واري نڪرڻ ڪري، ڏيپلي ۽ مٺي تعلقن لاءِ صدر اسٽيشن نئوڪوٽ آهي، جو مٺيءَ کان ٣٣ ميل پري ۽ ڏيپلي کان ٣٤ ميل پري آهي. ڇاڇري ۽ ننگرپارڪر تعلقن لاءِ صدر اسٽيشن ڪنري آهي، جا ڇاڇري کان ٣٨ ميل ۽ ڇيلهار کان ٣٠ ميل پري آهي.

لاري ۽ موٽر رستا

ٿر ۾ پٽن ۽ واريءَ سبب رستن جي مٺيءَ حالت نه هئڻ ڪري موٽر ۽ لاري سروس جو اُتي ڪنهن کي به خيال ڪونه هو ۽ نڪا اهڙي ڪنهن ڪوشش ڪئي، مگر پوءِ ڪن صاحبن اها ڪوشش ڪئي. سنه ١٩٤٩ع ۾، سنڌ سرڪار جا منسٽر صاحب، جوڌپور سرحد سان لاڳيتو بارڊر جي جاچ لاءِ، جيپ وسيلي آيا هئا. مير احمد خان صاحب ٽالپر ايم. ايل. اي ۽ سندس ڀاءُ مير حاجي محمد بخش خان صاحب ٽالپر جيپ وسيلي ٿر جو گشت ڪيو. پوءِ ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ صاحب پوليس ٿر، به جيپ وسيلي ٿر جو گشت ڪيو. اپريل ١٩٥١ع کان ڪنري، ڇيلهه، ڪانٽئي کان ڇاڇري تائين، ۽ ڪجهه وقت پوءِ نئين ڪوٽ کان مٺي ۽ اُتي اسلام ڪوٽ ۽ ننگرپارڪر تائين لاري سروس چالو آهي، جا روزانو اچي وڃي ٿي. هاڻي ته سرڪاري آفيسر ۽ ڪيترا زميندار جيپن وسيلي ٿر جو گشت پيا ڪن، ۽ جيپون ۽ لاريون عام جام سڄي ٿر ۾ هلن پيئون.

باب سورهون

ٿر جا رواج رسمون

ٿر ۾ مکيه قومون مسلمان، اڇوت ۽ هندو رهن. هر هڪ قوم جون ڪيتريون ئي ذاتيون آهن، جن جي پوشاڪ، رهائش، ۽ ريتن رسمن ۾ ٿورو گهڻو تفاوت آهي. پوشاڪ ۽ ٻوليءَ بابت، جدا احوال پٺي هنڌ لکيو ويو آهي. هتي ڪن خاص رسمن جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو.

شادي

مسلمان، پنهنجائپ‌ءَ جو گهڻو خيال ڪن. پنهنجي ڪٽنب ۾ ايرو سيرو هوندو، ته نياڻي ڌارين کي ڏيڻ پسند ڪونه ڪن. ڪُ-جوڙي جو خيال ڪونه ڪن: مڙس وڏو زال ننڍي، يا زال وڏي مڙس ننڍو، اهو خيا ڪونه ڪن. پنهنجو سڄو ٻه ڌارئين سائي ڪان سٻر سمجهن. ڇاڇي جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ ۾ شان سمجهن. جيڪڏهين، ڪنهن سوت ٻسان شادي نه ڪئي، ته مهڻو ڏيندا آهن ته 'ٿورونئي ڏاڏي پوٽي پرٽيو آهين!' لاچار ڪن حالتن ۾ نياڻي ٻاهر ڏيندا آهن. نياڻيون آهن آڪرڙيون؛ وتندي ويرم ڪونه ڪن- وڏور ڪنيا گهر ۾ هئڻ ٻار سمجهن: جيسٿن ان جو آڪلاءُ نه ڪن، تيسين آرام ڪونه اچين. نياڻي شينهن ڪلهي چڙهيي، ته ڳنتي لٿي. پنهنجي حال سارو سدائين ڏيج پوٽ جي سعيي ۾ رهندا "بَدي" حو رواج آهي: "ڏي ته ڏيان"- ڪن ٻٽائتن گهرن کي بنا

بَدي سگ مليو وڃي. پنهنجائيءَ ۾ بنا بَدي به سگ ڏين. سگ وڏن جي مرضيءَ موجب ٿين. 'شاديءَ جو ڏينهن' ڪنوارين جي مرضيءَ موجب ڄڻايو ڪن. هوند سارو ڪپڙو لٽو ۽ ڏاج وغيره ڏيڻ شانائتو سمجهن. "نياڻيون ڪو گهري ڪونه وٺنديون: پاڻن جي پيڻ آهي، گهر ۾ حق سيني جو هڪ جيترو: نياڻي آهي 'پرائو باغ'، نيٺ وڃي پين جو ويڙهو وسائيندي، مائٽن وٽ ڪيترو ويهندي".

گهوٽيتا تڪڙ ڪونه ڪن، مگر سعيي ۾ سدائين رهن: ڪنهن مهل به اوچتو سڏ ٿئين. شاديءَ جي ڏينهن مقرر ٿيڻ بعد، ٻئي ڌريون، شاديءَ تي پنهنجي ڪڙم، ڳوٺ، عزيز ۽ سنگت ساٿ کي ڪوٺ ڏين. پتّ ڪن. آيل مزمان وري شاديءَ جي نينڊ ڏين. گهوٽين گهر دهل وڄن، راڳ روپ ٿين. واڄ جو مڱڻهار پاٽيهي اچيو نڪري، جنهن کي واڄ جو بدل بسوررو ۽ گهور جام ملي. ڪڏهين ته مڙس هڪ ٻئي جي شدت ۾ هڙون ڦرايو اڻن ۽ مڱڻهار جو بخت وري. عورتن جي گيتن جون للڪارون پون. بنا دعوت ڪو ڪونه اچي. اتفاق سان ڪو وانهڙو آيو ته فڪر ڪونهي. فقير ۽ مڱڻهار ته ري ڪوٺيا به اچي گڏ ٿين. هڪ رات اڳ "مهاوات" ڪن، جا ساري رات جاڳين؛ ڪچهري ڪن؛ گهوٽ ڪنوار کي ميندي لائين. صبح جو، وهنجاري شاديءَ جو وڳو ڍڪائين. گهوٽ سان گڏ "اٺوهار" وڪن، جو هرڪنهن ڳالهه ۾ گهوٽ جي رهنمائي ڪندو رهندو آهي. گهوٽ جي مٿي تي ڇهري مٿان 'موڙ' ٻڌن، جو ريشمي ڌاڳن ۾ اڇن ڇپين جو ٺهيل هوندو آهي؛ ڇيڙن ۾ ريشمي ٽنئور هوندا آهن. پوءِ گهوٽ ڪنوار جو ملا نڪاح پڙهائي، مٿاير ڪرائي، هڪ ٻئي جي قبوليت وٺندو: جيستائين ٻنهي ڌرين کان قبوليت نه ملي، تيستائين شادي بحال نه ليکبي. پوءِ پيا ساٿ سوڻ ڪن ۽ ڪنوار جو

منهن ڏيکارين. ’منهن ڏسڻي‘ ڏيڻ لاءِ گهوٽ کي کو انجام ضرور ڪرڻو پوي. پوءِ سڀ عورتون گهوٽ ـ ڪنوار کي گهر ۾ چڏي، پاڻ هليون وينديون.

هڪ مڙس چئن عورتن تائين پرڻجي سگهي ٿو. زال مرڻ بعد، يا جيئري، مڙس ٻي شادي ڪري سگهي ٿو؛ ۽ زال به مڙس جي مرڻ بعد، ٻي شادي ڪري سگهي ٿي. مڙس پنهنجي زال کي، يا زال پنهنجي مڙس کان، طلاق ڏئي وٺي سگهن ٿا؛ ان بعد ٻئي وس وارا آهن، ته ٻي شادي ڪن: طلاق وٺڻ کان سواءِ، نڪاح ٿي نڪري ڪري نٿو سگهجي. وڏو پاڻ مري وڃي ته ان جي زال سان ننڍو ڀاءُ پرڻجي سگهي ٿو.

هندن سان برهمڻ، مهيشوري، لهاڻا ۽ مالهي وغيره ”بتدو“ ڪندا آهن. ڪنهن وٽ بتدو نه هجي، ته ”پئسن“ تي سڱ ڏيڻ وٺڻ جو رواج آهي؛ جو، مهيشورين ۽ لهاڻن ۾ پنج ست هزار يا وڌيڪ، برهمڻن ۽ مالهين ۾ گهٽ، يعني هزار ٻن اندر ڪن: ڪن حالتن ۾، جي گهوٽ وڏو آهي ته هن کي به سڱ به ڏينا پون. تڏهين ڪيس هڪ سڱ مس ملي!

هندو، شاديءَ جي ڏينهن چٽي ڪرڻ لاءِ ”لگن“ ڏسن، جر برهمڻ ٽيپڻو ڏسي، راسين ۽ گرهن جا حساب ڪري، ڏينهن مقرر ڪري ڏيندو آهي. هندن ۾ ننڍپڻ جون شاديون تمام گهٽيون ٿينديون آهن: جوڙي ڪجوڙي جو خيال ڪونه ڪن. .مڱڻي ٿيڻ وقت گهوٽيتا رهاڻ ڪن، جتي ناريل، پتاشا ۽ ڪارڪون ورهائين ۽ آفيم پيارين ـ هاڻي گهڻي ڀاڱي آفيم جو رواج بند ٿي ويو آهي، ۽ ان جي بدران چانهه جو رواج ٿي ويو آهي. شاديءَ وقت به چڱو ئي خرچ ڪن. ڪنوار کي ڏاج به جهجهو ڏين. گهوٽيتا چڃ وٺي ڪنواريتي گهر وڃن، جتي اڱڻ ۾ ”چونري“ روپين: مٽيءَ جا دلا ننڍ وڏائيءَ موجب ڪنير کان لهرائي، ڪٽ جي پاون وانگر چئن ڪنڊن تي هڪ

ٻمي مٽان وکي، ڀاسن کان ٽي ٽي ڪائيون ڪنڍيءَ جون آليون کوڙي، ڀاڻ ۾ ٻڌي ڇڏيندا آهن. وچ ۾ ٻاهه جو مچ ٻاري، پنڊت ان ۾ گيهه ۽ ٻيون 'هون' جون شيون وجهي، 'يد منتر' آچاربندو آهي، ۽ گهوٽ ڪنوار جو هٿيالو ٻڌي، چار ڦيرا انهيءَ مچ جي چوڌاري ڇونٽريءَ ۾ ڦيرائيندا آهن - پهريون ڦيرو زال اڳ ۾ هوندي آهي ۽ مڙس پوٺتان، ۽ پويان ٽي ڦيرا مڙس اڳ ۾ ۽ زال پويان. ڇهن ڦيرن کانپوءِ بعد ڪنوار، گهوٽ جي ٽي چڪي.

برهمڻ اٺ ڦيرا ڪارائين - چار ڦيرا رات جا، ۽ چار ڏينهن جا. ۽ ٻيا سات سون سيڪو پنهنجي رواج موجب ڪندو آهي. زالون آن وقت گيت ڳائينديون وهنديون آهن. ٺڪرن ۾ وري نياڻي جائي ته مائٽ مٽيءَ، چو ته ٻيڻل گهر پنهنجي نياڻي هميشه وڏن جاگيردارن ۽ راجائن کي ڏيڻ پسند ڪندا آهن. اهي وري قبولين چو ٿا؟ جيسنائين ڪا چڱي چوکي رقم نه مليا انهيءَ ڪري اڳي ٺڪرن ۾ نياڻيءَ کي مارڻ جو رواج هو، هاڻي ڪونهي. باقي وچولا ۽ غريب - سي به گهڻو ڪري پنهنجون نياڻيون، ڪڇ، واڳڙ، جوڌپور ۽ جيسلمير رياستن ڏي ڏيندا هئا، چو ته هي پنهنجي ذات، نک يا ڪانپ ۾ ڪونه ڏين. تر ۾ جيڪي ٺڪر آهن، تن ۾ ايتريون گهٽيون نکون ڪونه آهن. ٿوريون شاديون تر اندر به ٿيون. هاڻي پاڪستان ٿيڻ بعد، ٺڪرن کي لاچار تر ۾ ئي سڱن جي ڏي وٺ ڪرڻي پوي ٿي. آهي به چونري چاڙهيندا آهن. ڇهن پرڻجي رواتي ٿي وينڌي، ته ٿوري پنڌ تان گهوٽ سوني پنهنجي ساهري گهر ايندو. ان وقت ساهرا ڪيس پنهنجيءَ هوند آهر آٺ، گهوڙو يا ڪو زيور ڏيندا آهن: انهيءَ کي "جهانپو جهورڻ جي رسم" چوندا آهن.

اڇوت قومن - جهڙوڪ مينگهواڙ، ڀيل ۽ ڪولهي وغيره

۾ ٻَدي جو رواج ڪونهي. مٽي مائٽيءَ ۾ شادي ڪونه ڪن. اهي غريب قومون آهن، تنهنڪري شاديءَ تي خرچ ۽ ڏاج وغيره پنهنجي غريباڻي حال سارو ڪن. ميگهواڙ، هڪ دفعو ڪيل مڱڻو، ڪنهن به حالت ۾ ڪونه ٽوڙين. ساڳئي ڳوٺ ۾ شادي ڪونه ڪن. ٻيون رسمون گهڻو ڪري ساڳيون هندن جهڙيون آهن.

برهمڻ، مهيشورين ۽ ٺڪرن ۾ زال جي مرڻ جي حالت ۾ مڙس ٻي شادي ڪري سگهي ٿو، پر مڙس جي مرڻ جي حالت ۾ زال ٻي شادي ڪري نٿي سگهي؛ پوءِ ڪٿي ڪيڏي به ننڍي هجي! اها ڳالهه تمام اڻ سهائيندڙ آهي، جنهن جا آخر بڇڙا نتيجا نڪرن ٿا. مڙس جڏهن تي ٻي شادي ڪري نٿو سگهي: فقط ٺڪر به، ٽي يا وڌيڪ زالون پرڻجي سگهن ٿا. لهاڻن ۾ "ڏيروٽيءَ" جو رواج آهي، يعني وڏو ڀاءُ مري وڃي ته ان جي زال ننڍو ڀاءُ وهاري سگهي ٿو.

ميگهواڙن ۾ زال جي مرڻ بعد، مڙس، يا مڙس جي مرڻ بعد زال، ٻي شادي ڪري سگهي ٿي. مڙس به شاديون ڪن: لاچاري حالتن، جهڙوڪ اولاد نه هئڻ جي حالت ۾ ائين ڪري سگهجي ٿو. ڏيروٽيءَ جو رواج ڪونهي.

ڀيلن ۽ ڪولهين ۾ ٻَدو به آهي، ۽ بعضي ٻنا ٻَدي جي به سڱ ڏيندا وٺندا آهن. مرد زال کي ڇڏي، يا زال مرد کي ڇڏي، ٻي شادي ڪري سگهن ٿا. ڏيروٽيءَ جو رواج آهي. هڪڙي جي زال ڀڄو ڪٿي وڃي، ته نيات وارا پاڻ ۾ فيصلو ڪري وير ڀرائي ڏيندا؛ يعني انهن کان سڱ ورائي ڏيندا، يا ان جي عيوض ڪجهه مقرر رقم ـ جا قوم جا پنچ مقرر ڪندا ـ يا ڀرائي ڏيندا.

غمي

مرڻي تي مسلمان اڪثر ڪارا ڪپڙا ڪن. هندن مان برهمڻ ۽ مهيشورين مان ويجها عزيز، ڏاڙهي ۽ مڇون ونائين؛ باقي ٻيا هندو ڪونه ونائين. سڀئي ٻارهن ڏينهن مٿي. تي ڪو ٻڪو ڪونه ٻڌن، پر ننڍڙو ڪپڙي جو ٽڪر ٻڌن. گهر جون ۽ اوڙي پاڙي جون زالون گڏجي پٽڪو ڪن. مسلمان، لاشي کي وهنجاري اڇي ڪپڙي جو ڪفن ڏيئي، اسلامي رسمن موجب پورين: قبر کوٽي ان جي پاسي ۾ پور ڪندا آهن - جنهن کي "گُجهه" چوندا آهن - ان ۾ لاشو رکي چڱيءَ طرح بند ڪري، باقي قبر واريءَ سان اهڙيءَ طرح لٽي ڇڏين، جيئن لاشو سلامت پيو هجي، ۽ ان تي واري نه پوي. اهي لاشو پنهنجي ئي مقام ۾ پوريندا آهن. اتفاقاً، ڪنهن ٻئي هنڌ موت ٿي پيو ته به لاشو کڻي ايندا؛ نه ته ڪنهن مقرر مدي تائين امانت طور پوري ايندا. پوءِ مدي تي ٻا اگهه ۾ کڻي اچي پنهنجي مقام ۾ پوريندا آهن. انهيءَ وچ ۾ لاشو خراب نه ٿيندو آهي. چوندا آهن ته "اماڻ ڌرتي به نه رکي". ڪي پڪين سرن سان قبر تيار ڪرائيندا آهن؛ اهو هوند تي مدار رکي ٿو.

برهمڻ، مهيشوري، ٺڪر ۽ مالهي وغيره مڙدو ساڙيندا آهن. اهي مقام کي "مساڻ" سڏين. ننڍي ٻار کي پورين ۽ وڏي کي ساڙين. ساڙڻ بعد مڙيل هڏا ۽ رک، ميڙي، گنگانديءَ ۾ وجهڻ لاءِ کڻي ويندا هئا، يا نيپال وسٽي موڪليندا هئا - قبر تي ڪوبه نشان ڪونه ڪن؛ جو ته گهڻو ڪري مردا ساڳئي هنڌ به ٻيا ساڙيندا آهن. ٺڪر ماٿهو، پٿر جو چپون گهرائي، ان تي ماٿهوءَ جي شڪل آڪرائي، مساڻ ۾ ساڙڻ واري هنڌ نشان طور کوڙي ڇڏيندا آهن، جنهن کي "لوهڙي"

چون. تکرن جي مقام ۾ اڪثر لوهرنيون ڏسبيون آهن. اڇوت قومون مردو پورينديون آهن؛ ڪي مسلمانن وانگر پڪين سرن سان قبرون ٺاهيندا آهن.

مسلمان 'ختمو' ڪندا آهن، جنهن تي برادريءَ ۽ عزازت وارا ايندا آهن، جن کي پهرُو ٻائي، پُلاهه وڏي ڪاوائيندا آهن. ملڪ جي رواج ڪري، ڪي سَرنديءَ وارا وڏي پيماني تي اوسر به ڪندا آهن، جنهن تي به چار هزار رپيا خرچ اچي ويندو آهي؛ پر اُنهن تمام ٿورو ڪندا آهن.

اوسر يا مارڪا

مرڻ کان پوءِ اوسر ڪرڻ جو رواج هندن ۾ عام آهي. ڪي مسلمان به انهيءَ رواج کان ڇٽل نه آهن. هرهڪ اوسر تي ڪيترونئي خرچ ٿيندو آهي، جنهڪري لاچار گهرو ٿيڙ، ٻنيون ٻارا، مال ۽ زيور وڪڻي به پورائو ڪن؛ نه ته نيات ۾ ميهڻا سَهڻا پون. گهر ۾ وڏن جي موت ڪري جڏهين روج راڙو ۽ پٽڪو هوندو آهي، تڏهين ڪانئُو پٽ، فوتيءَ جي وارثن کي انيڪ ڏٺا ڏيئي، جائداد گروي رکائي، ٿيڙ وڪڻائي به اوسر ڪرائين: انهيءَ رواج ڪيترن جا جهڳا جهڻ ڪيا آهن.

هن سڄاڳيءَ جي سمي ۾ به ڪيترا پڙهيل، سمجهو ۽ سڌريل خيالن جا ماڻهو، جيتوڻيڪ سمجهن به ٿا ته اهو ڪڌو رواج جيترو جلد بند ٿئي اوترو چڱو، پر مهل تي اهي پاڻ به انهيءَ وهڪري ۾ گهلجيو وڃن: منجهن دلي همت نه آهي، جو ارادي تي مضبوط رهي سگهن. هائي البت سڌريل جاتين ۾ ڪن سمجهو ماڻهن جي اثر ڪري، ڪجهه رواج گهٽ ٿيو آهي؛ پر صفا بند نه ٿيو آهي.

فوتيءَ جا ٿيڙ وڪڻي اوسر ڪري ڪارائجي ته مُئل مائٽ سُرڳ ۾ وڃي، ۽ جيئرو اولاد هميشه لاءِ قرض ۾ ٻڏي

نرڳ پوڳيندو رهي! اهو ڪٿي جو انصاف؟ افسوس جو پرمن ۽ ڪوڙي لوڪ - لڄا جي وس ٿي، ماڻهو ڪيئن نہ پنهنجو اولاد جو ۽ قوم جو خانو خراب ڪري رهيا آهن! هن وقت ٻين قومن اوسر جو رواج گهٽ ڪيو آهي، پر ميگهواڙن ۾ اڃا اهو رواج هلندو اچي، جنهنڪري اها قوم سدائين قرض ۾ ٻڏل، پيٽ قوت لاءِ لاچار ۽ اجهي لاءِ حيران آهي - الائجي ڪڏهين سمت ايندي!

پردو

ٿر جي هندن ۾ پردي جو رواج ڪونهي، عورتون فقط ڌارئي ماڻهوءَ کان چُني يا اوڍڻ جي پلؤ سان منهن ڍڪينديون آهن، جنهن کي ’گهونگهٽ‘ چئبو آهي. عورتون پردي کان سواءِ گهرو ڪم ڪار، گهر کان ٻاهر توڙي اندر، ڪنديون آهن. ٺڪرن سان ڪي بيٺل گهر ۽ زميندار پردو ڪندا آهن. انهن جون عورتون گهر کان ٻاهر ڪونہ نڪرن. سندن گهرن ۾ توڙي ٻاهر جو زنانو ڪم، سندن ٻجيراٽيون يا گوليون ڪن، ۽ ٻيو ڪم انهن جا مڙس ٻجير يا گولا ڪن، جي وڏن گهرن ۾ آهن. ڪيترن کي شاديءَ وقت گوليون ڏاج ۾ ملنديون آهن، ۽ پاڻ بہ ڌيئرن کي شاديءَ وقت گوليون ڏاج ۾ ڏيندا آهن. باقي ٻيون سڀئي قومون پنهنجو ڪم پاڻ ڪن. مسلمانن ۾ بہ غريب طبقي ۾ پردو ڪونہ آهي، پر زميندار، شاهوڪار، بيٺل، سيد يا پيا هلنديءَ وارا ماڻهو پردو ڪن. انهن جون عورتون ٻاهر ڪونہ نڪرن. ڪم سان لاچار ڪٿي ٻاهر وڃڻو پوي تہ پردي ۾ وڃن. ڏيپلي جي ميمڻن ۾ ڪجهہ وقت کان پردو شروع ٿيو آهي، جو ميمڻ شاهوڪار، واپاري، پڙهيل ۽ گهڻي ڀاڱي نوڪرين ۾ آهن. هنن ۾ برقعي جو رواج آهي. ٻاهر نڪرڻ وقت عورتون برقعو ڪن.

پيرم

ٿر ۾ قدرتي سهوليتون گهٽ، جنهنڪري ماڻهن ۾ علم، هنر، نئين ترقي، نوان رواج ۽ نئون مدارو به گهٽ. ملڪ ۾ جهالت گهڻي، جنهنڪري اڳين رسمن ۽ رواجن جا هيراڪ: ڪنهن جي مجال آهي جو ابي ڏاڏي جي ريتين کان رتيءَ ماتر به قدم هٽائي سگهي! مائٽاڻيي پڻ هلي ايندي. انهن جهونين جهالت جي ڳالهين کي اکيون پوري پيا مڃيندا. پڙهيل ۽ سمجهو ماڻهن کي به ڪن حالتن ۾ لاچار ائين ڪرڻو پوي، نه ته نيات جو ٽيڪو ٽو لڳي! ڪجهه علم جو سوجهرو ٽيڻ لڳو آهي، پر اڃا منزل گهڻو پري پيئي ڏسجي. منجهن پيرم ۽ منسا تمام گهڻا، انهن ۾ وري اهڙو صدق، يقين ۽ ويساهه، جو لوهه تي ليڪو. انهن جي برخلاف ڪنهن به پڙهيل، سياڻي، سمجهو يا عاقل جي ڳالهه تي اعتبار ڪونه ڪن. بيمار لاءِ ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر جي دوا کان وڌيڪ 'ڀوپي' ۾ اعتبار ڪن. ٿر ۾ ڀوپا جام آهن. بيمار جا عزيز، ڀوپي کي وٺي اچي ڏوٽائيندا. پوءِ هو ڏوٽڻ واريءَ حالت ۾ ٻڌائيندو ته 'هن کي فلاڻي لڳت جو حساب آهي: هڪ ڇيلو، ڪجهه ڪارو ڪپڙو ۽ روٽ وغيره تيار ڪريو'. جي هڪدم تيار ٿي ويندا. پوءِ گهر کان ٻاهر يا اتي ئي ڇيلو ڪُهي وڌي، ماڻهن کي برغلائڻ لاءِ، ڪجهه گوشت ڀوپو چئن طرفن ڏي اڇلائيندو، باقي سڀ پاڻ ۽ سندس چاڙتا کائي ڇڏيندا. پوءِ جي قدرتاً بيمار کي فائدو ٿيو ته ماڻهن ۾ 'واهه-واهه'، نه ٿيو ته چوندا ته بس، ويچاري ڀوپي ڏاڍا وس ڪيا، جن زبردست هوءِ ڇا ڪري؟ - انهيءَ حالت ۾ به ماڻهن جو صدق ڪو گهٽبو ڪونه آهي.

ڳوٺن جي پيرسان ڏسو ته سڀڪو هندو هجي، ٿي يا وڌيڪ

”ٿان“ ضرور هوندا. جهنگ ۾ ڏسبو ته ڪٿي ڪٿي اهڙا هنڌ ڏسبا، جن سان ڪنهن هند قبر هوندي، ڪٿي وڏو ڪنڊو هوندو، ڪٿي وڏي چار هوندي، ان جي پرسان پنج ست ڪونرا پيا هوندا، ۽ وڻ ۾ اگهڙيون ٻڌيون پيئون هونديون: ڪو وانهڙو اتان اچي لانگهائو ٿيو ته جٽي لاهي وڏي صدق سان ڪنڌ نمائي، پوءِ اڳتي هلندو. جيتوٽيڪ ڪنهن کي به خبر ڪانهي ته انهن قبرن ۾ يا وڻن وٽ ڇا آهي، ته به ڪونه ڪو مقرو نالو پير، فقير يا ساميءَ جو ضرور رکيل هوندو، جنهن نالي سان سيڪو پيو سڏيندو. انهن جا ڪيترا پوڄا ۽ پائوريا ٿيندا آهن، جي ابوجهن کي پنهنجي پيا ڦُريندا آهن. ڪٿي ڪٿي ننڍي پيماني تي ميلا به لڳندا آهن، جتي ”جانون“ چڙهنديون آهن، ڳهيڻا ۽ ٻڪر ڪسبا آهن. ٿر ۾ اگهائيءَ سگهائيءَ يا ٿوري به تڪليف وقت، ڪنهن نه ڪنهن پير، فقير يا ساميءَ جي باس باسڻ جو رواج آهي. پوءِ اتي وڃي ڪجهه نه ڪجهه ورهائيندا، ٻارن جي جهنڊ لهرائيندا، يا وارن جي چڳ ويڙي رکندا، ۽ ڳاڙهي اگهڙي ٻڌندا. روڪڙ به نذرانو رکندا، جا پوڄا کڻندا ۽ قبر جي خاڪ کڻي، ڪجهه پاڻ کائيندا ۽ ڪجهه آڻي گهر ۾ رکندا، جا اويل سويل ڪو بيمار ٿيو ته انهيءَ کي پيارينداء ڪيترا ته ڏکيون مسافريون ڪري، سوين تڪليفون سهي، پنهنجا ڪم ڪار ڇڏي، پاڙا خرچ ڪري يا پيرين پيادا، اڪيلا، بعضي پاوين ٻچين ٻي جاٽ ڪرڻ ضرور وڃن. پوءِ اچي قبرن يا اهڙن هنڌن تي واس ڏوپ ڪري، ”پتڙ“ (ڪپڙي جو ٽڪر) چاڙهين.

ٿري ويچارا ويساهه وسوڙل، بي علميءَ ۽ جهالت جي ڪري ٽوڻن ۽ ٽوٽڪاين جي ڦندي ۾ ڏاڍو ڦاسيو وڃن. مردن کان عورتن تي انهن ڳالهين جو اثر وڌيڪ ٿيندو آهي. ڪيتريون عورتون به ٽوٽڪن ۽ ٽوڻن ڦيڻن جو ڪم ڪنديون

آهن، جن کي 'پوپيون' چوندا آهن. ٻيا ٻہ ڪئين پرم آهن، جن تي جيتوڻيڪ گهڻا مسلمان ۽ ٻيا ٻڙهيل ۽ سمجهو ماڻهو اعتبار ڪونہ ڪن، پر گهڻي ڀاڱي بي علم ۽ جاهل ماڻهن جو انهن تي ويساهہ ۽ يقين آهي.

ٽر ٻہ هڪڙو 'مالهاري' پکي ٿيندو آهي: ڪنهن ڪم لاءِ گهر کان نڪرڻ وقت، جي اهو پکي ساڄي پاسي سائي وڻ تي ويٺل هوندو، تہ چوندا تہ ڪم يڪدم ٿيندو؛ جي سڪل وڻ يا پٿر تي ويٺل هوندو، تہ سمجهندا تہ ٿوريءَ تڪليف سان ٿيندو؛ پر جي ساڳيو پکي ڏائي پاسي ويٺل هوندو تہ موٽي ايندا ۽ ڪم تي نہ ويندا: چاڪاڻ جو چوندا تہ ڪم نہ ٿيندو! نڪرڻ وقت ڏائي پاسي کان گڏهہ جي هينگ سٺو سوڻ سمجهن! موٽي اچڻ وقت جي ساڄي پاسي مالهاري يا ڏائو گڏهہ ٿيو، تہ چوندا تہ بدسوڻ آهي ۽ جتي وڃون ٿا اتي پير نڪاءِ ڪونهي؛ ٻر جي ڏائي پاسي مالهاري ۽ ساڄي پاسي گڏهہ جي هينگ ٿي، تہ سٺو سوڻ سمجهندا: هاري ماڻهو ٻنيءَ تي سڀري نڪرندو. جي ڪا سهاڳڻ زال، پريل پاڻيءَ جي دلن سان سامهون آئي، تہ چوندا تہ سٺو سوڻ آهي، نہ تہ نہ. رنڙ زال جو سامهون اچڻ بدسوڻ سمجهن. ڏائو تتر سٺو سوڻ، ۽ ساڄي پاسي تتر خراب سوڻ سمجهن.

زالون ننڍڙي ٻار کي ترارڙ تي ڪارو داغ ڪنديون آهن، تہ نظر نہ لڳي. ٻار کي الٽي ٿي، تہ چونديون تہ "نظر لڳي اٿس!". جنهن لاءِ جهاڙ وجهائين يا ڏاڳو وٺائي ٻڌن. ٻار جي رات جو اوچتو وڙ ڪري اٿيو، تہ چونديون تہ "ڊنو آهي!". ان لاءِ آسُر ۽ نماشام جو ڇا ڪنديون جو منيءَ جي طباخ ۾ پرندڙ ٽانڊا وکي، ان جي مٿان منيءَ جي لوڻي اونڌي ڪنديون، جيئن ٽانڊا سڀ لوڻيءَ ۾ پون. پوءِ لوڻيءَ جي مٿان "زنانو جتيءَ جو ٻادو" اڀتو وکي، مٿان لوهہ جي

انلاٽي وکي، ان تي ٻار جو هٿ وڪائي، مٿان پاڻيءَ جو لونو هارينديون؛ ته پاڻي سڀ اونڌيءَ لوڻيءَ ۾ ٻڙ ٻڙ ڪري چڙهي ويندو: تڏهين چونديون ته ”ٻار ٻـرابر ڊنو آهي، جو اونڌي لوڻيءَ ۾ پاڻي چڙهي ويو“. نه ته حقيقت ڪري، ٻاهه جي سيڪ ڪري لوڻيءَ جي هوا ختم ٿيڻ سبب خال ٿيو پوي، اهو خال پرڻ لاءِ ٻاهرينءَ هوا جي داٻ ڪري، پاڻي مٿي چڙهيو وڃي. پيا به ڪيترائي ڀرم آهن، جن جو بيان ڪرڻ اجائي طوالت آهي.

ڪيترن ڳوٺن ۾ ماڻهو ايتري قدر وسوڙل آهن، جـو سڌويل دنيا جي ماڻهن کي اعتبار ئي ڪونه ايندو ته ڪو ايتري قدر سچ هوندو! ان لاءِ هڪ مثال ڏجي ٿو: چاچري تعلقي ۾ چيلهار کان ۲ ميل ڏکڻ طرف ”هريار“ جو ڳوٺ آهي، جتي ٺڪر، مسلمان ڪنبر ۴ سينگهواڙ رهن ٿا. انهيءَ ڳوٺ جي پرسان، چيلهار کان سٽي ڏي ويندڙ رستي تي، ”مالهڻ“ جو ڪُڏ ٺهيل آهي، جتي ميلو به لڳندو آهي. هريار ۾ مالهڻ جو پوپو رهندو آهي. ڳوٺ وارن تي مالهڻ جو ايترو اثر آهي، جو سڄي ڳوٺ ۾ ڪوبه ماڻهو ڪچي مٽيءَ جي سر وجهي، ان جي ڀت جاءِ لاءِ ڪونه ٺاهي: گهڻيون ڪانيون ڪوڙي، مٿان راڳو ڏيئي، ان تي چونـرا ٺاهين. ڪوبه ڪُڏ (ڪوٽي) سڄي ڳوٺ ۾ نه آهي. ڪوبه ماڻهو پنهنجيءَ جاءِ کي دروازو ڪونه چاڙهي، سيني جون جايون بنا دروازن جي آهن، جن کي ڍڪڻ لاءِ ڍنگهر ڏيـن، پيا ائين ئي پٽيون هجن. پين ڪيترن ڳوٺن ۾ اهڙيون حالتون آهن، جو ماڻهو انهن ڳالهين جا پائبند آهن. آنهن کي يقين آهي ته اسان جيڪڏهين ائين نه ڪنداسون ته ضرور تڪليف ڏسنداسون، تنهنڪري لاچار ائين ڪن. هاڻي ته اهو رواج ٿي ويو آهي: جو ته وڏا جو ائين ڪندا آيا آهن، سو نڌيا به ضرور انهن جي پٺ ٻارين.

نشو واپرائڻ

ٿر جي ٺڪرن ۾ خاص ڪري، برهمڻن ۽ مهيشورين ۾ عام طرح شاديءَ غميءَ يا ڏڻ وار تي، آفيم جو رواج گهڻو هوندو هو. ڪيترا ٺڪر ۽ ٻيا آفيم جا علتي (ٻنڌاڻي) هئا. وهاڻ مهل آفيم جي رهاڻ ضرور ڪن. ٻه چار گڏجن، ته آفيم جو ورتائڻ ضروري سمجهن. آفيم کائيندڙ ۽ کاوائيندڙ عزت جي نگاهه سان ڏٺا ويندا آهن. جنهن وٽ سدائين رهاڻ هجي سو وڏي عزت وارو سمجهيو وڃي. هاڻي علم جي سجاڳيءَ، نئين لهر، آبڪاري کاتي جي پڪڙ پڇاڙ، آفيم جي قيمت وڌڻ ۽ سرڪاري بندش جي ڪري رواج گهٽ ٿيو آهي، پر صفا بند نه ٿيو آهي. ڪيترا، آفيم جي بدران پست جي ڏوڏي پاڻيءَ ۾ پُسائي پيئندا آهن، يا ڪي چانهه پيئندا آهن. اڳي جوڌپور ۽ ڪڇ کان آفيم ايندو هو ۽ وڪرو ٿيندو هو (جنهن کي ڪوني جو عمل چوندا آهن). جيتوڻيڪ ان تي سرڪاري طرح بندش هئي، ته به لڪچوريءَ آفيم پيو ايندو هو. هاڻي بند آهي: ڪن سڌريل ماڻهن جي ڪوشش سان، ڪن پنچاتن، آفيم جي واهپي تي بندش وڌي آهي. هن خراب عادت جو واهپو جيترو جلد بند ٿئي اوترو چڱو.

پنجن ستن سالن کان ”چانهه“ جو رواج ٿر ۾ بلڪل وڌي ويو آهي. اڳي اهو رواج فقط ڪامورا پارٽي يا شوقين طبقي ۾ هو، پر هاڻي ته ٻهراڙين ۾ به ڪاهي پيو آهي. کنڊ جي نافت سبب، گهڻا ماڻهو چانهه ۾ گُڙ ڪم آڻين. ڪي ته کير کان سواءِ چانهه ڪن، جنهن کي ”سليماني چانهه“ چون.

شراب، گانجي ۽ چرس جو رواج اصل ڪونه آهي. البت تمام ٿورو، شهرن ۾ خاص ڪري، شاهوڪار يا ڪامورا، اونهاري جو ڏاڏل ۾ ٿوري پينگ وجهن؛ نه ته عام رواج اصل ڪونهي.

شراب فقط بيماريءَ جهڙي حالت ۾ دوا طور استعمال ڪن.

ٻهراڙين ۾ ۽ خاص ڪري اڇوتن ۾، حقي ڇڪڻ جو رواج گهڻو آهي. حقي ڪي مجلس يا وهاڻ جو سر موڙ سمجهن. هن ۾ سنڌي تماڪ يا گڙ سان گڏ ڪنيل زردو ڪم آڻين، جنهن کي ”گڙاڪو تماڪ“ چون. غريب ماڻهو ”سلفي“ پيئن، جا مٽيءَ ۽ ڪاٺ جي ٺهندي آهي، هن ۾ تماڪ جي ڪفايت آهي. شهرن ۾ پتن جي ٻيڙيءَ جو رواج گهڻو آهي، ٻهراڙين ۾ گهٽ آهي. وڏن ڳوٺن ۾ ڪيترن جو روزگار ٻن جون ٻيڙيون ٻڌڻ ۽ وڪرو ڪرڻ تي آهي. سگريٽ جو رواج ڪونهي. البت شهرن ۾ ڪنهن موقعي مجلس تي، يا ٻڙهيل شوقين ڪڏهن ڪڏهن سُوٽا هڻن، باقي پيا نه. تري، غريب هوندي به شي تي گهڻو خرچ ڪن. خاص ڪري غريب طبقو انهيءَ مرض ۾ وڌيڪ مبتلا آهي.

ناس اڪثر عورتون ڪن، ڪي مرد به ناس ڪندا آهن ڪي عورتون ٻيڙي ۽ حقو به ڇڪينديون آهن. ڪراڙ ۽ برهمڻ وهاڻءَ ۾ سوپاريون گهڻيون کائين. ڪن شهرن ۾ سوپاريءَ جو واهپو گهڻو آهي. ڏيپلو شهر خاص مشهور آهي، جتي جا مرد توڙي عورتون سوپاريون گهڻيون کائين.

بيماريون ۽ انهن جا علاج

دنيا ۾ جو آيو آهي سو ويندو، جو ٺڪر ٺهيو آهي سو ڀڄندو، جو ڄائو آهي سو مرندو. چوندا آهن ته ”مرڻ ناهي مهڻو، پرڻو ناهي گار“. انهيءَ واهه وياڻيءَ جو سيڪنهن کي بند ڪرڻو آهي. ”سيڪو لڏيندو لوءِ، ڪو اڳو ڪو پوءِ“. پر دنيا جو چشڪو اهڙو آهي، جو ڪوبه سنجهانئس موڪلائڻ نه چاهيندو ۽ سيڪو پائڻي ته جيڪي چار گهڙيون وڌيڪ رهڻ سو چڱو. ”يڪ تندرستي هزار نعمت“: ”دل درست ته

تن دوست.“ سرير سگهو، تہ ڪائڻ پيئڻ، گهمڻ ڦرڻ، اوڍڻ ٻهرڻ، رهاڻ رس، ميٺڙي ملاکڙي ۽ سنگت ساٿ مان اچي مزو، پر جي جيءُ جڏو تہ مزو مزي جي ماڳ، انلو ماڻهو بدن مان ئي بيزار، جُسي مان ئي آزرکو : ڪنهن جو ڳالهاءُ ڪونہ وڻندو، سدائين پيو ڪينجهندو! جڏهين تندرستي اهڙي املهہ وٿ آهي، تڏهين ان جي حاصل ڪرڻ لاءِ بہ جتن ضروري آهن. قدرت جو ڪارخانو اهڙيءَ طرح هلي رهيو آهي، جو، جو جتي سو تتي خوش: امير محلاتن ۾، تہ غريب پڻنگين ۾، هڪ جهڙي ننڊ ڻا ڪن. قدرت جون مهربانيون سڀني تي هڪ جهڙيون. هن وٿ شاهہ گدا سڀ سريڪا: سڀني تي ساڳيو سج لهي اڀري، ساڳي گرمي ۽ سردي ڏئي، ساڳئي وقت وسي ۽ اوڪامي. هڪڙا محلاتن ۾ رهندي بہ سير مٽيءَ لاءِ سڪن، ٻيا جهوپڙين ۾ رهندي بہ ايترو ڪونہ اٺن، جو سانجهي - صبح پيڙا ڪاٽي پيٽ پرين!

غريبن ۾ وياءُ وڏيڪ: ڪٿي لک پيا لٽنجن، تہ ڪٿي ڪک لاءِ سڪن! ٺري ويچارا غريب، گرميءَ سرديءَ جي بچاءُ لاءِ نہ پورو آجهو نہ اوڇڻ: سياري جو ڏسبو تہ پوري وليي ڪونہ هوندي جو اوڍين! مائرون ڇا ڪنديون، جو سڀني کي پٽٽ تي سمهاري، مٿان ڦاٽل رليون، ڳوٽين جا ٽڪر، ڪرڙيون يا ٻورا وغيره، جيڪي گهر ۾ ايرا سپرا نپڙ هوندا، سي وجهي، وقت ڪاٽي ڇڏين! اونهاري جو وري اگهڙ ۾ بعضي اوڇڻ کان سواءِ وقت گذريو وڃي، يا گهڻي گرميءَ ۾ باڻ واريءَ جي تڏيءَ ريت ڪي فرحتي ننڊ اچي. ”هوند تي آهي هونگار“ : ”ناهي ڪندي، ناهي سيءَ“.

سياري جي صبح جو، شاهوڪار ۽ سندن ٻار آڻي سان چانهہ پيئن. اوني سئيٽر پائين، گرم ٽوپلا ۽ مفلر ڏڪن ۽ گلا بند ڍڪين، جتي پير مان ٻاهر ڪونہ ڪڍن؛ پر غريبن جا

ٻار ڏسو نہ سگهي ۽ پيرين اگهاڙا، هڪ ٽانگ هٿن جي مدد سان يا ليرون ليڙ ڪپڙي نڪر ۾ پيا ڪم ڪار ڪندا، سي ءَ جي مجال آهي جو ويجهو اچي! شهري، سخت ڪم کان وانجها، بزاري چٽڻ جا هيراڪ، گهڙيءَ گهڙيءَ وات پيو هلندن، هلندي چلندي، آئندي وهندي، پيا چرّ چرّ ڪندا. هاضمي تي حد کان وڌيڪ بوجو ۽ ٻار، جنهنڪري ڪنهن نه ڪنهن مرض ۾ مبتلا. پر ٿري غريبن کي اٽ ئي پهر سخت ڪم ڪرڻو پوي. ڪاڏي لاءِ ملي سادو، سو به مهل تي مس نصيب، گهرج گهڻي، ملي ٿورو. سندن هاضمو سنيريو ويٺو هوندو، ته ڪجهه اچي ته ڪريان قلم.

ڪليل آب هوا، نج کير، هٿرادو گدهه ۽ جنڊ جو پيٺل اٽو. مال سان گڏ ٻڪ يا ساندهه پورهيو سندن لاءِ وندرائيندڙ ورزش، گهٽ خفن کان پري، جنهنڪري سدائين کلمک. شهر جي مڙيل ميون جي ضرورت پوري ڪن تازي جهنگلي ڏٿ سان. پوءِ مرض ڇو ويجهو اچي؟ بدن سدائين سهڻو ۽ سالم – بيماري به آهي، پر گهٽ، مرض به آهن، پر ٿورا. اتي عام طرح هي بيماريون ٿين: گرميءَ ۾ لوءِ لڳڻ، دل ڪچي ٿيڻ، سرديءَ جو غلبو يعني نمونيا، تپ لڳڻ، چيڪي پوڻ، ڪوئيلي يا ٿر پوڻ ۽ وائي سور، وغيره.

ٿر ۾، تعلقي جي هيڊڪوارٽرن کان سواءِ، سرڪاري ڊاڪٽر ڪونه آهن، نڪو ڪو خانگي حڪيم يا ڊاڪٽر وغيره گهرين فين وارا آهن. اتي گهوٽاٽا حڪيم ۽ ڏاها ماڻهو آهن، جي بنا فيءَ جي ڏس ڏيندا آهن، يا علاج ڪندا آهن. پوءِ بيمار، صحتياب ٿيڻ بعد پنهنجي حال سارو، سندن سار لهي ڇڏيندو آهي، مگر اول پهول وغيره ڪابه ڪونه ڪن. ڇاڪاڻ سٺين تي گهڻو خرچ ڪونه ٿئي، اهي به معمولي شيون هجن، جي گهڻو ڪري اتي ئي ليپو هون.

لوءِ لڳي ته چاڪن جو ميٽ ڳاري ان سان ٿورو بصر سان پاڻي ڪري ملائي بدن کي مالش ڪري ڇڏين. صبح جو تازي پاڻيءَ سان وهنجن، ته بيمار چڱو ڀلو ٿيو پوي.

دل ڪچي ٿيڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ ٿورو لوڻ گڏي پيارين، ته الٽيءَ ۾ ٻيت ٻاهر نڪرڻو اچي ۽ فائدو ٿيو پوي. مٿان جوهر جي نڪي ۽ وڏف جا داڻا وات ۾ وجهي ڇڏين.

سرديءَ جي ڪري نمونيا ٿئي ته يڪدم، ڪجهه گرم ڏينهن هجن ته ريڍي ڪل ۽ سياري جو ٻاڪري ڪل يا هرڻ جي ڪل بدن تي چاڙهين، جا بدن کي چنبڙيو پوي. پوءِ ٽن چئن ڪلاڪن بعد، از خود، بدن کي ڇڏيو جدا ٿيو پوي، تڏهين لاهي ڇڏين، ۽ مٿان يڪدم ڏڳي جي سڙيل ڇيڻي جي رَڪت، جا اڳواٽ تيار ڪري رکن، سا مهينن ـ جيئن پکهر واري آلي بدن تي واءُ جي لهس نه لڳي. ۾ جي بيماري انهيءَ درجي ڪان وڌي وڃي، ۽ سُور جون سُونڊون شروع ٿين، ته ٿيڪر جي لوڻي ۾ ٻاهه جي ڪِرڻ، يعني گرم رَکَ وجهي، ڇاتيءَ ۾ سور واري هنڌ تي سُهائيندو سيڪ ڪن، جيئن ڦڦڙن ۾ ڇميل رت پگهرجي. ڇانو ر دانگيءَ ۾ ٻاهه تي ساڙي، ڪونڊي ۾ ٿوري پاڻيءَ جي ڇنڊي سان گهوٽي، جڏهين ليس وارا يا چيڪنا ٿين، تڏهين بدن تي پلستر وانگر لائين، مٿان وري چاڪن جو واري پُسائي، دانگيءَ تي ڪوسي ڪري، ان مٿان ڪپهه جا ڦها رکن. جي جڏهين ڪوسا ٿين، تڏهين پلستر جي مٿان چنبڙائي ڇڏين. ائين ڪرڻ سان فائدو ٿيو پوي. ڪڪڙ جو آنو هٿڪيو ملي سگهي، ته اهو گيهه ۾ تري کارائين. ٻاجهريءَ جي ماني پچائي ـ هڪ پاسو ڪچو ڇڏين ـ ان تي سنهي هيڊ ٻُرڪي، اهو ڇاتيءَ تي ٻڌن. گهوڙي جي تلاءَ جا ٽُڪر پُسائي، گرم ڪري ٻڌن. نمونيا کي ٿر ۾ ”سيندوريو مرض“ چوندا آهن.

ٿڌ لڳي يا ليس ٿئي، ته مٽي تي گرم تيل جي تري هڻي، يعني مالش ڪري، مٿان اڪ جا پن ٻڌن، يا ٻاجهريءَ جي ماني هڪ پاسو پڪو هڪ پاسو ڪچو، سنهي هيٺ ٻڌي ڪي ٻڌن.

گھڻي بار ڪٺڻ يا ٿاٻڙجڻ ڪري اڪثر چڪي پوندي آهي، يا ٻانهن جي ٻوٽين ڦر ۾ سَٽ يعني ڪوئلي پوندي آهي: چڪيءَ جي حالت ۾ شيردان، ڏُن ڪان ڦريو ويندي آهي، ان لاءِ صبح جو نيراني، تيل ۽ پاڻيءَ سان پيٽ کي آڏي، پٽر جو ٽڪر ڪپڙي ۾ ويڙهي، ڏُن تي رکي پٽيءَ سان ٻڌي ڇڏين، ۽ بيمار کي اٺاوي سنئون ٻيهاري، ۵ تولا گيهه ۽ تولو ڀر سنها ڪٽيل ڳاڙها مرچ وجهي پيارين. پر جي ڪوئلي ٿئي، ته هٿ سان ست دفعا ڪوئي يچن، ۽ مٿان گرم رک مٽيءَ جي لوٽي ۾ وجهي، ان سان سيڪ ڪن.

وائي سور ٿئي، ته ترن جي تيل جي مالش ڪري مٿان هيرڻ جا پن ٻڌن، يا زناني جُتيءَ ۾ ست ڇپٽيون واريءَ جون وجهي، سور واريءَ جاءِ تي ست دفعا آهستي هڻن.

ڊاڪٽري علاج ۾ ويساهه نه اٿن، نڪو اسپتال ۾ وڃن. طبيبن کان به وڌيڪ ويساهه ڀوپن ۾ رکن. بيمار تي ڀوپو ضرور ڏُوٽائين نه ته بيمار چڱو ڀلو نه ٿيندو- اهو يقين اٿن. ان لاءِ جدا اڳتي لکبو.

ٿر ۾ ڪئين ٻوٽيون ٿين ٿيون، جي بيمارين لاءِ فائدي واريون آهن، پر ماڻهن ۾ انهن کي ڪم آڻڻ جي سرت گهٽ آهي. ڪي ڪي، جيڪي سمجهن ٿا، سي انهن مان فائدو وٺن ٿا، نه ته ٻيا ڪوڙي جا ڪورا. مگر تڏهين به سيڪڙن کي بيماريءَ جي سادن علاجن جي سڌ آهي.

نانگ ٻلا جو علاج

ٿر آهي وارياسو علائقو، زمين ڪنڊري، جنهنڪري ٻير

ڪرڻ ۾ سهوليت، انهيءَ ڪري ڪارا واسينگ نانگ ۽ پيون بلائون جام ٿينديون آهن. جهڙو رنگ واريءَ جو، تهڙو بلا جو، ڏسڻ ۾ ئي ڪونه اچي. ساري جي موسم ۾ سيءَ هئڻ ڪري، اهي زمين جي اندر وهن ۽ اونهاري جو ٻاهر نڪرن. اچا به موقعو ملين وسڪاري جو، جڏهين ساري زمين گاهه سان پرجيو وڃي، تڏهين انهيءَ ۾ پيون سُرن. اتفاقا ڪنهن جو پير ويجهو آيو، ته ڏنگ هڻي ڪڍن. سياري ۾ ڪو چڱو ڪڄي. اونهاري ۾ ماڻهو مال جي سانگي يا ڪمن ڪارن لاءِ اڪثر پنڌ ڪن رات جو. بعضي وستي تي ئي نانگ يا بلا ويٺل هجي، ته ڏنگيو وڃي. وسڪاري جو گهڻا ڪڄن ۽ چاڪاڻ جو ان وقت ساري زمين گاهه سان ستيي پيئي هوندي آهي. ازان سواءِ رات جو به ٻنين ۾ پيل جي پوَ کان مال سان ضرور ڦرڻو پوي ۽ چاڪاڻ جو مٿان صبح جو ڪنهن جي ورڻ نه اچي. ان وقت بچاءَ لاءِ چا ڪن، جو ري يا ٻڪريءَ جي وڳيل ڪل مان جهاڙولا ٺهرائي، پيرن کان گوڏن تائين ٻڌي، مٿان وسيءَ سان ٻڌي ڇڏين. ڪل تي نانگ يا بلا جي ڏنگ جو اثر ڪونه ٿئي. بچاءَ جو اهوئي نيوڙ ڪن.

ڪي ايهرو گهڻا زهري ٿين، ڪي گهٽ. چوندا آهن ته "ڪاريهر يا ماري يا ڪاري"، يعني يا ته ماڻهو مريو وڃي، پر جي اتفاق سان بچي ويو، ته وري جنهن عضوي ۾ ڏنگ لڳو هوندو، اهو عضوو ڪريو پوي. ان لاءِ ترت علاج ۽ پيا علاج به پاڻ ڪندا آهن: يڪدم، ڪپڙي يا وسيءَ سان ڏنگيل جاءِ مٿان قابو ٻڌي، ڪپ سان ڇهڪ ڏيئي، رت وهائين ۽ مٿان ٻاهه جي ٽانڊي سان ساڙين، يا سيگي هڻي رت ڪڍن، يا وات ۾ لوڻ يا واري وجهي، اُت مان زهر چوسي ڪڍن. ڪڪيل کي بصر کارائين، گيهه پيارين ۽ جيئن زهر جو اثر دل تي قبضو نه ڪري، ان لاءِ اُلٽيون به ڪرائين. ويجهيءَ چڪ

۾ ڪو جهاڙؤ سُجهندو هوندن، ته يڪدم ماڻهو موڪلي ان کي گهرائي وٺندا، جو جهاڙون وجهندو. ڏنگ تي مٺ چاڙهين، جا زهر چوسي وٺندي آهي. مٺ کير سان ڌوئي ڏنگ تي چاڙهيندا، جا زهر چوسي پرجي پوندي، پوءِ لاهي، نپوڙي، زهر ڪڍي، کير سان ڌوئي، وري چاڙهيندا. اهڙيءَ طرح جيستائين زهر پورو نڪرندو، تيستائين پيا چاڙهيندا. وڏي ڳالهه ته جيڪڏهين جهاڙ ۾ مٺ وارو ملي ويو، ته سمجهندا ته بيمار کي هاڻي جو ڪو ڪونهي.

پيڻ جو علاج: "پيڻ" (بلا جو هڪ قسم) ڇهه فوٽ کن ڊگهي ٿئي. سنهن ۽ پڇ سنها، پر وچ تي ٿلهيري. سندس پٺيءَ تي اٽڪل ڏيڍ انچ وڇوٽيءَ تي ڪارا ٻٽا، پيٽ اڇو ۽ لسو. عام بلا هلي ورن وڪڙن سان، ته هيءَ هلي سنئين سڌي. سندس ليڪي سان ئي ٿري کيس سهي ڪري وٺندا آهن، ڇاڪاڻ جو هن جي پڇ جو ڇيڙو سنهو ٿيندو آهي، ۽ وري هلي جو سنئين سڌي، تنهنڪري پيٽ سان ٿيل ٿلهي ليڪي جي وچ ۾ وري سنهو ليڪو به ظاهر بيٺو هوندو آهي، جنهنڪري جهٽ پٽ سهي ڪري وٺبو آهي ته هيءَ پٽيڻ جو نشان آهي.

سندس تجليدار اکيون، سج جي روشنائي برداشت ڪري ڪونه سگهن، تنهنڪري ڏينهن جو گهڻو ڪري ٻاهر ڪونه نڪري، پر رات جو چوڌاري چڱا چڪر ڏئي، ۽ هلڻ جي وري اهڙي تکڙي آهي، جو ڊوڙ پائي کيس پڄڻ ٿي مشڪل. ماڻهوءَ کي چڪ ڪونه پائي، پر ستل ماڻهوءَ جي وات ۾ زهر هاري وڃي، جنهنڪري ڪلاڪ کن جي اندر نڙيءَ ۾ ڳوڙهو ٿي پوي. سندس زهر ۾ اهڙو ڪو اثر آهي، جو جيڪڏهين سج جي يا بتيءَ جي روشنائي "پيتل" ماڻهوءَ ڏٺي، ته هڪدم اندو ٿي پوندو ۽ نڙيءَ واري ڳوڙهي وڌندي ويندي، تان جو ٻوسانجي، چئن پنجن ڪلاڪن اندر، انسان عدم راهي! نانگ يا بلا جو ڏنگيل بچي پوي، پر 'پيڻ جو پيتل' ڪو

مشڪل بچي. سنّل ماڻهوءَ جي کونگهري جو آواز ڪيتري ٻه پنڌ تان ٻڌندي، ته آڏامندي ايندي. پر هرو پرو ڪنهن تي ڪاهي ڪونه اچي، ۽ اهڙا اتفاق سال ۾ ڪي ورلي ٿيندا آهن، نه ته جيڪر ٿر ۾ ماڻهو بچيئي ڪونه.

پيئڻ سدائين ڏسڻ ۾ ڪانه اچي: سال ۾ فقط ٻه مهنا، بدڊي ۽ اسوءَ ۾ ظاهر ٿئي، باقي ڏهه مهنا گم. جتي رهي، اتي چون ٿا ته ست گز رهن، تنهنڪري ڪيس ”ست سهيليون“ ٻه چوندا آهن. سندس رهڻ جو مکيه هنڌ آهي واريءَ ۾ پر، پر بعضي ڪٻرَ ۽ ڪنڊيءَ جي وڻن جي وچ وارن پورن ۾ ٻه گذاري، ۽ آنا ٻه آتي لاهي. ماڻهو هن مصيبت جي بچاءَ لاءِ ٻه عجيب آپاءَ ڪن! پهچ وارا شاهوڪار ۽ سرنديءَ وارا بتيون ٻاري ڇڏين، ۽ غريب وري بصر جو چوڏو (پن يا ڪل) وات ۾ وجهي، يا هنڌ تي وهاڻي هيٺان رکي سمهن— ۽ ڪي توڪل برخدا، ائين ئي ستا پيا هجن. ويچارن غريب ٿرين وٽ ڪٿان آيون بتيون ۽ بصر. پيئڻ ۾ هڪ خصوصيت آهي، جو نند ۾ ستل ماڻهوءَ جي وات ۾ زهر هاري، وڃڻ وقت پڇ سان سجاڳ ڪري پڇي ويندي آهي.

ٿر ۾ عام بلائون جيتوڻيڪ وڻ تي چڙهي وڃن، پر ڪٽ تي ڪونه چڙهن، پر هيءَ نامراد ته ڪٽ تي ٻه چڙهي اچي! ٿر ۾ عام طرح ڪيس ”ٿوڪٽي“ ۽ ”ڪاري گذهه“ چون— ماڻهن ۾ عقيدو آهي ته رات جي وقت جيڪڏهين آن جو نالو وٺبو ته ڪاهي ايندي، تنهنڪري رات جو نالو ڪونه وٺن، يا ڪيس ڪاري گذهه چون. پر اهو اجايو وهم آهي.

پيتل ماڻهو، علاج ڪرڻ سان، مشڪلات سان، بچي ٻه پوندا آهن. پيتل ماڻهوءَ لاءِ پهريون علاج آهي، ڪيس روشنيءَ کان پري رکڻ، ۽ سج اڀرڻ کان اڳي ڪيس زمين ۾ کوٽيل ننڍي کوهي ۾ وجهي، تري ۾ اونڌو ڪري، ڏندڻ سان نڙيءَ

۾ ڪُتڪتائي ڪرڻ، جيئن زهر جو ڳوڙهو ڦسي پوي. ڳوڙهو ڦاٽو ۽ زهر ٻاهر نڪتو ته پوءِ جوکو ڪونهي. ٻيو علاج آهي ڳوئڙ پکي (جو ٿر ۾ عام ٿيندو آهي) جو آنو، جي بروقت ملي وڃي ۽ ان جو پاڻي پيارجي، ته هڪدم فائدو ڪندو، پر اها شي ملڻ مشڪل ــ هڪي تڪي حاضر ٿي نٿي سگهي. ان لاءِ ماڻهو ڇا ڪندا آهن، جو اونهاري ۾ جڏهين ڳوئڙ پکي آنا لاهي، تڏهين ڳولا ڪري آنو هٿ ڪري پڇي، پاڻيءَ ۾ ڪپهه پسائي، سڪائي، شيشي ۾ وجهي، رکي ڇڏيندا آهن: پوءِ جي اهڙو ڪو اتفاق ٿئي، ته اها ڪپهه پاڻيءَ ۾ پسائي مريض کي پيارين، ته فائدو ٿيندو آهي.

پيتل ماڻهوءَ جون اکيون يڪدم ٻنهيءَ سان ٻڌي ڇڏيندا آهن ۽ پوءِ ڦينڪي ڪارائيندو وڃجي. جيستائين زهر جو اثر هوندو، تيستائين ڦنڊڪي ڪساري يا خراب نه لڳندي، جڏهين اثر گهٽبو، تڏهين ڪوڙي لڳندي. ان وقت ڪارائڻ بند ڪجي. اهڙيءَ طرح اڌ سير يا بعضي وڏيڪ ڦنڪي به کائي ويندا آهن، ۽ فائدو ٿيندو آهي. ماڻهو ويچارا به پنهنجي وسان ڪونه ٿا گهٽائين، پر هن مصيبت کان شال مالڪ بچائي.

ٻيا زهري جيت: ٿر ۾ ”اروڙ“ ڪانه ٿئي پر اگهه ٿيندي آهي، جا تمام ’تلهي‘ ٿيندي آهي. اهڙي ڳوري، جو هلي به مشڪلات سان. هلڻ وقت پاسن سان اهڙو سُوسات ڪندي آهي، جو ڳچ پنڌ تان ٻڌي سگهبو آهي. ڪپر يا ٻه مُنهي يا ٻوگهي بلا به ٿيندي آهي. جوندا آهن ته هن کي ٻه مُنهن ٿيندا آهن. پر ٻيو منهن سدائين ڪليل نه آهي، فقط سُهائين واڱين ۾ کليل رهندو آهي. ڪونپاريو نانگ، رنگ جو ڳاڙهو، پورو ۽ ڪنڌ تي وار ٿيندا آهن، جو اچانڪ ڏيئي به چڪ پائيندو آهي. گورهيرو نانگ پوري رنگ جو ٿيندو آهي، تمام زهري آهن. هڻ ــ ڪڻ تمام ننڍي، ٽي انچ کن ٿيندي

آهي. هن جو ڏنگ اهڙو خوفناڪ ٿيندو آهي، جو ڪلاڪ
۾ اندر ماڻهو مري وڃي. هڻ-ڪڻ جي معنيٰ ٿي آهي ’ڏنگ
لڳو ته ڇڻ لاشو ڪنيو‘. هن جو اثرائتو علاج آهي ئي ڪونه.
ٿر ۾ وڇون به جام ٿين، جي ونگ جا پيلا ٿين. ڏنگ تي
گاسليٽ مکين، انجڻ گهوٽي ڏين، جهاڙ وجهائين بصر جو
پاڻي ڏين، ۽ ٻيا ڪيترا علاج ڪن. پارڪر ڏي جبل ۾ خوفناڪ
زهري ڪارا وڇون ٿين، جن جو ڏنگ خوفنائتو آهي.

چوپائي مال جون بيماريون ۽ علاج

ٿري ماڻهن جو گهڻي ڀاڱي گذران چوپائي مال تي.
چوپايو مال به ساهواري شي آهي. گرمي سرديءَ جو اثر ان
تي به ٿئي، جنهنڪري بيماري به ٿئي. ٿر ۾ ”وٽنري
اسپتالون“ فقط ٻن هنڌن، عمرڪوٽ ۽ اسلامڪوٽ ۾ آهن؛
پر ٿر جا مارو ماڻهو، جي پنهنجو علاج به اسپتال ۾ ڪونه
ڪرائين، سي مال جو علاج به پاڻ ڪن. مال کي جُونءِ
پون، ته لماڪ کي پاڻيءَ ۾ گهوٽي بدن تي مالش ڪن، ته
جونءِ مري وڃن. جي ڪنهن جانور جي پيٽ ۾ ڦر مري وڃي،
ته گُڙ ۽ جاڻ گڏي پيارين، ته مئل ڦر نڪري اچي، نه ته
هٿ ڌوئي، گيهه مکي، سنهو ڪپ هٿ ۾ جهلي، ساو ۾
لنگهائي، ڦر کي نڪر نڪر ڪري، ٻاهر ڪڍن. پر جي ڦر
جيئرو هجي ۽ ابتو هجي، ته سيري سُڌو ڪري جيئرو
ڪڍيو وٺن. ڦر نڪرڻ بعد ڇڙ ازخود نڪري ايندي آهي،
پر جي نه نڪري، ته لسي ۽ کير گڏي ڪوسو ڪري پيارين
يا نير جي اڱڙي پاڻيءَ ۾ پُسائي نپوڙي اهو پيارين، ته ڇڙ
نڪري اچي. ٻڪرين کي ليس يا زڪام ٿيندو آهي. جنهن ۾
ناسن مان گند پيو وهندو آهي. جنهنڪري ساهه به ڇڳيءَ

طرح ڪٿي نه سگهنديون آهن ۽ سوماٽ پيٺون ڪنديون آهن، جنهن کي ”سرگيل“ سڏين. ان لاءِ ڪارو ڪماڪ تيل سان گڏي نڪ ۾ وجهن. بعضي نڪڙن ڦرن جو منهن پڇي پوندو آهي، جنهن کي ”منهن ساڙو“ چوندا آهن. ان لاءِ ڇانيي جو ڪڙو تيل مکين، ۽ جنهن اوها (اوڙي) ۾ مال پاڻي پيئي، ان ۾ آڪ جون آليون ٽاريون وڌي اڇلين. جي ڪو عضوو ڀڃي پوي ته ڪُنڀين جو اٽو گيهه ۾ گڏي پيارين.

ٻڪرين کي هڪ موذي مرض ٿيندو آهي، جنهن کي چون ”ٿڦڙيو“. هي نمونيا جو قسم آهي، جنهن ۾ ڦڦڙن ۾ رت جمي ويندو آهي، جنهنڪري ڦاسرين سان ڇنڊڙي پوندا آهن. هي وچڙندڙ مرض آهي ۽ جنهن ڌڻ ۾ پيو ته اهو ڌڻ جڻ ته ولرن جا ولر ٻارن ۾ ختم ڪريو ڇڏي. ان لاءِ ڇا ڪن جو ٻڪريءَ جو ڪَن وڍي ڪُني ۾ وجهي واڙ جي منهن تي زمين ۾ پورين، وٿاڻ تي ڪنهن به عورت کي اچڻ ڪونه ڏين، انهيءَ مرض واري مال جو کير ڪونه ولوڙين، وغيره. ٻيو هڪ مرض ٿيندو آهي، جنهن ۾ ٻڪري ڪومائجي پوندي آهي، ۽ اوچتو دانهن ڪري ڪِري پوندي آهي، ۽ مري ويندي آهي. هن کي ”ٻَرڪي“ جو مرض چوندا آهن، يعني دانهن ڪري مرڻ. هن لاءِ واڙو مٽائين، مال وڪڻن، يا ڌاريو مال پنهنجي مال سان گڏين، وغيره- ٻيو ڪو علاج ڪونه آهي.

ڏڳين جا کُر ڀڄي پوندا آهن. ان حالت ۾ ڇانيي جو تيل مکين. منهن ساڙو ٿئي ته اجهو (جاڻ) گهڙ ۽ تيل ۾ ميرو رڌي کارائين. تيلي وڌي پوي يا پيٽو وڌي پوي ته ان لاءِ ڀامي تي ڀاسريءَ مٿان لوهه جي شيخ تپائي ڏنب ڏين.

آٿ کي چالي ۾ هڪ مرض ٿيندو آهي، جنهن کي ”ڳوهہ“ جو مرض چوندا آهن. اهو ڪمام خوفائتو آهي: سهل تي علاج نہ ٿيو تہ جانور مري وڃي. ان لاءِ لوهہ جي شيخ سان چاتيءَ تي گول ڏنب ڏين. مطلب تہ سال کي گهڻائي مرض ٿين، جن جا سي معمولي علاج بہ پاڻ ڪن.

باب سترهون

ٿر جي تهذيب ۽ تمدن

ٿر جي سڀيتا ۽ اتهاس، سنڌ جي سڀيتا ۽ اتهاس جو جز ۽ جگر آهن. البته ٿر جي مخصوص ماحول سببان، ٿر جي ماڻهن جي پوشاڪ، وهڻي ڪهڻي، اخلاق، شغلن ۽ ادبي ذوق انداز فڪر ۽ خيال جي اظهار جو نرالو آهي. منجهن تعليم نسبتاً تمام گهٽ آهي: نمونو ڇاڪاڻ جو ڳوٺ پري پري آهن، آمدورفت جا وسيلا گهٽ آهن، جنهنڪري تعليم کي عام وائج ڪرڻ ۾ به تڪليفون آهن. هتي ٿر جي تهذيب ۽ تمدن جي ڪن خاص پهلوئن جو ٿورو بيان ڏجي ٿو.

ماڻهن جي پوشاڪ

ٿر جا ماڻهو ويچارا سادا: پوشاڪ سادي، کاڌو سادو- غريب ۽ شاهوڪار پوشاڪ مان پرکڻ مشڪل. جي ملڪ سائو ۽ سر سبز، ته مالدارن جا منهن پيا ٻهڪندا، پر جي برسات گهٽ، ته ماڻهو موڳا ۽ ملول.

برهمڻ ۽ ڪراڙن کان سواءِ ٻين سڀ هندو ذاتيون ٺڪر، مينگهواڙ، ڀيل، ڪولهي ۽ مسلمان ڏاڙهي ۽ وار ڪونه ونائين. ڏاڙهيءَ لاءِ ڏاڍي عزت اٿن- شل نه ڪو انهيءَ لاءِ گٿو لفظ ڪم آڻي. مسلمان ڏاڙهيءَ کي ڪيس ڪن ۽ گهڻا ميندي لائين. ڪراڙ ۽ برهمڻ ڏاڙهي ۽ مٿي جا وار ونائين، فقط مٿي تي وچ ۾ چوٽي رکائين، جنهن کي هو ڌرمي نشان

تـا سمجهن. سيني قومـن جون عورتـون واو وڏا رکـن، ۽ سيڪو پنهنجي نمونـي تـي ڳنڍو ويـڙهائـي. مسلم عـورتـون پـڻ چـونيون ڪـن، تـہ هندو عـورتـون هـڪ چـونـي ڪن. وارن جي چڱي سنڀال ڪن، ۽ ديسي نموني، وارن وڌائڻ لاءِ هلڪيون دوائون بہ ڪم آڻين، جن تي خرچ اصل ڪونہ ڪن.

ملڪ جي حالتن ۽ غربت سبب ڪپڙا سادا ۽ ٿلها ڪن. اونهاري سياري پوشاڪ ۾ گهڻو تفاوت ڪونہ ڪن. بيئل گهرن جا مسلمان مرد، سٿڻ، قميص ۽ پٽڪو پائين؛ غريب گوڏ ۽ صدري ڪن. ڪراڙ ۽ برهمڻ، ڌوتي؛ انگرکو ۽ پٽڪو ڪن؛ هاڻي قميص جو رواج ٿيندو وڃي. پيون هندو قومون چادر يا ڪڇو لانگ سان پڏن؛ قميص، انگرکو يا صدري ۽ مٿي تي پٽڪو ڪن. نڪر سوٽي ڪپڙي جو ٽريٽو ڪن. مسلمان، ڪپڙي جو خاڪي ۽ ڪارو رنگ پسند ڪن، جو سٿڻ، پٽڪن ۽ گوڏين کي ڏين. پروچ وري نيري سٿڻ يا نيري گنديءَ جي گوڏ، پسند ڪن. ڪراڙ ۽ برهمڻ ڳاڙهو پٽڪو؛ نڪر، مينگهواڙ ۽ ٻيا اڇو پٽڪو پسند ڪن.

مسلمان عورتون گهاگهرو، ڪنجري ۽ چُنّي ڪن. پروچڻ جون عورتون سٿڻ ۽ گهگهو ڍڪين. هندو عورتون گهاگهرو ۽ چُنّي ڪن. برهمڻ، راجپوت ۽ ڪراڙ عورتون جهبا پائين. پيون هندو ۽ اڇوت عورتون ڪنجريون پائين.

مسلمان، مينگهواڙ ۽ ٻيا اڇوت، سنڌي جُتي پائين. ڪراڙ، برهمڻ ۽ ڪي نڪر ٻئي نموني جي وريل نوڪ سان جتي پائين، جنهن کي "موجو" چوندا آهن. پڙهيل طبقي جا بُوٽ ڪن. جيئن مينگهواڙ چمڙو رڱي ان مان ٺاهين؛ هاڻي بوٽ ۽ سليپر بہ ٺاهين ٿا. ڍڳي جي چمڙي جي جُتي، اٺ جي چمڙي جي جتيءَ کان وڌيڪ ڪنئري ۽ جهالائو ٿئي، جنهنڪري

مهانگي ملي. ٽر ۾ اونهاري جو پيرين اگهاڙو هلي نه سگهبو، چاڪاڻ جو ٿلي واري پير ساڙيو ڇڏي. ولائتي بوٽن جو رواج بلڪل گهٽ، ڇو ته اهي مهانگا به آهن ۽ ديسي جتين جيترو هلن به ڪونه ٿا. هاڻي پڙهيل طبقي ۾ فئشن وڌندو وڃي، اهي ولائتي بوٽ ۽ چمپل به پائين.

ڪراڙ ۽ برهمڻ پاڻ سادا ڪپڙا پائين، پر عورتن کي ريشمي ۽ آڇا ڪپڙا ڍڪائين. شاهوڪار ڪراڙ به ڏسبو ته ڇڻ ڪولهي پيو لڳندو. وڻن ڏڻ ڇهڇهو پر افعال بچڙا. وچولو ۽ غريب طبقو چادر ضرور پاڻ وٽ رکي، جا ان کي ڪيترا ڪم ڏئي: سيءَ ۾ اوڍي، ڪچهريءَ ۾ هيٺان رکي وهي، يا ڦانگ (ڪانپ) ڪڍي، وسڪاري جو لاباري وقت سنگ وجهي، ۽ گاهه پڌڻ لاءِ ڪم اچي.

صفائي ستائيءَ جو خيال ڪونهي. ستان اڪثر ڪڏهين ڪڏهين ڪن، بيماري گهٽ ٿئي. تندرستيءَ جا نيم سمجهه جي ڪري نه، پر بي سمجهي جي ڪري پاڻهي پيا پورا ٿين، اهو سادگيءَ جي ڪري. بدن سگهارو ۽ مضبوط، تڪليفن سهڻ جا ڏاڍا ۽ انهن تي هريل، تتي ٿڌيءَ جو خيال ڪونه ڪن. گرميءَ سردي جو خيال ئي ڪونه ڪن. پيدل پنڌ جا ڏاڍا. ٻارهن ڪلاڪن ۾ ٦٠ ميل يڪساهي به ڪيو وڃن. بيمار ۽ روڳي ڪو ورلي ڏسبو. سادو کاڌو، سادي پوشاڪ؛ کليل هوا ۽ سچو ڏينهن ڪم ۾ رڌل هئڻ ڪري قدرتي ڪسرت. نج ڳيهه، نج کير، جنڊ جو پيٺل اٽو، ٿورين گهرجن ڪري ڳڻتي گهٽ يا ماڳهين نه. عورتون به مردن جهڙيون نرويون ۽ ڪم ۾ مردن جون مددگار. لڄاين ۽ حرفتن مان ڪونه ڇاٽن، وڏن جو ادب ججهو. عورتون منهن اگهاڙي ڪونه هلن. پردي جو رواج ڪونهي ته به ڏارين اڳيان گهونگهٽ سان منهن ڍڪين.

هونئن عورتون مرد سادي پوشاڪ ڪن، پر شادي ۽ وڏن ڏينهن تي هوند سارو مڙيئي چڱا ڪپڙا ڍڪين. سهاڳڻ هندو عورتون وينڊو، ۽ مسلمان عورتون نٿ پائين. پيرن ۾ هندو عورتون چانديءَ جون گول ڪڙيون، لنگر ۽ ساٽيون پائين ته مسلمان عورتون ڪڙيون، چوڙس ۽ چيٽري منهن سان پازيب ۽ نورا پائين. شاهوڪار هندو ۽ مسلم عورتون دوهري پائين. مسلم عورتون ڪنن ۾ چانديءَ يا سون جون ڪڙڪون پائين ته هندو عورتون سون يا چاندي جا جهونبڙ يا ڏرگهلا پائين. عاج يا ڪافوري ربڙ جا چوڙا سڀئي سهاڳڻيون پائين. ڪنواريون ڇوڪريون چولا پهرين، ۽ چوڙا فقط ڪراين ۾ پائين. رنڙ عورتون چوڙا ڪونه پائين، لسيون ڪنجريون ۽ سادا اوڍڻ ڪن، زيور پائڻ عيب سمجهن. ڪي مسلمان سنڌي ٻولي ڪن، گهڻا مسلمان ۽ هندو ساڳي ڍاٽڪي ٻولي ڳالهائين. هندو ۽ مسلمان پوشاڪ مان ٿي سهي ڪري سگهبو آهي. ٿر جا واقف ماڻهو ته پوشاڪ مان برهمڻ، ڪراڙ، لڪر، ميگهواڙ، ڀيل ۽ ڪولهي وغيره سڃاڻي وٺندا آهن.

ٿر جو خيطو، جتي سياري جو سيءُ سارڙي، نه ٻورو لڳن تي لٿو، نه مٽي ۽ پيرن جو بچاءُ، اونهاري جو وري لوءَ بدن لوسائي. واهوندي سان گڏ واري اڪيون ۽ سارو بدن لٽي ڇڏي. گرمي وري اهڙي جو بدن جو رنگ ئي ڪارو ٿيو وڃي. ڏکيو گذر، ڪمهلو کاڌو، رهائش لاءِ اڻ پورو اجهو، تنهن هوندي به ماڻهن ۾ نبلائي ۽ نستائي، بيماري ۽ ضعيفي، سستي ۽ بي همٿي گهٽ. زالين مڙسين، ٻارين ٻچين، ننڍو وڏو، سڀڪو چُست ۽ جانٺو، ڪم جو بهادر. ڏينهن جو آس ۾ سخت ٻورهيو ۽ مال سان مٿا ڪٽ. آڏيءَ جو اچڻ ۽ اسر جو وڃڻ. مال جي آڌڪي وچان ننڍ نصيب ٻوري ڪانه، ته به تندرستي سالم ۽ بدن سپر: انهيءَ جو سبب اهو آهي

جو ڪاليل هوا، قدرتي ڪسرت، گهرجون گهٽ، گهٽتي ٿوري، سدائين ڪم ۾ مشغول، جنهنڪري هاضمو سٺو، بک لڳڻ بعد ڪاڌو سو به سادو.

وات جو تندرستيءَ جي لحاظ کان ته، پر وندر لاءِ ديسي رانديون جهڙوڪ، ونجهوٽي، مين، ڪبڊي، ٻلاڙو، متلهه ۽ ٻيون انيڪ قسمن جون رانديون ڪن. ننڍا ڇوڪرا ڏينهن جو به اٽي ڏڪر، نانگيل ڦوسيل، ڏڙو، آنبليو ۽ ڪير ڪير وٽي وغيره رانديون ڪن، جنهنڪري قدرتي ورزش ۽ وندر ٻئي ڪارج سڌ ٿين. منجهائن بيمار ڪو ورلي ٿئي.

ٿر جي ماڻهن جو اخلاق

ايمانداري: ٿري ويچارا غريب ۽ ڪنگال هوندي به ايماندار ۽ سچار آهن. شاهوڪارن کان پاڻ غريبن ۾ اهو گڻ وڌيڪ آهي. وٽن ڪابه ملڪيت يا شي شڪل امانت رکي وڃو ته ڇڻ پنهنجي گهر پيئي آهي. وسڪاري جو ٻنيءَ تي وڃڻ وقت يا ڏڪار سڪار ويل، ناري طرف وڃڻ وقت پنهنجو گهه گهٽو يا گهرو ٿپڙ ٿاڙي ويٺلن جي گهر رکي ويندا، جي هو ساهه سان سانڍيندا ۽ مالڪ کي موٽي اچڻ تي سلامت واپس ڪندا. ٿري انهيءَ ۾ پنهنجو شان سمجهن، چوندا آهن ته ”اسان ڏرتي به نه کائي“.

لچ لفنگ جو قدر ڪونه آهي. چوريءَ جي عادت گهٽ، ڪنهن جي شي ليندا ته ڏيئي ڇڏيندا، يا ڪو پنهنجي شي وڃائيندو ته مڱڻهار فقير کان دهل تي پڙهو ڏياريندو. اهو پڙهو پڌي جنهن وٽ ڏٺل شيءَ هوندي، سو گهر وڃي ڏيئي ويندو. ڪنهن جو مال وغيره وڃائجي ويو ته چوڏاري ويجهن ڳوٺن جي سڪرن ۽ ڏٿودين کي مال جا پار پتا ۽ وڙول ڏيئي ايندو،

ڪٿان نه ڪٿان ڏس ملي ويندو. ڪوڙي ساک يا قسم کڻڻ عيب سمجهن. ساک ڏيڻ ڪا سولي ڪانهي. هڪ دفعي جي ڪنهن ڪوڙ ڪيو يا ڪوڙي ساک کنئي ته عمر پٽ ويس. وري انهيءَ تي نڪو ويساهه ڪن ۽ نڪو ساک وٺن. تڪراري ڳالهين جو فيصلو ساک پٽ تي ڪن. ساک سان چيل ڳالهه کي سورهن آنا سچ سمجهن. شهرن وارين پڪايون ۽ وڪيلن وارن آڏن آبتن سوالن جوابن ۽ چلن ولن سان ڪونه چاڙن. ”ڳالهه ڪن سچي، جنهن ۾ ڪڙهو نڪو مٺي“.

ٻاڙي جو ننگ: ٿرين جو سادو گذر، سادا خيال. هميشه گذران جي گهٽتي ۽ مال جو اوسيڙو، انهيءَ ۾ ئي پورا. ايترو وقت ئي ڪونهي جو پرائي پچار ڪن. ”نه ڪنهن جي هنئين ۾ نه ڪنئين ۾“. پنهنجيءَ ۾ پورا، نه ڏين نه ڏڪوئين. اوکي سوکي ٻئي کي مدد ڪبي ته اڳلي کي به اکيون للاڙ ۾ آهن. ڪنهن جو ڪيل ٿورو ڪونه وسارين. ڪم ڪار ۾ هڪ ٻئي کي مڏ تي مڏ ڏين، بلڪ اوکيءَ مهل وي ڪوٺيا به وڃي پنهنجي حال سارو مدد ڪندا. پنهنجي اپري پاڙي کي به برادريءَ ۾ سيني سريکو سمجهن. پاڙي ۾ ڪو بيمار ٿيندو ته زالين مڙسين پڇڻ ويندا ۽ اڳلي کي رات ڪٽائڻ لاءِ آڌي ۽ اسُر تائين وهاڻ ڪيو ويٺا هوندا. هڪڙا پيا سههندا، پيا پيا اٿندا، ائين ڪيو سج اڀارين. بيمار ۽ گهر جي ڀاتين کي دلداريون ڏيندا، ۽ ان جو گهرو ڪم به پاڻ ڪندا.

اپري پاڙيسريءَ کي آئي ويل مدد ڪن: آن داڻو يا پئسو پنجڙ. ”جهڙو حال حبيبن تهڙو پيش پرين.“ وندي ورچي ڪائين. پاڙي ۾ لڄ وارو ساٿهو بري اک ڪانه وڪي، ٻئي جي نياڻي پنهنجي سمان سمجهن. هڪ ٻئي جي گهر ٻارين ٻچين اوبل سويل اچڻ ۾ ڪو اهم ڪونه سمجهن. سيڪو چايو وياپو آهي. ٻئي جي لڄ رکبي ته پنهنجي ڍڪي لڄ رکندو. پاڙي جي

ڪجي ڦڪي ڳالهہ بدڻ ۾ پنهنجي گهٽتائي سمجهندا، جنهنڪري هلت ئي اهڙي هلن، جيئن ڪٽي ڪنڌ هيٺ ڪرڻو نہ پوي. پاڙي جي ننگ پڻيان مر بہ سهسائين، اهڙا ڪئين مثال آهن.

انصاف: شهرن ۾ تـوڙي ڳوٺن ۾ جي ڪنهن جو ڪنهن ڏي ڀاڱو پاٽي هوندو، يا ڏاڍو ايري جو حق غصب ڪري ويو هوندو ۽ سنوت نہ ڏيندو، تہ شهرين وانگر سڌو ڪورٽ ۾ وڃڻ بدران فيصلو راجوٽي طرح چئن چڱن وٽ ڪٺي ويندا، جتي نڪو چل نڪو ول، نڪو آڏي پچا ۽ نڪو شاهدن جو هرو پرو ضرور، نڪو وڪيلاڻيون حجتون، نڪو ڪوبہ قلمن جا ور وڪڙ ۽ نڪا انصاف ۾ اينگهہ. مدعي ۽ مدعاعليہ اچي وهندا، جي ساڪائتي ڳالهہ ڪندا. اسين اهڙا بي ريائا جو پنهنجن تان بہ سنئين سڌي ڳالهہ ۾ ڪين ٽرن، سو ڳالهہ بدي سچ ڪوڙ سمجهي ويندا ۽ هڪدم فيصلو ڏيندا، جو اهڙو بي ريائيءَ سان هوندو جو ٻنهي ڌرين کي قبول ڪرڻو پوندو. اتي ڪنهن جو چوُ چاڱو ڪونہ هلي، جنهنڪري ڪنهن جي بہ پاسخاطري ڪانہ ٿئي، چو تہ راڄن ۾ هرڪو ماڻهو سيڪنهن کي ساريو پيو آهي. اهڙي هنڌ لڄ وارو ماڻهو ڪوڙ ڪونہ ڳالهائيندو، پـر جي چڱن کي شڪ پيو تہ فلاڻو ڪوڙ ٿـو ڳالهائي تہ ان کان ڪونہ پڇندا، پر ان راڄ جي ڪنهن اعتبار جوڳي ماڻهو کي گهرائي، ان کان ملزم بابت ساڪائتي ڳالهہ پڇندا. اهو چڱو ماڻهو ڏوهيءَ کان پچا ڪرڻ بعد خاطري سمجهندو تہ ساک تي ويساهہ ڏيندو، نہ تہ نہ. ساک نہ ڏيڻ معنيٰ ڪاڻ انهيءَ پاسي آهي. چڱن جي فيصلي جي پوئواري هڪدم ٿئي. مجرم يا سندس برادريءَ وارا يا راڄ وارا يڪدم عيوض پـري ڏيندا يـا معافي وٺندا. اهـڙن وقتن تـي اڪثر ڪن ننڍن ڏوهن ۾ معافي ڏيڻ شانائتو سمجهندا آهن ۽ اهو ٿورو سندن عمر پر رهندو آهي. معافي بہ پاڻ ڪونہ ڏين، پر

فريادي ڏئي.

جيڪڏهين ڪنهن جي ڪا شيءِ چورائجي ويئي ته معتبرن جي معرفت موٽي ملي ويندي. اهڙين حالتن ۾ اوگهڙ هرويرو ڪانه ڪن. ڇگن جي فيصلي ۾ پيل ڏنڊ جڏهين جوابدار قبول ڪندو آهي، ان بعد ڇڏ چوٽ به گهڻي ٿئي. هڪ ٻئي جو محابو رکن. ڪن حالتن ۾ ته صفا گندي ڇنڊي به اٿن. جيڪڏهين ڪو اهڙو گناهه هوندو جنهن ۾ سرسيرو ڏنڊ پيل هوندو ۽ سندس لاءِ پورائو ڪرڻ محال هوندو ته راج يا نيات جو گهر گهر پني به پورائو ڪندو. اهڙن وقتن تي اهي به ڪيس خوشيءَ سان ڏيندا. بعضي پورائي ڪان پوءِ بچت به ٿيو پوي، پر اهڙي مدد سچ پچ گهرجائو ۽ اتفاقي ٿيل ڏوهن لاءِ ڪن، ۽ چاڻي ٻجهي ڪيل گناهه جي حالت ۾ ڪونه ڪن. وس پڄندي نيات ڪونه پنن ڇو ته نيات پنڻ ڪو سولو نه آهي، پر لاچار کي آچار ڪونهي. جيڪڏهين ڪنهن غريب يا بعضي سمجهو ۽ سياڻي ڪان به ڪو هٺاڪفير ٿي پيو ته چار ڇڱا يا نياڻيون سڙ وٺي معافي لاءِ ويندو. نياڻين جو سڙ ڪونه موٽائين. تڏي آئي تنگ ڪونه ٿين. اهڙين حالتن ۾ لاچار انهن کي مان ڏيئي موٽائين. جي ڪي ٻه ڌريون يا برادريون يا پاڙ ڪن گهرو سببن يا نيات وغيره جي ڳالهين ڪري پاڻ ۾ نه ٺهيل هوندا ته هڪ ٻئي وٽ شادي غمي ڪونه ويندا. اهڙين حالتن ۾ به راج جا ڇڱا ماڻهو ويهي ٻنهي جون ڳالهيون ٻڌي، هڪ ٻئي ڏي جي ڪنهن جو حساب هوندو ته اهو ڏياري يا معاف ڪرائي پاڻ ۾ پرچائي ڇڏيندا، ۽ ان وقت اهي پاڻ ۾ پاڪر پائي ملندا ۽ اڪثر آفيم جو ذرو ذرو ڪٽي هڪ ٻئي کي وات ۾ وجهندا، اهو سرچڻ لاءِ سئو سوڻ سمجهندا آهن. ان بعد وري هڪ ٻئي جي لاءِ دل ۾ ڪينو ڪونه رکن. ڀهراڙين ۾ هندو مسلمان گڏ ويٺا آهن،

فيصلي وقت به گڏجي فيصلو ڪن. هندو مسلم جو ويچو وٿن ڪونهي. ميڪنهن ڀهراڙيءَ ۾ دڪان ضرور هوندو، جي اڳي سڀ واڻين جا هئا، پر هاڻي گهڻن هندن مسلمانن پنهنجا دڪان کوليا آهن. واپار گهڻو هلي اوڌر تي، ٻني لڻي ليکو لاهين. ڪنهن جي پائي به ميري ڪونه ٿئي. ڪنهن ڏيڻ ۾ آنا ڪاني ڪئي ته چڱا مڙس ڪيس شرمائي حساب وترائي ڏيندا.

اتحاد: ٿر ۾ هندو مسلمان شهرن توڙي ڀهراڙين ۾ گڏ رهن. ڪٿي ڏسو ته گهڻو راڄ هندن جو ته ٻه چار گهر مسلمانن جا، ڪٿي وري گهڻو راڄ مسلمانن جو ته فقط ٻه چار گهر هندن جا. پر منجهن ساز سلوڪ، ايڪو ۽ الفت اهڙي اٿن، جو شهري ۽ ڌاريا ڏسن ته ڏند چپن سان لڳي وڃن. نفاق جو نالو به ڪونهي. هندڪيءَ ۽ مسلمانڪيءَ جي بوءِ به ڪانهي. هندو مسلم اتحاد جو مثال جي ڪنهن کي ڏسڻو هجي ته ٿر ۾ اچي ڏسي. اتي نڪي اخبارون، نڪو ڪوڙو غليظ ۽ نفرت ڦهلائيندڙ پرچار، نڪي هاڃيڪار ۽ ونڊ وڌائيندڙ اڳوان، نڪي مهاپائي، سنگهي، آريہ سماجي يا خلافتي، نڪو ويڙهين جون جوش ڏياريندڙ خبرون، نڪو اخبار وارن جا وڌاءَ ڪندڙ هوڪا.

نفاق جو ٻج ٿي ڪي متعصب اخبارون آهن، جن جو ٿر جي وڏن شهرن کان سواءِ ڪٿي نالو به ڪونهي. ميڪو پنهنجيءَ ۾ پورو، پاڻ ۾ جيان رهن، گڏ اٿن وهن، شادي غمي پاڻ ۾ جيان هڪ ٻئي جي گهر اچن وڃن، کائين پيئن، ۽ ڪم ڪار ۾ مدد ڪن. راڄ ۾ ڪم ڪار، ميڙ مجلس، وهانءُ ورس، چڱي ڦڪي يا اهڙو ميرو فيصلو ٿي ڪرڻو هجي ته هندو مسلمان گڏجي ڪن. سيني کي سڏي، گڏجي وهن. جي وقتي ڪنهن کي ڪوٺ نه ڏنائون ته سنگت جي ميار کان

ڪندا به ڪٿي ڪين سگهن، جنهن لاءِ نيٺ معافي وٺي جند ڇڏائين.

ڀهراڙين ۾ واڻيا هزارين رپين جي اوڌر مسلمانن کي اعتبار تي ڏين. شادي غمي هزارين رپيا ڪڍيو ڏين، جي وري ٻه محبت سان واپس ملن. جي اتفاقاً پاڻ قرضدار مري ويو ته سندس اولاد ڀائي ڀائي جو حساب پري ڏيندو. ڪنهن مسلمان وٽ مهمان آيو ته هندو، ۽ جي هندو وٽ آيو ته مسلمان، ڪچهريءَ تي ضرور اچن ۽ گڏجي وهن. وهاڻءَ وڏائي هڪ ٻئي جي گهر ٻارين ٻچين اچن وڃن. پنهنجي توڙي پرائي نياڻيءَ جو قدر هڪ جهڙو ڪن. اوکي سوکي ائين ڪونه ڏسن ته هي هندو آهي يا مسلمان، پر پاڙي ۽ راڄ جو خيال رکن. هڪ ٻئي کي هرڪا مدد ڪن. پاڙي جو تنگ ويو ته چئو سندن عزت وئي. اهو عيب سمجهن. اهڙيءَ حالت ۾ هو چئن چڱن ۾ ڪنڌ کڻي نه سگهن. ڇاڪي بي ڇاڪي هڪ ٻئي وٽ اچن وڃن. سندن همدردي ۽ قرب ڏسي حيرت وٺيو وڃي. دشمن به سندن گهر لنگهي آيو ته هٿن جي ڇانو ڪندا. ان مهل اڳيون ڳالهيون ڪونه ويچارين. هندو مسلمان پاڻ ۾ پيار ۽ محبت سان رهيا وينا آهن. ڪيترا جهونا پريا مڙس تعصب متعلق ٻاهريون ڳالهيون ٻڌي عجب ۾ پوندا آهن، بعضي ته اعتبار ئي ڪونه ڪندا آهن.

ادب ۽ حيا: ٿر ۾ جيتوڻيڪ علم گهڻو ڪونهي، ته به ننڍي وڏائيءَ جو ادب ۽ حيا، هڪ ٻئي لاءِ محبت ۽ حب، هندو مسلمانن جو پاڻ ۾ پيار ۽ قرب، نياڻين لاءِ آدر ۽ عزت جيڪا آهي، سا پڙهيل ۽ جيڪي پاڻ کي سڌريل سمجهن ٿا، تن کان سرس آهي. راڄ جي پرئي مڙس جو سڀ ننڍا وڏا، هندو مسلم، ادب ۽ حياءَ ڪن ۽ سندس چئي کي عزت ڏين. جي ڪنهن کي چار اچا آهن، پوءِ اهو هندو هجي يا مسلمان،

سيبئي نٽيا سندس حياءُ ڪندا. وڏن جي وٽي نٽيا ڪيچل مستي ڪونہ ڪن، فضيلت سان ورتاءُ ڪندا. مٽاهين يا عزت واري جاءِ وڏن کي ڏيندا. راڄ يا نيات جي ڪمن ڪارين ۾ نٽيا وچ ۾ دخل ڪونہ ڏيندا. راڄ جي پاران ڪيل فيصلي يا ڳالهہ جي هرڪو عزت ڪندو. گهرن ۾ يا ٻاهر نٽيا وڏن جي وٽي ڪابہ اهڙي روش ڪونہ وٺن، جا سندن گهٽتائيءَ جو باعث بنجي. عورتون وڏن جي ويٺي اوچي ڳات ڪڙڪي سان ڪونہ ڳالهائين ۽ پرسان يا اڳيان لنگهڻو هوندو تہ جٽي پائي ڪونہ لنگهنديون. جيتوڻيڪ پردي جو رواج ڪونهي، تہ بہ سنهن ڍڪي گونگهٽ سان هلنديون. ڪوهہ يا وٿاڻ، جتي عام طرح عورتون پاڻي ڀرڻ يا مال ڏهڻ لاءِ ابنديون آهن، يا گهرن جي ڀر ۾ گهٽين مان وهٽ تي چڙهي لنگهڻ يا مٿي اگهاڙو لنگهڻ عيب سمجهيو آهي. جيڪڏهين ڪو ٽڙائي ڪري، مغروري يا بي حيائيءَ وچان ائين ڪري، تہ بعضي اهڙين بدهلتن کان جهيڙي تائين نوبت پهچندي آهي.

مهمان نوازي: ٿر جا ماڻهو ويچارا غريب ۽ سادا، جيترو شهرن کان پري اوترو برايـن کان بچيل، سادو گذر، سادي رهڻي ڪهڻي، سادا خيال ۽ سادي سمجهہ: سادگي، غريبي، نٿرت، ادب، فضيلت انسانيت ۽ حياءُ جو بنياد آهي. هوڏانهن شاهوڪاري، اجايو ڏيک ۽ ادمبر، زبان درازي، تڪبر جو ٻج جٽي. انهين ڳالهين کان ٿر بچيل.

آئي جي آدر، بيمار جي ٽهل ۽ هيٺي سان همراهي ڪرڻ ٿرين جو شيوو آهي. پاڻ سيرن ۽ هوند وارن کان، اپرن ۽ غريبن ۾ ايمان وڌيڪ ڏسبو. جيئن غريبي وڌيڪ، تيئن ايمان جي سلامتي وڌيڪ. ائين اڪثر ٿر ۾ آهي. اسين جيتوڻيڪ ڪک ني پئون، پر جيڪڏهين قدرت جي ڪتاب ۾ اهو پنو پڙهبو تہ غريبي گذو بہ هڪ عجيب نعمت آهي: جتي نڪو

ڦند نه فريب، نڪو غرور نه آڪڙ، نه لچائي نه لالچ، نه ٺڳي نه دولاب، نه آپو نه ايڻ، نه غرور نه تڪبر؛ پر اتي آهي نماڻائي ۽ نهٺائي، سادگي ۽ سچائي، پيار ۽ محبت. ڍريا چوندا آهن ته "تڪبر- ڪنڌ پر"، يعني تڪبر ڪيرائيندڙ آهي، اها ڳالهه منڊن سورهن آنا سچ آهي. چوندا آهن ته "جتي باهه ٻري اها جاءِ جلي": ڏکين بکين کي ئي پانڊيئڙن جو خيال ۽ انهن جي تڪليفن جو احساس ٿئي ٿو. جي سدائين سکن ۾ پليا، وڏيا ۽ ويجهيا، تن کي ڪهڙي ڪل ته غريبن جو گذر ڪيئن ٿو ٿئي. هو پنهنجيءَ ۾ پورا. شوق، شڪار ۽ عيش عشرت وچان وقت نٿي ڪونه ٿو بچين، جو ٻئي پاسي فقط خيال نٿي ڪن.

مسافريءَ ۾ مهمان ٿجي ته ڪنهن غريب وٽ. غريب جي گهر مهمان آيو ته هو پاڻ کي ڀاڳ وارو سمجهندو. جهڙو هوندو گهر جو حال، ان آهر پوئتي ڪونه پوندو. جي ٻوڙ پلاءُ نه هوندو ته پاڙي واري ڪان داڻن جي لسپ اداري وٺي اچي ماني پچائي کارائيندا، پر نڪ ۾ ستر ڪونه وجهندا. هڪ شاعر چيو آهي ته:

بي صحبتي ماني ۽ پلاهه تي نه مرجي،
محبت واري رب پلي، وات اتي رهجي.

جيڪي چار پهر رهيو، سو مان عزت سان رهندو. ڍر ۾ گهڻو ڪري سيني ٻهراڙين ۾ هندو مسلمانن جا پنهنجا اوتارا آهن. ٻين وٽ به مهمانن لاءِ جدا جاءِ نهيل هوندي آهي. آڏيءَ مانجهيءَ، اويل سويل، ڪونه ڪو هندو خواهه مسلمان مزمان لنگهي آيو ته سندس شان آهر سيڪا خدمت ڪن. ڍري هندو، جن مان ڪي ٻئي جي هٿ جي ماني ڪونه کائين، تن کي ڪچو سيڌو ۽ باسڻ برتڻ جو بندوبست ڪري ڏين ته پئي پاڻ پچائي کائيءَ يا ڳوٺ ۾ جي ڪو سندس نيات وارو هندو هوندو ته اتان

ماني تيار ڪرائي ڏيندا. جي وٽس وهٽ هوندو ته گاهه، پاڻي، داڻو، بنا ڇني پاڻيهي موجود ڪري ڏيندا. رات جو رهاڻ تي سيڻي اچي وهندا. اوپاريون لهواريون خبرون چارون ڏيندا ۽ وٺندا: سندس پاسي جو حال احوال اهڙيءَ طرح پڇندا، جو ڄڻ ته ويجهو عزيز آهي. سيارو هوندو ته وچ ۾ باهه جو مچ ٻاريندا، پوءِ چوڌاري مڙي وهندا. حقو پيري وچ ۾ رکندا، جو سندن ڪچهريءَ جو مرڪ آهي، پوءِ واري تي ويندا ڇڪيندا. ڪچهريءَ جا ڪوڏيا، هونئن به پاڻ ۾ گڏجي وهن، پر جي مهمان آيو ته ڄڻ "گيهه ۾ ٽڪر پڏو". ٿانگ ڏيئي وينا ته مچ اياري آڻندا. اوجاڳي جا پڪا ۽ وهيڪ جا ڏاڍا. وڃڻ وقت به به پير پري مهمان ڪان موڪلائي، وهٽ تي چاڙهي، وات يا گس جو ڏس ڏيئي پوءِ موٽندا. سندن غريبي حال هوندي به ايمان بابت هڪ مثال ڏجي ٿو.

مٺي تعلقي جي ڳوٺ پوچاسر ۾ جاني نالي ذات جو لنجو مسلمان رهندو هو. هو جيتوڻيڪ غريب هو ته به مهمان نوازي ڪري مشهور هو. اڄ تائين ٿر ۾ ڪنهن کي بخار اچي ۽ نه ڇڏي، ته چوندا آهن ته "آڌي رات هجي، مٿان برسات پيئي پوي، ڪو گهوڙي سوار جانيءَ وٽ مهمان اچي لهي، گهر ۾ داڻو نه هجي، اهڙيءَ حالت ۾ جي جانيءَ جي ايمان کي لوڏو نه اچي، ته بخار ڇڏي وڃي!" – انهيءَ سئون ڪرڻ سان بخار به ڇڏي ويندو آهي!

مرد ماڻهو جي اتفاقاً گهر ۾ نه هوندو ته زال به مزمان جي آدر ڪرڻ ۾ پوئتي نه پوندي. اهڙيءَ حالت ۾ هوءَ پنهنجي مڙس جي عزت کي ٽڪو ڪونه لائيندي، جو ته متان ماڻهو چون ته فلاڻي جي گهران مزمان بکيو موٽي ويو.

ٿر جو شڪار

ٿر ۾ هرڻن، سهن، تلورن ۽ تترن جو شڪار ڪبو آهي. ڪيترائي سنڌ جا زميندار سال به سال هزارين روپيا خرچ ڪري ٿر ۾ شڪار تي ايندا آهن. ٿر ۾ به ڪيترن ماڻهن وٽ بندوق جا ليسن آهن. گهڻن وٽ جان جي بچاءَ جا ليسن آهن، ڪن وٽ شوٽنگ ليسن به آهن، پر شڪار سيئي پيا ڪن.

جيتوڻيڪ گورنمينٽ پاران شڪار تي مقرر وقتن کان سواءِ ۽ مادي هرڻ جي مارڻ يا سهن، تترن وغيره جي شڪار تي بندشون آهن، مگر ان قاعدي جي پيروي ڪونه ٿي ٿئي؛ جنهنڪري هرڻن جو تعداد ٿر ۾ صفا گهٽجي ويو آهي. سرڪار کي گهٽ ۾ گهٽ ١٠ سالن لاءِ ٿر ۾ شڪار تي مڪمل بندش وجهڻ گهرجي، جيئن هرڻن، سهن، تلورن ۽ تترن جو بنهه صفا نابود نه ٿي وڃي.

هرڻ جو شڪار: هرڻن جي شڪار لاءِ جولاءِ ۽ آگسٽ جو مهنو سٺو آهي، ڇو جو انهيءَ وقت اجا گاهه ننڍو هوندو آهي ۽ هرڻ به چرڻ لاءِ ٻاهر نڪرندا آهن. ان وقت سرڪاري طرح بندش آهي. هرڻ جي شڪار لاءِ چستي ۽ چالاڪي کپي، ڇو ته هرڻ جي نظر تيز آهي، جنهنڪري ماڻهوءَ کي پري کان ئي تاڙي وٺندو آهي ۽ ڀڄي ويندو آهي. تنهنڪري شڪاري پنهنجي پوشاڪ هلڪي خاڪي رنگ جي ڪندا آهن، جيئن هرڻ يڪدم سهي نه ڪري. ليڪ گهڻي ڪندا آهن: پٽ تي چڙهي، وڻ منهن ۾ ڏيئي، چوڏاري جاچ ڪبي آهي. هيٺ ڏهر يا تلي وغيره ۾ ڪو هرڻ هوندو آهي ته پوءِ وڻن ٻنيان لڪي لڪي نيٺ وڃي شڪاري ويجهو پوندو آهي. پوءِ نشان ڪري بندوق شوٽ ڪندو آهي. هرڻ

اهڙو ته سورهيه آهي، جو جيڪڏهين پورو ڏڪ نه لڳو ته ڪونه ڪرندو. مسي، ڪنڌ يا پيٽ ۾ گولي يا ڇيرا نه لڳا، ٿورا پاسيرا يا ٽنگ پڇڻ جي حالت ۾ پڇي ويندو. ڪن حالتن ۾ اوجهڙي ڦاٽڻ بعد به اوجهه ڪيرائيندو پڇندو ويندو آهي، ان لاءِ يا ته ڏڪ هڻبو آهي يا ٻوڙائي ٽڪائي جهلبو آهي. شڪاري پير کڻڻ جا هوشيار ٿيندا آهن. پيرو کڻي گولي لهندا آهن. تازي 'ڦٽ' پڇي ويندو، پر ڪجهه وقت بعد ڦٽ ترڻ تي ويهي رهندو آهي. رائفل يا بندوق، جنهن جي مار پري آهي، ان سان ڪٽي به دوري پنڌ تي هرڻ کي نشان ڪري سگهجي ٿو، پر نڙي سان لڪ ڪري ويجهو وڃي نشان ڪبو آهي. ٿر ۾ رائيفل ڪونهي، نڙا آهن. انڪري توبچي هيٺيون طريقو اختيار ڪندا آهن:

پاڻ سان هڪ آٺ وٺي ويندا آهن جو اهڙي ڪم تي هريل هوندو آهي. آٺ ۾ ٿورو مهار نڪر وجهي، ان ۾ ڏگهي ڪاٺي ٻڌي، هڪ ڇٽو جهليندو ۽ پاڻ اڳين ٽنگ جي اوٽ ۾ ۽ توبچي بندوق سميت پوئين ٽنگ جي اوٽ ۾ لڪي، آهستي آهستي آٺ کي ڪاٺي جي اشاري تي چوريندا ويندا. آٺ به چرندو ويجهو پيو ويندو. هرڻ سمجهندو ته فقط آٺ آهي جنهنڪري نڪي پڇندو، نڪي ٿاهه ڪائيندو. اهڙي طرح جڏهين هرڻ کي ويجهو آٺ پهچندو، تڏهين شڪاري وجهه وٺي آٺان ٿي يا ڪنهن وڻ جي اوٽ وٺي نشان ڪندو. هن کي "گرگ" چوندا آهن. ڪي وري هيئن ڪندا آهن، جو پراٽو ميڻ کٽي (جي جهنگ ۾ گهڻي پيا آهن) بندوق جي منهن ۾ انڪائي، پاڻ انهيءَ آڏو لڪي ريڙهيون پائيندو هرڻ کي ويجهو وڃي نشان ڪندو آهي. اهو نمونو تڪليف وارو آهي. ڪٽي ڪٽي هرڻن جا ولر ٿيندا آهن، الي ته هڪ ڏڪ سان بعضي ٻه ٻه هرڻ به ڪري پوندا آهن.

سهي جو شڪار: تر ۾ سها ايترا ته گهڻا ڪونه آهن، تنهنڪري هن جو شڪار ورلي ٿيندو آهي. سهي جي شڪار لاءِ گهڻيئي نمونا آهن. جيئن ته: (١) بندوق سان شڪار ڪبو آهي، (٢) شڪاري ڪتن جهنگ سان سهو وڃي ڪيڏندا آهن ۽ پنهنجا شڪاري ڪتا ڇڏيندا آهن، جي هن کي جهلي وٺندا آهن. سهي ۾ هڪ خاصيت آهي، جو ڊوڙ پائي گهڻو پنڌ ڀڄي وري ڏسندو آهي ته شڪاري اچن ٿا يا نه؟ تيستين شڪاري به وڃيو پهچنس. (٣) اونهاري جو جڏهين ١١ بجي کان ٥ بجي تائين، واري سج جي تپت ڪري تمام گرم هوندي آهي ۽ سخت لُڪ لڳندي آهي، تڏهين شڪاري سهي کي ڊوڙائي ٿڪائي جهليندا آهن. ان وقت سهو به يا لاچار ٿي ڊوڙون مس پائي سگهندو آهي، جو ته پير سڙندا آهن ۽ سخت آس ۽ لُڪ جي ڪري ٿڪجي پوندو آهي. ڀيل ۽ ڪولهي، ڪنهاڙي، گهوٻاٽي ۽ ڪاتر جي ڌڪ سان به شڪار ڪندا آهن. هن لاءِ استعمال جو ضرور آهي. ڪٻڙ جي ڪجهه ورڇل ڪاٺي وڍي ان کي چيڙي گهڙي ڪاتر ٺاهيندا آهن. ان جو ڌڪ ڏاڍو زبردست ٿيندو آهي. سهي لاءِ پورو هڪ ڌڪ ئي ڪافي آهي.

تلور جو شڪار: هي پکي ٿر ۾ چڱو ٿيندو آهي. وڏي نر ڪڪڙ جيڏو آهي. پري کان بندوق سان شڪار ڪبو آهي. ويجهي وڃڻ سان يا ته اڏامي ويندو يا اهڙيءَ طرح ڪنهن ٻوٽي ۾ ڇپ هڻي وهندو، جو ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ايندو. هن جو گوشت لذيذ ٿيندو آهي.

تتر جو شڪار: تتر ٿر ۾ جام آهن. بندوق سان شڪار ڪبو آهي، پر ڪارتوسن ۾ سنها ڇيرا پکين وارا هوندا آهن. ٿر ۾ ڪولهي ۽ ڀيل تترن جي شڪار جا شوقين آهن. اهي تتر پاڻ وٽ پاليندا آهن، جو پڃري ۾ وجهي رکندا آهن،

ٻوءِ ھن کي اشاري (سينڌ) تي ٻولڻ سينڪاريندا آھن. ٻولي سکڻ بعد مالڪ جي سينڌ ڪرڻ تي يڪدم ٻولي ڪندو آھي. تترن ڦاسائڻ لاءِ ٻانس جي ڪانيءَ جو دام ٺاھيندا آھن، وچ ۾ گھوڙي جي پڇ جي وارن سان سرڪڻيون رکندا آھن، جن ۾ ڳچي وجھڻ سان ھڪي ڦاسي پوي.

پاليل تتر جھنگ ۾ وڻي وڃي وڻن جي اوٽ ۾ پڃرو رکي، چوڌاري گھٽين ۾ دام رکي پاڻ ٿورو پري وڃي لکي سينڌ ڪندا آھن ته پاليل تتر ٻولي ڪندو آھي، جنھن تي جھنگلي تتر اچي مڙندا آھن ۽ ان تتر وٽ اچڻ جي ڪوشش ڪندا آھن. چوڌاري لنگھه بند ھئڻ ڪري دام جي گھٽين سان لنگھندا آھن، جن ۾ مسي وجھڻ سان سرڪڻ ۾ ڦاسي پوندا آھن، جي شڪاري جھلي وٺندو آھي. اونھاري جو آس ۾ اڏائي ٽڪائي جھلي وٺندا آھن. ٻه ٽي اڏاسون ڏيڻ سان ٽڪجي پوندو آھي.

لوڪڙ جو شڪار: لوڪڙ حرام جانور آھي، پر ڀيل ۽ ڪولھي شڪار ڪري کائيندا آھن. اھي کھاڙيءَ، گھوڙاڻي يا ڪاتر جي ڏڪ سان شڪار ڪندا آھن. لوڪڙ گوھيون ڏيندڙ آھي، ٽنھنڪڙي ٻوڙ ٻائي ڏڪ ھئڻ لاءِ ٻه انڪل ڪپي. سيڪو ڪيس پڪڙي نه سگھندو. شڪاري ڪتن جي وسيلي ٻه جھلبو آھي. ڪي شڪاري ڇا ڪندا آھن، جو لوڪڙ جي لنگھه تي ھڪ تسم جي ڦاسي (جنھن کي ڪُڙي چوندا آھن) وکي ڇڏيندا آھن. جڏھين لوڪڙ اتان لنگھندو آھي، تڏھين سندس پير ان ۾ ڦاسي پوندو آھي.

ازانسواءِ ڀيل ۽ ڪولھي، گوھه ۽ سانڊو ٻه شڪار ڪري کائيندا آھن، جي ٻه حرام آھن.

نوٽ: ٿر ۾ ھرڻ ۽ سھا ڇڏا ٿيندا وڃن. گورنمينٽ جيڪڏھين ترت مڪمل بندش نه وڌي يا جاري ڪيل قاعدن

تي سختيءَ سان عمل نه ڪيو ته ڪو وقت ايندو، جو انهن جو بڻ ئي ٿر مان ناس ٿي ويندو.

مال جي سڃاڻپ لاءِ نشان

مال ڪڏهين رلي نه وڃي يا چورائجي نه وڃي، پر جي گم ٿئي يا ڪو ڪاهي وڃي ته سولائيءَ سان سڃاڻپ ۾ اچي ۽ ڳولڻ ۾ سولائي ٿئي، ان لاءِ چا ڪن جو سيني کي پنهنجا داغ (لوهه جا نشان، جي باهه ۾ تپائي مال تي هڻن) مقرر ٿيل آهن، جو سيڪو تپائي پنهنجي مال تي هڻي چڙهندو آهي. پنجن ستن ڏينهن کان پوءِ مٿان مڙيل کل لهي ويندي آهي، ۽ داغ پڪو ٿي پوندو آهي، جو عمر ڀر قائم رهندو آهي. پوءِ انهيءَ داغ جي آڌر تي مال ڳولڻ ۾ سهوليت ٿيندي آهي، ۽ يڪدم ڪٿي نه ڪٿي ڏس پتو ٿي پوندو آهي ۽ مال لڀي پوندو آهي. گهڻو ڪري سيني قومن ۽ ذات وارن کي پنهنجو پنهنجو داغ * آهي - جيئن ته

۱- هميراڻو داغ: هن جا چار قسم آهن، جهڙوڪ (الف) ٽن ڦنگڙين وارو، (ب) چئن ڦنگڙين وارو، (ج) پنجن ڦنگڙين وارو، ۽ (د) ٻٽو هميراڻو. هي سوڍا راجپوتن جو داغ آهي، جو پنهنجي مال کي هڻندا آهن.

۲- ڪنڙ: هي گول داغ آهي. هن جا ٻه قسم آهن: هڪ ننڍو ڪنڙ ۽ ٻيو وڏو ڪنڙ. هي جهنجهئير جي ٺڪرن جو داغ آهي.

---

* 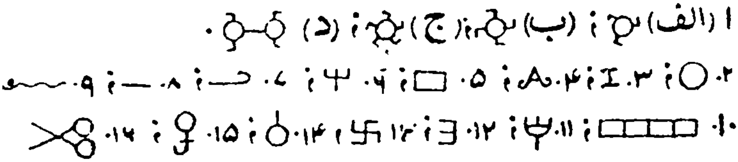

٣- آنيرڻ داغ: هي گيهلڙا نڪرن جو داغ آهي.
٤- ڪناري داغ: هي برهمڻن جو داغ آهي.
٥- منڇي داغ: ڪٽ وانگر. هي ڪيلهڻ نڪرن جو داغ آهي.
٦- ترشول داغ: هي ورن ۽ جاگيا نڪرن جو داغ آهي.
٧- گيڏيو داغ: وريل لڪڻ وانگر. هي سيلوت نڪرن جو داغ آهي.

٨- ارل داغ: هي ڏوهٽ نڪرن جو داغ آهي.
٩- پرڙونيو داغ: بلا وانگر وڪڙن وارو. هي ڪاوڙ يا نڪرن جو داغ آهي.

١٠- پانچاري داغ: هي مالهين جو داغ آهي.
١١- رائڪو داغ: هي ياٽي راجپوتن جو داغ آهي.
١٢- وندڪو داغ: اِبتي اِي. هي وندبلوچن جو داغ آهي.
١٣- ڪنو داغ: هي سيد، جوٽيجا ۽ نهڙي مسلمانن جو داغ آهي.
١٤- ڪرو داغ: هي داغ ڪي مسلمان پنهنجي مال کي هڻندا آهن.
١٥- ڪنو ڪنري وارو داغ: هي درس مسلمانن جو داغ آهي.

١٦- ڪنچي داغ: هي داغ به ڪيترا ڏيندا آهن.

ازان سواءِ پيا ڪيترن قسمن جا داغ آهن، جي هرڪو پنهنجي مال کي هڻندو آهي. مالدار ماڻهن کي سڀني سيني داغن جي ڄاڻ هوندي آهي، جنهنڪري هو پري کان ئي رولو يا چوريءَ جو مال ڪو ڪاهي پيو وڃندو، ته سڃاڻي وٺندا آهن. ڳائي ۽ اوٺي مال کي داغ هڻن، پر رڍن ۽ ٻڪرين کي داغ ڪونه هڻن. انهن تي نشان ڪنن جي وسيلي ڪن. جيئن ته ڪنن ۾ جهيرون وجهن، توريون، ٽيسيون (ڇهنبون) ويڍن، ٻئي ڪن

ٻُڌا ڪن وغيره. انهيءَ مال تي وري مٿئين حساب ۽ ونگن آهر نالا رکن - جيئن ته ٻڪريءَ جا ڪن ڏگها هوندا ته ڇون لپڙي، جي ڏگها ۽ ٿورا وريل ته گيڏيا ڪني، جي ننڍا ڪن ته ٻُسي يا ٻُسڪي، جي ڪڙا ڪن ته هرٽي، وڏيل ڪن ته ٻُنڪي وغيره. ونگن موجب چانئوري، ڪاري، اڇي، ڀوري وغيره نالا رکن. جنهن تي مال جا ڏس پتا به ڏين ۽ وڃائڻ جي حالت ۾ ڳولي به هٿ ڪن.

ٿر جا مالدار مال جو ڀيرو سڃاڻندا آهن. آٽ جو پير ڏسڻ مان ئي، آٽ جو ونگ، ڪٽي جو چاول آهي، وغيره به ٻڌائي سگهندا آهن. واريءَ تي مال جو پير ظاهر هوندو آهي. اونهاري جو هوا جي لڳڻ ڪري ڊهي ويندو آهي، تنهنڪري اونهاري جو مال ڳولڻ لاءِ پٽن جي اوٽ يا اهڙن هنڌن تي، جتي هوا گهٽ هوندي آهي، اتي اوهاڙ ڏيڻ مان يڪدم پتو لڳائي سگهندا آهن ته مال هتان ويو آهي يا نه؟ سياري جو هوا گهٽ هئڻ ڪري مهنو ڏبل به پير ڪوته وڃي، نشان ظاهر بيٺو هوندو آهي. برساتي موسم (وسڪاري) ۾ گاهه جي ڪري پير ظاهر ڪونه ڏسجي، پر مال جي لنگهه ڪري گاهه مان گس نهيو پوي، جنهن مان سهي ڪندا آهن ته مال ڪهڙي پاسي ويو آهي. رات جو مال آئي نه وڃي يا جهنگ ۾ هجي ته سهوليت مان هٿ اچڻ لاءِ گهنڊڙي ٻڌي ڇڏيندا آهن، جا پري تائين پيئي ٻڌڻ ۾ ايندي آهي.

ميلا

ٿر ۾ ڪوبه وڏو ميلو ڪونه ٿو لڳي. ننڍا ننڍا ميلا لڳندا آهن، جتي واپار هلي. ماڻهو پري پري کان اچي گڏجن ۽ ڪچهريون ٿين. ٿر جا هيٺيان ميلا مشهور آهن:

واضي شاهہ: هي ميلو مٺي تعلقي ۾ ننئين ڪوٽ اسٽيشن جي ڀرسان ۸ ذوالحج يعني عيدالضحيٰ تي سال ۾ ساليانو لڳندو آهي. هي سيني کان وڏو ميلو آهي، جنهن تي ٻن قسم جو چڱو واپار هلي ٿو.

شيو جو ميلو: هي ميلو عمرڪوٽ ۽ ننگرپارڪر ۾ ڪارونجهر جبل جي سارڏري تيرٿ تي شوراتريءَ ڏينهن لڳندو آهي.

ويڙهي جهپ: ڏيپلي تعلقي ۾ ويڙهي جهپ جي ڳوٺ وٽ ميڪنهن سال تاريخ ۳ چيٽ پارو سنت يا پار برهم جو ميلو لڳندو آهي، جو ڏهہ ڏينهن هلندو آهي.

رامڪر جو ميلو: ڇاڇري کان ۳ ميل ڏکڻ - اپرندي وڙليءَ ڳوٺ ڀرسان سانگهہ جي چاندوڪي ستم تي لڳندو آهي.

هرداس پگهت: مٺي شهر ۾ بڍي ۽ چيٽي چنڊن تي لڳندو آهي. هتي هرداس پگهت جو ڏيهرو نهيل آهي.

سالهڻ (۱): ڳوٺ هريار تعلقي ڇاڇري جي ڀرسان، چيلهار کان ٦ ميل ڏکڻ طرف مٺي ڏي ويندڙ شاهي رستي تي سانگهہ سهائي چوڏس تي ميلو لڳندو آهي.

چندو پير: ڳوٺ ڪانتيہ کان ۲ ميل ڏکڻ اپرندي

---

(۱) ”سالهڻ“ راجپوتن جي هڪ ذات آهي. ان ذات مان هڪ استري سان بوندي رياست جي هڪ راجا وهان ڪيو هو. پر پوءِ هڪ پاٽ هن کي ڄاڻايو تہ اوهان ٻنهي جو گوتر ساڳيو آهي ۽ اها ذات اٺين صدي ۾ چوهاڻن جي هڪ ساک هئي. جنهن ونس جو بوندي رياست جو راجا هاڏا هو. تنهن راجا هن استري جو تياگ ڪيو ۽ ان پاپ جي عيوض راجا پرائشچت ڪيو ۽ استري بہ بي شاهي ڪانہ ڪئي ۽ دجي ستي ٿي، جنهن کي راجپوت اڄ تائين ديوي سمجهي پوڄين ٿا - ”ٽاڊ راجستان“ گجراتي ڀاڱو پهريون، صفحو ٦٥٧.

چاڇري ۾ عمرڪوٽ جي وسٽي تي بدي جي چنڊ تي لڳندو آهي. هتي چندي پير جو ”ٻارڙيئو“ يعني ڇبوڙو نُهيل آهي.

سيد مصري شاهه: مٺي کان الهندي، نئين ڪوٽ وسٽي تي، گاڏي واري لڪ وٽ برساتي موسم ۾ لڳندو آهي.

جيٽان جو ميلو: ڳوٺ سيهلاٽو تعلقي چاڇري ۾ بدي جي چنڊ تي لڳندو آهي.

ڪنگهار پير: ڳوٺ جانهيري جي پرسان چيٽي چنڊ تي لڳندو آهي.

ڏيول ڏيوي: هي چارڻن جي ديوي آهي. ڳوٺ رووهڙ تعلقي چاڇري ۾ دسهڙي تي ميلو لڳندو آهي.

واسڏيو پير: ڪاسبي تعلقي ننگرپارڪر ۾ بدي جي ١١ تاريخ ميلو لڳندو آهي.

پير حسن علي شاهه: هيراو ڏيٺا تعلقي چاڇري ۾ لڳي ٿو.

پير عالم شاهه: گيڙي کان ڏکڻ طرف ٩ ميل، عيساڻي ڳوٺ ۾ لڳندو آهي.

مڪان ڇهڙو تعلقي چاڇري ۾، گيڙي کان ١٤ ميل ڏکڻ طرف ڊسمبر ڌاري سيد صلاح الدين ۽ دوس منجهت جو ميلو لڳندو آهي.

ا لام ڪوٽ ۾ چيتن ڀڳت ۽ ڀڳت نيٺورام جا ـ٦ لڳندا آهن.

ٿر ۾ ٻيا به ڪيترا اهڙا هنڌ آهن، جي ڪنهن نه ڪنهن پير فقير، ڀڳت ۽ ٻين نالن سان مشهور آهن، جتي ڪن خاص ڏينهن تي، ڇيلا ۽ گهيٽا قربان ڪيا ويندا آهن. پٽ ڪندا آهن ۽ منايون وغيره ورهائيندا آهن.

ڪچهريون

ٿر ۾ نڪي آهن سئنيمائون، نڪي کيل تماشا، نڪو تعليمي نمٽ، نڪو ٻيون ڪي وندر لاءِ نمائشون ۽ وندرائيندڙ

پروگرام، نکي ناٽڪ ۽ سرڪس، نکو ريڊيو يا پيو کو تفريح طبع جو پروگرام. سڌريل دنيا ته پنهنجي وندر لاءِ ڪئين وسيلا موجود ڪيا آهن، جن تي گهاڻي پکو خرچ به ڪن، تڏهين به منجهانئن حاصل چا ٿو ٿئي، سو سڀڪو پاڻ اٿي ڪاٿيندڙ سمجهي ٿو. قدرت جو قاعدو آهي ته سڀڪنهن انسان لاءِ، پوءِ اهو غريب هجي يا غني، اپرو هجي يا سيرو، دنياوي ٺنڊن کان سواءِ دل خوش ڪرڻ لاءِ ڪانه ڪا وندر ورونهن ضرور هجي، نه ته انسان هن حياتيءَ مان ٿي ڪڪ ٿيو پوي. سوين غمن جا غبار اچي ڪڙڪن، ماڻهو سوڳو ۽ ملول هجي، پر جي ڪا دل وٺندڙ وندر گهڙي پل هوندي ته اوڏيءَ مهل اهي گوندر سڀ گم ٿي ويندا ۽ انساني دل خوشيءَ ۽ مسرت سبب بهار ٿيو وڃي ۽ ماڻهو وري تازو توانو ۽ نوبنو ٿيو وڃي. ويچارا ٿري، جن وٽ نکو ايترو پئسو ۽ نکو پيا ڪي وسيع وسيلا، جو سٺيون مشغوليون يا محفلون ميسر ڪري سگهن. انهن لاءِ وندر جو وسيلو آهي ٿري سگهڙن جي ڪچهري.

ماڻهو ويچارا علم کان بي بهره. لڱن تي پورو لٽو به ڪونه هوندن، ميرا ۽ گدلا، ڏسڻ مان ڪراهت پيئي ايندي، پر جڏهين ڪچهريءَ ۾ اچو ٿا ڪانپ ڪڍي وهن ۽ سنهن کولين، تڏهين اهي ٿا ڏاوا ڏاوين جو ڪيا بات! علم ادب جا قابل پروفيسر به اهو رنگ ڏسن ته دنگ رهجيو وڃن. خاص ڪري شاديءَ يا غميءَ وقت جڏهين گهڻا ماڻهو اچي ٿا گڏجن، يا مهمان اچڻ وقت مزيدار موج ٿيندي آهي. گهڻو وهڻ ڪري ڪڪ ٿيو پئجي يا ننڊ اچيو وڃي يا سيني کي ساڳئي نموني وندرائي نه سگهبو، ان لاءِ ڪچهريءَ جي ڍنگ کي به ڦيرائين گهيرائين، جيئن سڀئي وندريا وينا هجن. سڀڪو پنهنجي رنگ ڍنگ ۾ رتو پيو هوندو.

ٿر ۾ سگهڙ، چارڻ ۽ گرڙا رهندا آهن. اهڙن موقعن

تي اڪثر اهي به اچيو نڪرن. ٻوءِ ته ڀَٽُون ٻارهن: منگهار پنهنجا ساز سارنگيون ۽ سُرندا ڪري وڄائين ۽ راڳ ڳائين. ”ڪَڪري ليڪائڻ“ جو شغل به واهه جو موج ٿو لائي. چا ٿيندو آهي جو منگهار ڪا شئي ڪنهن دور ديس يا شهر ۾ ڪنهن مشهور مڪان ۾ لڪائيندو آهي، جا جاءِ سگهڙ ويهي ڳوليندا آهن. ٻوءِ منگهار انهي شهر يا ملڪ ڏي، جنهن رستي وڃي اتي ٻهچي سگهجي، اهو ڏَس پَتو ڏيڻ لاءِ سُرندي يا سارنگي تي اهڙا سُر ڪڍندو ويندو ۽ سالڪ يا ڳوليندڙ انهن سُرن جي سمجهڻ سان رستو سهي ڪندو منگهار کي ٻڌائيندو ويندو ته هاڻي فلاڻي هنڌ ٻهتا آهيون، هاڻي فلاڻو رستو ڏيئي وري فلاڻي هنڌ ٻهتا آهيون. انهيءَ طرح وڌندي وڌندي نيٺ انهيءَ هنڌ اچيو ٻهچن، جتي درحقيقت شئي لڪايل هوندي آهي. انهيءَ کي ”ڪَڪري ليڻ“ چوندا آهن. اهو سيڪنهن جو ڪم نه آهي، پر ڪو سلوڪ مس ڳولي سگهندو.

منگهار فقير، دودي تي علاوالدين جي ڪاهه، هوٿل ٻدمڻي، راءِ لاکو، سومل ـ رائو ۽ ٻيون ڪيتريون آکاڻيون ڪئنندا آهن. ٻوءِ آکاڻي چوندا ويندا ۽ ان سان گڏ وري ”ڳاهون“ ڏيندا ويندا، ڳالهه جو سچ ايريـو وڃي. شاهه ميين عنايت ساوڻ فقير، راضي فقير ۽ ٻين ڪيترن شاعرن ۽ سگهڙن جا چيل بيت چاهه سان چوندا آهن.

بعضي، ٽوليون ٿي واري وٽي تي بيت بازي ڪندا آهن. ڪڏهين ته اهڙين حالتن ۾ شرطون به رکن. سسئي، هير ـ رانجهو، ليلان ـ چنيسر جا بيت به چون، پر ”مارئيءَ“ سان سڙٻڌئي وڌيڪ دل اٿن. مٺيان بيت نڙ تي به چوندا آهن. ڪرڙا وري ڪهاڻيون ۽ دوها چوندا آهن. چارڻ فقير مارواڙي طرز تي دوها، چنڊ ۽ ڪهاوتون چوڻ سان ڪمال ڪندا آهن. ڪيترا جوان وري اچيو ڳجهارتن ۾ پلٽن. هڪڙا چون، ٻيا ٻجن ـ

ڳجهارت پڇڻ ۾ به ماهر سمجهه ٿي ڪيي. ڀريسائين اِهو ڏسڻو
آهي ته سر ڪهڙي مان آهي، جي سُر جي مڏ نه پيئي ته
پوءِ پتو نه پوندو. سُر ليڻ ڪان پوءِ وري ٻندن جو خيال
ڪرڻو آهي ۽ اهي نالا ڳولبا، جن ۾ لڪل راز سمايل هجي.
اهڙيءَ طرح ويندو نالا وٺندو ۽ ڏيندڙ خيال ڏيئي ويهي اهي ٻڌندو.
جي پڇندڙ ساڳيو نالو ورتو ته يڪدم چوندو ته بس، ڳجهارت
پڳي. پوءِ ڏيندڙ سچي ڪري ٻڌائيندو. اهڙيءَ طرح وارو
وٺندا ويندا.

ڪي وري ڳاهون ۽ ڳوڙها به چوندا آهن، جي ٻيا
سنگتي پڇندا آهن. اهڙيءَ طرح ويچارا پاڻ وندرايو، ڪا گهڙي
ٻل وچيو آرام ڪن. وڏي آسر وري مال وڙڪائڻ لاءِ اٿو پوي،
اهڙيءَ طرح مارو پنهنجي ۾ ئي مست آهن.

ٻولي

ٿر جي ٻوليءَ کي ”ڍاٽڪي ٻولي“ چئبو آهي، جا
سنڌي، گجراتي، مارواڙي ۽ ڪڇي ٻولين جو ميلاپ آهي.
منجهس ڪيترا نج سنسڪرت اکر آهن. ٿر جا هندو توڙي
مسلمان اها ٻولي ڳالهائيندا آهن، البت لهاڻا ۽ ڪيترا مسلمان
سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن، پر اها به نج سنڌي نه آهي.
ڪيترا ٿري لفظ گاڏڙ آهن، جنهن کي گويا ”ڍاٽڪي سنڌي“
چئجي ته به ٺهي. چوندا آهن ته ”ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي“.
سچي ٿر ۾ به ساڳئي قسم جي ٻولي نه ڳالهائبي آهي. پارڪر
جي ٻوليءَ جو لاڳاپو گجراتيءَ سان گهڻو آهي، وٽ ۽ ونگي جي
ٻولي پنهنجي، ته ڪاٺڙ جي پنهنجي، ڪنڀي جي جدا ته ساسروٽي
۽ ڍاٽ جي علحدي.

سُهراڻي جي ٻولي وري مزيدار. هن جو لاڳاپو سنڌي

ٻوليءَ سان سرسيرو. ڪيترا ھڪڙي ڀاڱي جا لفظ ٻئي ڀاڱي ۾ سمجهڻ مشڪل.

ٿري ٻولي ٻولڻ وارا ماڻهو به ٿوري ڪوشش سان سمجهي سگهندا آهن. سامروٽي طرف ”ھ“ جو اچار اڻ لکو ڪن. ڪراڙ يا مهيشوري ”ر“ ۽ ”ڙ“ جا غلط اچار ڪن، جيئن ته ’ماڙي‘ بدران چون ’ماري‘، ’ھڪڙو‘ بدران چون ’ھڪرو‘، ’چوڪرو‘ بدران چون ’چوڪڙو‘، وغيره. ’ھاڻو‘ کي ’ھوئي‘ چون. نون غنو يا نڪ جي اچارن وارا لفظ گهٽ ڪم آڻين: ’منهنجو، تنهنجو‘ بدران ’مهجو تهجو‘ يا ’توهجو‘ وغيره چون. ٿر سان ڪڇ ۽ مارواڙ دنگئي آهن، ۽ ٿر جا اڪثر هندو اصل انهن علائقن مان آيل آهن ۽ اڃا تائين مٽيون مائٽيون اوڏانهن آهن، جنهنڪري لهه وچڙ اٿن: اهوئي سبب آهي جو قدرتي طرح ٻوليءَ تي به اثر آهي.

ٿر جا گيت

ٿر ۾ وهانءُ وڏائي تي گيت ڳائبا آهن. مسلمان توڙي هندو گيت ضرور ڳائين. گيتن ڪان سواءِ وهانءُ کهڙوا مسلمانن جا گيت پنهنجي نموني، برهمڻ ۽ مهيشورين جا جدا، ته مينگهواڙن ۽ ٻين قومن جا جدا. مينگهواڙن جا گيت وڻندڙ ٿيندا آهن. نئون ماڻهو پورا سمجهي نه سگهندو، ڇاڪاڻ جو عورتون ڳائڻ وقت لفظن جا اچار ڏگها ڪنديون آهن. اهي گهڻو ڪري مارواڙي نموني تي آهن ۽ ٻولي ڏاڪي ۽ گڏيل آهي.

وهانءَ وڏائي ۽ مجلس لاءِ جدا جدا نمونن جا گيت آهن، جن ۾ حالتن موافق خيال ڏيکاريل آهن. ڪنوار کي ساهري موڪلڻ وقت ناليءَ کي ترسڻ لاءِ جيڪا وينتي ڪبي آهي،

ما دل کي وڻندڙ آهي. ڪنوار کي ساهري رواني ٿيڻ وقت پنيان سندس سهيليون جيڪو "ڏورو" گيت ڳائينديون آهن، سو به هڪ اثرائتو، من موهيندڙ ۽ معني وارو گيت آهي، جنهن جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

درياءَ ري ڪپ ربن ماءُ پاپڙين،
گهوري ڍوراڻي ري ڪپ را جهاڙ-ڏوروا
ڏورو ساچي هيم روا!
١- پيچين ماءَ سرتين منان اوڏڙين،
ماءُ مانهجي ڏيڻل ٻائي وهيو ڙي ڏور-ڏورو
٢- ڪيهي جي رو جايل سوريو،
ڪيهي جي ري جايل ڍيل - ڏورو
(١) .... جي رو جايل موريو،
(٢) .... جي ري جايل ڍيل - ڏورو
٣- پگ تان جهبوڪي پولري،
هينئڙي جهبوڪي هار - ڏورو
٤- هجاران همّان رو گهاگهرو،
گهوري، سوهن سرئيو هار - ڏورو
٥- چڙهتي نوڙيو گهاگهرو،
آترتي نوڙيو نتوسر هار - ڏورو
٦- بيري جي جهليو ڏيولو،
پايل پرويو نتو سر هار - ڏورو
٧- ڏورئي ڍرتي ٻاچلڙي ڦوري،
مانهجو ڏاڏاڻو وهي گيو ڏور - ڏورو
٨- اونڏين تان ڪيبين ڪيبئين گهوري،
جهرمر برسين ميگهه - ڏورو.

---

(١) گهوٽ جي پيءُ جو نالو وٺبو. (٢) ڪنوار جي پيءُ جو نالو وٺبو.

٩- پريا ماڻ نويا نوپڙين گهوري،
پريو مانهنجي ڏاڏاڻي رو ڏيس - ڏورو
١٠- پينو ماڻ پينو جوڻا جي رو موريهو،
پينو ٻائي رو نوسر هار - ڏورو
(اجا پيا ٻہ ڪيترائي بند آهن)

ٿر جو شعر

ٿر ۾ ڪي ناميارا شاعر ڪونہ ٿيا آهن. عام ماڻهو جهنگ جهر، ٻني ٻاوي ۾ يا مالدار ماڻهو مال چاريندي جهنگ ۾ گهمندو ڪري شاهہ صاحب جا بيت ۽ ڪافيون، مارئي بابت ڌار ڌار شاعرن جون چيل ڪافيون ۽ بيت چوندا آهن. ڪڏهين ڪڏهين مومل ۽ سسئي ڪي ٻہ ماريندا آهن. ٿڙ ٿي شاهہ جا بيت، مارئي، سهڻي، سسئي، ليلان ۽ سانوڻ فقير جا بيت ڪچهرين ۾ چوندا آهن.

نج ٿر جو شعر بہ آهي، جو ٿري ماڻهو چاهہ سان چوندا آهن. آهو ڪنهن جو ڻاهيل آهي، تنهن جي پوري خبر نہ آهي. ڪن ڪن ٿري شاعرن بہ چڱو شعر چيو آهي، مگر اهو ڪنو ڪير ڪري؟ نج ٿري شعر ڪٺو ڪجي تہ جيڪر چڱو ڪتاب جڙي پوي. ٿري شعر ۾ ڪيتريون ئي خوبيون آهن: ڪيترا بيت روح کي واحت ڏيندڙ آهن، نموني طور هڪ شعر پيش ڪجي ٿو.

منهنجا مٺا جاني، اجا ٿي جيئان ڙي،
ور ڏي ڪون وراٺي ڪري ڙي!
منهنجا جوان جاني! اجا ٿي جيئان ڙي.
١- ڪارو تان ٻنڪو، چورا! چونڪيو چڱو ڙي،
چڪي ري چيڙئي سنان ڪو ماري ڙي - مٺا جاني ....

٢- تنهنجا اڇا ڳاڻ ڏند جاني منهنجي هينئين جا بند ڙي،
بندان وي ٻيڇُو ڙي منان کو ماري ڙي - جاني....
٣- تنهنجي لاکيڻي تسان لوڏ آءُ سون ۾ سڄاڻان،
اِئي لوڏ وي کوڏ منان کو ماري ڙي - منا جاني....
٤- سڻي کي ڏنسي اڄ پيو ڏينهن ٿيو ڙي،
مون لاءِ چڻ ورهيه جو وڇوڙو پيو ڙي - منا جاني....
٥- پري کان وينل آءُ پريسن ٿي ڏسان ڙي،،
گهوڙا آءُ گهر ۾ ٿسي جلان ڙي - منا جاني....
٦- اهسو ڏينهن نيا ڳُو شسل سونسي مَ اچي،
جنهنجر ٿسو وڇسوڙا وجهسي ڙي - منا جاني....
٧- بيسون تسان سرڳيون اڄ سيئي سرهيون،
تاهجي 'هاسل' تسان ويڳاڻي وتي ڙي - منا جاني....

ٿرپارڪر ۾ تعليم

ٿر وارو ٽڪرو ضلعي ٿرپارڪر جو پاڳو آهي. هي سنڌ جي ٻين ضلعن کان تعليم ۾ گهٽ آهي. ٿر وارو ٽڪرو وري ٿرپارڪر ضلعي جي ٻين پاڱن کان تعليم ۾ گهٽ آهي. ٻهريائين عمرڪوٽ، چاڇرو، مٺي، ڇيلهار، ڏيپلو، ننگرپارڪر، اسلامڪوٽ ۽ گيڙي ۾ پرائمري اسڪول کليا، جتي شروعات ۾ گجراتي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ ۾ ايندي هئي، پوءِ سنڌيءَ ۾، پر گجراتي به سيکاربي هئي، ان بعد صرف سنڌي. سنه ١٩٤٧ع کان پوءِ سنڌي ۽ اردو سيکارجي ٿي. مٿين شهرن ۾ ڇوڪرين جا اسڪول به کليا، جتي اول گجراتي پوءِ سنڌي، ۽ هاڻي وري سنڌي ۽ اردو تعليم ڏجي ٿي. نينگرين جي اسڪولن ۾ ماستريائيون آهن، جن جو ضابطو انسپيڪٽريس صاحبه گرلس اسڪولس ان سنڌ، جي هٿ هيٺ آهي. وچ ۾ ڪجهه وقت

اسڪول بورڊ جي حوالي هو، پر وري ١٩٤٧ع ۾ ضابطو سرڪار اسڪول بورڊ کان ڪسي پنهنجي هٿ هيٺ ڪيو آهي.

ضلعي جي مردانن اسڪولن لاءِ اڳي ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هو. لوڪلبورڊ جي وقت ۾ ١٩٢٩ع کان اهو عهدو بدلائي، ائڊمنسٽريٽو آفيسر مقرر ڪيو ويو. هن وقت وري ١٩٤٧ع کان پوءِ سرڪار جي ضابطي هيٺ اچڻ بعد وري ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر آهي، جو ميرپورخاص ۾ رهي ٿو. هن جي هٿ هيٺ ڏار ڏار ٻه (حدن) لاءِ اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر آهن، جن کي تعلقا ورهائجي مليل آهن. اهي سڀني مردانن، زنانن ۽ ملا اسڪولن جو امتحان ڪندا آهن. ملا اسڪولن لاءِ اڳي ڌار ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هو ۽ جدا کاتو هو، هاڻي انهن جو ضابطو به ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي هٿ ۾ آهي.

پرائمري تعليم ست درجا ۽ اردو تعليم ٽن درجن تائين ڏني ۾ اچي ٿي، ۽ في سڀني جي معاف آهي. ڪن شاگردن کي مردانن اسڪولن ۾ درجي موجب ١-٢-٣ رپيا اسڪالرشپ ملندي آهي. زنانن اسڪولن ۾ درجي وار اسڪالرشپ ۽ ڇوڪرين کي پرت جي ڪم لاءِ مفت ڪپڙو ۽ ٻيو پرت جو سامان ملندو آهي. ٿر زناني تعليم جي باري ۾ ضلعي جي ٻين پاڱن کان وڌيڪ وادارو ڪيو آهي، ڇاڪاڻ جو اتي پردي جو رواج ڪونهي. ميرپورخاص، سامارو ۽ عمرڪوٽ تعلقي ۾ زوري ابتدائي تعليم آهي، جنهن لاءِ بيٽ عملدار کان سواءِ اٽينڊنس آفيسر به مقرر ٿيل آهي، جو جيڪي ماڻهو ڇوڪرا نه موڪلين تن تي ڪيس داخل ڪندو آهي. ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر کي ”ٿرڊ ڪلاس ماجسٽريٽ“ جا پاور آهن، جو ڪيس هلائي سزائون (ڏنڊ يا جيل) ڏيندو آهي.

انگريزي تعليم جو ضابطو هن وقت لوڪلبورڊ جي هٿ

هيٺ آهي، جنهن جي پريزيڊنٽ کي سڀ اختيار ٻون آهن.
ڀورپائين منجهه اي - وي اسڪول ١٩١١ع ۾ کليو، جو پوءِ هاءِ اسڪول ٿيو. ڏيپلي ۽ عمرڪوٽ ۾ ٻه هاءِ اسڪول آهن. چاچري ۾ اي - وي اسڪول آهي، جتي پنجن درجن تائين تعليم ڏيڻ ۾ اچي ٿي. گڏڙي ۽ ننگرپارڪر ۾ انگلش ڪلاس ٽن درجن تائين هئا، جي پوءِ بند ٿي ويا. اسلامڪوٽ، چيلهار، رانجهو خان نون، اڏاٽي ۽ کانئيي ۾ انگلش ڪلاس آهن.

اڳي ورنيڪيولر فائنل امتحان چوڪرن توڙي چوڪرين لاءِ عمرڪوٽ سينٽر ۾ ٿيندو هو، پر سال ١٩٣٨ع کان وٺي اهو امتحان منجهه ۾ ٿيڻ لڳو. وچ ۾ ٢-٣ سال منجهه بدران ڏيپلو سينٽر ٿيو، پر هاڻي وري امتحان منجهه ۾ ٿئي ٿو. سال ١٩٥١ع کان ضلعي لاءِ ٻي سينٽر ميرپورخاص، منجهه ۽ ڏيپلو مقرر ٿيا آهن. هن امتحان کي هاڻي ”پرائمري اسڪول ليونگ سرٽيفڪيٽ امتحان“ چئجي ٿو، جو نالو سيپٽمبر ١٩٣٩ع کان بدلايو ويو آهي. اڳي اهو امتحان سيپٽمبر مهني ۾ ٿيندو هو، پر اپريل ١٩٤٠ع کان وٺي اهو امتحان سيپٽمبر بدران اپريل ۾ ٿئي ٿو. ٿر جي شاگردن کي منجهه سينٽر ٿيڻ ڪري وڏيڪ سهوليت آهي. منجهه ۽ عمرڪوٽ ۾ سنسڪرت سکيا لاءِ پاٺشالائون آهن - منجهه ۾ پاٺشالا ١٩٣٨ع ۾ کلي آهي.

شهر	مرداڻو اسڪول کڏهين کليو	زنانو اسڪول	انگلش ڪلاس	اي- وي اسڪول	هاءِ اسڪول	اسپتال	پوسٽ آفيس	تار آفيس
عمرڪوٽ	١٨٦٧ع	١٨٩٧ع	—	—	١٩٣٨ع	—	—	—
مٺي	١٨٥٥ع	١٨٩١ع	١٩١٢ع	١٩١٢ع	—	١٨٦٣ع	١٨٥٧ع	١٩٢٣ع
اسلامڪوٽ	١٨٦٦ع	١٩٠٣ع	—	—	—	١٩٤٢ع	١٨٨٥ع	١٩٢٥ع
ڇاڇرو	١٨٧٠ع	—	—	١٩٣٧ع	—	١٨٩١ع	—	—
ڇيلهار	١٨٧٠ع	—	١٩٥٢ع	—	—	....	—	—
گيڙو	١٨٧٠ع	—	١٩٤٤ع	—	—	—	١٩٠٣ع	١٩٢٨ع
ڪانٽيو	١٩٠٦ع	—	—	—	—	—	—	—
ننگرپارڪر	٨٧٠ع	—	—	—	—	١٨٥٦ع	—	—
ويراواهه	—	—	—	—	—	—	—	—
ڏيپلو	١٨٨١ع	١٩٣٢ع	١٩٣٠ع	١٩٣٧ع	١٩٣٣ع	١٩١٦ع	١٨٩٠ع	١٩٢٤ع

مٺيءَ ۾ زنانو انگلش ڪلاس ١٩٣٢ع ۾ کليو ۽ ١٩٤٥ع ۾ بند ٿيو. گيڙو انگلش ڪلاس ١٩٤٧ع ۾ بند ٿي ويو. ڇيلهار ۾ ١٩٣٤ع ۾ انگلش ڪلاس کليو ۽ ١٩٣٧ع ۾ بند ٿيو، وري مٺي ٢ ١٩٥٢ع ۾ کليو. عمرڪوٽ ۽ اسلامڪوٽ ۾ جانورن جون اسپتالون ١٩٣٣ع ۾ کليون. عمرڪوٽ، مٺي ۽ ڇاڇري ۾ سنسڪرت پاٺشالائون آهن. ڇاڇري ۾ اي- وي اسڪول ۽ مٺي، ڏيپلي ۽ عمرڪوٽ ۾ هاءِ اسڪول آهن.

تعلقا	ٺڪ	ٽپا	پوسٽ آفيس	ڏڪ	پوليس ٿاڻا	سينيٽري بورڊ	اسپتالون	مرداڻا اسڪول	زنانا اسڪول	انگلش اسڪول	مسافرخانا
عمرڪوٽ	٤	١٥	٧	٤	٥	٢	١		٤	١	٧
مٺي	٥	١٠	٢	٢	٥	٢	١		٢	١	٦
ڇاڇرو	٦	١٦	٣	٣	٦	٣	١		٣	١	٨
ڏيپلو	٣	٧	٢	٤	٥	١	١		١	١	٩
ننگرپارڪر											

ٿر ۾ تعلقن جي هيڊڪوارٽر وارا ڏڪ سدائين کليل آهن، باقي ٽپا ڏڪ فقط چار مهنا کن برساتي موسم ۾ ١- آگسٽ کان ٣٠- نومبر تائين کليل هوندا آهن.

”تاريخ ريگستان“ لاءِ مدد ورتل
ڪتابن جي فهرست
سنڌي ڪتاب

١ـ ”قديد سنڌ“ مصنف مرزاقليچ بيگ فريدون بيگ،
سال ١٩٢٥ع .

٢ـ ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ مصنف پيرومل مهرچند آڏواڻي،
سال ١٩٢٤ع.

٣ـ ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ مصنف پيرومل مهرچند آڏواڻي،
ٻيو ڀاڱو ڇاپو ڇپريون ١٩٤٦ع، ڇاپو ڇپريون.

٤ـ ”پراچين سنڌو سيتا“ مصنف مهراج دوارڪا پرشاد شرما.

٥ـ ”جواهر جيوني“ ٻيو ڀاڱو مترجم ڪيرت وسنت.

٦ـ ”الوحيد“ اسپيشل ايڊيشن، ڇپيل ڪراچي، ١٥- جون ١٩٣٦ع.
سنڌ آزاد نمبر

٧ـ ”سنڌ جي تاريخ“ مصنف شمس العلماءَ خان بهادر
مرزاقليچ بيگ فريدن بيگ
سال ١٩٠٣ع .

٨ـ ”امر ڪوٽ اتهاس،“ مصنف تيج سنگ سولنڪي، تپيدار،
ٻيو ڀاڱو ڇپريون، ڇپيل حيدرآباد،
سال ١٩٣٠ع .

٩- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" مصنف ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ڇاپو پهريون، ڇپيل ڪراچي، سال ١٩٤١ع.

١٠- " گلزار نثر" مصنف ڀيرومل مهرچند آڏواڻي.

١١- "سنڌ جي ادبي تاريخ" خان بهادر محمد صديق ميمڻ، ڇاپو پهريون، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٣٦ع.

١٢- "سنڌ جي رنگين تاريخ" خان بهادر محمد صديق ميمڻ ۽ قاضي عبدالنبي، ڇاپو ٻيو، ڇپيل حيدرآباد، سال١٩٣٣ع.

١٣- "تاريخ سنڌ" هاسومل ۽ روپچند.

١٤- "انتخاب تاريخ طاهري" مترجم خان بهادر حاجي محمد صديق ميمڻ، سال ١٩٢٨ع.

١٥- "تاريخ سنڌ" ڀاڱو ٽيون مصنف عبدالغني، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٣٩ع.

١٦- "وڏو قصو دودو ۽ چنيسر" مصنف حاجي حقير ابن منگڻ ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٤٣ع.

١٧- "تاريخ سنڌ" مصنف مولچند منگهومل واسواڻي، ڇاپو ٽيون، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٤١ع.

١٨- "عمر مارئي" مصنف روچيرام گنگارام سڌاڻي، ڇاپو پهريون، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٣٠ع.

١٩- "ٻکي ۾ ٻڌمڻي" (ناٽڪ) مصنف پروفيسر رام پنجواڻي.

٢٠- ”روح رهاڻ“ مصنف ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي.

٢١- ”بدنصيب ٽري“ (ناٽڪ) مصنف محمد اسماعيل عرساڻي، چاپو پهريون، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٤٧ع.

٢٢- ”ابوالفضل ۽ ملافيضي“ مصنف حڪيم مولوي فتح محمد سيوهاڻي، سال ١٩٣٦ع.

٢٣- ”همايون جو خواب عرف اڪبر جو جنم“ مصنف چيتن ليکراج ماڙيوالا، چاپو پهريون، ڇپيل ڪراچي، سال ١٩٤٢ع.

٢٤- ”بيگلار نامو“ مترجم خان بهادر حاجي محمد صديق ميمڻ، چاپو پهريون، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٤٧ع.

٢٥- ”سنڌ جو شاهنامو“ مترجم خان بهادر محمد صديق ميمڻ.

٢٦- ”سنڌ جو پراچين اتهاس ڀاڱو ٻيون“ مصنف مهراج دوارڪا پرشاد شرما، ڇپيل حيدرآباد.

٢٧- ”تاريخ سنڌ“ ڀاڱو چوٿون (ارغون ۽ ترخان) مصنف مسٽر محمد صديق گلا ب خان ”مسافر“، سال ١٩٤١ع، ڇپايل ”سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي“ حيدرآباد.

٢٨- ”سير ريگستان“ مصنف مسٽر محمد اسماعيل عرساڻي، ڇپيل حيدرآباد، سال ١٩٥١ع، چاپو پهريون.

اردو ڪتاب

١ـ ”وقائع راجستان“ ڀاڱو پهريون } مصنف حڪيم مولوي نجم الغني،
٢ـ ”وقائع راجستان“ ڀاڱو ٻيو } سال ١٩٢٧ع، ڇپيل
همدرد پريس لکنو.

٣ـ ”تاريخ هندستان“ ڀاڱو ٻيو } مصنف خان بهادر شمس العلماء
٤ـ ”تاريخ هندستان“ ڀاڱو پنجون } مولوي ذڪاءالله، ڇپيل
عليگڙهه، سال ١٩١٨ع.

٥ـ ”تاريخ فرشته“ ڀاڱو پهريون } ڇپيل نول ڪشور پريس
٦ـ ”تاريخ فرشته“ ڀاڱو ٻيو } لکنو، سال ١٩٢٥ع.

٧ـ ”تاريخ وسياسيات“ ڀاڱو پهريون ليکڪ مولانا سيد سليمان ندوي، اپريل ١٩٥١ع.

٨ـ ”واقعات دارالحڪومت دهلي“ مصنف بشيرالدين احمد دهلوي،
ڀاڱو پهريون سال ١٩١٩ع.

٩ـ ”مغلن جي هند ۾ سلطنت“ مصنف مسٽر شرما.
ڀاڱو پهريون

گجراتي ڪتاب

١ـ ”تاريخ گجراتي“ مصنف مگن لال بخت چند، ڇپيل احمدآباد، سال ١٨٧٠ع.

٢ـ ”ڪڇ جو اتهاس“ مصنف جيرامداس ڇيڻاپائي - نيم - گانڌي، انجار، ڇاپو پهريون، ڇپيل احمدآباد، سال ١٩٢٦ع.

٣- ”ٽاڊ راجستان“ ڀاڱو پهريون } مترجم رتن سنهه ديپ سنه پرمار،
٤- ”ٽاڊ راجستان“ ڀاڱو ٻيو } ڇپيل ”مستوساهتيه پستڪاليه“
احمدآباد، سنبت ١٩٨٢،
سال ١٩٢٥ع.

٥- ”ويرني والو“ ڀاڱو پهريون مصنف تاراچند پوپٽ لال ڇپيل احمدآباد، سال ١٩٢٨ع.

٦- ”سنڌ جي اتهاسڪ آکاڻين جو ڪتاب“ سال ١٩٣٢ع.

٧- ”سنڌ جو اتهاس“ مصنف اميد علي ڪريمبخش، هيڊ ماستر عمرڪوٽ، ڇپيل احمدآباد، سال ١٨٨٧ع

٨- ”ڪڇ نو ڪيسري اٿوا - دودو اني چنيسر“ مصنف نارائڻ وشنجي، ڇپيل بمبئي، سال ١٩٢٩ع.

٩- ”ڪڇ نو ڪارتڪيه - جاڙيجو وير ڪنگهار“ مصنف وشنجي ڇتريچ، سال ١٩٢٢ع.

١٠- ”راس مالا“

١١- ”ڪڇ جي رس ڌار“

١٢- ”اڪبرباداشاه جو جيون چرتر“ مترجم ڀيمجي هرجيون، ڇپيل احمدآباد، سال ١٩١٦ع.

١٣- ”مارواڙ اتهاس“ مصنف جگديش سنگهه گهلوت جوڌپور.

١٤- ”راڻڪ ديوي اني راء ڪنگهار“ (ناٽڪ) ڇپايل مهاديو رامچندر جاگيه وسٽ، ڇپيل احمدآباد، سال ١٩٣٩ع.

١٥- ”تاريخ گجرات“ مصنف شيخ غلام محمد، ڇپيل مصطفائي پريس، بمبئي.

عربي ۽ فارسي ڪتاب

١- ”تاريخ فيروز شاهي“
٢- ”تاريخ معصومي“
٣- ”چچ نامو“ ڀاڱو پهريون
٤- ”تحفة الڪرام“ ڀاڱو پهريون
٥- ”تحفة الڪرام“ ڀاڱو ٻيو
٦- ”تحفة الڪرام“ ڀاڱو ٽيون
٧- ”منتخب التواريخ“
٨- ”تاريخ عجائب الاسناد“
٩- ”لب تاريخ سنڌ“
١٠- ”غياث اللغات“

هندي ڪتاب

١- ”راجپوتانا اِتهاس“ ڀاڱو پهريون مصنف جگديش سنگهه- جي- گهلوت،
ڇاپو پهريون،
ڇپايل ”هندي ساهتيہ مندر“
جوڌپور، جولاءِ ١٩٣٧ع.

٢- ”ناڊ راجستان“ ڀاڱو پهريون
٣- ”ناڊ راجستان“ ڀاڱو ٻيو
ڇپيل وئنڪٽيشور پريس بمبئي، سال ١٩٢٥ع.

۴- ”اوجها سولنڪيون ڪاپراچين اتهاس“ مصنف پنڊت گوري شنڪر هيراچند اوجها، سال ۱۹۰۷ع.
۵- ”پشڪرڻا سجن چرتر“ پاڱو ڀهريون مصنف پنڊت موتي لال شرما، چپيل ڪراچي، سال ۱۹۳۰ع،
٦- ”اتهاسڪ گرنٿ مالا“ پستڪ ڀهريون
۷- ”پرٿوي راجه راسا“

Bibliography of English Books

1- "Sind Gazetteer", B. volume, Tharparkar District; dy J. W. Smith, 1919.
2- "Great Trigonometrical Survey of India", 1863.
3- "Rajasthan" volumeI, by Colonel JamesTod.
4- "Journal of the Sind Historical Socicty", volume VIII, No: 2, June 1947.
5- "Imperial Gazetteer of India", volume IV.
6- "Antiguities of Sind", by Henry Cousens, Calcutta, 1925.
7- "Royal Asiatic Society Journal", 1905.
8- "Budhist Record of the Western World", volume II.
9- "History of Kathiawar", by William Vilber F. Bell.

10- "Indus Delta Country", by Major R. Haig, London, 1894.
11- "Bombay Presidency Gazetteer", volume VII, 1880.
12- "History of India", Vol: I, V, by Sir Elliot, 1867.
13- "Cutch", by T. Postans, 1839.
14- "Sind" by J. Abbot, 1924.
15- "Sind and its People", by Burton.
16- "Akbar Nama". Volume I and II, Translated by H. Bewaij I. C. S.
17- "Humayun Nama", by Gulbadan Begum, Translated by H. Bewaij I. C. S.
18- "Sind Historical Society Journal", Vol: IV, Part III,
19- "History of Sind", vol: II, by Mirza Kalich Beg, Karachi, 1900.
20- "Tod's Rajasthan", Vol: III, by William Croke.
21- "Report on Marwar Population", Vol: III, 1891.
22- "Sind Gazetteer", by Hughs.
23- "Memoir of the Thar and Parkar Districts of Sind", by Captain Stanley Napier Raikes Bombay, 1856.
24- "Mihran of Sind and its Tributeries", by Major Raverty, Calcutta, 1892.
25- "The Journal of Sind Historical Society", Vol: II, Part IV March 1937.
26- "Narrative of a Visit to the Court of Sind", by James Burnes, 1839.

27- "History of Alienation", Vol: I, by Aitkin.
28- "Gazetteer of the Countries Adjacent to India on North-west, Including Sind", 1844.
29- "Selections from the Premutiny Records of the Commissioner in Sind", Vol: VIII. District Tharparkar.
30- "Report of the Archaelogical Survey of India", 1903-1904.
31- "Ain-e-Akbari", Translated by Gladstone.

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپايل

ڪي ڀيا ڪتاب

۱.	وهاڻ	۱۵-۰۰
۲.	يادگيريون	۱۵-۰۰
۳.	ڪنڀڙيءَ وارن جو ڪلام	۱۵-۰۰
۴.	ايشيا جون لوڪ ڪهاڻيون	۱۰-۰۰
۵.	قديم سنڌ	۳۰-۰۰
۶.	سومرن جو دؤر	۲۵-۰۰
۷.	سچل جو سنيهو	۱۲-۰۰
۸.	ديوان بيڪس	۱۵-۰۰
۹.	نانڪ يوسف جو ڪلام	۴۰-۰۰
۱۰.	ڪڇين جا قول	۲۰-۰۰
۱۱.	رسالو سچل سرمست (سنڌي)	۵۰-۰۰
۱۲.	رسالو سچل سرمست (سرائڪي)	۵۰-۰۰
۱۳.	مير محمد معصوم بکري	۵۰-۰۰
۱۴.	جنب گذاريم جن سين (ڀاڱو ۱)	۴۰-۰۰
۱۵.	جنب گذاريم جن سين (ڀاڱو ۲)	۶۰-۰۰
۱۶.	تاريخ معصومي	۵۰-۰۰
۱۷.	ڪليات خادم	۱۰-۰۰
۱۸.	ڪليات حمل	۵۰-۰۰
۱۹.	نئين مصر جا پراڻا ورق	۲۵-۰۰
۲۰.	جنت السنڌ	۴۰-۰۰
۲۱.	مشاهير سنڌ (جلد ۱، ۲، ۳)	۱۲۰-۰۰
۲۲.	ڪيمياءِ سعادت (جلد ۲)	۴۰-۰۰
۲۳.	ڪافيون (جلد ۱)	۶۰-۰۰
۲۴.	ڪليات حاجي خان چنجني	۳۵-۰۰